

ŞİUANP AZƏRBAYCAN OĞƏH VATI

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

W 6
A 99

AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

M.F.Axundlov adına
Azərbaycan Milli
Kutubxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ-2006

245428

Tərtib edən və
ön sözün müəllifi:

Zaman Əsgəri

894.361'3'008-de22

AZE

Azərbaycan nəşri antologiyası. Beş cildə. I cild. Bakı, "Şorq-Qorb", 2006.
312 səh.

Kitabda XIX əsr Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov və Sultanməcid Qonizadənin nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

ISBN10 9952-34-076-1
ISBN13 978-9952-34-076-1

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində xüsusi mərhələ kimi seçilən XIX yüzilin fərdi özəlliyini, onun modern seçiyosini və poetikasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri yeni bədii nəsrin yaranmasıdır. Əlbəttə, həyatı əksətdirmə üsulu kimi mənsur təhkiyə Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrə qədər də var idi və XIX yüzildə yazılan hekayə, nəsihət, nadirə, povest, roman örnəklərinin çoxu özündən əvvəlki dövrün nəsr ənənələri üzərində meydana gəlmişdir. Hətta XIX yüzildə yaranan Azərbaycan bədii nəsrinin ilkin nümunələrinin həm məzmun, həm də struktur qatında, dil üslub modelində və bədii sintaksisində orta əsrlərə məxsus təhkiyə üslubunun, Füzuli "Hədiqə-tüs-südə"sinin tipoloji oxşarlığı aydın görünür. Lakin əsrin ikinci yarısında milli bədii-estetik fikrin Qərbə inteqrasiyası bütövlükdə ədəbiyyatı, o cümlədən, onun ayrı-ayrı növlərini və janrlarını zənginləşdirir; bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan nəsrində, bir tərəfdən ənənəvi Şərq, digər tərəfdən isə yeni Qərb kontekstini birləşdirir.

Xalis Şorq – Füzuli ənənələri əsasında yaranan klassik nəsrin zirvəsində məşhur şair, alim və ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazül-qüds" (1820) əsəri dayanır. Dahi Füzulinin "Hədiqə-tüs-südə" əsərinin bədii təsiri və Məhəmməd Bağır Məcəlisin "Cilalı-üyun" ("Gözlərin işığı") kitabından sorbət faydalanma yolu ilə yazılan¹ bu roman-dastanda Kərbəla hadisələri, İmam Hüseynin başına gətirilən müsibətlər təsvir olunur. Yazıcı böyük məhəbbət-ə canlandırdığı surətlərin, xüsusilə, əsərin baş qəhrəmanının şiməsində əqidə uğrunda mübarizədə yolundan dönməyib şəhid olan ideal bir şəxsiyyət surətini yaratmış, onu dərin məhəbbətlə müqəddəsləşdirmişdir.

Gənc Bakıxanovun dünyagörüşünün, sosial-əxlaqi baxışlarının bədii təcəssümü kimi yaranan "Riyazül-qüds" əsərində Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı Fatimə və kürəkəni Həzrət Əli ehtirasla tərifləndikdən sonra onların övladlarının qanlı taleyi təsvir edilir. Mənavi saflıq, haqqa sədaqət, ədalətsizliyə, zülmə nifrət, məslək uğrunda fədakarlıq və haqiqi əşiqlik ideyaları asılan roman-dastanda ruzigarın, fələyin vəfasızlığın doğan qəm-kədər motivləri də güclüdür. Lakin bu kədər bədbinliyə, ümidsizliyə səsləmir, əksinə, dünyadakı ictimai haqsızlığa möhkəm, ciddi etirazın forması kimi çıxış edir.

¹ Son tədqiqatlarda "Riyazül-qüds"ün tərcümə olduğu və Məhəmməd Bağır Məcəlisin "Cilalı-üyun" kitabından sorbət faydalanma yolu ilə yazıldığı qeyd edilir (Bax: Möhsün Nəğsəyoli, A. Bakıxanovun "Riyazül-qüds" əsəri haqqında bəzi qeydlər, AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası) 2004, №2, səh. 136-142).

Əsər giriş (Dibəçə) və sonluqdan başqa on dörd bölmədən – bədban ibarətdir. Hər bölmədə bir əhvalat danışılır. Ayrı-ayrı hərəsi müstəqil, bitkin, tamamlanmış dastan-hekayət olan bu bölmələr arasında daxili bir vahidlik vardır. A. Bakıxanov müxtəlif bölmələrdə təsvir etdiyi əhvalatları vahid kompozisiyaya daxilində möhkəm əlaqələndirir. Əhvalatlar ardıcılıqla, bir-birinin davamı kimi verilərək biri-digərini tamamlayır.

Mövzu islamı-Şərq tarixindən alınmış "Riyazül-qüds"dən fərqli olaraq ədəbin "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsində mövcud cəmiyyətdə baş verən hadisələr təsvir olunur. Qızı Qubada Əsgər Ahəngərzadə adlı bir gəncə onun ruhani müəlliminin qızı arasındakı sevgi məcarasından bəhs edir. Ədəb iki gəncin saf, təmiz məhəbbəti fonunda feodal-dini qaydalara, köhnəlmiş adət-ənənələrə, bütövlükdə mənavi əsarətə qarşı çıxır. Əsərin konfliktli məarifçiliq dünyagörüşünə uyğun olub, ümumi halda işıqlı qarantlıq, qabaqcıl, yeni əxlaqi fikirlərlə zülmət və cəhəlotin mübarizəsi üzərindədir. Onun bir qütbündə hekayənin baş qəhrəmanı Əsgər, o biri qütbündə isə qəhrəmanın öhatə olunduğu cənsixci mühit, bu mühitdə yaşayan köhnə düşüncəli adamlar – "firqeyi-eybuc və taifeyi-tonəcular" (eyib axtaranlar dostları və tənə edənler tayfası) dayanır.

Əsgər hələ həyatın isti-soyuğunu görməyən, onun acısını, şirini dadmayan yeniyetmə bir gəncdir. O, həm daxilən, həm də zəhri görkəmcə gözəldir, əxlaqlı və mərifətlidir. Qara gözləri, hündür قامəti, gülün çəhrəsi, boynuna tökülən uzun siyah saçları, nəhayət, şirin danışığı, bülbül səsi kimi xoş əvəsi var. Əməkçi xalqın içərisindən çıxmış bu gənci müəllif nəci meyillərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin təmsili kimi göstərir.

Demirçi oğlu Əsgər dini elmlərə yiyələnmək üçün evinə gedib-gəldiyi mərsiyəxandan tokə təbiət elmlərini (A. Bakıxanovda: "elmi-əbdən") yox, həm də həyat dərslərini öyrənməyə çalışır. Gətdikcə müəlliminə və onun səmimi ailəsinə isnişən gəncə müəllimin gözəl qızı bir-birini sevməyə başlayır. Lakin bu zaman mərsiyəxan ölür və gəncin saf, təmiz məhəbbətinə pis gözə baxan məhəllə adamları Əsgərin sevgilisə ilə görüşməsinə imkan vermir. Məcəlləri aradan qaldırmaq üçün Əsgər bozi tədbirlər görüb, söylər göstərsə də bunlar somərəsiz qalır. Məşuqə, pis adamların tənəsindən uzaqlaşmaq və təskinlik tapmaq üçün sevgilisə ilə vidalaşmaq səfərə çıxır. Bu ayrılıq Əsgəri daha da üzür. O, iztirabdan zəifləyir, saralıb-solaraq xəstəliklərə və tamamilə üzülərək yorğan-döşəyə düşür.

Sevgilisə səfərdən qayıtdıqdan sonra bir qədər dərəcə də bədxahlara qarşı açıq mübarizə apara bilməyib yenidən ümidsizləşir. Buna baxmayaraq, əsər nəkin bir sonluqla qurtarır: uzun məşuqətlərdən sonra Əsgər yuxuda sevgilisəsinin atası ilə, ölmüş müəllimi ilə görüşür. O, qızını Əsgərə verdiyini bildirib, "bundan sonra mənim mənim və oyalım sənə məxsusdur" – deyir. Əsgər yuxudan ayılan kimi yoldaşlarının yanına qaçır, əhvalatı onlara danışır. Yoldaşları

onun yuxusunu möhəbbətinin uğurlu qurtaracağını bildiren bir əlamət kimi yozurlar. Əsgor buna inanıb tezliklə öz sevgilisinə qovuşacağına ümid bəsləyir.

Hekayədə Əsgorin sevgilisi də zamananın ədalətsizliyindən, bədxah adamların böhtanlarından əzab çəkən insanların nümayəndəsi kimi göstərilir. Atasının vəfatından sonra köməksiz, arxasız qalan bu qız Əsgorin simasında özünə gözəl sevgili, dost, simsar və arxa tapır. Lakin məhəllə adamları onun da xoşbəxtliyinə maneə törədir, iztirab, üzüntü çəkməsinə səbəb olurlar. O da Əsgorla arxayın görüşmək, ailə qurmaq üçün tədbir görmək, maneələri aradan qaldırmaq istəyir. Əks tərəfin güclü olduğunu gördükdə isə gah tələdən, bəxt-dən şikayətlənir, gah da bədxah adamları lənətləyərək, nicatı yaşadığı yeri dəyişməklə onlardan uzaqlaşmaqda görünür. O, bir müddət qürbət ellərdə gəzib, yenidən doğma şəhərə qaydır. Yul konarmda durub onu gözləyən Əsgorla böyük sevincle, məhribanlıqla görüşür, hal-əhval tutur. Əsgorin saralıb-solduğunu görəndə həyəcanlanır, onun xəstəliyinin səbəbini soruşur. Pis adamların yəni onlara iftira, böhtan ata biləcəyini eşidəndə narahat olur, tədbirlər düşünür.

Hekayə maarifçi yazıçıların əsərlərində tez-tez təsadüf olunan "xoşbəxt sonluq"la bitir və bu sonluq ədəbin irəli sürdüyü ideyanın qabarıq ifadəsinə çevrilirək, sağlam ağılın, mənəvi-əxlaqi təmizliyin, sədaqət və doğrğuculuğun avamlıq, cəhəlat, böhtan, oqlı naqislik və eybəcərlik üzərində tontonəsi kimi mənəvilənir. Müəllif qəhrəmanlarının sevgi macəralarını nağıl edib qurtardıqdan sonra onların yaxın zamanlarda bir-birinə qovuşacağına ümid bəslədiyini bildirir və hekayəni Allaha dua sociyyolı misralarla tamamlayır.

"Kitabi-Əsgoriyyə" kimi İsmayıl bəy Qutqasınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri də möhəbbət mövzusunda yazılmış və maarifçilik ideallarını əks etdirir. İlk dəfə 1835-ci ildə Varsavada fransız dilində nəşr olunan bu sentimental ruhlu hekayədə məişət və monoviyatdakı gəriliyə, köhnəlik qalıqlarına qarşı ehtirassız maarifçi etirazları aydın ifadə olunur. Özü də bu xüsusiyyət "Rəşid bəy və Səadət xanım"ın tökə mövzusunda, ideya-məzmun planında yox, bədii toxumasında da aşkar görünür.

Hekayənin mənəvi-əxlaqi məzmunu daşıyan konfliktli yazıçının maarifçilik ideali ilə cəmiyyətdəki köhnəlmiş adətlər arasında davam edir. İ. Qutqasınlının özünün yeni insan, yeni ictimai münasibətlər haqqında arzularını böyük bir səmimiyyətlə yaratdığı baş obrazları – Rəşid bəy və Səadət xanımın simasında ümumiləşdirir. Azərbaycan zadəganlarının qabaqcıl nümayəndələri içərisindən çıxıb, əsrin müərəqqi fikirləri ilə tərbiyələnən Rəşid bəy yeniyetmə yaşlarından vuruş meydanlarında olmuş, qoçaqlıq və igidlikləri ilə həmvətənləri arasında dərin hörmət qazanmışdır. O, gücsüzlərə, darda qalanlara yardım əli uzadır, tez-tez silaha sarılaraq vətəninə çapıb-talayan, əkinçiləri incidən quldurlara vuruşur, onların yuvalarını tar-mar edir. Rəşid bəy eyni zamanda Şorq ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir ziyalıdır. O, Firdovsinin "Şahnamə" əsərini, başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox

sevir. Onun ən böyük arzusu "bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etməkdir".¹

Yazıçının maarifçi ideali Rəşid bəyin ailə qurmaq məsələsinə münasibətində daha qabarıq təzahür edir. Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Arşın mal alan" komediyasında da göstərilirdi ki XX əsrin əvvəllərinə qədər Rəşid bəyin vətəndəş gənclərin evlənərkən, gələcək nişanlımsı görüş seçməsi müşkül bir iş idi. Buna baxmayaraq, Qutqasınlının qəhrəmanı ailə qurmaq istədiyi qızı mütləq görmək, yaxından tanımaq istəyir. Çünki Rəşid bəyə görə arvad orı "ürəkədən sevon bir həyat yoldaşı" olmalıdır.

Beləliklə, Rəşid bəy öz dövrü üçün çox mühüm, ciddi, aktual bir məsələ irəli sürür. O, "İslam Şərqiində yüz illərdən bəri hökm sürən qadın alveri, kor-koranə və məcburi izdivaz məsələsi əleyhinə çıxaraq, kişi ilə qadın hüququnun bərabərliyini təbliğ edir; azad sevgi, azad intixab, qarşılıqlı möhəbbət məsələsinin meydana atır" və bunu "qadın hüquqsuzluğunun ortadan qaldırılması, ailə həyatının sağlamlaşdırılması, ailə fəlakətlərinin yox edilməsi və gələcək nəslin düzgün inkişafı" ilə əlaqələndirir.²

Rəşid bəy əməllərində səmimi, niyyətinin gözəlliyinə ürəkədən inanır bənzər. O, sevgi münasibətlərində təmiz, alicənazə, nozakətli, eyni zamanda, qətiyyətli və əzməkdir. Qarşısına çıxan maneələr onu qorxudub əqidsindən döndərmir. Əksinə, sevgilisinin başqa bir adama verildiyini eşidəndə qoçaqlıq göstərib onu ədəd edir.

Yazıçı öz qəhrəmanının maarifçi əhval-ruhiyyəsini, xalqa yaxınlığını və demokratizmini onun nökrü Əzizlə münasibətlərində də əks etdirir. Belə ki, onların arasında nökrü ağa-nökrü münasibətləri, ictimai mənşə fərqi hiss olunmur, əksinə, Rəşid bəy on çətin anlarda Əzizlə məsləhətləşib, sözlərinə qulaq asır, köməyinə arxalanır. Bu cəhət onun niyyətində, xüsusilə Əzizlə mübarizələri daha aydın görünür. Rəşid bəy bütün situasiyalarda Əzizə mübarizə edərkən ən məhriban, ən səmimi sözlər işlədir: "Mənim vəfalı yoldaşım", "Mənim sevimli Əzizim" "Mənim sadiq sirdaşım" və s. Bütün bunlar göstərir ki, onlar bir-birini ürəkədən sevon, bir-birilə həmdard, sirdaş olan iki səmimi dostdur.

Ümumiyyətlə, hekayədə kondli-mülkədar, ağa-nökrü, varlı-yoxsallıq münasibətlərinin təsvirinə rast gəlinir. Burada yalnız haqlı və haqsız, güclü və zəif, ədalətli və zalım adamlar var. Bunun səbəbi, görünür, odur ki, Qərb və rus maarifçilərdən təsirlənən, onlardan yaradıcılıqla bəhrələnən İ. Qutqasınlının toxunduğu məsələləri sinfi mövqədən deyil, liberal zadəgan maarifçiliyi baxımından qiymətləndirir. İctimai ziddiyyətlərin keyrillə şor, yaxşı ilə pis arasındakı

¹ İsmayıl bəy Qutqasınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım". "AKƏK", VIII cild, Bakı, 1988, səh. 542.

² H. Əfəndiyev. Azərbaycan nəsrinin inkişaf tarixindən. Bakı, 1963, səh. 129-130.

konflikt kimi verilməsi də buradan irəli gəlir. Rəşid boyın iki ön mühüm arzusunun biri budur: "Bütün zoiflərə, yoxsullara kömək etmək". O, quldurların yuvasını həm də ona görə dağıdır ki, onlar ökinçiləri, zəhmət adamlarını incidir, onlara əziyyət verirlər.

Nəhayət, hekayədə öz rəqibinə ağılı gücü ilə, "qan tökməmiş", tədbirlə qalib gəlmək istəyən Rəşid boyın son dərəcə insanpərvər bir gənc kimi təsvir olunması da müəllifin maarifçi mövqedə dayandığını göstərən yaxşı bir sübutdur. Səadət qəzəbləndikdən sonra qəzəblənmiş Korim xana qarşı gördüyü tədbirlər onun humanizmini oks etdirən səciyyəvi hadisələrdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrində, o cümlədən, "Rəşid boy və Səadət xanım" hekayəsində qaldırılan mühüm və əhəmiyyətli məsələlərdən biri də qadın azadlığı məsələsidir. Bu, həm Bakıxanovun, həm də Qutqaşının əsərində cəmiyyətin əsas problemlərindən biri kimi qoyulur, azad sevgi, qarşılıqlı məhəbbət, qadın hüquqsuzluğunun aradan qaldırılması, ailənin yeni prinsiplərlə qurulması, gənc nəslin düzgün tərbiyəsi və inkişafı problemləri ilə əlaqələndirilir. Hər iki yazıcının qadın qəhrəmanı daxilon təmiz, saf, yüksək əxlaqlıdır. Onların ikisi də azad yaşamaq, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq istəyir, bundan ötrü yaşadıkları qaranlıq mühitin bədxal qüvvələrinə qarşı çıxmaları olurlar. Lakin Səadət xanım mürşiyəcan qızı ilə müqayisədə daha dolğun surətdir. I.Qutqaşının onun simasında yeni yaranmaqda olan açıqfikirli gənciyyət nəcib, insani xüsusiyyətlərini canlandırır.

Səadət xanım köhnə mənşət qaydalarına, vaxtı keçmiş adətələri etiraz edən yeni meyilli bir qızıdır. Valideynləri onu tanımadığı bir adama ərə verərək Səadət xanım etiraz edib deyir: "Bu yaxın zamanda mən öz necəbəti və sərvəti ilə məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə belə deyiləm, bəlkə o, heç mənə sevmir. Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə, mən daim anamın və sonin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edirdim. Elə bir adam mənədən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül uma bilməz"¹. Səadət xanım ondan çox-çox kiçik olan və üroyinə yatan Əsgər ağaya ərə verilməsi barədə anasının və yaxın qohumlarının qərarını dəyişərək Rəşid boy ilə ailo qurur. Heç şübhəsiz, bu zamanına görə mütləq, cəsarətli hərəkət idi və bir daha I.Qutqaşının demokratik meyilli yazıcı olduğunu göstərirdi.

Hekayənin ideya-bədii dəyəri, müəllifin maarifçi mövqeyi bir də bundadır ki, orada səhv edənlər, yamırlar öz qəbahətlərini başa düşərək, başqalarını ibrət götürür, günahlarını etiraf etməli olurlar. Məsələn, oğlu Əsgər ağa evləndirərkən heç kəsin rəyini soruşmayan Korim xan səhvini başa düşəndən sonra Rəşid boyın alicənablığı qarşısında baş əyərək onun elçisinə deyir: "Mən Rəşid boyın, Səadət xanımın və hətta oğlunun yanında günahkaram. Çünki

mən oğlumu özündən ikiqat yaşlı bir qızla evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söylərsən ki, mən onunla barışaram, çünki mənə göz dikdiyim bir oğlumdən mənə daim məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmadı təklif edir"².

Beləliklə, əsərdə müsbət qəhrəmanların gözəl, nümunəvi hərəkəti ilə pis adamlara təsir göstərilməsi, onlara mənəvi səliqə aşılannması, çirkin, qorxulu niyyətlərdən çəkəndirilməsi də maarifçi müəllifin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Həm Rəşid boy, həm Səadət xanım, həm də onların yaxınlıq və dostluq etdiyi Əziz, Mərdən və Şamah kimi adamlar özlərinin insanpərvər fəaliyyətləri ilə mühitlərindəki qaranlıqları yandır, cəmiyyətin ziyanlanmasına nail olurlar.

Həm "Riyazül-qüds" və "Kitabi-Əsgəriyyə" də, həm də "Rəşid boy və Səadət xanım" əsərləri bədii keyfiyyətlərinə görə də maraqlı nəsr nümunələridir. Doğrudur, A.Bakıxanovun əsərlərinin dili çətinidir. Həm "Riyazül-qüds"ün, həm də "Kitabi-Əsgəriyyə"nin ləksikasında çoxlu ərəb-fars sözlərinin, mürəkkəb tərkiblərin işlənməsi onların dilini xeyli qəlizləşdirmişdir. "Rəşid boy və Səadət xanım" isə fransız dilində yazılmışdır. Buna baxmayaraq, hər üç əsərdə hadisələr təbii inkişaf etdirilir və bir-birini tamamlayır. Süjet ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü, surətlərin psixoloji analarının sənetkarlıqla təqdimi – bu əsərlərin əsas bədii məziyyətləridir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan nəsi dil-üslub və janr baxımından daha da çəşidlənir. İlk dastan-roman və hekayələrdən sonra A.Bakıxanovun "Nəsihtlər", M.Ş.Vəzehin "Hikmətlər və nəsihtlər" adlı əsərləri meydana gəlir. Əsrin ortalarında isə görkəmli pedaqoq və şair Mirzə Şəfi Vəzehin məzhəbə və hekayət janrlarında yazdığı mənsur əsərləri "Kitabi-türki" dərslində çap olunur.³ Bu əsərlər yeni dövrün tələblərindən meydana gəlmişdi; təzə açılan məktəblərdə istifadə olunmaq üçün hazırlanan dərslərlə pedaqoji-didaktik prinsiplərə uyğun sado, yığcam nəsr əsərləri lazım idi. Belə ehtiyacları maarifpərvər sənetkarların özləri ödəyirdilər. A.Bakıxanov yazırdı: "Mən nə qədər axtardım,sa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan anlaşılın bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi islamkədə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşlıq ibarətlərlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətin... Buna görə hicrətdən 1252-ci il keçən zamanda "Nəsayeh" adlı aydın və sadə anlaşılın müxtəsər bir kitab yazdım. Qüdrətli Allahın köməyinə ümid edərəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə gətirdikdə daha artıq təsir etsin"⁴.

¹ İsmayıl boy Qutqaşının. Göstərilən əsəri, səh.542.

² Yəni orada, səh.547.

³ İsmayıl boy Qutqaşının. Göstərilən əsəri, səh.560.

⁴ Bax: Kitabı-türki. Tiflis, 1272 (h.).

⁵ Abbasqulu ağa Bakıxanov: Bədii əsərləri. Bakı, 1973, səh.351.

Belo xeyirxah məqsədlə yazılmış "Nəsihətlər" dərin humanist möznun daşıyır. Qısa, yığcam formada söylənən həmin nəsihətlərdə Şorq müdrikliyinin ümumbəşəri ruhu aydın duyulur. Yaxın və Orta Şorq bədii-fəlsəfi fikrinin ibrətamiz ənənələrini davam etdirən ədib müasirlərini sərfələ yaşamağa, mənalı ömür sürməyə, alıncan, xeyirxah olmağa çağırır. Onun nəsihətlərində həmin elmin, biliyin faydası, böyüklərə hörmət, zəhmətə məhəbbət, qanunlara riayət, dostluq və yoldaşlıq qaydaları haqqında ibrətamiz fikirlər vardır ki, bu gün də gözəl və mənalı səslənir:

– Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda sənədən böyükdür, ona hörmət elə, ta ki, sənədən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər.

– Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənənin bu xasiyyətini bilirsə, doğru sözü də inanmaz.

– Hər kəs başqasının eynini açıb sənə desə, ondan uzaq ol. Çünki o, sənənin də eynini başqasına söyləyər.

– Tənbellikdən qorx, çünki o, bütün eynilərdən daha pisdir.

– Bil ki, təvəzökar və şirindillidən dostları çox olar.

– Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə sənəninlə olar və heç kəs onları sənənin olından ala bilməz və s.

A. Bakıxanovun əsəri kimi M.Ş. Vəzehin "Hikmətlər və nəsihətlər"-i də Yaxın Şorq ədəbiyyatının əxlaqi-didaktik ənənələrinə əsaslanır. Onun əsas məzmunu müəllifin öz çağdaşlarına ünvanladığı tərbiyəvi tövsiyələrdən ibarətdir. Böyük həyatı həqiqətləri, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələri, həyatda dəfələrlə yoxlanılmış, sınaqdan keçirilmiş dolğun, mənalı fikirləri ifadə edən bu tövsiyələr insanlara humanizm ideyaları, azadlığa, xalqa, ömərə dərin məhəbbət, dostluq, ədalət, mərdlik kimi gözəl mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, onları qurub-yaratmağa, həyatda uyğun olmağa və mənalı yaşamağa çağırır. Bu nəsihətlərdə dostluq, mehribanlıq, səmimiyyət, qayğıkeşlik, doğruluq, ədalət, insanpərvərlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərif-təqdir olunur, əksinə, yalan, kin, ədavət, şöhrət, paxıllıq, haram, zalımlıq, tamahkarlıq, qəsbkarlıq və s. insana yarasız, insanı mənfəəti xüsusiyyətlər pislənir.

Həyatın mənasını, yaşamağın gözəlliyini həndərdə, xalqa, vətənə xidmətdə görəndə şair adamları pis xüsusiyyətlərdən, bəd hərəkətlərdən çəkinməyə, insanı ucaldan, nəciyyəlişdirən əməlləri görməyə çağırır. O, gerilik, fanatizm, avamlıq və nədanlığın hökm sürdüyü feodalizm cəmiyyətində insanların mənəviyyatında əməli gələcək çirkin cəhətlərə – zinaçılıq, şöhrətpərəstlik, zülmkarlıq, qeybətlər, tamahkarlıq və ögurlüğe qarşı çıxır, çağdaşlarına həlal, gözətə, səbirli, tədbirli və gözəuəçil olmağı məsləhət bilir: "Lal dil yaxşıdır yalançı dildən; Yatamın oyaqdan xəbəri olmaz; Kim çox danışır, çox sürüşür; Fəqirlik yaxşıdır haram dövlətlikdən və kasıblıq xoşdur zülmədən; Evdən irəli qonşunu axtar və yoldan

irəli yoldaşını; Səbirsiz fəqir yağsız çirək kimidir; Dünyanın və malın dostluğu hamı xətalardan başdır; Dəri ti ölü aslandı yaxşıdır; Yaxşıluq eyleyən kişi diridir, gərginli ölmüş ola" və s.¹

Məzmunca müxtəlif sahələri əhatə edən "Hikmətlər və nəsihətlər" əsərində elmin səmərəsi, ağılın rolu, alimin böyüklüyünə dair fikirlər, habelə nədanlığın və savadsızlığın tənqidi xüsusi yer tutur. "Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalır, çünki hər şey onların köməyi ilə öldə edilir" – deyən A. Bakıxanov kimi Vəzeh də alimin bir gününü cəhəlin bütün ömründən qiymətli, ağıllı düşməni cəhəl dostdan üstün sayır. Maarifpərvər şair insan mənəviyyatını alqadan xəbəslilik, kin, küdürlər, acıq kimi antihumanist sifətləri cəmiyyətə fayda, xeyir deyil, peşmançılıq, zərər, məyusluq gətirdiyini dənə-dənə qeyd edir. O, xüsusi bəldirir ki, acıqlı olanda insan ətrafındakı hadisələri yaxşı sərfi-nəzər də bilmədiyindən düzgün, haqlı qənaətlə gələ bilmir, səhv nəticə çıxardır. Vəzeh deyir: "Acığın əvvəli dölilikdir, axırı peşmançılıq. Hər kəsin havası ağıla qalibdir, həlak olur; Həlimlik bilinməz acıq vaxt; Özünü xalqdan sayma, nə qədər ki, acığın özü qalibdir; qüvvətli o kişidir ki, öz acığına qalibdir"².

"Kitabi-türki" dərsliyində XIX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin başqa nümunələri də çap olunmuşdur. Bir qismi klassik Şorq ədəbiyyatından səbəst tərcümə və təbdlir, bir qismi də Azərbaycan folklorundan istifadə yolu ilə yazılmış və tədqiqatçıların "fərs və ərəbcədən tərcümə olunmuş məqalələr", "mənsur miniatür", "miniatür hekayə" adlandırdıqları³ həmin nümunələrin bir hissəsini müəllifin özü "Məzhəkələr"⁴, digər hissəsini "Hekayətlər", üçüncü hissəsini isə "Təmsillər" başlığı altında təqdim etmişdir.

Xalq nağıllarına məxsus epik təhkiye-söyləm tərzli, folklor-rəvayət üslubu, sadə anlaşılqı dil, aydın nitq, doğma qrammatik quruluş, canlı bədii intonasiya, yığcamlıq, konkretlik – "Kitabi-türki"-dəki nəsr nümunələrini onlardan əvvəlki və sonrakı pəstəvə və romanlardan fərqləndirən ən cəmiyyəvi bədii-estetik məziyyətlərdir. Sənətlər bu məziyyətlər S.Ə. Şirvani və M.M. Şükühinin nədirələrində davam etdirilmişdir.

¹ Mirzə Şəfi Vəzeh. Hikmətlər və nəsihətlər. "AKÖK", VIII cild, Bakı, 1988, səh.414-420.

² Zaman Əsgərlili. M.Ş. Vəzehin hikmət və nəsihətləri. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 17 oktyabr 1986, №84.

³ A. Məmmədov. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə. H. Zərdabi ad. DPİ-nin nəşri, 1970, səh.22; yəni onun: Azərbaycan hekayəsi. Bakı, 1984, səh.14-20; A. Bayramov, Mirzə Şəfi Vəzehin ədəbi irsi. Bakı, 1980, səh.79-80.

⁴ Məzhəkə Yaxın və Orta Şorq ədəbiyyatında kiçik həcmli mənsur əsərdir. Mayasından gülüş-yumor dayandır, həm forma, həm də möznun baxımından şifahi xalq ədəbiyyatıdakı lotifləri xatırladır. Onların başlıca gülüş hədəfi əvamlıq, mədəni gerilik, mənəvi yoxsallıq, təbdlir etdiyi fikir-ideya və əxlaqi təmizlik və gözəllikdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin inkişafında yeni mərhələ M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə başlanır. Milli bədii və ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə maarifçilik hərəkatının ideya ilhamçısı, böyük filosof, mütəfəkkir yazıçı, birinci dramaturq kimi şöhrətlənən Mirzə Fətəli ədəbiyyat tarixində bir də yeni nəsrin banisi kimi məşhurlaşır. Möhz "Aldanmış kovakib" özündən əvvəlki nəsr nümunələrindən tamamilə fərqli təze bədii dəyər, estetik məziyyət kəsb edir və bütün-lükdə Azərbaycan nəsrində Qərb kontekstini də əltivə edən orijinal bədii təfəkkür hadisəsinə çevrilir. Bu əsəri yazmaqda Mirzə Fətəli təke Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərqdə bədii nəsrin inkişafına yeni "ardıcıl realist istiqamət verir" və bu istiqamət uzun müddət milli nəsrin "bilavasitə zəmini, ən yaxşı ideya-bədii başlanğıcı olaraq qalır"¹.

İnsanın sosial, mənovi, milli, şəxsi azadlıq hüquqları və bu hüquqların əldə edilməsində xalqın rolu barədə maarifçi fikir və ideya bu əsərdə daha geniş miqyasda və realist bəyazlarla ifadə olunur. Xalqın siyasi-mənovi azadlığı, xoşbəxtliyi şahın, hökmdarın yox, onun öz əlindədir. Əxlaqi-milli və sosial-siyasi yetkinlikdən uzaq "bəsirot və elm sahibi" olmayan avam xalqı ideal şah da azadlığı və xoşbəxtliyə qovuşdura bilmir. İdeal cəmiyyət yaratmaq üçün adil hökmdardan əvvəl "bəsirot və elm sahibi" olmuş xalq lazımdır!

Bu ideya əsərdə quru nəsihət, yorucu moizə formasında deyil, yüksək bədii ləvhələrlə canlandırılır. Yazıçı bir tərəfdən Şərq istibdad üsuli-idarəsinin despotizmə əsaslanan siyasi eynəcoriliklərini, keçmiş vəzirlərin və dövlət başçıların ağılsızlığını, ikinci tərəfdən isə həmin despotizmi və ağılsızlığı normalı kimi qəbul edən xalqın və kütlinin cahilliyini və əvamlığını gülüş-ifşa hədəfinə çevirməkə gələcək nosillərə ibrət verir. O, tənqid yolu ilə inkar etdiyi siyasi quruluşun eynəcoriliklərini bədii surətlərin təmsalində əyanılışdırərək tarixi əhvalatı miasir həyatla, mifik təfəkkürü real hadisələrlə, şəxslərlə qaynaqlardakı məlumatla ələ üzü əlaqələndirir ki, oxucu tarixdə bu gün, bu gündə isə tarixi görməyə cətinlik çəkmir.

Povestdə əsas tənqid hədəfi Şah Abbasdır. O, nədən, qabiliyyətsiz bir padşahdır; ölkənin müqəddəratı, əhalinin qayğıları ilə maraqlanmayıb, günlərini eyni-ışrətlə keçirir. Şahın bacarıqsızlığı və təqsiri əzəndən İran dövləti ağır bir vəziyyətə düşmüşdür; ticarət pozulmuş, körpülər, karvansaralar uçulub dağılmış, kəndlər, şəhərlər viran olmuşdur. Ölkənin hər yerində nədən, ədalətsiz, rüşvətxor dövlət məmurları əhaliyə zülm edir, onu soyub-talayır.

Şah Abbas rəhmsiz, qəddar bir dövlət başçısıdır. O, hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün hər cür zülmə və ədalətsizliyə yol verir: insanları dar ağacına

çəkir, onları şaqqaldırıb qala qapısından asdırır. Qəddar şah, hətta öz əvlədlərini belə cəzalandırmaqdan çəkinmir; oğlanlarından birini öldürür, ikisini gözünü çıxardır.

Şah Abbas, eyni zamanda, nədən bir hökmdardır. O, öz ətrafına yaltaq, riyakar adamları toplaşmış, ölkənin idarə işlərini bacarıqsız şəxslərə tapşır-mışdır. İkiüzlü saray xadimləri – vəzirlər, mollabaşılar, münəccimlər əhalinin sosial-iqtisadi durumunu yaxşılaşdırmaqdan ötrü çalışmaq əvəzinə, öz rütbələrini əllərində saxlamaq üçün şahla yaltaqlanırlar, onun qəddar hərəkətlərinə bəraət qazandırır. Bunun nəticəsində ölkə əhalisinin maddi yaşayış tərti gedikcə pisləşir, insanlar dilonçə vəziyyətinə düşürlər. Şah xəzinəsi tükenərək bomboş qalır.

Yazıçı Şah Abbasın nədənlərini və eynəcoriliyini dərinlən açmaq üçün onun saray xadimlərinin təqdim edir. Ölkənin maliyyə işlərini rəhbərlik edən vəzir Mirzə Möhsün rüşvətxorluğu və qohumbazlığı, xəzinədar Mirzə Yəhya yalaqlılığı və ikiüzlü olması, mollabaşı Axund Səməd paxillığı və intiqamçılığı, münəccimbaş Mirzə Sədrəddin və onun ustadı Mövlana Cəmaləddin mənsəbporçılığı və qorxaqlığı ilə səciyyələnilir. Onların siyasi savadsızlığı, bacarıqsızlığı və gülüncüylü Sərdar Zaman xanın müdafiə tədbirlərinə münasibətlərinə daha aydın görünür.

Ölkəni xarici işğalçılardan qorumaq üçün heç bir hərbi-döyüş taktikası olmayan Sərdar Zaman xan Osmanlı tayfası İrana hücum edərkən onların yolunu kəsmək, hücumunu dayandırmaq üçün sərhəddən Azərbaycana qədər yolları, körpüləri dağıtdırır. Düşmənin əlinə heç nə keçməsin deyə kəndlilərin əkinlərini və mal-qaramı talaf etdirir. Sərkərdə bununla fəxr edir ki, yollar, körpülər xarabə qaldığından osmanlılar özləri ələ topxana gətirə bilməyib, Təbrizə yalnız atlı və piyadalarla daxil oldular. Əkin sahəsi dağıldığı, mal-qara talaf edildiği üçün onların əlinə heç nə keçmədi, buna görə də çarəsiz qalıb üç gündən sonra ac və zəif halda Təbrizdən çıxıb gətdilər.

Zaman xanın sərdarlıq işini, müdafiə tədbirlərini ürəkəndən boyonib təqdir edən İran hakimləri belə qorara gəlirlər ki, ölkəni gələcəkdə müxtəlif xarici basqınlardan qorumaq üçün orada əbədi işləri aparmaq, dağıdılmış yolları, körpüləri bərpa etmək lazım deyil. Yollar, körpülər, keçidlər bərpa vəziyyətdə saxlanılmalıdır ki, düşmənlər hücum etdikdə qarət üçün əllərinə heç nə keçməsin.

Bəlliliklə, M.F.Axundzadə saray xadimlərinin işi, fəaliyyəti, düşüncəsi haqqında konkret söhbət açmaqda Şah Abbasın dövlət aparatının gülüncüylüyünü, onun hakimiyyətinin başında duran adamların nədənlərini əks etdirir. Vəzir Mirzə Möhsün, Sərdar Zaman xan, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaş Mirzə Sədrəddin kimi ali mənsəb sahibləri ümumi halda Şah Abbasın səciyyələnməsinə xidmət edirlər.

¹ Yaqar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996, səh.221.

Povestdo Şah Abbas hakimiyyətinə, onun siyasi idarə sistemə qarşı Yusif Sorrac surəti qoyulur. Ədəbi inqilabi-maarifçilik ideallarını oks etdirən bu surətin həyat və fəaliyyəti osərdə daha geniş və əhatəli təsvir olunmuş, hətta yazıçı povestnin adı da onun adı ilə bağlanmışdır: "Hekayoti-Yusif Şah".

Ağıllı, uzaqgörən və ədalətli şah olan Yusif Sorrac dindar və mömin bir kəndli ailəsində böyümüşdür. Uşaqlığında atası onu ruhani etmək istəmiş, buna görə Qəzvin şəhərində məktəbə qoyub oxudurmuşdur. Yusif Sorrac Qəzvinə məktəbi qurtardıqdan sonra İsfahanda və Kərbolada təhsil alıb dini elmləri öyrənmiş, lakin ruhanilərin oksoriyyətinin koləkəb olduğunu görüb "özünü onların züməsinə daxil etmək" fikrindən uzaqlaşmışdır. O, Homədəna gəlmiş Xəlil adlı bir ustadın yanında sorracılıq (at yohəri düzəltmək) sənətini öyrənmiş, bundan sonra işləmək üçün Qəzvinə qayıtmışdır.

Qəzvinə olarkən o, sadə, zəhmətkeş adamları birliyə hörmətinə qazanır. Dostları onu sevirlər, inamlar və ondan məsləhət alırlar. Yusif qorxub-çəkinmədən hər yerdə öz fikrini açıqlayır. O, Şah Abbasın zəhmətkeşliyi, dövlət məmurlarının özbaşınalığı, ruhanilərin fırıldaqçılığı zəhmətkeş kəndlərə başa salır. Buna görə hakim toboqolər, saray xadimləri Yusif Sorracı qətiyyətlə xoşlamır, ona nifrət edirlər. Mollabəş Axund Səməd onun haqqında deyir: "Bu şəhəri Qəzvinə bir nəfər nəbəkər pəyda olubdur ki, cəmi-ruyi-zəminə ondan müəmmər və qətlə müstəhoq bir kimsənə tapılmaz; adına Yusif Sorrac deyirlər. Məlum deyil ki, harada torbiyyət tapıbdır. Ancaq bu ovqət şəhəri-Qəzvinə sakin olduğu üçün əcamir və övbəşdən özünü mürid cəmi edib həmişə ölməyi-girəmin və xüddami-şəriəti-qərrarın zəbinə və zəminə zəbəngüsadır... Bu məlum həmişə öz müridlərinə sorahətən zikr edir ki, guya ölməyi-girəmin ovamə fərib verirlər. Və bundan olavə deyir ki, kəndxudadan tutmuş padşahədok küll ərbəbi-mənasib əhli-zəlmə və qəttəitərdiqdirlər!"

Bu xüsusiyyətlərinə görə saray xadimləri Yusif Sorracə nifrət edir və onu Şah Abbasın əvəzinə taxt-tac sahibi seçirlər ki, ulduzlardan gələcək xəta ona düşsün. O, taxta çıxan kimi məlum islahat işləri aparır. Əvvəlcə rüşvətxor, yaltaq, satqın vəzirliyi saraydan qovub zindana saldırır. Onların vəzirliyini xalq içərisindən çıxmış ağıllı, namuslu adamlara tapşırır. Müəncimbəşi mənsəbinə dövlətə və millətə heç bir faydası olmayan üçün tamamilə ləğv edir.

Yusif şah vilayət hakimlərinə tapşırır ki, xalqa yaxşı rəftar etsinlər, öz şəxsi mənafehlərindən ötrü heç kəsə corimələməsinlər, nəhaq cəza verməsinlər. O, hər vilayətə xüsusi baxıcılar göndərir ki, onların xalqın yaşayış vəziyyətini, maddi vəziyyətini, ehtiyaclarını öyrənib şahə məlumat versinlər. Yusif şah məhkəmə işini yenidən qurur. Bütün vilayətlərin hakimlərinə bildirir ki, onların məhkəməni ədalətə aparsınlar və əhalini var-yoxdan çıxarmasınlar.

Xalq ağır vergilərdən azad etmək və dövlət gəlirini nizama salmaq üçün Yusif şah yeni vergi qanunları elan edir. O, kəndlilərlə və şəhər əhalisi ilə bərabər, hakim toboqolərdən – şahzadələrdən, tacirlərdən, ruhanilərdən də vergi alınması barədə qərar çıxardır. Vergilərin miqdarını azaldır: şəhər əhalisi üçün gəlirlərinin ondan biri, kəndlilər üçün isə iyirmidən biri miqdarında vergi qoyur. Dini vergiləri isə tamamilə aradan götürür.

Ölkəni abadlaşdırmaq, milləti maarifləndirmək üçün Yusif şah dağılmış yolları, körpüləri düzəltmək, karvansaralar tikdirmək, hər vilayətə məktəblər, xəstəxanalar açdırmaq barədə sərəncam verir, kəhnə orob olfəbəsini təkmil-ləşdirməsinə fikrini irəli sürür, suz yerləsə su çökdirir, qocalara, yetimlərə, şikəstə və kərlərə ianə verir. Qəzvin şəhərinin küçələrini çirkəli saxladığı üçün yaramaz kəndxudaları vəzifədən qovub, yerinə namuslu adamlar təyin edir. Xiyabənlərin genişləndirilməsi və sülhəyə salınması haqqında göstəriş verir.

Şahın sərəncamı ilə saray xərcləri azaldılır, məhkəmə işləri üləmənin əlindən alınıb xüsusi dövlət hakimlərinə tapşırılır. Əhalidən yığılan xüms ləğv edilir, məmurların kimsədən hədiyyə və peşəqə alması qadağan olunur. Qəşunə və məmurlara məvacibin vaxtında çatdırılması barədə sərəncam verilir. Bununla da Yusif Sorracın iki həftəlik səliqə dövrü İran üçün "səadət əyyamı" olur. Hər tərəfdə əbədiylə işləri başlanılır, səliqə-sahman, ədalət, əzəliq görünür. Lakin həmişə zülm altında yaşayan əhali "yaxşı günə dözmür". Rəhmli padşahın himayəsində yaşamaq kütlə üçün çətin, kədərli olur. Əhalinin bu əhval-rəhiyyəsinə istifadə edən fitnəkarlar xalqı üşməyə qaldırır Yusif Sorracı taxtdan salırlar.

Müəllif maarifsiz ərənlərin bu əməlinə gülür; qəhqəhə çəkərək acı-acı gülür və bu gülüş öz mözmununa, məhiyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni bir estetik hadisə kimi səslənir. Onu nəinki orta əsərlərin Şərq ədəbiyyatındakı və milli folklordakı gülüşlə (məsələn, Molla Nəsrəddin gülüşü ilə), heç M.F.Axundzadənin özünün komediyələrindəki gülüşlə də cəmləşdirmək səhvdir. Yazıçının ədəbi irsinin ilk araşdırıcılarından olan A.Şaiq haqlı deyir ki, "Mirzə Fətəlinin əsərlərindəki gülüş bir-birindən fərqlidir. "Hacı Qara"dakı gülüş "Aldanmış kəvəkib"ə olan gülüşə bənzəməz. Birinci ləubəli gənciylərin şux və istəhzalı, ikincisi isə torzi andran acı və yaxıncı qəhqəhə-lördir!"

Bu gülüş cəmiyyətin eynəcərlərlərinə nifrət və qəzəb doğurur. "Aldanmış kəvəkib" povestinin estetik gəzəlliyini səciyələndirən və tamamlayan bir keyfiyyət də onun orijinal bədii strukturdur. Epik təhkiyə, hadisə və obrazlara münasibətə obyektivlik, həqiqətə istinad prinsipi, surətləri səciyələndirən açıq, birbaşə monoloq üslubundan istifadə, miflə düşüncə ilə tarixi faktın məhkəmə sintezi zaman və məkən konkretliyi – bu əsərin yaddaqalan məziyyətləridir. Müəllifin irəli sürdüyü maarifçi-rasionalist ideyanın

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı, 1987, səh.216.

¹ Abdulla Şaiq. Əsərləri. 5 cildə, IV cild, Bakı, 1977, səh.333.

açılış süjetin bütün montajı inkişafında baş verir. İnsan surətləri yüksək sənət-karlıqla ümumiləşdirilir, karakterlər, obrazların sosiyyası onların hadisələrə münasibətlərində və danışıqlarında açılır.

Povestin fabulasını təşkil edən hadisələr silsiləsi ardıcıl və bir-biri ilə möhkəm əlaqədə təqdim edilir. Əhvalatların bir qismi Şah Abbas, ikinci qismi Yusif Sərracla bağlı cərəyan edir. Buna əsasən povestin fabulası iki hissəyə bölünür: birinci hissə Mirzə Sədrəddinin novruzdan on beş gün keçmiş ulduzların toqquşacağı və bu toqquşmadan ölkə padşahına xətor toxunacağı barədə Şah Abbası xəbərdar etməsi ilə başlayıb, hakimiyyət başına Yusif Sərracın gətirilməsi ilə tamamlanır. İkinci hissə isə mollabaş Axund Səmədin Yusif Sərrac haqqında məlumatı ilə başlayıb, fitnəkarların qiyamı nəticəsində onun taxtdan salınması, itkin düşməsi və köhnə şahın öz yerinə qayıtması ilə sona çatır.

"Aldanmış kəvakib" povestinin dili qalız və çetindir. Onun ləksik tərkibində ərəb-fars sözləri, ifadə və birləşmələri çoxdur. Əsərdə hekayəçinin və personajların əksəriyyətinin savadı olması, saray mühitində yaşayış fəaliyyət göstərməsi onların danışıqını – nitqini mürəkkəbləşdirmişdir. Yazıçı povestin dilində həmin mürəkkəb danışıq tərzini göstərməklə saray həyatının koloritini canlandırmış və surətləri tipikləşdirmişdir.¹ Bununla bərabər, orta əsrlərin nəsr dili ilə müqayisədə M.F. Axundzadənin əsərinin dilində – onun ləksikasında və qrammatik quruluşunda müəyyən sadələşmə də müşahidə etmək mümkündür; xüsusilə Yusif Sərracla bağlı epizodlarda cümlələr nisbətən qısa və yığcamdır.

Povest epik üslubda yazılmışdır, insan karakterlərinin geniş əhvalatlar, hadisələr müstəvisində təqdimi onun üslubunun əlamətdar cəhətidir. Lakin əsərin bəzi epizodlarında, xüsusilə Şah Abbasın saray xadimləri ilə müşavirəsinin təsvir edən səhifələrində müəyyən qədər dramatik çalarları da nəzərə çarpır; həmin müşavirədə çıxış edən personajların nitqi monoloq sosiyyəlidir. Ancaq bu xüsusiyyət povestdə epik vüsəti zəiflətmir, əksinə, təhkiyənin quruluşunu zənginləşdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində irihəcmli realist bədii nəsrin – povest janrının ilk, lakin dünya ədəbiyyatının kamil nümunələri sırasına düşə bilən, örnəyi olan "Aldanmış kəvakib" milli nəsrə möhkəm, uçulub-dağılmaz bir təməl olmaqla bərabər, onun gələcək yüksəliş istiqamətini də müəyyənləşdirmişdir. Povest özünün ideya-məzmun və bədii-nəsr keyfiyyətləri ilə XIX-XX əsrlərdə milli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmiş, Z. Mərkəzi, M. Ə. Talibov, S. Qənzadə, C. Məmmədquluzadə, N. Nərimanov kimi yazıçılar bu əsərdən bəhrələnməklə yeni bədii nəsr nümunələri yaratmışlar.

¹ H. Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963, səh. 231-233; Nadir Məmmədov. M.F. Axundovun realizmi. Bakı, 1978, səh. 210-226; Arif Məmmədov. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı). Bakı, 1990, səh. 55-56.

XIX əsrin əvvəllərində və ortalarında olduğu kimi, sonlarında da bədii nəsrin baş ideya xəttini maarifçilik təşkil edirdi. 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Tağı Sidiqi, Rəşid bəy Əfəndiyev, Eynəli bəy Sultanov kimi maarifpərvor yazıçılar xalq ədəbiyyatında, yaxud Şorq klassik şairlərinin əsərlərində mövcud olan xalq süjetlər əsasında bir sıra kiçik hekayələr yazıb öz dərslərlərinə daxil etmişdilər. "Kitabi-türki"dəki nəsr nümunələri kimi bu hekayə və nədirələrin də çoxu hazır süjet əsasında qələmə alınmış və ciddi əxlaqi-didaktik funksiya daşıyırdı. Mövzusu müxtəlif rəvayətlərdən, şahların, vəzirlərin, müdrik adamların həyatından alınmış bu əsərlərdə müəlliflər insanı ucaltdı, şərəfləndirdi keyfiyyətlərindən səhəbət açır, uşaqları və gəncləri həmin keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırırdılar.¹

90-cı illərdə isə bədii nəsrin yeni məzmununda və formada doğuldu. Bu dövrün nəsrində iki üslubi istiqamət aparıcı mövqə qazandı: birinci bədii, ikinci isə fəlsəfi-publistik üslub idi. Bu üslubların hər ikisi öz mayasını M.F. Axundzadənin yaradıcılığında aldı: birincisi, "Aldanmış kəvakib"dən, ikincisi isə "Kəmalüddövlə məktubları"ndan. Birinci istiqaməti Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov, Səltanməcidi Qənzadə, ikinci istiqaməti Mirzə Əbdürrəhim Talibov və Zeynəlbədin Mərağayi təmsil edirdilər. Onların fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında "Kitab yüklü eşşək", "Səyahətnameyi-İbrahim bəy", "Danabəş kəndinin əhvalatları", "Bahadır və Sona", "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" kimi müasir nitq roman, povest nümunələri yarandı.

Bu əsərlərdə həyat geniş planda, real bədii ləvhələrdə və canlı karakterlə təqdim olunurdu. Obrazları yüksək səviyyədə tipikləşdirilir, onların zəhəri fəaliyyətləri ilə bərabər, daxili-psixoloji əlamətləri də öz bədii ifadəsini tapırdı. Belə maraqlı əsərlərdən biri Mirzə Əbdürrəhim Talibovun "Kitab yüklü eşşək" romanıdır.

Əsərin müəllifi M. Ə. Talibov 1834-cü ildə Təbriz şəhərində dülgər ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra şəxsi mütaliə yolu ilə biliyini artırmışdır. Gənc yaşlarında xalq azadlıq hərəkatına qoşulmuş, onun xadimlərini və hakim dairələri tənqid etmişdir. Buna görə ruhanilər onu kafir adlandırmış və Talibov doğma vətəndə yaşaya bilməyib, Teymurlaşın saraya köçməyə məcbur olmuşdur. O, Rusiyanın şəhərlərini gəzmiş, sonra İstanbul, Məkkəyə, Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərinə səyahət etmiş, nəhayət, 1911-ci ildə Teymurlaşın sarayında dünyasını dəyişmiş, orada dəfn olunmuşdur.²

¹ Keyrulla Məmmədov. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı, 1987, səh. 189-191.

² Miroli Mənafi. Mirzə Əbdürrəhim Talibov. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1977.

25428

Yazıcının fars dilində zəngin bədii və publisistik irsi qalmışdır. Onun alleqorik üslubda yazılmış "Kitab yüklü eşək" romanı əxlaqi-tərbiyəvi əsərdir. Orada təsvir olunan əhvalatların mərkəzində Çoşsa dayanır. O, adamların danışıqlarını başa düşür, onlar kimi fikirləşir. Öz sahiblərinin hərəkətlərini təhlil edir, qiymətləndirir.

Ədib cəmiyyətdəki kəsirləri alleqorik üsullarla təqdim edir. Çoşsa cəmiyyət haqqında və cəmiyyətdə gördüklərini danışır. Özü də cəmiyyət üzvünə – məhraban ağası Mirzə Cəfəriyə danışır. O, adamların heyvanlara münasibətinə, xüsusilə sahiblərinin eşəklərlə rəftarından olduqca narazidir. Çünki sahibləri onlara "təhqiramiz gözə baxır", "şüursuz heyvan" hesab edirlər. Halbuki Çoşsa görə uzunqulaqlar da xeyrxah, sədaqətli, "zövq və idrakda rütbəli olan" inco vücudlu heyvanlardır.

Əsərin ideyası nadanlığın, ağlısızlığın təqdididir. Ə.Talibov zalımlıq, qəddarlıq, sədaqətsizlik, unutanlıq kimi əxlaqi kəsirləri qətiyyətlə pisləyərək müasirlərini daxili tənizliyə, monəvi uralığa, ədəbli, mərifətli olmağa çağırır: "İnsanlara vacibdir ki, bir-birinə hörmət baslasınlar. Yəni birindən məhəbbət gördükdə ona hörmət və minnətdarlıq etsinlər. Ədəbli o adamdır ki, heç vaxt boşboğazlıq və şişirdilmiş təriflər işlətmək fikrində olmasın; hiyləgərlik əvəzinə özünə gözəl xasiyyət və xoşagəlməli əxlaq aşılamaqla başqalarının məhəbbətini və rəğbətini qazansın; qəlbini kin-küdurət və pisliliklərdən təmizləsin; loğvahnı və təkbəbbir üzündən öz həmcinsini incitməsin"¹.

Əsərdən çıxan əxlaqi nəticə budur ki, insanların pis əməllərdən yalnız xeyrxahlıq yolu ilə çəkəndirmək olar. Zülmkarlıq, ədalətsizlik başqalarında həmişə intiqam, ədavət, qisas duyğuları oyadır. Çoşsa da başqalarından zülm, ədalətsizlik görəndə qeyzələn, intiqam duyğuları çəşir. Əksinə, məhrabanlıq, ədalət görəndə yumşalır, xeyrxahlıq etmək istəyir. O, yaxşılığa yaxşılıq, yamanlığa yamanlıq göstərir. Çoşsa lifrto adlandırdığı sahibini zülmkar olduğuna görə əzizdir, Məmiş ədalətsizliyinə görə cəzalandırır; onlardan intiqam alır. Xəstə qızıdan isə məhrabanlıq gördüyü üçün onu böyük həvəslə belinə mindirib təmiz havada gözdürür, yangından xilas edir, Qaragöz üçün pul toplayır, quldurların ölə keçirilməsinə kömək edir və s.

Çoşsa öz həyat sərgüzəştlərini danışır qurtarıqdan sonra onu "böyük müfəkkirin icmalı və ruzigarın bir nümunəsi" adlandırır. Uzunqulağın həyatından və uzunqulağın öz dili ilə söylənilən bu hekayət insanı – Mirzə Cəfəri təsirəndirir. O, Çoşsanın dediklərini "həyat dərsi" adlandırır və bu dərslərdən özü üçün ibrətli nəticə çıxararaq, məhrabanlıq, xeyrxahlıq, mülayimlik, qayğıkeşlik kimi sifətləri şüar edir.

M.Ə.Talibov müasirlərinə tövsiyə edərək əsərin sonunda yazır: "Yaxşı işlər görməyi, pislilikdən uzaqlaşmağa çalış. Əgər cavahıqda səadət toxumu ökib

xeyrxahlıq yolu ilə getmiş olsan, ömrünün axırlarında onun meyvəsindən bəhrələnəcəksən... Səadət və səlamətlik torunu o adam ola keçirir ki, hər bir vəziyyətdə haqq və ədalətli öz möqəddəsinə sərləşəni etməmiş olsun; pak niyyətlə xeyrli əməllərə nail olub fərsəti oğdun verməsin... Hər kim xeyrxahlıq edir, məhrabanlıq göstərsə, hamının qəlbə ona tərəf yönəlir və cəzə olunur. Dünyanın böyük adamları məhrabanlığa və xeyrxahlığa ərxalınmış və bu yol ilə nəcət tapmışlar"².

"Kitab yüklü eşək" əsərində M.Ə.Talibov özünün maarifçilik ideyalarını təbliğ edir. O, dünya ədəbiyyatında dəfələrlə sınaqdan çıxarılmış bir bədii üsuldan (insan cəmiyyətini heyvanların gözü ilə qiymətləndirmək üsulundan) istifadə edərək, uzunqulağın dili ilə mövcud əxlaqın yararsız cəhətlərinə qarşı çıxır. Eyni zamanda, burada ciddi ictimai-siyasi problemlər qaldırılır, yazıçı böyük müfəkkir M.F.Axundzadənin mövqeyində dayanaraq istidab quruluşuna və müstəmləkəçiliyə qarşı maddi və monəvi azadlıq konsepsiyasını müdafiə edir. Bütün bunlar romanda açıq publisistika, şüar kimi deyil, zəngin bədii vasitələrlə – bəzən Əzəp üslubu, gizli kinayə, təxsis, bəzən də öyüd, nəsihət, hikmət və kəlam formasında ifadə olunur.

XIX əsrin 90-cı illərində bədii nəsrin həm say-cəmiyyət, həm də poetika-sənətkarlıq müstəvisində yeni bir inkişaf – boy artımı görünür. Mövzusu və süjeti çox zaman şifahi xalq ədəbiyyatından, yaxud klassik Şərq şairlərinin əsərlərindən alınan 80-ci illər nəsrindən (S.Ə.Şirvani, S.Vəliyev, M.Sidiq, R.Əfəndiyev kimi ədəblərin əsərlərindən) fərqli olaraq, 90-cı illər nəsrində real milli varlığın özü, canlı xarakterlər təsvir edirlər. X.Məmmədov haqlı deyir ki, "M.Ə.Talibov, Z.Marağay, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və S.Qəzizadənin bədii yaradıcılıq aləminə gəlişi ilə milli Azərbaycan nəsr kitablarından və xalq ədəbiyyatından gələn süjetlərin ilhəsindən qurtarib, müasir həyatla daha da yaxınlaşır, ictimai ziddiyyətlər, kapitalizmin yaratdığı təzadlar, kənd və şəhər həyatı nəsrin başlıca mövzusu çevrilir, kiçik adamlar, aşağı təbəqənin nümayəndələri yeni nəsr əsərlərinin qəhrəmanları olur"³.

Bələ klassik əsərlərdən birincisi Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" povestidir. Mövzusu kənd həyatından alınan bu əsərdə cəmiyyətdəki sosial-ictimai bərabərsizliyin, qanunsuzluğun və özbaşınalığın törətdiyi faciələr təsvir olunur. Müəllif böyük sənətkarlıqla yaratdığı Xudayar bəy, Məhəmmədşənəmi, Zeynəb, Şərif, Əhməd, Zibə kimi surətlərin təsvirində həm ədalətsiz, istismarcı təbəqənin – kəndxudə, qəlavə, naçəlik, qazı və mollaların qəddarlığını, həm də onların zülmü altında ezilən, məhv olan zəhmətkeş kəndlilərin, kələ qadınların, gənəhəz gənclərin və məsum uşaqların

¹ Mirzə Əbdürrəhim Talibov. Göstərilən əsəri, səh. 106, 111.

² Xeyrulla Məmmədov. "Ökinci" dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı, 1987, səh. 191.

faciəsini canlandıdır. Surotların tipik şoraiddə və tipik xarakterlər kimi təqdim olunduğu bu əsərdə bütün faciələrin türədiciyi – sobəbkarı Xudayar boydır. Povestın süjeti başdan-başına onun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Xudayar boy Danabaş kəndinin katdasi – kondxudasıdır. Ancaq o, əsiliz-nəcabətsiz adamdır. Əvvəllər kasıb kondli olan Xudayar bir müddət qılava yanında çavuşluq edib. İki il əvvəl qılava onun anasını özünə siğə oləmiş, bundan sonra Xudayar “çox asan vəchlə”, yəni qanunsuz-şəxsisiz katda təyin olunmuşdur.

O, vəzifəyə keçən kimi əvvəlcə libasını dəyişir; oynına təzə paltar geyinib, olino yekə bir zəğaf ağacı alır. Bildirir ki, bu gündən hamı ona “Xudayar boy” deməlidir. Kondxuda ona boy deməyənələri həbs edir, incidir. Kondlilər də şərə düşməmək üçün onu “boy” – deyə çağırırlar.

Xudayar boy yalanc, iktüzlü, xudbin, zalım və namərd adamdır. Dostu Kərbəlayi Heydər oləndən sonra öz ailəsi, arvad-uşağı ola-ola dostunun dul qadınını almaq fikrinə düşür. Özdo özünü elə göstərir ki, guya mərhum dostunun – Kərbəlayi Heydərın ailəsinin qeyrətini çəkir, onun yetim qalmış uşaqlarının taleyi üçün narahatlıq keçirir. Əslində isə Xudayar boy Zeynəblə ona görə evlənmək istəyir ki, onun orindənqalma var-dövlətini oləndən alsın, yetimlərin çörəyinə sahib çıxsın. Bundan ötrü o, çox tədbirlərə əl atır. Axırda şəhərə gedib qazıya rüşvət verməklə Zeynəbin kobəninə özünə kəsdirir və məcburi surətdə Zeynəbi evinə götürür. Altı ay müddətində Zeynəbin bütün var-yoxunu zorla oləndən alıb, onu və uşaqlarını ac-yalavac vəziyyətdə qoyur.

Yazıçı Xudayar boyın amansızlığını, vəhşiliyini və zülmkarlığını onun kimsəsizlərə, özündən gücsüzlərə rəftarı zamanı açıb göstərir. Kəmkəsis, arxasız adamların qənimti olan Xudayar boy arvadı Şərəfin saçlarını oləno dolayıb, evin içində otorəfo-butorəfo sürüyür. Məhəmmədşəson əminin oğlunu – balaca Əhmədin kürəyinə ağacla vurur. Kişinin eşşəyini öz malı kimi satır. Zeynəbi “bir qarənlik dama qatıb ac və susuz saxlayır”, onun 7 yaşlı qızı Zibənin üstünə hücum çəkib, uşağın başını, gözünü yumruqlayır, ağır-burnunu qanadır, qoca sövdəgər kişini insafsızcasına özədirir.

Kimsəsiz adamların vəhşicəsinə incidən Xudayar boy qazi, naçalnik, qılava qarşısında qorxaq və kölədir. O, Danabaş kəndinin sakinləri yanında na qəddər hökmü və sözükeçəndirsə, şəhərdə özündən güclülər yanında bir o qədər cılız və üzüyoladır. Xudayar boy adı karvansaracında, tacirdən tutmuş hökumət adamlarına qəddər hamıya yaltaqlanır. Şəhərdə çubugunu (qolayını) yandırmaq üçün tacir Karapetdən kibrit istərkən tacir ona qeyzə: “İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa! İtil!” – deyəndə Xudayar boy qorxub konara çəkilib. Nisyə qənd almaq istəyəndə isə Karapet onu qovur: “Çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get!” Bu sözlərin qağabəndə kondxuda heç na deyə bilmir, dinməz-söyləməz dükandan çıxıb gedir.

Daxilon çox eycəbəcər olan Xudayar boy zahirən də çirkin və iyrəncdir. Yazıçı onun zahirə görkəmini – portretini belə təqdim edir: “Xudayar boyın ancaq otuz yeddi-otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı... saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tiko ağ yoxdu gözələrində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar boy papağının basır gözünün önünə; papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözələr belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Bəs deyəson ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ötür. Xudayar boyın bir böyük qüsuru var. Burnu öyrədi... Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları öyrədi. Amma Xudayar boyın burnu pis öyrədi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü. Amma aşağısının oti xoruz pipıyı kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssolam. Xudayar boyə göyçək kişi demək olmaz”¹.

C.Məmmədqudzado Xudayar boyın zahirə çirkinliyi ilə mənəvi eycəbəcərliyi vəhdətdə təsvir edir. Ədib onun simasında özü-özünü “boy” adlandırır, lakin əslində-kökündə, damarında boylikdən heç bir əsər-olamət olmayan və buna görə həmişə evlər yuxarı, insanlara göz yaşları, bədbəxtlik gətirən cinayətkar bir goda tipini canlandıdır. Xudayar boyın əməlləri, hərəkətləri kimi zahirə görünüşü də həyatın, insanlığın ləzzətini qeyrətlə, namusla yaşamaqda, cəmərdlikdə, kişilikdə, xeyirxahlıqda görən azərbaycanlı-türk boyələrinə kəskin parodiyadır və buna görə oxucuda ona qarşı dərin nifrət hissi doğurur.

Xudayar boyın oksinə olaraq Məhəmmədşəson əmi mənəvi-əxlaqi saflıq, insanlığın mücəssəməsidir. C.Məmmədqudzadonin böyük rəğbətə təsvir etdiyi bu surət sadə, irəyitemiz, dindar və yoxsul bir kişidir. “Kəndin sayılan şəxslərindən biri” olan Məhəmmədşəson əminin həyatı məşəqqətlər içərisində keçmişdir. 10-12 yaşlarında ata-anası ölmüş, əməlləri onun var-dövlətini dağıdıb, özünü quru yerdə qoymuşlar. Cəvanlığında pul-para qazanmaq üçün bir müddət İrəvan torəflərdə çalışmış, sonra alibəş kəndə qayıdıb, çarvadarlıq etmiş, xırda alverlə məşğul olmuşdur. Axırda “təvlasini ortadan yarı bölüb, küçəyə səmt bir qapı açmış və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusun, dan, iydədən düzüb” sövdəgərliyə başlamış, bu torədə yaşayaraq ömrünün 54-55 yaşlarına qəlib çatmışdır.

Kasıb olmasına baxmayaraq, Məhəmmədşəson əmi “çox yaxşı adamdı. Şor ilə, şıltaq ilə arası yoxdu”. Xeyirxah, mehriban, hamıya əl tutmaq istəyən, gözütöx, əliaçıq bir kişidir. Əgər “birisi gedə deyə: Məhəmmədşəson əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı, – özündə olsa oləstü çıxardıb verəcəm, olmasa çəndə qəndə hor tövrənə olmuş-olsa, özəgəndən tapsın, sonin işini düzəltsin”².

¹ Cəlil Məmmədqudzado. Əsərləri. 6 cildə, 1 cild, Bakı, 1983, səh.12-13.

² Yəno orada, səh.9.

Mömin, dünya malına etinasız olan Möhəmməd həsənəsinin birco arzusu var: üç-dörd ildir ki, Kərbəla ziyarətinə getmək istəyir. Amma kasıblıq onun arzusunu gözündə qoyur. Hər dəfə ziyarətə gedənlərin yola çıxmaq, səfərdən qayıtmaq xəbərini eşidəndə Möhəmməd həsənəsinin qolbi çırpır, onların arxasıya baxanda gözələrindən yaş çeşmə kimi axır.

Nəhayət, miladi tarixin 1894-cü ilində o, Kərbəla ziyarətinə getməyi qərarlaşdırır. Səhər yerindən qalxan kimi arvadına bildirir ki, yuxu görmüşəm, necə olsa, görək bu il gedəm Kərbəlaya. Bundan ötrü ailəsi üçün bozi tədarük görür, özündən, özgedən pul toplayıb, bir ulaf alır ki, səfərə çıxanda minsin. Ancaq Xudayar bəy onun eşşəyini şəhərə aparıb satır və Möhəmməd həsənəsinə omlı yəna arzusuna çatma bilmir.

Öz ömrü yolunu xatırlayanda Möhəmməd həsənəsinə ömi "görür ki, onun alınına məhz bir qaragünçülük yazılıb". Uşaqlıqdan yetim qalmasını, kasıblıqla dolanmasını, eşşəyinin itməsinə, nəhayət, Kərbəla ziyarətindən qalmasını da o, alın yazısı kimi başa düşür. Bütün varlığı ilə qəzavü-qədər, olacağa inanən bu kişinin düşüncəsinə görə dünyadakı "işlərin hamısı Allah-taalanın öz isidi". Bir insan kimi sarsılmasına, dərin iztirablar çoxmasına səbəb də həmin inam və düşüncəsidir: "Pəs görürkən budur ki, Allah-taalanın ona, yəni Möhəmməd həsənəsinə ömiyə iltifatı yoxdu... Allah-taala onun ziyarətə getməliyinə əslən razi deyil ki, onun başına bu işlər gəlsin"¹.

Dünyada gördüklərinin hamısına şükür edən, şər və şikayətə arası olmayan Möhəmməd həsənəsinə ömi ömründə bir dəfə – Danabəş kəndinin zəvvarı Kərbəla ziyarətinə yola düşdüğü gün öz təbiətinin əksinə çıxır. O, çavuşla Kərbəlaya – Həzrət Abbasa şikayət ərizəsi göndərir. Bu hərəkəti onun etiqadının təməliyinə, mənevə saflığına, cəmi zamanda, yazıqlığını, avamlığını, məzlumluğunu və kimsəsizliyini əks etdirən on güclü detallar. Möhəmməd həsənəsinə ömi qəhərdən boğula-boğula deyir: "Apar, qardaş, apar... o ərizəni Həzrət Abbasa. Mən gedə bilmədim... Mənim eşşəyimi oğurladılar... Satdılar... Mən gedə bilmədim".

Bələliklə, Möhəmməd həsənəsinə ömi arzusuna çatma bilmir. Onun simasında ədib zorakı cəmiyyətdə arxasız insanların faciəsini əks etdirir. Əsərin sonunda, əhvalatdan üç il keçəndən sonra Möhəmməd həsənəsinə öminin eşşəyi təsadüfən tapılır. Ancaq bu hadisə onun məsibətini yüngülləşdirmir, əksinə, daha da çoxaldır. Çünki Möhəmməd həsənəsinə öminin ailəsində eşşəyin tapılmasına sevinəcək heç kəs qalmayıb. Bir il bundan əvvəl oğlu Əhməd boğaz ağrısından ölüb, arvadı İzzət iki ay Əhmədin qüssəsini cəyib, axırda dünyədən köçüb. "Amma Möhəmməd həsənəsinə ömi indiyləkdən və çirək ki, Əhməd də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü"².

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.62.

² Yəni orada, səh.74.

C.Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi Möhəmməd həsənəsinə ömi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni, orijinal bir surətdir. Bu surətin təmsilində ədib XIX əsrin ictimai münasibətləri şəraitində Azərbaycan kəndlisinin ağır, düzəlməz vəziyyətini canlandırır və insana məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim edir.

Povestdə Azərbaycan qadınlarının ictimai-mənevə hüquqsuzluğu, onların cəmiyyətdəki yeri, acımacılıq, faciəli yaşayış tərzini Zeynəb və Şərof kimi surətlərin simasında əks olunur. Ədibin dərin rəğbət və məhəbbətlə təsvir etdiyi Zeynəb "qırx-qırx iki yaşında kök, dolu və qarabağdayı bir övərdirdi"¹. Əri Kərbəlayı Heydərini sağlığında Zeynəb fəravan yaşamış, bir oğul, iki qız anası olmuşdur. Lakin orinin ölümündən sonra onun məsibətli günləri başlanır. Kərbəlayı Heydərini canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına elçi göndərir. Zeynəb onun təklifini rədd edir: elçilərə deyir ki, "qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın. Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nəyə də saxlamaz"². Buna baxmayaraq, Xudayar bəy öz çirkin niyyətindən əl çəkmir. Zeynəbdən xəbərsiz onun kobinini Xudayar bəyə kəsirlər. Bu kobinə osən kəndin qlavasına əmr verilir ki, Zeynəbi sürüyə-sürüyə Xudayar bəyin evinə aparıb salsınlar. Qlava kəməksiz qadına deyir: "Əgər sən öz xahişinə gedib orinin evində otursan, sən it ölüsü kimi sürüdüüb aparadın"³. Üstəlik oğlu Vəliqulu da Xudayar bəyin yalan vədlərinə inanıb anasını döyür, hədələyir; ona deyir ki, oğur Xudayar bəyə getməsə, ayrılıb evdən çıxacaq, bir də Zeynəbə ana deməyəcək.

Zeynəb göstərilən təzyiqlərə davam gətirmədi. Hər tərəfdən onun üstünə düşüb, iyrəndiyi bir adamın arvadı olmağa məcbur edirlər. Ələcsiz qalan qadın axır ki, Xudayar bəyin arvadı olmağa razılıq verir. Xudayar bəy Zeynəbin bütün var-yoxunu alından alandan sonra onun qayıdış öz evinə getməyinə razı olur. Artıq Zeynəbin yeməyə çərəyi də qalmayıb. Onun kiçik qızı acından ölüb. Oğlu Vəliqulu Xudayar bəyin qapısında nəqərcilik, qızı isə qulluqluqluq edir. Zeynəb isə öz ömrünü mənevə əsarət, istismar altında yaşamaqlı olur.

Əsərdə Azərbaycan qadının ən ağır dərəcəli, acımacılıq həyat – yaşayış tərzini, təkco makrocəmiyyətdə deyil, öz ailəsində hüquqsuzluğu, sosial-ictimai arxasızlığı və kimsəsizliyi bir də Xudayar bəyin birinci arvadı Şərof surətinin təmsilində ayanılaşdırılır. O da Zeynəb kimi ata-anasız, kimsəsiz və kasıb bir insandır. Vaxtilə Şərofin atası Xudayar bəyin atasından heç də əskik kişi olmayıb. Amma sonradan ata-anası, qardaşları öldüyündən Şərof Xudayar bəyin

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.28.

² Yəni orada, səh.31.

³ Yəni orada, səh.70.

ümüdünə qalib. Əri kənduxda olandan sonra Şərəfin vəziyyəti daha da pisləşib. İndi o, Xudayar bəyin qapısında qaravaş mənzilindədir.

İki ügöl, bir qız anası olmasın baxmayaraq, Xudayar bəy onu insan yerinə qoymur; söylür, döyür, kötkökləyir, onu boşayacağı ilə hədələyir, üstünə tozu arvad alır. Bu vəziyyət Şərəfə "ölümün bəter" gəlsə də o, dördini heç kəsə deyə bilmir. Çünki cəmiyyətdə qadın insan saymır, onun sözünü eşitmirlər. Əsərin sonunda Şərəf həyatın qəm-qüssəsinə dözə bilməyib ölüb.

"Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində köməkərsiz insanların faciəsinə səbəb olan güclü bir ictimai qüvvə var. Bu qüvvə müsəlman şəriəti və onun hökmlərini həyata keçirən ruhanilərdir. Hakimlər zor göstərən şəriətə arxalırlar. Kimsəsizlər isə ona heç bir müqavimət göstərməyiblər. Xudayar bəy Zeynəbə şəriət yolu ilə sahib çıxır; qlava, molla, Zeynəbi onun evinə gətməyə məcbur edərək şəriətin hökmünü yerinə yetirirlər; Zeynəbi isə şəriət qarşısında məğlub olub.

Povestdə şəriətin avam insanlar üçün mənəvi istismar vasitəsi, ruhanilərin işə yalançı, iktidarlıq fərdləşməsi qazının simasında sonatkarlıqla göstərilir. Ədib zahirdə özünü ədalətli ruhani kimi göstərən qazının əslində çox çirkin, ağgöz və tamahkar bir iblis olduğunu inco detallarla əks etdirir. Qazı Xudayar bəyin ona qond gətirdiyini biləndə "özü ayağa durub salam verir", ona "yuxarı başda yer göstərir", qabağına çay gətirir. Xudayar bəyin məqsədini biləndə heç bir mənəvi əzab çəkmədən onun istədiyini yerinə yetirir; Xudayar bəydən "bir kəllə rus qəndi, bir gırvanə çay" alıb, Zeynəbin rəyini soruşmadan, siğə-sini oxumağa razılıq verir. C. Məmmədquluzadə qazı surətini Məhəmmədhosən əminin, Zeynəbin, onların ailə və uşaqlarının bədbəxtliyinə səbəbkar şəxslərdən bir kimi təqdim edir. O, dildə xeyirxah işlərdən danışsa da, əməllərində şəhər törədir. Elə buna görə həmişə ikrar və nifrətlə xatırlanır.

Yüksək insani fikirlər, humanist ideyalar tobluq edən "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti öz bədii keyfiyyətləri baxımından da seçilən sonot əsəridir. Sürətlərin bitkinliyi, təhkiyə aydınlığı, obrazların fərdləşdirilməsi, süjet ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü bu əsərin başlıca məziyyətləridir. Povestin əsas leymotivini Xudayar bəy – Zeynəb xotə təşkil edir. Başqa xətlər isə həmin ana xətlə möhkəm əlaqələndirilir.

Povest "Bir yüngülvari müqəddimə" adlanan girişlə başlanır. Sonra əsas əhvalat – "Eşşəyin itməkliyi" verilir, nəhayət, "Xitamə" ilə sona çatır. "Bir yüngülvari müqəddimə" də əhvalatları nağıl edən Lağlağı Sadiq və onları yazıya alan qozətçi Xəlil barədə məlumat verilir. "Eşşəyin itməkliyi" hissəsində Xudayar bəy tərəfindən Məhəmmədhosən əmi, Zeynəb və Şərəfin başına gətirilən müsibətlər nağıl olunur. "Xitamə" də isə hadisələrin sonu – Məhəmmədhosən əminin eşşəyinin tapılması, Zeynəbin Xudayar bəydən ayrılıb öz

evinə gəlməsi, Şərəfin ölümü, Xudayar bəyin yenidən evlənməsi, Zeynəbin uşaqlarını öz qapısında nəkər və qulluqcu saxlaması haqda məlumat verilir.

Əsərin başlanğıcından sonra deyilən "Nağıl edibdi Lağlağı Sadiq. Yazıya gətürəldü qozətçi Xəlil" sözləri əhvalatların həyatiliyini və realizmini gücləndirir. Təhkiyənin başlanğıcından əvvəl qədim yunan filosofu Sokratdan verilən epigrafi isə yazıcının öz xalqına, onun ehtiyac və məhrumiyyətlərinə ürəkəndən yandığını göstərir. Epigrafiyə deyilir: "Qolbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Haman səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamda o insaf var. Hor kəs güş-huş ilə onun buyurduğuna əməl eləsə, çox sirlərdən aqah olub, çox şeylər bilər"¹.

"Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin dili aydın və səlisdir. Yazıcının təhkiyəsinə və sürətlərin danışığına xəlqilik və təbiiilik asanlıqla duyulur. Zeynəbi zorla Xudayar bəyin evinə aparmaq barədə qazının kond qlavasına yazdığı məktub və Danabaş mollasının söylədiyi bəzi sözlər nəzərə alınmazsa, demək olar, əsər əvvəldən axıra qədər avamların, kond camaatının başa düşüldüyü sadə bir dildə yazılmışdır. Ədib hadisələri və sürətləri təsirli, yaddaqalan göstərmək üçün Azərbaycan türkcəsinin incəliklərindən, xüsusilə onun məcazlar sistemindən ustalıqla bəhrələnməmişdir².

Povestin dilində çoxlu təşəbbüs, mübaliğə, kinayə və s. bədii təsvir, ifadə vasitələri vardır. Onların hər biri öz yerində olduqca mənalı və orijinal səslənir. Məsələn, Zeynəbin Xudayar bəyə nifrətini göstərən kond ədib yazır: "Zeynəb Xudayar bəydən ələ irgəndir, nəcə ki, insan qarbağadan irgənir"³. Yaxud Məhəmmədhosən əminin qozəblənmiş arvadı qarşısındakı vəziyyəti belə təsvir edir: "Bu sözləri deyəndə Məhəmmədhosən əmi əllərini yama salıb durmuş dövrətinin qabağına, guya divanbəyiyə cavab verir"⁴.

Təhkiyə prosesində hadisə və əhvalatları əlaqələndirmək üçün yazıçı Azərbaycan xalq nağıl və dastanlarında tez-tez təsadüf edilən sintaktik vahidlərdən – cümle və ifadələrdən istifadə edir. Məsələn: "Məhəmmədhosən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pos bu şəxs kimdi və nəçidi". Yaxud: "Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin məmatindən başlayıb, dəyə-dəyə gələk çıxacaq başa" və s.

Sürətlərin psixoloji vəziyyətlərini, onların keçirdiyi gərginliyi və iztirabları real, görümlü əks etdirmək baxımından da "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti gözəl sonot nümunəsidir. Eşşəyi oğurlandıq üçün Kərbəla ziyarətinə

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh. 3.

² Məmməd Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsi. Bakı, 1963; Fəridun Hüseynov. Adı əhvalatlarda böyük höqiqətlər. Bakı, 1977; Arif Məmmədov. Nəsrin poetikası (XIX əsrin ikinci yarısı). Bakı, 1990.

³ Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh. 71.

⁴ Yeno orada, səh. 46.

gədə bilməyən Möhəmmədhəsən əminin ağlaya-ağlaya çavuşun atının ayaqlarına yıxılıb, onun dımaqlarından öpməsini, İzzətin ağlaya-ağlaya Həzrət Abbasa şikayət göndərməsini, balaca Zibanın vəhşəsinə döyülərək anasının qoltuğuna sığınmasını əks etdirən epizodlar çox təsirli, ürək dağlayan səhnələrdir. Bütün bu keyfiyyətlər "Danabəş kəndinin əhvalatları" povestini Azərbaycan bədii nəsrinin ən yaxşı nümunələri sırasına daxil etmişdir.

Əsrin 90-cı illərində "saf nəsr əsəri" (Y. Qarayev) kimi yazılan və nəsr olunan epik nümunələrdən biri də Nəriman Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanıdır (1896-1899). Zəngin ictimai-oxlaq və etik-fəlsəfi məzmun baxımından ağır bədii çəkisi olan bu əsəri möhküm "xalqlar dostluğu, proletar beynəlmillətçiliyi idealları" (M. İbrahimov) təbliğ edən roman kimi sosiyyələndirmək səhvdir. Onun müəllifini və gənç qəhrəmanlarını narahat edən problem olanda böyük, qlobaldır: millət, dil, mədəniyyət, sosial tərəqqi və s.

Həm Bahadır, həm də Sona öz millətlərini dərindən məhəbbətlə sevmək gənclərdir. Bahadırı narahat edən əsas məsələ millətlərin bir-birindən uzaq düşməsidir. Onun düşüncəsinə görə bu ayrılıq, uzaqlıq insanlar özləri yaradıblar. Ən qədim dövrlərdə heç kəs müsəlman, xristian, yaxud büt-pərəst kimi doğulmayıb. Həmişə təbii qanunlar əsasında yaşayıb. Sonradan insanlar dinləri yaradıb və bu dinlər "uçurum dərələr"ə çevrilib, insanları bir-birindən ayırıb. Bahadıra görə insanlar təbii qanunlar əsasında yaşamalıdır və "təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtədə gərəkdir yerləşir. Bu nöqtə isə hüriyyət, məhəbbət ələmidir"¹.

Romanda qaldırılan mühüm problemlərdən biri də sosial-oxlaq tərəqqidə dinin roludur. XIX əsr ədəbiyyatında yaradılmış başqa maarifçi gənç surətləri kimi Bahadır da ictimai tərəqqidə dinin rolunu qiymətləndirir. Onun fikrinə, islam inkişafına mane olmur. Əksinə, o, insanlara tərəqqi yolunu göstərir, "oxlaq pozğun qövmin oxlaqını düzəldir". Elmin, mədəniyyətin inkişafına islam dinini xeyrli təsirini əsaslandırmağa çalışan Bahadır onun tarixi keçmişini diniləyərək deyir ki, oğur islam "tərəqqiyi, yeni elmo düşmənsə oğur, Boni-Abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar"².

Millətlərin və dinlərin dərindən məhəbbətlə sevmək Bahadır başqa dinlərin də heç birini pisləmir, əksinə, "mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm" – deyə peyğəmbərlərin fəaliyyətində bir fədakarlıq, insanları "qaranlıqdan işığa çıxarmaq" məqsədi görünür. Onun qənaətinə görə, boşoriyyəti dini toriqlərə peyğəmbərlər yox, insanların özləri ayırırlar. Ağlıların naqisliyi ucundan onlar vahid Allaha, təbii hüquqları unudub, süni qanunlar düzəldib və beləliklə, ayrı-ayrı dinlərə, toriqlərə bölünüblər. Bahadırın Sonaya göndərdiyi məktubda oxuyuruq: "Hamı dinlər vaxtında insanları zamanəyə müvafiq yaxşı

yola dəvət edəblər. Yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, fəqət deməyiblər: "Biz islam və xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Hamı: – Biz insanları düz yola dəvət edirik, – deyiblər. "Nə üçün insanlar bir-birindən tofırı düşüblər? Səbəb? Səbəb ağlınızın naqisliyi. Biz əsl mətləbi əldən buraxıb, cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxıb mən allaha səcdə edirik"³.

İctimai baxışlarının məzmununa görə, maarifçi olan Bahadır həmvətənlərinin cəhəllət və نادانلیق girdabından qurtuluş yolunu onların təhsillənməsində müasir mədəniyyətə uyğunlaşdırmağa görə, O, mətləbatın inkişafına rəvac verməyi, yeni tipli məktəblərin açılmasını, gənclərin, xüsusilə qızların düzgün tərbiyələndirilməsini ictimai tərəqqinin əsas yolu hesab edir. Gənç maarifçi kimi Bahadırı narahat edən budur ki, onun milləti "dünya elmlərindən qaçaq düşübdür". Müsəlman milləti və ya müsəlman dövlətləri hər yerdə tənəzzüldədir.⁴ Ruhanilərdə nəinki millət qeyrəti, heç din qeyrəti də yoxdur⁵. Başqa millətdən olan qızlar öz tarixləri, mədəniyyətləri ilə bərabər, başqa xalqların da dilini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini öyrəndikləri halda, türk qızları "millət qeyrəti"ndən uzaqdırlar. Onlar "yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötrü ki, tənə öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ora da gedəndə ancaq əfsos"⁶...

Həmişə öz millətinin tərəqqisi barədə düşünen Bahadır Sonada "millət qeyrəti" gördüyü üçün onun öz ruhuna yaxın hesab edir. Görüşlərində məqsəd və oqido uyğunluğu olduğu üçün onların qəlbində bir-birinə qarşı səmimi məhəbbət hissləri yaranır. Hər ikisi bir-birini ürəkdan sevir. Lakin dini ayrışdırıcılıq və adətlər onların birləşməsinə mane olur. Bahadır həmin adətləri "uçurum dərələr" adlandırır və onları aradan qaldırmaq fikrinə düşür. Ancaq özü "uçurum dərələri"nə alında məhv olur.

Bahadır mürtəb gənçdir. Onun fəaliyyəti yalnız iztirab çəkməkdən və narahat olmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən Bahadırın xarakterik Gətinin gənç Vəterini xatırladır. O, öz fikirlərini əməli olaraq həyata keçirmək uğrunda ciddi fəallıq göstərə bilmir. Əsərin əvvəlində qadın əsarətini aradan qaldırmaq, ədəbi dili orəb, fars sözlərindən tomişləyib, xalq danışq dilinə yaxınlaşdırmaq, əhəlini savadlandırmaq, qadın azadlığını təbii yolla həyata keçirmək barədə maarifçi fikirlər irəli sürən Bahadır axırda tamamilə bədbinləşərək, mübarizəni davam etdirmək yolunu tapı bilmir. Onun iztirabları adi sızılı, xəstə adam ah-ufları səviyyəsində qalır. Öz məhəbbəti məktubla Sonaya bildirdikdən sonra o, ruhi bəhrənlər keçirir; çoxlu düşüncə, ağlayır, sızlayır, nəhayət, intihar edir.

¹ Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, səh. 198.

² Yeno orada, səh. 191.

³ Yeno orada.

⁴ Yeno orada, səh. 192.

¹ Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1973, səh. 198.

² Yeno orada, səh. 174.

Romanın süjeti bositdir; suratlər çox vaxt bircotli təsvir edilir. Elo buna görə V.Nəbiyev əsərin bədii təsvirlərində, personajların xarakterlərinin açılması "ciddi sonotkarlıq qüsurları" görür.¹ Bunlarla bərabər, romanda təhkiyə orijinallığı, canlı təbiət lövhələri, bədii və publisistik sintaksisin uğurlu vəhdəti də diqqəti cəlb edir. Bu əsərin milli ədəbi-bədii təcrübəyə ilk dəfə olaraq yeni bir janr, bütün kəsirlərinə baxmayaraq, romanın özü daxil olur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ideya-üslub polifonizmini əks etdirən ən gözəl nümunələr içərisində Zeynalabdin Mərağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi, yaxud təəssübkeşliyin beləsi" romanının mühüm yeri vardır. Üç cildən ibarət olan bu əsərin birinci cildi 1897-ci ildə, ikinci və üçüncü cildləri isə XX əsrin əvvəllərində (1906; 1909) çap edilmişdir.

Romanın mövzusu İran həyatından alınmışdır. İdeyası vətənpərvərlikdir. Əsərin qəhrmanı İbrahim bəy Azərbaycanın böyük tacirlərindən birinin oğludur. O, Misirdə doğulmuş, orada boya-başa çatmışdır. Uşaqlıqdan yaxşı təlim-tərbiyə almış, bir neçə dil öyrənmişdir.

İbrahim bəy təcürbəli, ağıllı, fərasətli, kamil bir gəncdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyəti vətən aşığı olmasıdır. O, İranı dərin bir məhəbbətlə sevir. Başqa ölkədə yaşamasına baxmayaraq, həmişə öz vətəni haqqında düşünür, onun abadlığını, gözəlləşməsinə arzulayır. Lakin vətən İbrahim bəyin arzuladığı kimi deyildir. O, tez-tez İranda qanunsuzluğun, özbaşınalığın hökm sürməsi, əhalinin yoxsul yaşayışı haqda xəbərlər eşidir. Bu xəbərlər onu daxilən incidir, narahat edir. İbrahim bəy Məşəddə ziyarət, İranı səyahət etmək, eşitdiklərini öz gözü ilə görüb, əmin olmaq məqsədi ilə müəllimi Yusif əmi ilə səfərə çıxır. Onlar gəmi ilə Qahirədən İstanbula, oradan Batuma, Batumdan qatarla Tiflisə, Tiflisdən isə Bakıya gəlirlər. Yemədən gəmi ilə Aşqabada, oradan da faytonla İrana – Məşəddə gedirlər.

Bu şəhərlərdə İbrahim bəy çoxlu iranlı ilə rastlaşır. Onların əksəriyyəti ölkələrindəki dolanışığın çətinliyindən cəllay-vətən olub yad şəhərlərdə nökrçilik, mizdurluq, hərbəllik, fəhləlik edir, ən çətin, ən çirkəli işləri görməyə məcbur olurlar. Ancaq min bir əzabla qazandıqları qəpik-quruşları əllərində saxlaya, özlərinə sərf edə bilmirlər. Onların qazandıqlarını ya ağalar, ya da məmurlar əllərindən alırlar.

İbrahim bəy İran torpağına çatanda faytondan düşüb yerə bir ovuc torpaq götürür, öpüb, iyləyib gözüne sürtür. O, vətən torpağını müqəddəs sayır, ona təzim edir. Lakin vətəndə gördükləri İbrahim bəyin qəlbini qəna döndərir. O, millətin halını pərişan, ölkəni viran görür, şəhərləri gözədikcə hər gün bir xoşagəlməyən hadisə ilə qarşılaşıb qüssələndir. İranda hökumət şəhənlər, məmurlar isə rüşvətxordur. Tacirlər milli və ümumi mənfəəti heç vaxt mülahizə

etmirlər. Ölkənin əmələsinin özlərinin bəşgünlük müvəqqəti xeyirləri üçün saxtalaşdırırlar. Onlar "özlərinin bir tükən mənfəəti üçün millətin, həmvətənlərinin və din qardaşlarının yüz tükən zorunlu canı-dildən razı olurlar".

Ölkə sakinləri məhkəmə maddi sıxıntı və ehtiyac içərisində yaşayırlar. Onlar kağızdan tutmuş ölümlərin kofoninə qədər hər bir şeyi Fəroqistandan alırlar. Əyanlar loğva və əqoist adamlardır. Onların hər biri özünü başqalarından yüksək tutmaq istəyir. Danışarkən səslərinə xüsusi əhəng verir, qoliz sözlər işlədirlər. Hər biri yüksək rütbəli xanlarla, yaxud axundlarla yaxınlıq, dostluq etməsi bəradə söz açıb öyünür. Lakin danışqılarında başa düşürlər ki, onlar dərduşəncəli, biliksiz və qeyri-səməmi adamlardır.

Bütün bunları böyük narahatlıqla, həyəcanla seyr edən İbrahim bəy ürək ağrısı ilə deyir: "Vətənin tərəqqisi və islahı haqqında heç kəs düşünmür. Kikikdən böyüyə, varlıdan kasıba, alimədən cahiləyə hamı öz fikrindədir. Hər kəs öz eşşəyini otadır. Heç kəs başqasının həyata qalmar. Bir nəfər belə vətən və övladı-vətənin müştəyə mənfəətiyədən danışmır. Sanki bu onların heç vətəni deyil, ya da ki, onlar bir-biri ilə həmvətən deyildirlər".

Səkkiz aylıq səyahət zamanı İranda gördüyü kədərli hadisələr, xüsusilə mədəni gerilik və nədanlıq İbrahim bəyin iztirablarını daha da artırır, ürəyini ağrıdır. O, doğma vətəninin müasir ictimai tərəqqidən geri qalmasına dəyə bilmir. Misirə dönməkdən İstanbula iztirab, həyəcan keçirməkdən xəstələndir.

Romanın ikinci cildində İbrahim bəyin xəstə həyatı təsvir edilir. O, yataqdan qalxa bilməyib gündən-günə solur. Heç bir həkim onun dərddə çarə edə bilmir və İbrahim bəy həyata göz yumur. Bu hissədə, həmcinin İbrahim bəyin şəxsi məhəbbətinin geniş təsviri verilir. Uşaqlıqdan İbrahim bəy bəddə böyümüş Məhbubə xanımla onun arasında səmimi və möhkəm sevgi hissi yaranmışdır. Məhbubə İbrahim bəyi dərin bir məhəbbətlə sevir. Buna görə İbrahim bəy xəstə olarkən onun bütün qayğılarını çəkir, nəvazişləri ilə onu sağaltmaq istəyir. Sevgilisinin dərddə olacaq tapılmayanda o da hicrana, ayrılığa dəyə bilməyib dünyasını dəyişir.

Əsərin üçüncü cildində İbrahim bəy Məhbubənin ölümündən sonrakı vəziyyətləri göstərilir. Daha doğrusu "bu cildə əsas məqsəd Yusif əminin yuxusunun şərhə və onun yozulmasından ibarətdir".² Yusif əmi yuxuda o biri dünyanı – cənnəti və cəhənnəmi görə. Görür ki, vətənə xəyanət edənlərin hamısı cəhənnəmə oduna yanır. İbrahim bəyi Məhbubə xanımla isə behiştə obədi səadətə qovuşublar. Yusif əmi yuxusunu danışdıqdan sonra Mirzə Abbasın evində Rza xan Məzəndəranlı onu təbdir edərək deyir: "Mən ümidəsizlik və məyusluqdan sonra artıq indi ümid doğulur."

¹ Vəli Nəbiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub tokməli (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh. 113.

¹ Zeynalabdin Mərağay. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982, səh. 81.

² Yəni orada, səh. 449.

Keçdi hicran möhnəti, gəldi səfəyi-vəsi-yar,
Üz qoyur abadlığa viranə qalmış bu diyar"¹.

Romanın belə nikbin sonluqla qurtarması yazıcının dünyagörüşü və təbliğ etdiyi maarifçilik ideyaları ilə sıx bağlıdır. Əbadi xoşbəxtlik qazanmaq istəyirsənə, müvəqqəti nemətlərə, öləri həvəse uyma, xalqı, vətəni, torpağı sevl! Onlardan kənarda heç bir sevinc-şadlıq yoxdur. Vəton uğrunda çəkilən hər bir zəhmətin bəhrəsi gözəl olacaq. Vəton yolunda ölmək əbədi səadətdir! Bu cür ideya siqlotino görərdi ki, "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" özündən sonrakı müəffəkkir şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb etmiş, Cəli Məmmədquluzadə, Mir Cəlal, Mirzə İbrahimov kimi görkəmli sənətkarlar bu əsəri yüksək dəyərləndirmişlər.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin son nümunəsi Sultanməcid Qonizadənin "Məktubət-Şeyda boy Şirvanı" dilogiyasıdır. Əsərin birinci hissəsi "Müəllimlər iftixarı" (1898), ikinci hissəsi "Gölinlər həməli" (1990) adlanır. Vahid başlıq altında birləşməsinə və baş qəhrəman Şeyda bəyin hər iki əsərdəki hadisələrin mərkəzində dayanmasına baxmayaraq, həm "Müəllimlər iftixarı", həm də "Gölinlər həməli" müstəqil əsərdir: hər birinin öz mövzusu, fabulası, süjet xətti, kompozisiyası, fərdi janr xüsusiyyətləri vardır. Əhvalatlar ayrı-ayrı bədii məkanlarda cərəyan edir. Buna baxmayaraq, "Müəllimlər iftixarı" və "Gölinlər həməli" ideyaca bir-birinin davamıdır. "Gölinlər həməli"ndə qoyulan məsələlər "Müəllimlər iftixarı"ndakı problemi tamamlayır"².

Hər iki əsərin baş qəhrəmanı Şeyda bəydir. S.Qonizadə onun simasında XIX əsrin sonlarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan maarifçi ziyalılarının bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir. Prototipi yazıcının özü olan Şeyda bəy Azərbaycan, rus və fars dillərində təhsil almış gözəl bir müəllimdir. O, musiqinin və poeziyanın vurgunudur; Şorq şairlərinin seirlərini əzbər söyləməkdən ləzzət alır.

Maarifçi bir müəllim olaraq Şeyda bəy yalnız dərslə deməkə kifayətlənməyib, pedaqoji müşahidə və təcrübələrini ümumiləşdirir, torbiyə işinin aktual məsələləri haqda əsər yazır, xalq cəhəlat və nadanlığın pəncəsindən qurtarmaq üçün əməli fəaliyyət göstərir. O, elmi bilikli, qabaqcıl demokratik fikirləri xalq arasında yaymaq, onun keçmişindəki parlaq cəhətlərinə göstərməkə, mənəviyyatını oyandırmaq işinə üstünlük verir. Şeyda bəy bu fikirdəki ki, boşəriyyəto "məxsus hər qisim həvəs və oxlaq var işə hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur". Buna görə də o, xalqın qüsurlarından şikayətlənməyi xoşlamır, əksinə, onun qabiliyyətinə ümid bəsləyərək savadlandırmaq istəyir: "Köhnə qorunərdən qalma cəybləri ox edib xalqın üzünə çırpmaqdan isə əsrimizdəki qatideyi-məmdühəni (bəyənilməmiş qaydaları – Z.Ə.) qalxan edib xalqı cəhəlat-

dən mühafizət etmək əfəzlərdir"³. – Gənc Şeyda bəyin cəhəlat və nadanlığa qarşı mübarizə ideyasının başlıca üsulu belədir.

Şeyda bəyin ictimai-maarifçi görüşlərini ətraflı təhlil və şərh edən ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov belə doğru noticiyə gəlir ki, cəmiyyətin inkişafını və tərəqqisini üç amildə – məktəbdə, müəllimdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində görə Şeyda bəy bunların ayrı-ayrılıqda mövqeyini müəyyənləşdirərək məktəbi birinci yerə çəkmiş. Doğrudan da Şeyda bəyin fikrincə, bütün tərəqqi yolları məktəbdən başlanır. O, məktəbdə millətin nicatını görür, məktəbsiz tərəqqi etmək istəyən millətin niyyətini "Qırata minib hava səyri diləmək" kimi gülünc hesab edir. Şeyda bəyə görə, məktəb müqəddəs məkandır – zülmət sultanətində işıq şüası, cəhəlat dünyasında çılgıncı komadır. Onun qapısında xidmət etmək sultanlığa bərabərdir: "Əgər sultanlıq istər isən dər-məktəbdə xadim ol"⁴.

Göründüyü kimi, Şeyda bəy cəmiyyətin inkişafında məktəbin rolunu çox yüksək qiymətləndirir, onu idealizə edib bütün boşəriyyəti maddi və mənəvi azadlığa qovuşduracaq bir vasitə sayır. Lakin Şeyda bəyin maarifçi düşüncəsinə görə, məktəb yeganə tərəqqi vasitəsi deyil; o, bu fikirdədir ki, bağ bağsansız becərilmədiyi kimi, cəmiyyət də müəllimsiz yaşaya bilməz. Buna görə Şeyda bəy çox işləyib, az maaş almasına baxmayaraq, müəllimlik sənətinə ziyəndən, öz fəaliyyəti ilə başqalarını maarifləndirdiyi üçün tələyindən razılıq edir, iftixar hissi keçirir.

Şeyda bəyin düşüncəsinə görə müəllim "mal və əsnas yoxluğunda çox dövlətlidir". O, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri əsil zənginlik sayaraq tacir və kapitalistlərin maddi sərvətindən üstün tutur: "Bəli, dünyada dövlət təkə mal və qızı varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övəsəfi-Həsəno dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dayanat və həkəza, qeyri sifəti-məmduho və əxlaqi-Həsəno hamısı Allah-taalanın nemət və ətaləri olduqda insan üçün zəton böyük dövlət və bəlkə dövləti-əsildir"⁵.

Daxili zənginliyi, əxlaqi saflığı ən böyük sərvət hesab edən Şeyda bəyə görə, müəllim bütün varlığı ilə məktəbə bağlanmış, bütün bacarığını və qüvvəsini xalqın maariflənməsinə sərf etməlidir: "Müəllimin cəmi məktəbxanadır, müəllimin nəkəri məktəb müəllimidir. Müəllimin təvəbə və otvəri cəvəc sagirdlərdir, müəllimin müəlləffəti qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin sə və nəğməsi məktəb sagirdlərinin səsədir, müəllimin istərahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətə dərslər və təlimidir. Müəllimin kəsb və icarəti öz millətinin məhəbbət və iradəsidir"⁶.

¹ Sultanməcid Qonizadə. Gölinlər həməli. Bakı, 1986, səh.17.

² Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qonizadə. Bakı, 1983, səh.121.

³ Sultanməcid Qonizadə. Göstarilən əsəri, səh.30.

⁴ Yeno orada, səh.20.

⁵ Yeno orada, səh.23.

¹ Zeynalabdin Mərağayı. Göstarilən əsəri, səh.489.

² Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qonizadə. Bakı, 1983, səh.115-116.

S.Qonizadə "Müəllimlərin iftixarı"nda qaldırdığı sosial-əxlaqi problemləri "Gəlinlər homaili"ndə daha da inkişaf etdirir. Bu əsərdə Şeyda bəyin dünyəgörüşünün yeni keyfiyyətləri meydana çıxır. Artıq onu Şorq-Qorb iqtisadi və monovi münasibətləri, cəmiyyətdəki sosial ədalətsizlik, qadın hüququ, irqçilik, din qarşılıqlı maraqlarıdır. Problemlərin çoxluğu əsərin süjet xəttini də zənginləşdirir. Şeyda bəy – Sofya Mixaylovna, Şeyda bəy – Pavel Petroviç, Şeyda bəy – Filippovlar ailəsi, Şeyda bəy – Qafqaz müsəlmanları, Şeyda bəy – usta Paqos xotlarının hər birində müəllif müəyyən ictimai-əxlaqi məsələdən söhbət açmaqla Şeyda bəyin vətənpərvərlik, mərdlik, əxlaqi səliqə və b. yeni keyfiyyətlərini təqdim edir.

"Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" dilogiyasının poetikası ənənə ilə müasirləşən vəhdətinə əsaslanır. Mövzunun aktuallığı, ideyanın yeniliyi, bədii təhlil və şərhlərin mərkəzinə gətirilən mətləblərin dövr üçün əhəmiyyətli olması, bir çox fikirlərin ümumşəxsi cəmiyyəti dəşməsi, sərəflərin orijinallığı onun müasirlik ruhunu qüvvətləndirən məziyyətlərdir. Lakin romanın ləksikası bir çox cəhətdən M.F.Axundzadənin nəsr dilini xatırladır: "Müəllif çətin şəxslər şəxslərinə tez-tez müraciət etməklə əsərin dilini çətinləşdirmiş, onu kütləvi oxucu üçün müəyyən qədər anlaşılmaqz etmişdir".¹

XIX əsrdə Azərbaycan nəsr dil-üslub və janr baxımından da yeniliyə, kamilliyə doğru müəyyən təkamül yolu keçir. Bu nəsrin ilk nümunəsi ("Riyazül-qüds") forma baxımından da Füzuli "Hədiqətüs-südə"sinə oxşayır; mətni nəsrə nəzmin əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır. Onu "mərsiyə-poema", yaxud "ağı-mərsiyə" adlandırmaq əsasız görünməklə bərabər əsərin məzmunu qatını da kiçildir. On dörd bölmədən ibarət olan "Riyazül-qüds" əvvəldən axıra qədər vahid məsələyə Kərbəla hadisələrinin geniş, ətə təsvirinə həsr olunmuşdur. Əslində bu əsəri Füzuli "Hədiqətüs-südə"sindən fərqləndirən əlamətlərdən biri elə bu nöqtədədir. "Dibacə" və "Xatimə" hissələrindən başqa on bəddən ibarət olan "Hədiqətüs-südə"də Füzuli həzrəti Adəmdən başlamaq Məhəmməd əleyhissəlamə qədərki bir sıra peyğəmbərlərdən (Nuh, Xəlilullah, Yəqub, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə, Yəhya) söhbət açır. Həzrəti Rəsulun Qurəyşdən çəkdiyi bəlalər, Fatiməyi-Zəhranın, həzrət Əlinin vəfatı haqqında məlumat verir. Kərbəla hadisələri və imam Hüseyn torəfədarlarının qəhrəmanlığı və şəhədəti isə əsərin onuncu bəddənində təsvir edilir. Bundan fərqli olaraq A.Bakıxanovun əsəri bərabər Məhəmməd peyğəmbərlərlə başlanır. Onun ilk bədi "Həzrəti-xatəməl-nəbiyyun Məhəmməd peyğəmbər haqqında" adlanır. İkinci bəddə Fatiməyi-Zəhradan söhbət açılır. Digər bəddənlər hərsi imamlardan birinə həsr olunmuşdur. Bölmələrin hamısı vahid süjet ətrafında birləşir və bütöv bir tam kimi görünür. Elə bu xüsusiyyət "Riyazül-qüds"ü orta əsrlərin

yazılı ədəbiyyatdakı dastan janrına aid etməyə əsas verir: əsər yazılı dastan janrının XIX əsrdə yaranmış klassik nümunəsidir və M.Füzulinin "Hədiqətüs-südə"sı kimi "Riyazül-qüds"də özündən sonrakı dövrün sifahi ədəbiyyatında dastan janrının formalaşmasına xeyrli təsir göstərmişdir.

Mətdə nitqin monozm və monozm formalarının sintezi A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə"sində qalır və bu cəhətdən onun da bədii strukturu özündən əvvəlki nəsrin (Füzuli nəsrinin) quruluşuna uyğun gəlir. Bədii forma, struktur baxımından "Riyazül-qüds" və "Kitabi-Əsgəriyyə"dən fərqlənən – saf hekayə kimi yazılan ilk orijinal əsər isə İ.Qutaşqınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım"ı olur. Bu hekayənin "adı orta əsrlərin lirik sevgi süjetləri üçün son dərəcə ənənəvi olsa da, janrı, məzmunu, üslubu və süjeti yeni və müasirdir. İ.Qutaşqınlı cəq süjetini poemada yox, povestdə, klassik romantik süjetdə yox, müasir möişən materiallarında, tragik-folsefi yox, xoşbəxt nikahla qurtaran nikbin-həyatı açarda təsvir edir".²

İk dastan-roman və hekayələrdən sonra əsirin ortalarında hikmət, nəsihət, kəlam, nədir, hekayət kimi janrların bir sıra nümunələri meydana gəlir. Bədii nəsrin inkişafı sənədlil janrın da yaranmasına səbəb olur; İsmayıl bəy Qutaşqınlının Məkkə səfəridən bəhs edən "Səfərimə" əsəri yazılır. Müəllifin yolda gördüyü yerlərin, hadisə və adamların təsvirindən ibarət olan bu əsərdə müxtəlif xalqların yaşayış tərzi, dənəlişgi, adət-ənənəsi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, sənətkarları haqqında yığcam, konkret məlumat verilir. Onların təsvirindəki təbiiilik, dil sadəliyi, üslub aydınlığı, təhkiyə üslubu və s. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan nəsr dilinin sadəliyi doğru inkişafını göstərir.

M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povesti XIX əsrin ortalarında milli nəsrin yeni bir inkişaf mərhələsinə yüksəldiyini xəbər verir. Əsərin bədii xüsusiyyətlərindən kifayət qədər ətraflı söhbət açılmasına baxmayaraq, janr haqqında mübahisələr yenə də davam edir. "Aldanmış kəvakib"i hekayə, povest və roman hesab edən müəlliflərin fikirlərinə tənqidi yanaşan mərhəm tənqiqatçı V.Nəbiyev belə qənaətə gəlir ki, bu əsər povest, yaxud roman deyil, hekayətdir.³ Janrın adını və məzmununu Yaxın və Orta Şorq ədəbi-elmi kontekstində deqiqləşdirmək baxımından bu fikir əhəmiyyətli dir. Ancaq məsələ bundadır ki, "povest" və "hekayət" cəmi anlayış müxtəlif dillərdə bildirən sinonim sözlərdir. "Təmsilat"ın ilk nəşridən başlayaraq, Mirzə Fətəli "Aldanmış kəvakib" başlayandan sonra "Hekayəti-Yusif şah" sözlərində də yazmış və buna tam uyğun olaraq F.Köçərli də həmin "hekayət" sözünü rus

¹ Yaqar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.197.

² Nədir Məmmədov. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, 1978, səh.205-220; Yaqar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980, səh.106-108; Arif Əmrəliyev. Epik sözün bədii gücü. Bakı, 2000, səh.21-32; 33-42; 43-51.

³ Vəli Nəbiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh.72.

¹ Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qonizadə. Bakı, 1983, səh.141; Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı, 1980, səh.145.

² Yaqar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.195.

dilinə "povest" deyə tərcümə etmişdir. Bu sözlərin termin kimi mənaları da təxminən eynidir: hər ikisi "damaşmaq", "söylmək" anlamındadır.

"Aldanmış kovakib"lə təxminən eyni dövrdə fəlsəfi-publisistik romanın da ilk nümunəsi meydana gəlir: "Kəmalüddövlə məktubları". Onun üslubuna bədiilikdən çox etimliklə publisistlikləyin vəhdəti xasdır. Burada həyat, ictimai mühit açıq publisist formada, konkret faktlar, misallar gətirmək yolu ilə göstərilir. Onların təhlil və şərhə isə bədii yox, fəlsəfi mühakimələr, məntiqi düşüncələr, elmi-publisistik müqayisələr vasitəsi ilə verilir. Əsərin baş qəhrmanı Kəmalüddövlə də ümumiləşdirilmiş bədii qəhrman deyil, cəmiyyətdəki naqislikləri "bəsirot gözü" ilə görənlər və onları siyasi mövqedən kəskin tənqid edən filosofdur.

Maraqlıdır ki, əsərin sonlarındakı nəsrə möhür "Kəmalüddövlə üslubu" üstün mövqə qazanır; M.Ə.Talıbov, Z.Marağay kimi yazıçılar cəmiyyətdəki ictimai nöqsanları əks etdirən əsərlərində bədii-publisistik üsluba daha geniş yer verirlər. Hətta S.Qonizadə məşhur romanının adını da "Kəmalüddövlə"-nin adına oxşadır: "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani". Z.Marağay isə özünün təbliğ etdiyi vətənpərvərlik ideyalarını ərənləşdirmək üçün səyahət üslumu seçir ki, onun da tənqid və ərənləşmədə "Kəmalüddövlə məktubları"ndan bir düz vardır.

C.Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" və N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" əsərləri varlığı inikas formalarına bədii təhlil predmetinin həyatiliyinə, obrazların canlı təqdiminə, habelə dilin sadəliyinə, üslubunun aydınlığına, bütövlükdə təhkiyənin bədii təşkilindəki təbiiyyəti, axıcılığa görə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında "saf nəsr" in zirvəsidir. Onlardan ikincisi həm də milli ədəbiyyat tarixində "roman" adı ilə təqdim olunan ilk nümunədir; N.Nərimanov bədii təcrübədə əsərini "balaca roman" adlandıran birinci yazıçıdır. "Bahadır və Sona"dan sonra yazılan "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" isə bizim milli nəsrin inkişaf tarixinə silsiləvi əsərin – dilqıyanın ilk nümunəsi kimi daxil olur.

Bələliklə, XIX əsrdə Azərbaycan nəsrini bir tərəfdən orta yüzillərin ənənəsi üzərində davam edir, ikinci tərəfdən isə bu dövrdə nəsrin yeni tipi təşəkkül taparaq, inkişafa başlayır və özündən sonra yaranacaq XX əsr nəsrini üçün möhkəm bədii-estetik zəmin və özlü rolunu həmin yeni tipli nəsr oynayır; Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, İ.Musabəyov, A.Şaiq, A.Divanbəyovlu, M.S.Ordubadi, B.Talıbli, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və başqa sənətkarların nəsr yaradıcılığı həmin bədii-estetik zəmin üzərində yüksəlir.

Zaman Əsgəri

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV

(1794-1847)

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində alim, şair, mütəfəkkir kimi tanınan Abbasqulu ağa Bakıxanov, eyni zamanda bədii nəsrin gözəl nümunələrini yaratmış istedadlı yazıçıdır. Onun fars və Azərbaycan dillərində yazdığı "Riəzül-qüds", "Kitabi-Əsgəriyyə" və "Nəsihətlər" əsərləri XIX əsr Azərbaycan nəsrinin təşəkkül tarixini və inkişaf yolunu izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Ədibin ən populyar əsəri "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsidir. 1833-cü ildə yazılmış bu hekayə ilk dəfə 1946-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Əsərləri"ndə nəşr olunmuş, sonralar yazıçının "Bədii əsərləri" (Bakı, 1964) və "Əsərləri" (Bakı, 1984) kitablarına daxil edilmişdir. Burada təqdim olunan mətn ədibin "Əsərləri"ndən götürülmüşdür.

KİTABI-ƏSGƏRİYYƏ

Ə... mma bəd pabəsteyi-səlasili-möhnət və giriftari-zindani-məhəbbət.

FƏRD

Bəsteyi-dami-ələm, pəmali-ənduhi-mələl,
Bülbüli-gülzari-möhnət Qudsiyi-şüdəhəl

– bu rəsmi dilaviz ilə firqeyi-tülül-əlbabə bəyani-mafilbal etmiş və əlvahi-zəməiri-ərbabül-bəsaire bu şiveyi-zövqəngiz ilə qələmi-ələm yürütmüş ki, çün məzmuni-hikmət məşhuni-ərvahi-cünüdi məcənnədə təarifi-minha etmədən və "Ma təkərrümiha" ixtilafidələləti ilə xələti-xilqəti-işbah geymədən rəqabeyi-zənciri-məhəbbət çıkmışlər və riyazi-vicudi-bəşəriyyədə və "həmdəhül-insanü

fəkanə zülün cəhulən¹ misdaqincə nihali-möhnot ökmüşlər. Labüdd aləmi-sürətdə iqtizayi-təbiəti-boşəri odur ki, hər kimsə görək bir növ mənzur ilə cilabəxşi-dideyi-dil olub, ovqati-şərifə zəyə və bəhədə keçirməsin və bəzm-həvadisə cəmi-qəflətdən tobi-talibin hüsiyə bədeyi-cəhl içirməsin.

Hər dildə ki, yox nişaneyi-əşq,
Arayışı-qəm, fəsaneyi-əşq,
Əlbəttə, deyil kəmalə qəbil,
Ovqati keçər, vali nə hasil?
Bibəhrə qalar bu müddəadən,
Təhsil-i-ləzəziyi-səfadən.
Ey dil, duta gör xəyal zəvqin,
Tə dərək edəsən vüsəl zəvqin.
Əşqilə cəhanda biniyəz ol,
Amma rəvəşinlə pakbəz ol!
Ol vohilə ki, qalıbdır Əsgər,
Meyli-hovəsi-liqai-dilbər.
Dəhr etsə oğor cəfa iradə,
Sindən kimi səxtədir vəfədə.
Vər başına çalsə dosti-matəm,
Çəkic kimi çərx, çəkməz ol qəm.
Ahi ilə olur dəhən, yolu bənd,
Ləbrizi-şərərə kərə mənənd.

Məzkur olan əşiqi-sadiqi-suxtəcan və məztur olan dördməndi-müstəməndi-hali pərişanın təlxisi-bəyani-hali və izhari-süluki-möhnotü mələli oldur ki, Quba şəhərində Ahəngərzadə Əsgər adlı bir cavani-növrəsi şirin şəmali-dilfəri olub ki, həsnü bəyani-məqəldə və səbəhəti-sürətdə cəmalda ədimül-misal idi.

Bir çəşmə siyəhü afəti-dil,
Bir qəmoti sərv, çəhrə gülşar,
Bir kəc küləhi ki, zülfü kakil,
Boynuna salıb misali-zünnar.
Hər ləhzə qıya baxanda çəşmə,
Asari-qiyamət eylər izhar.
Bülbul kimi sovtü ləhni dilkoş,

Xoş ləhzə, sənəmlər içrə sordar,
O, qəncə dəhəndə cəm olubdur.
Təsiri-səvəvü həsn-i-rüxsar.
Zülmə xəti etirafnamə,
Güftarı fənnüni-məhrə inkar.

Əlqissə, ol cavani-suxtəcan həmişə rüəsi-mənabirdə və məcməi-əkəbirdəvü əşqərdə mərsiyəxan, bəlkə kəndisinin əvəqibi-ümürin yad edib həmqərinə-nələvü əfqan olurdu. Və bu fəndə ustad olan bir yeganeyi-ruzgərdən ki, növhəxanlar sərxeyli idi, kəsb-i-təəllüm edərdi və gah-gah həməsərayi-icəlalına məhrəmiyyət yolu ilə gedərdi. İltifaqən ol şəxsən sədəfi-ismətdə bir gövhəri-şəhvəri və gülşəni-iffətdə bir ləleyi-novxiz gülzəri var idi ki, zülfü-girəhgiri sərgəştə əşqlər mürgü-ruhin səyd etmək üçün türreyi-dam tək xəmdərxəm, xali-cənsitani ol dəm içrə dəndə idi. Və çəşmə-kafer-nigahi-siyahi xəncər-müjgan əldə durub şiveyi-xunrizlikdə mütərəssidi-bəhəndə idi.

Bir dilarami-cəhan səyroti-hur,
Afətibi-fələki-həsnü sürür.
Dilbəri-məhvəşi-şirinhorəkət,
Bütü-siminhəndə hur süfət,
Qəddi bir sərv-i-rəvan, mayeyi-naz
Ki, büləndəndən olur payeyi-naz.
Vəh nə qəmət, nə qiyamət, nə füzun!
İstiqamətdə olif tək mövzun.
Bəlkə sərrışteyi-ərbəbi-nicət,
Vəh nə zülfü, nə səvadi-giyus!
Sünbülü-pürşikonü ənərbəbu.
Mərhəbə obrüyi-xəm şəkli-hilal,
Zibibəxşi-şəfəqi-arizi-al.
Vəh nə qəş! – sərxəti-məhbubeyi-naz,
Ləcərəm gəşeyi-məhrəbi-niyaz.
Vəh nə göz! Bəlkə qəzəli-vəhşi,
Nigahi-şuxi, misali-vəhşi.
Müjölər hər biri bir xəncəri-tiz,
Qətl-i-üşşaq üçün olmuş xunriz.
Dutub ol qədr cəməli zivər
Ki, deyil həvəsləyi-həsn-i-boşər.

Əlqissə, ol iki atəşpərə bir-birə yetmək ilə atəşi məhəbbət nəirə-əfruz olub xərməni-dilü dini yandırdı.

¹ "İnsanın ona şükər etməsi cəhəllikdir", yəni Allah nə etdiyini özü yaxşı bilir. (arabca)

Ol iki osiri-zarü möhcur,
 Bir camdon oldu mostü möxmur.
 Eşq ilə tutub komal peyvond,
 Zənciri-bələd oldular bənd.
 Sərrışeyi-aqla tab düşdü,
 Camü dila ızdırab düşdü.

Gün-gündən asari-ülfəti cəzabət-i-məhəbbət ziyadə olub rəsmi
 iştiyaq bir məqamə yetdi ki, zövqü ələmdə guya iki cismdə bir ruh
 oldu. Bu əsnədə müəllimi-mövsuf ələmi-havadisdən qəti-rəvabət-
 ələyiq edib, həməşəsi-ərayisi-hura və nəşəyabi-sayəri-şərabən
 təhura oldu (rəhmətullahi-əleyh) və əhli-beyti-naşınasın, xüsusən
 Hüseynü Abbasın və müxəlləfatdan əmmamə, pustin və əbasın,
 cübbə, şanə, misvak və ridasin, küləçə, şalı-kəmənrənd və qabasin
 ol cəvanə vaxizər edib yerində canışın etdi. Ol dəxi kəmal-i-iftixarü
 nişatü nəhayət sürürü inbisat ilə məhrəməyi-hərimi-visal olub
 zövqilə-ruzigarın keçirirdi.

Xoşa ol aşığı-dilxunə kim zövqü sürür ilə,
 Nigarı-gülzari lütf üzündən məhrəbən olmuş.
 Deyib moşuqi kim tərək əyləyim cövrü cəfa rəsmi,
 Edib bir dənə torəhhüm kim, yazıqdır bağrı can olmuş.

Ta ki, müruri-zaman ilə firqeyi-eybcu və tairfeyi-tənəcu, yəni
 əğyari-dilazarü sitəmşüar bu halə vaqif olub zəbani-təərrüz açdılar.
 Çün nəvgülü-çəməni-əhəngər aşığı-dilxun Əsgəri-müztər gördü
 ki, surəti-haldan xəlayiq müttələ olub məcali-visal imkanı məhal
 oldu və minbəd bəhanəsiz ol yərə getmək müttəzzirdir, dəmbədəm
 ahü nalələr çəkib deyirdi:

Ah, kim dövri-fələkdən ixtiyarım qalmadı,
 Aləmi-dunpərvər içrə etibarım qalmadı,
 Ruzigarım xoş keçirdi dövləti-dildar ilə,
 Ayrılıq həngəmdir, ol ruzigarım qalmadı.

Bir gün əğyardan məxfi özünü ol şuxi-gülgün üzərə yetirib dedi:
 – Ey yarı-məhrəbən! Ey arami-dilü can! Vey nazikbədən gülpirə-
 hən! Ey şəkərləb, şirinsuxon! Ruzigarı şəbədəbəz və zəmaneyi-
 hiyləsiz fitnələr ağaz edib, dövləti-vüsələ möhnəti-fəraq yetirmək
 istər. Nə çarə edim?

Dövrani-fələk nədir ki, bilmən,
 Bivəch bizimlə oldu düşmən.
 Təfriq üçün ah kim demədəm,
 Təhmid qılır vəsaili-qəm.

Ol şəkərləb, şirinzəbən bu sözləri eşidib, çəki-giribən edib, üzünü
 atasının qəbrinə tutub, şivən ilən səsləndi:

– Ya əköllühələvat! Ey atacan! Bir baş qəbirdən götür! Biz por-
 şanruzar, tirəbəxtlərə nəzər qıl! Bivəfa ərdəbillilər əlində necə zarü
 sərgərdan qalmışیق!

Dilxun qəribiz, bizə bir yar tapılmaz,
 Qəmşar tapılmaz.
 Bir həmdəmü həmrəzə havadar tapılmaz,
 Ənsər tapılmaz.
 Düşmənlər cəda tənə, dütər rəsmi-cəfasın,
 Bu dərdi-nihanın.
 Yoxdur bizə bir rohm qılan səhibi-namus,
 Səd ah, səd əfsus!
 Bu şəhriddə bir mömini-dindər tapılmaz,
 Gər var, tapılmaz.
 Dil qanə dönüb tənəyi-əğyar qəməndən,
 Xələqin sitəmindən.
 Şərhi-qəm üçün fürsəti-izhar tapılmaz,
 Didar tapılmaz.

Ah, bunları bu hal ilə görüb və dəsti-müsibət başa vurub kim
 gəldi?

BEYT

Hüseyn! Hənsi Hüseyn. Dədmanın şəərəfi,
 Dəsəm dürüstünü əhli-zəmanə naxələfi.

Dedi:
 – Bacıcan! Nə əmri-hadis bu ənduhə bəis olubdur?
 Dedi:
 – Ah! Qardaş, kaş sənə kimi naxələf olə idi, bu günləri gör-
 mayə idi:

No tab edim belə bidado, ya oxul-idbar,
Alub qoraramı dövri-sipehri-göcərlər.
Novayi-eşqilə ney tək dolub quru cismim,
Zaman-zaman çəkərim bəs ki, ahi-atoşbar.

Qorəz, onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-bicarə gəlib qolların
məşuqəsinin boynuna salıb üzündən öpüb dedi:

– Ey arami-canım! Fikir elə ki, atandan qalan əmmaməni başıma
qoyub, əbasın çiynimə salub və qəbbasın qucağıma alıb bir nifrən elə-
yələm ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzündə qalmaz.

Cün eşq odu oğor dutuşa canı yandırar,
Bir şölədir ki, cümleyi-dünyanı yandırar.
Məzlum aşiqin əgər ahi bülənd ola,
Yeddinci göydə xərməni-Keyvanı yandırar.

Xülasə, ol məzlumə dedi:

– Ey aşiqi-mehribanım! Bu sözlər fayda verməz. Bir fikir elə ki,
sən bu yerə gəlmək üçün əlində bəhanə olsun və xalq bədgüman
etməsin.

Dedi:

– Ey yari-mehribanım! On şahı pul sənə verim, amma mənə rədd
etmə, hər vaxt gəlib ol məbləği mütəlibə eyləmə, bir bəhanə ilə təxir
et. Bəlkə bu vasilə ilə bir-birimizi görmək müyəssər ola.

Cümləsi bu rəyi düürüsti qəbul edib, bir müddət dəxi ovqat keçir-
dilər.

Aşiqdə görək flununi-hiylə,
Tay eyləyə vəsl üçün vasilə.

Nagah bir gəmməz süxənçin bu surəti-macaranı ələ macara varıb
ol məhəllə rəisinə məlum etdi. Ol rəis dəxi müvəkillər təyin et ki,
hər yerdə ol aşiqi-dilxuni görsələr tutub işğəncəyi-siyasətə yetir-
sinlər. Əsgəri-müztərdən noqlıdır ki:

– Cün rahi-çarə hər tərəfdən məsdud oldu və rəis ilə saziş etmək-
dən başqa çarə görmədim və dedim:

Zülmü gör kim, ayrılıqdan canə yetdim aqibət,
Çarəsiz qaldım varib ögər könlüm bağladım.

Axirül-əmr bir gün əlimə bir parə nan alıb üstündə rovgəni-karə
tısqı çıxtdım. Rəisi-məzkur mənə düçar olduqda təarif ilə ona verib
dedim:

– Əgər həqqi-nəməti fəramuş edib, mənə təərrüz qılsan, bu nan
gözəlirini tutsun və səmumi-küfrani-nəmət gülşəni ömrünü xəzan
etsin:

Məni-həzinə gəl Allah rızası cövr eləmə
Ki, aşiq ahi tutar zalimin giribinin.

Dedi:

– Ey aşiqi-miskin! Bundan sonra fariqülbal olub bəzmi-vüsala
məhrəm ol, kimsədə cürəti-təərrüz sənə yoxdur:

Çəkmə qəm ey-aşiqi-dilxəstə, mən yarəm sənə,
Özgələr cövr eylədikdə mən havadəram sənə.

Əlqissə, bu tədadan dəxi fariğ olub məşğuli-işrətü nədimi-
məhfili-məsərrət ikən:

Ol xəstəciğər beləyə düşdü,
Bir qüssəli macərəyə düşdü.
Çərx eylədi dövrü-namüvafiq,
Hicran sitəmi araya düşdü.
Aləmdə həmişə qureyi-qəm.
Uşşaq gününü qoraya düşdü.

Gərđişi-dövrani-göcərlər və iyzai-firqeyi-əşrər, tənəyi-
dilsikəni-əğyar və sədamati-həvadisi-ruzigardan aşiqi-suxtəcan
ilə məşuqeyi-mehriban arasında müfariqat vəqə olub, biri avareyi-
diyar, biri vətəninə qərīb, biqəmküsər oldu.

Necə tab etsin dili-şuridə canandan cüda?
Bisörü-saman qalır hər mülk sultanın cüda.
Aşiqi-bicarənin cismində cən canan idi,
Necə şivən qılmasın kim cism olur candan cüda?!

Xülasə, ənvai-naləvü şivən ilə bir-birindən vida edib, məşuqə
səfər qıldı. Və aşiqi-məhcür dedi-yi-xunbarilə bəkəs qaldı. Guya
mükərrər bu şəri oxuyub ağlardı:

Sonsiz dili-xostə zar olubdur,
 Bimunisü qəmküsar olubdur.
 Xunabə tutubdu rəngi-zərdim,
 Bu gülşən üçün bahar olubdur.
 Xunin cigorim bə sani-ləlo,
 Əfsürdəvi dağıdar olubdur.
 Hicran sitəmi alıb qərarım,
 Gün nuri gözümə tar olubdur.
 Hicrində düşüb bolayə Əsgər,
 Sorgostəy-i-ruzigar olubdur.

Ol məzlumeyi-qəmnək doxi gündüzlər seyləbi-əşkibi-qərarım
 dolili-rah, gecələr şəmi-şəbistanın şöleyi-ah edərdi. Qafileyi-əşkü
 ahilə homşəfər, dil püratəşü didə tər, hər mənzilə kim virud edər
 bu novilə ağazi-sürud edərdi:

Ey mayeyi-cyşü kam, sonsiz,
 Xunin cigorim, müdam sonsiz.
 Həm dəm mənə qəsidi-foraqın,
 Qəmdən gətirir payəm sonsiz.
 Eyb etmə sözlüm müşəvəş olsa,
 Yox tobdə bir nizam sonsiz.
 Seyri-çəməni komali-işrət,
 Ənduhim olur tamam sonsiz.
 Dünyada hüsuli-şadimani,
 Olmazmı mənə haram sonsiz?!!
 Mən bikəşə künci-möhnet olmuş,
 Hicran gecəsi məqam sonsiz.

Zaman-zaman yadı-əyyami-vüsəl etmək ilə gülü seyrabını giri-
 başək edərdi və lohzə-lohzə təmənnayi-zövqi-mülaqat cəloməkdən
 lələsüfət dağı-həsret sineyi-suzanə çəkərdi və bu şəri oxurdu:

Bülbül necə gülzar otayından olin üzməz,
 Şivon dili-bimar otayından olin üzməz?!!
 Qanilə boyar səfheyi-rüxsarımı gül-gül,
 Dil, didəyi-xunbar otayından olin üzməz.

Dil, dördü-bələ çəkmək ilə qəmdən usanmaz,
 Ol şuxi-cəfakar otayından əlin üzməz.
 Göz pərdəsi xunabilə rəngindir, əmma,
 Nəzzareyi-dildar otayından olin üzməz.
 Əqsami-bələvü qəmi-ənvai-müsbət,
 Uşşaqi-cigərxar otayından olin üzməz.

Bilmərrə dəməni-şəkib dəsti-iqtidarından gedib tabiforəq etmədi
 və arizuyi-dövləti-didar qılıb bir müddət sonra yenə müraciət edib,
 müğavirə kuyi canan olmaq istədi. Qürbi-şəhrə yetdikdə aşiqi-məhçur
 kim ahi-cansuz çəkməkdən gülbərgi-üzəri onraqi-xəzan tək saral-
 mışdı və bəri-müsbət həmləndən qaməti-movzunu xəmə olmuşdu:

Tərəvəti-gülü-rüxsarəsi xəzanə dönüb,
 Qədi xəmidələni, qaməti kəməni dönüb.
 Sirişgi-didə rəvan seyli-guhsaran tək,
 Cigər şərərə tutub qəmdə, batğı qanə dönüb.

Məşuqeyi-dilərinin xəbəri vürudin istima etdikdə bəstəri-
 mərizdən durub, əlinə bir əsa alıb, hələti-zəfə kəməli-qüvvət ilə
 şəhərdən tışra çıxdı, guya bu sözləri deyirdi:

Söylə ey həmdəm, kərəm qıl həli-yarımdan mənə,
 Həq rızası, bir xəbər ver gülüzərimdən mənə!
 Rəvşən cəylo rəhgüzərim gəl ey ahi-ataşın,
 Tar olubdur ruzi-rəvşən intizarımdan mənə.

Nagah gördü kim karivani-Leyli, məhbublar sərxeyli yetişdi.
 Nəhayət, şövqilə yügürdüüb özi onun ayağına salıb bu növ ədəi-şükr
 etdi:

Lilləhül-həmd ki, çərx etdi müyössər kamım,
 Cövri-bidədilə hicr almış idi aramım.

Pes, ol kim müstəməndi-cigərxun biri-birini qucaqlayıb sədəyi-
 təhniyəti avazi-mübarəkbad zəminü zamandan bülənd oldu, məşuqə-
 nəzəri həsrətilə baxub dedi:

– Ey aşıqı-dilxuni-müztör, ey novgülü-çöməni-ahəngör! Bu nə haləti-mükəddərdir kim, müşahidə qılıram? Aya, gərdişi-dövrəni izai-əbnai-zaman sənə nə zülmər etmiş ki, surəti-halın bu məqamə yetmiş?

Əsgəri-biçərə bu sözləri istima edib, seylabi-əşki-çəşməri çəşmindən cari edib dedi: Ey yarı-dilnəvaz, ey xuxi-işvəbaz!

Ey rövşənəyi-dü çəşmi xunbar,
Arami-dili həzinə-bimar!
Kamı-dilü arizuyi-dida,
Asayışı-cani-möhnotasər.

Kim mənə izayi-hal etməyə qadir olur? Surəti-əhvalimə təərrüz qılır kim, bu növ dilxəstəvü rəncur etsin? Və ya gərdişi-dövrəndən, aləmi-həvadisəti-zəmandan nə bakim var ki, öncəmi-karim bu məqamə yetsin?

Monəm novgülü-bağı-ahəngəri,
Monəm valideynin öziz Əsgəri
Mənəm, kim, atam çakucundan səda,
Alır günbədi-çərxi-neylufəri.
Onun kurosindən bülənd olsa, gər,
Fələkdə şorər yandırax tərzi.
Verir xəlqi suri Srafilək
Fərayə onun dominin döməri.
Əgər Gəvə tək royəti-rozm açar.
İlaət qılar aləmin əksəri.
Onun sümərəşi zibəs tizdir,
Edib-münfəil tiği və xəncəri.
Əgər görse Rüstəm onun zərbinə,
Şücaətdə eylər vücudun bəri.

Amma sənəin dağı-fəraqindən bir növ pərişan olmuşam. Və həvayi-küli-rüxsarından qönçəyi-novxzirlək bağrı qan olmuşam.

Sənəin fəraqın altıbdır qərarı taqotimi,
Səmumi-qəhrilə bərgi-gülüm xozan olmuş.
Edəndə yad o gün arizin enadiltək,
Həmişə virdi-dənim nələvü fəğan olmuş.

Məşuqəsi dedi:

– Ey cani-şirin! Mən dəxi sənədən ayrı çəkdiyim bələləri şərh etsəm, bəisi-italeyi məqal olur ki, ədəmi-izhar münasibdir. Hələ bir tədbir et ki, səbəbi-müvəsilət olsun.

Bir yan fələk cəfası mənəimçün qəm artırır,
Bir yan zəmanə gərdişi min matəm artırır.
Bir yan həsəd tənəsi bağrıma qəm edər,
Bir yan qorib cövrü bəla hər dəm artırır.
Əşqin bələsi sineyi-pürxunə ah kim,
Hər ləhzə bir cərahəti-bimərhom artırır.
Bunlar qamusu səhlidir, asan tədərki,
Hicran dili-həzinə qəmi-ələm artırır.
Bir çarə fikrin cəylə məcali-vüsəl üçün,
Hicranı-dövr daiyyəyi-əzəm artırır.

Və atan ovsafını bəyan etdiyindən, mədəri-mehribanım dəxi ona təəşşüq yetirmiş. Nə olar əgər varub təəcəssüsi-əhkəmi-şəriət edəsən, əgər caizü mübah olsa, mənə sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı də ki, validei büzürgü-varın təzvic ilə şad qılasan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin. Və Abbas, Hüseyn bir-birindən ayrılmasın və məcmu müxəlləfatı-mətrukatə malik olub valide-ali-miqdarım məqamında nəmülbədal olasan.

Bir daha qismət bizə ənduhi-hicran olmasın,
Xatiri-cəmiyyətim qəmdən pərişan olmasın.
Ta ki, təkli-gülbün üzrə gül qoyar başına tac,
Könlümün şəhrinə sənədən özgə sultan olmasın!

Pəs, Əsgəri – biçərə dəxi bu məsləhətdən mülahizəyi-ümidinə xeyr edib, bir fəzali-fərzənə və yeganəyi-dövrə-zəmanə hüzurinə varıb kəşfi-məal tərqiqlə istismar qıldı ki:

– Bir kimsə əgər bir səbiyyəni həbəleyi-nigahə gətirsə, nəgah validei-mənguhə validəsindən təməttöi-təzvic almaq caizmidir?

Cün məzhəbi-əşqə bu surət məqami-əşkal idi, ol fəzil məsələni fətvayi-piri eşqə mühəvvəl qıldı, hənzuz kaşanəyi-üqdeyi mətləb təvəqqüdə qalmışdı. Bir gecə kim, ərusi cahanaray mehri-ənvar-i-zülməti-şamdan zülfi-mişkin rüxsarına təküb hicləyi-rübdə aram

buldu və mahi-şəbəfruz məclisi-sur mürtəb edib ki, şəbi-qarı
qeyrəti-ruz və surəti-Leyli tək zinetənduz qılıb dirhəmi dinar sava-
bitü səyyari-əflakdan təbqlər doldurub nisar üçün amadə qıldı:

Mehr oldu bəsatı-çorxədon dur,
Mah aldı əlinə şəmi-kafur.
Bir türfə şəbū xücostə forcam
Onun kimi görməmişdi oyyam.
Novruz günündən ol füzun qədr,
İzzətli misali-leylətlül-qədr.

Cümlə xəlayiq xabi-rahətə olub Əsgəri-müztər səri-tohəyyür
balini-ənduhə qoyub, gah əğyari-diləzar cövrin yad edib naləvü
əfqan çəkərdi, gah möhnəti-fəraqi-gülüzarədan, seylabi-əşg səfəhi-
rüksarə təkərdi və deyərdi:

Qəm canimə qəsd eylər əlim yərə yetişməz,
Mətlubə nodandır dili-biçərə yetişməz.

Hicran çəkəram həli-pərişan günüqarə,
Ümmid əlim ol türreyyi-tərrarə yetişməz.

Başlar dili-şuridə fəğan yərdən ayır,
Bir bülbulə manənd ki, gülzarə yetişməz.

Aranımı bir dildəri-şirindəhən almış,
Kim, tuti dili ondakı gövtərə yetişməz.

Hərçənd ki, var qönçədə yüz növ nəzakət,
Biludədir, ol ləli-güherborə yetişməz.

Guya tətəlim hüsnə məşhuri-cahandır,
Rüksari-gül, əmma güli-rüksarə yetişməz.

Yənsin bu necə tale varundu ki, Əsgər,
Ömrün tükədir hicrə, dildarə yetişməz.

Və gah fəloki-kəcrəflərdən şikayətlər edib bu sürüd ilə mütərən-
nüm olurdu:

Göyrəyim dövrü-fələk mən kimi nəşad olsun,
Qoymadı əhli-vəfa qüssədən azad olsun.

Dağılıb bir-birə dəysin bu rəvaqi-niyli.
Könfümün şəhri-kimi qübbəsi bərabad olsun.

Və gah məhbubeyi-dilərami-cansitanının şahidi-xəyalini mұxa-
bət qılıb söylərdi:

Yox sənə qəmi-çəqdən, ey dust nişanə,
Mən qəmzədənin surəti-həlin nə bilirən?
Sən bəstəri-rahətə tutub təkyəgəhi-xab,
Aşıqların ənduhı-mələlin nə bilirən?

Xülasə, ol qədr naləvü şivən qıldı ki, bihüş olub, didəyi-zahirbini
bağlanıb çəşmə-bəsirot açdı. Aləmi-rəyada gördü ki, məxfuri-mər-
hum, müəllimi-mələm qəbrindən qıyam edib məscidə gəldi. Mənbər
üzrə çıxıb mövizələr qılarkən dedi:

– Handadır mənim canişinim?

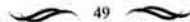
Pos, Əsgəri-xunicigər ləbbeykguyan ehrami-ixlas bağlayıb
təhsili-səfərə səy edib, kondisin kəbəyi-məqsudə qurban vermək
üçün məqamından durub hüzurinə gətirdikdə dedi:

– Ey nuri-didə! Duxtori-nikəxtərimi sənə təvizi etdim. Bundan
sonra mənim mələm və əyalim sənə məxsusdur. Əmma gərəkdir ki,
mənim Abbasımı əvəz tutasan, nəvəzişlər edəsən:

Yetim olan kəsə, əlbəttə, qəmğüzər olmaz,
Zəlilə-ələm olur, izzü etibar olmaz.
Bələlər içrə qılır dərbədor, dəmi keçməz
Ki, bağrı qanə dönüb didə aşkbar olmaz.

Əlassəbəh kim, tələyi-sübhi sədiq bu məzmuni-zəfq əfzayə
müvafiq kərməneyi-üfiqdən zahir olub girişləri-zəlməti-ələm olan-
lara ruzi-rövşəndən bəşarətlər verdi. Əsgəri-müztər bu rəyayi-
sədiqdən əhbabə hekayət qıldı və müsələti-əltəfi zülcələlə talib
olub, mütərəssidi-təvil oldu və bu rübaini virdi-zəban etdi:

Gərçi əhü nəleyi-biixtiyar eylər könül,
Zikri əvsəfilə dəft-intizər eylər könül.
Hicr əyyamində bəs, kim, qüssə qıl əncəm olur,
Səatin – ay, hər günün bir il şümar eylər könül.

Ümidvaram ki, inşallah taala önqərib peyvəndi-müsavilət alarında vəqə olub, ədai-təhniyyət qılıb, mübarəkbad edim və ol məzmunə nüsxeyi-cadid inşa qılım:

İlahi, bu duami müstəcab et,
Hüsuli-motəbi-feyz intisab et!

Əlhomdü livahibül-ətiyyə,
Vəşşükr fixaliqil-bəriyyə...
Kim, xameyi-mişki barim etmiş,
İzhar moratibi-aliyyə,
Bir türfə kitab edib mürəttəb,
Əhbab üçün etmişəm hədiyyə.
Təhfiqi-səadət ilə olmuş,
İtmam: "Kitabi-Əskəriyyə".
Şayəd ki, vəsiləyi nicatım
Olsun bu ümuri-monəviyyə.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

(1809-1861)

Peşəkar hərbiçi, general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınli həm də yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun fransız dilində yazdığı "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi 1835-ci ildə Varsavada çap olunmuş və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Əsər XX əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, bir neçə dəfə Bakıda çapdan çıxmışdır (1956, 1967, 1988, 2003). Bu kitabda Əziz Mirəhmədov nəşri təkrar olunur. Hekayənin mətni AKƏK seriyasının VIII cildindən (Bakı, 1988) götürülmüşdür.

RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM

May ayının gözəl bir günü idi. Bütün təbiətin canlandığı və bözəndiyi bir zamanda Azərbaycan bəylərindən birinin Səadət adında yeganə bir qızı, səhər vaxtı günəş şərq tərəfdən başlarkən, kiçik, lakin gözəl bir evdən çıxıb xoş bir hava ilə oxşanmaq, çiçəklərin nəşə verən ətirilərini iyləmək və quşların nəvazişli nəğmələrini dinləmək üçün səfəli bir bağa girdi.

Qız bağa girər-girməz bütün təbiət sanki başqalaşdı. Göyün üzü daha da gözəlləşdi. Şad və fərəhli quşlar ağaclardan onun ayağına töküldülər, hava lətif ətirilərlə doldu. Bütün təbiət sanki son dərəcə şən halda özünü ona bəyəndirmək istəyirdi. Belə bir gözəl vücuda özünü bəyəndirməyi kim istəməz!

Gözəl Səadət bir qədər bağda gəzdikdən sonra böyük şabalıd ağacının dibində, çəmənləkdə əyləşdi.

O, indi fikir dəryasına qarq olaraq, özü də səbəbini bilmədən tez-tez "ah" çəkirdi. Onun həyatında sanki heç bir çatışmayan cəhət yox idi. Gözəl Səadət bir sevgili arzusunda idi. Sevgisiz həyat – bədbəxtlik və qəm-qüssədir.

Qızın pənah gətirdiyi bu romantik bucaq ona o qədər xoş gəlirdi ki, səhərlər həmin bağa gəlib ətirli qızılgüllərdən hörülmüş köşkün yanında, ortasında fəvvarə vuran bir hovuzun kənarında oturardı.

Bir gün dərin xəyallara dalan qızın qulağına həzin bir səs gəldi: "Ah! Mən sevgimi gizli saxlamaq üçün nələrlə etməzdim. Ocaq üstündə qaynayan bir qab su mənim könlüm qədər qaynar ola bilməz".

Bu sözləri eşitdikdə nəzərin Səadət əyləşdiyi yerdən çəkilib getmək istədi. Lakin bu təsirli sözləri oxuyan şəxsi görmək üçün utana-utana ətrafa baxdı; heç bir kəsi görə bilmədikdə, bu səsin səhrkar bir səs olduğunu zənn etdi. Lakin sevgi kölməsi onun könlünü həyəcana gətirdi və bütün hissiyyatını alovlandırdı.

Bu vaxt Səadətənin məhrəbanı Şamah bağa girdi. Şamah Səadətə uzaqdan rəngi çapmış və iztirab içində görüb cəld onun yanına gəldi və onu qucaqlayıb öpərək, həyəcanının səbəbini soruşdu.

Səadət əli ilə güllərin solmuş yarpaqlarına və ağacdən tökülüb yerdə çürümüş meyvələrə işarə edərək, dedi:

– Mənim də tələyim belədir!

Bu sözlər təcrübəli qadına gənc qızın həyəcanının səbəbini bildirdi. Vəfalı Şamah qızı gecikmədən evə aparmaq istədi, lakin bağın qapısına yaxınlaşdıqda yenə həmin səs eşidildi: "Sən mənim nəzərimdən uzaqlaşmaq istəyirsən, lakin mənim qolbəməndən uzaqlaşma bilməzsən!"

Hər ikisi heyran bir halda yerlərində dayanıb ətrafa baxırdılar, lakin kimsəni görmədilər. Bağdan çıxıb qapını bağladılar. Nəhayət, evə yetişdilər. Evdə Səadətənin anası Tutu xanım onları gözləyirdi.

Səadətənin və Şamahın sükutu və qəmginliyi qohumlarını təşvişə saldı. Gənc qızdan heç bir cavab almayaraq Şamahla müzakirə etdilər. Şamah eşitdiklərini onlara müfəssəl danışdıqdan sonra onu qız ilə yalnız buraxmaları üçün işarə etdi. Lakin Şamah bir az əvvəl qızda olan şadlığı təkrar oyandırmaq istədisə də, müvəffəq olmadı.

Bağda eşidilən səhrkar səsin sahibini aydınlaşdırmaq üçün bütün ailə toplanmışdı. Keyli fikirdən sonra belə qərara gəldilər ki, bağ səhrələnməmişdir və o gündən sonra qıza bağa girmək qadağan edildi.

Zavallı Səadətənin xəyalları, qəmləri və pərişanlıqları günbəgün, saat-basaat artırdı.

Nə dayəsinin qayğısı, nə anasının məhrəbanlığı, nə oyun, nə musiqi onu sakit edə bilmirdi. O, cazibəli sözləri bir də eşitmək üçün əbəz yərə bağa getmək fikrinə düşdü, əbəz yərə üzünü bağda itir-

diyini anasına söylədi. Anası onun bütün yalvarışlarını rədd edərək, cavab verdi:

– Əziz qızım, bağın qapısı bağlıdır, tam bir möhtərəm və müqəddəs dərviş o bağa paka çıxarmayınca, kimsəyə ora daxil olmağa icazə yoxdur.

Bəyin ailəsini dərvişin yolunu gözləməkdə qoyaq. Qafqaz ölkələrində hər evin yanında qadınların yeganə seyrəngahı olan bir parça olar. Belə bir seyrəngahdan məhrum olan Səadətə də öz otağında qüسسə çəkməkdə qoyaq. Bir az da öz səsilə Səadətənin qəlbini alovlandıran Rəşid bəydən danışaq.

O zaman iyirmi iki yaşına girmiş Rəşid bəy İsmayıl adlı bir bəyin oğlu idi. Bu bəyin alicənablığı və nəzakəti sərvətindən çox idi.

Bəy, oğluna da öz səliqəsilə tərbiyə vermişdi, lakin gənc öz nəciyyəliyi, qəlbinin həssaslığı, cəsarət və mərdliyi ilə atasına da keçmişdi. O, "Şahnəmə"ni və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fərs qəzəllərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa onun at sürməkdə, tufəng, tapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük məharəti var idi. Onun içicə arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək.

On səkkiz yaşından başlayaraq, Rəşid bəy vaxtını gah at oynatmaqda, gah par-par parıldayan silahlara sarılaraq, vətəninə çapıbtələyan və əkinçiləri incdən quldurlar ilə çarpışmaqda keçirirdi. Bəzən məhsuldar dağ özlərində ov edərək, atını sürüb dəma qar və buludlarla örtülmüş dağların başına, qalın meşələrə və çıxılmaz qayalara dırmaşırdı; oralarda quldurların ən gizli yuvalarını axtarıb tapır və onların əziyyətlərindən əkinçiləri xilas etmək üçün vuruşub yuvalarını tar-mar edirdi.

Bir səhər Rəşid bəy yüksək bir dağın başında oturub, onun atını yedəyində saxlayan və ondan heç bir zaman ayrılmayan Əziz adlı nəkərilə söhbət edirdi. Ovdan danışaraq hər ikisi təbiətin gözəllik və əzəmətinə seyr edirdilər. Sübhün dumanı düzənlərdən qalxaraq göylərə yüksəlir, coşqun çaylar, dərə və düzləri suvarmağa tələsərək, güllərin, yasəmənlərin və başqa çiçəklərin arasına axırdı. Ağaclar yaşıl yarpaqlarla bəzənməyə başlamışdı.

Bu vaxt onların qulağına zəif bir çısqın, həzin bir nələ səsi gəldi. Hər ikisi quş kimi uçaraq bu səs gələn tərəfə yüyürdülər. Bir cavan oğlanı bir neçə quldurun əlində əsir gördülər. Quldurlar o cavanı

başqa quldurlara satmaq niyyətiylə aparıldılar. Qoçaq Rəşid bəy atını Əzizə tapşırıraq, xəncorini sıyıb quldurların üzünə atıldı. Onların ikisini xəncərlə vurub öldürdü, başqaları isə əsir oğlanı buraxıb meşəyə qaçdılar. Qaçan quldurların da bir neçəsi Rəşid bəyin zərbəsindən xilas olmadı. Vuruşma qurtardıqdan sonra rəhmli Rəşid bəy tələsik cavan oğlanın köməyinə yüyürdü; cavan yaralanmışdı. Yarasını qurşağı ilə sarıyıb, yaxın bir evə götürmək üçün onu Əzizin atına mindirdi.

Bir kəndə yetişər-yetişməz, onları bir dəstə qadın ağlaşma ilə qarşıladı. Əziz bunun səbəbini dərhal anlayıb ağasının göstərdiyi igriliyi onlara söylədi. Rəşid bəy də öz yükü ilə yetişdi. Aman, nə böyük səadət! Bir neçə saat əvvəl quldurlar əlində əsir olmuş əziz Mərdanı yenidən görmək bu bığarə qadınlar üçün nə böyük xoşbəxtlik idi.

Gənc Mərdanın anası, arvadı və bacıları qollarını açıb Rəşid bəyin ayağına yığıldılar və onun dizlərini öpməyə başladılar. Sonra Rəşid bəyi evə apardılar. Mərdanın gənc arvadı Rəşid bəyin paltarının qanını yudu, plov üçün düyü hazırladı və Rəşid bəyə bir tafta qurşaq bağışlayıb ona "qardaş" dedi. Yalnız ərinin üzünə gülüb mehribançılıq etmək üçün o, bəzən Rəşid bəyi tərk edirdi.

Bu mənzərə, evin daxili həyatı, bu gənc ər-arvad arasında olan nəzakət və zərif mehribançılıq, bunların hamısı Rəşid bəy üçün yeni bir aləm idi. Bu cazibəli mənzərə onu heyran edirdi. Qafqazın bir çox yerlərində bəzi və qardaşı olmayan cavanlar ailə səadətindən bixəbərlər olurlar. Bizim qəhrəman da belə idi.

Son dərəcə qonaqçılıq göstərdikləri üçün Rəşid bəy ev sahiblərinə təşəkkür etdikdən sonra atına minib Əziz ilə bərabər evlərinə tərəf yola düşdü.

Onlar dərin bir sükut içində yol gedirdilər. Nəhayət, Rəşid bəy üzünü Əzizə tutub dedi:

– Mənim vəfalı yoldaşım Əziz, Mərdanın arvadındakı nəzakəti və ərinə olan mehribanlıqı gördükdə, özümün yalnız olmağımı hiss edirəm və bu qərara gəlirəm ki, mənə mənə ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı lazımdır. Elə yoldaş ki, Mərdanın arvadı kimi, yorğun və təhlükəli zamanlarda mənə təsəlli versin.

– Bəli, bu fikir çoxdan mənim başımda dolur, – deyərək Əziz cavab verdi. – Sizin gözəl bir əməli qızınız var ki, uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən sizin deyikliniz olduğunu söyləyirlər və deyirlər ki, ata-

anasının arzusunu yerinə yetirmək üçün o qız bir neçə nəcubaların elçilərini geri qaytarmışdır. Bundan başqa, sizin qonşu bəylərdən birinin böyük sərvəti və yeganə bir qızı var. Deyirlər ki, həmin qız sizə əməli etməyi arzu edirmiş, lakin bu şərt ilə siz ata-ananız və rəiyyətinizi atıb onların evində yaşamağı qəbul edəsiniz. Bir də mən, Səadət xanım adlı qəşəng və gözəl bir qız soruşmuşam. O xanım bir o qədər sərvətlə deyil, ancaq gözəlliyi və rəhmliyyətiylə şöhrət tapmışdır. Bu xanım Qəbələ xanlarının nəslindəndir, öz anasılı bərabər sızdən səkkiz ağac məsafədə yaşayır.

Rəşid bəy Əzizə çox diqqətlə qulaq asdıqdan sonra ona cavab verdi:

– Ah! Əziz, mən o gözəl əmiqizimi təxti-səltənətdən məhrum etmək istəmirəm, bir də kim bilir, bəlkə gələcəkdə o, heç mənə sevməyəcək, həm də tanımadığım, bilmədiyim bir qızdan ötrü mən cəndən əziz tutduğum və pərəstisi etdiyim məhrabanı atamı, gözəl votənimini və vəfalı rəiyyətlərimi atıb, qonşu bəyə xidmət etməliyəmmi? Yox, əzizim, bu iki qızdan mən vəz keçirəm. Gedək Səadətə istəyək.

Bu sözləri deyib Rəşid bəy üzünü Qəbələ tərəf çevirib atın başını boşladı. Bir az keçmədən Əziz ilə bərabər Səadətin ata-anasının mülkünə yetişdi. Bu mülk yaşıl meşələr, meyvəli bağlar və abad kəndlər ilə örtülmüşdü. Bir tərəfdə yüksək dağlar və onların üzərində uçan qartallar görünürdü. O biri tərəfdə köçəri xalqın iltıxan və sürüləri otlayırdı. Bağbanlar meyvə ağacları və ya otlu güllər əkməklə, əkinçilər buğda, düyü, arpa, pambıq, tənəkə və sair məhsullar becər-məkdə idilər. Bu mənzərə bizim qəhrəmana çox xoş gəlsə də, bir dəqiqə belə dayanmadan atını sürətlə çaparaq, nəhayət, şəhərə girdi.

Rəşid bəyin birinci fikri Tutu xanımın evinə gəlib-gedən qarlıları və qoca kişiləri axtarıb tapmaq idi. Rəşid bəy belə qocalardan bir neçəsini tapıb onları bir-bir Səadətin evinə göndərdi. Onlar qızın gözəlliyindən, həyə və ismətindən, xasiyyətinə mufəssəl məlumat toplayıb, Rəşid bəyin yanına qayıtdılar. Onların gətirdikləri məlumat Rəşid bəyin sevgisini daha da alovlandırdı. Xüsusən Səadətin evində Rəşid bəyin haqqında olan rəy onun öz məqsədinə çatmasına böyük ümidlər verdi.

Verilən məlumatı yoxlamaq üçün Rəşid bəy Səadətə öz gözü ilə görmək niyyətinə düşdü. Bütün müsəlmanlar evləndənə qədər, gələcəkdə onların həyat yoldaşları və rəfiqələri olacaq qadınları görmək

səadətindən məhrumdurlar. Buna görə də Rəşid bəy onun könlü evini bərpad edən sevgini hələlik gizli saxlamaq istədi. O, bir bağban paltarını geyib Səadətə hər gün gəlib gəzdirdi qonşu bağa bağban oldu. Yüksək bir hasar o iki bağı bir-birindən ayırmırsa da, Rəşid bəyə Səadətə nəğmələrini dinləməyə mane olmurdu.

Bir dəfə, gecenin qara pərdəsi bağın üstünə çəkildə Rəşid bəy hasarın üstündən keçib Səadətə bağına atıldı və şəhərə qədər böyük bir kolun arasında gizləndi. Şəhər açılacaq, Rəşid bəyin göz-ləri qarşısında bir tərəfdən günəş, o biri tərəfdən Səadət görünürdü. Rəşid bəy Səadətə baxdı, güc ilə nəfəs alaraq bihüş bir halda ağacın dibinə yığıldı.

Səadət bir neçə dəfə bağı dolandıqdan sonra evə qayıtdı. Bizim zavallı aşiq də huşa gəlib öz bağına qayıdanda orada bağ sahibini gördü. Rəşid bəy bağda işləmək istədisə də qçları titrədi, əlləri hərəkətdən düşdü və gözlləri Səadətə xəyalından başqa bir şey görmədi. Günəşin üfüqdə gizlənməsini səbirsizliklə gözlədi.

Ulduzlar göy üzündə görünər-görünməz, öz yarını görmək və onun Şamah ilə Sədinin və başqa şairlərin qəzəllərindən danışmasını dinləmək üçün Rəşid bəy təkrar eşq yolunu tutdu. Hər gün Səadətə gözəlliyi, nəzakəti, fərsəti və xoşdilliyi Rəşid bəyin nəzərində artırdı.

Bir gün Rəşid bəy özünü ona təqdim etmək, onun qarşısında diz çöküb adını söyləmək, ona gəlməyini rica etmək niyyətində düşdü. Lakin təkliflərinin rədd edilməsindən, həm də Səadətə anasında və qohumlarında şübhə oyandırmaqdan qorxaraq, yalnız bir neçə qəzəl oxumaqla kifayətləndi. Səadətə o qədər dərin təsir bağışlayan və nəhayət, bağın qapılarını bağlatdıran qəzəllər bu qəzəllər idi.

Rəşid bəy hər gün bağa gəlir, ancaq bir daha Səadətə görə bilmir, dərxiş, canı sıxılır, qəm dərmasına qorq olur, gözlləri yaş ilə dolurdu. O, bağda sərgərdan dolanır, sevgilisinin ən çox xoşladığı çiçəkləri bəsləyirdi. Birdən qapının yanına düşmüş bir qız üzük onun gözünə sataşdı, üzüyü götürüb baxdı və Səadətə adını onun üstündə oxudu. Üzüyü döndə-döndə öpdü və bağına basıb bağdan çıxdı.

Rəşid bəy Səadətə bağa gəlməməsinin səbəbini öyrənmək üçün bağban paltarını çıxarıb şəhərə getdi. Orada əhvalatı öyrəndikdən sonra nökrəri Əzizlə ata minib öz yurduna qayıtdı.

Rəşid bəy dərin iztirab içərisində susurdu. Onun uzun qara kirpik-ləri o dərəcədə gözünü qapamışdı ki, yolu güclə görürdü. Əllərində

cilovlu tutmağa təqət qalmamışdı. At da sahibinin qəmginliyini hiss edirmiş kimi, onu atasının evinə tez yetirməyə tələsirdi.

Nəhayət, Rəşid bəy evlərinə yetişdi. Atasını onu bağına basıb öpdü və qəmginliyinin səbəbini soruşdu. O zaman vəfalı Əziz ta evdən çıxandan bu günə qədər oğlunun başına gələn əhvalatı bəyə danışdı. Əziz Rəşid bəyin məhəbbət dərinə düşər olmasını və Səadət xanımı almaq istədiyini ona xəbər verdi.

Mehriban ata onlara təsəlli verib, tez Qəbələ şəhərinə elçilər göndərdi. Elçilər rədd cavab xəbəri gətirdilər. Səadətə anası öz qızını o yerin varlı bir xanına vermək niyyətində imiş.

Bu xəbər Rəşid bəylə və onun atasında doğurduğu kədərli təs-vir etmək mümkün deyildir. Tutu xanımın sərvəti və rütbəni Rəşid bəyin alıcənablığına tərcih etməsini Rəşid bəyin atası özü üçün böyük bir təhqir saydı və oğluna bir daha o qızın adını çəkməsini qəti qadağan etdi. Lakin Rəşid bəy eşqin hücumuna müqavimət göstərmək imkanı qalmadığından gizlincə Qəbələyə qayıtdı.

Səadət xanım yoxsul və dilənçilərin pənahı idi. O, yoxsullara çoxlu əhsan verərdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kim-sənin yolu yox idi. Ona görə Rəşid bəy Səadət xanımın yanına bir yol tapıb eşqini ona bildirmək üçün dilənçi paltarını geyinməyi qəti etdi. Vəfalı Əziz də paltarını dəyişib dilənçi paltarını geyindi. Hər ikisi ağ, uzun saqqal qoyub Səadətə evinə gəldilər. Səadətə almaq üçün onları Səadətə yanına gətirdilər.

Rəşid bəy daxil olub sevgilisini görcək, bütün vücudu titrədi və ondan sədəqə diləmək əvəzinə camaatın içində onunla sevgisindən danışmaq istədi, lakin bir söz belə, söyləməyə qüdrəti olmadı, əl-ayağı qurudu, dizləri titrədi, bihüş bir halda Səadətə qabağında yerə yığıldı. Səadətə qışqırığına Şamah və başqa qadınlar gəldi. Əziz yoldaşının xəstə və zəif olmasını bəhanə edib tez onu yerdən qaldırdı və otaqdan çıxartdı.

Bir neçə gün sonra şəhərdə bir bayram bəşatı quruldu. Bu bayramda cavanlar tufəng, tapança, ox atmaq və qılınç oynatmaq məhə-rətlərini göstərməli idilər. Məşq üçün hazırlanmış meydan, bayram paltarını geyinib gözəl atlar minmiş cavanlar ilə dolmuşdu. Meydanın bir tərəfində qoca kişilər, o biri tərəfində isə üzləri ağ rübdəndli qadın-lar oturmuşdular. Səadət də onların içərisində idi. Bu zaman Rəşid bəy də bir atın belində meydana daxil oldu. Onun qızıl yəhər və üzən-gisinin, olvan paltarının parlıtsı günəşin işığını üstünə gəlirdi.

Rəşid bəyi camaat böyük bir ehtiramla salamlayıb və belə oyunlarda məharətli olduğu üçün oyunu başlamağı ondan rica edirdilər.

Rəşid bəy bir neçə igidlik göstərdikdən sonra keçib qadınlar tərəfdə atını saxladı. Onun igidliyinin və gözəlliyinin tərifini eşitmiş Səadət bu dəfə onun boyunu və gözəlliyini seyr etməyə imkan tapdı. Bu görüşdən Səadət öz qəlbində gələcəyini həll edəcək bir sevgi doğduğunu duydu.

Gün batdıqdan sonra camaat dağılıb getdi. Səadət evə qayıdandan sonra üroyi Rəşid bəyin fikri və xəyalilə çırpınmağa başladı. Gecə yatağa girdikdə, Səadət tez-tez dərin "ah" çəkib Şamah ilə Rəşid bəydən danışdı.

Şəfqətin parlaq ziyası qarşısında gecenin pərdəsi məhv olmağa idi. Günəşdən bütün təbiətə həyat yayılırdı. Günəşin şüaları Səadətin otağına düşər, divarlara parlaq işıq saçardı. Pəncərədəki ətirli çiçəklər gənc qıza tərəf yillmişdi, güllər sanki yaz yarpaqları ilə onun lətif əllərini öpmək və şöbnəmlərlə onun üzünü sərinlətmək istəyirdi. Lakin pəncərənin qabağında oturub dərin sükuta dalmış Səadət yalnız Rəşid bəyin xəyalilə yaşayırdı.

Şamah Səadətin kədərinin səbəbini bilsə də, yenə ondan: "Nə üçün bu qədər məhzun və qəmgin-sən?" – deyə soruşdu.

Səadət iztirab içində ona cavab verdi:

– Ah, əzizim Şamah! Bütün dünya Rəşid bəyin tərifini söyləyir, mən o gözəllikdə və qoçaqlıqda bir qardaşım, ya bir sevgilim olmasımı nə qədər arzu edərdim. Mən onu da düşünürəm ki, bu yaxın zamanda mən öz nəcəbətini və sərvətini məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə bələd deyiləm, bəlkə o heç mənə sevmir. Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə, mən daim anamın və sənin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim! Elə bir adam məndən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül uma bilməz. Gənc xanım ata-anası öz oğullarını evləndirmək istəyirlər, lakin fikir eləmir ki, bu işdə iki şəxs bədbəxtliyinə səbəb olurlar: bir öz oğulları, o biri də gələcək gəlinləri. Bəli, əzizim, qəm-lərimin və iztirablarımların əsil səbəbi budur.

Bu sözlər Səadətin ağzından çıxar-çıxmaz bir dəstə dilənçi əllərini açaraq, yalvara-yalvara qapıdan daxil oldu. Mərhəmətli Səadət onların halına yanır, əhvallarını soruşur və mərhəmətli bir tövr ilə təselli verirdi. Dilənçilər Səadət xanıma təşəkkür edə-ədə evi tərk etdikdə, Rəşid bəy dilənçi əbasına bürünmüş bir halda özünü camaatın içinə qatıb yanı ilə bir neçə söz danışmağa səy etdisə də, üroyinin şiddətlə döyünməsi ona mane oldu. O, Səadətin üzünə baxmaq istəyirdi, lakin Səadətin gözlərində parlayan nur onun qüvvətini əlindən alırdı. Rəşid bəy danışmaq istəyirdi, lakin ağzı yarıya qədər açılırdı və dili kokoləyərək anlaşılmaz sözlər söyləyirdi.

Nəhayət, gənc qız yalnız dilənçiyə müraciət etdi, lakin ona yanaşarkən qızda anlaşılmaz bir həyəcan oyandı. Qız dilənçiyə müraciətə:

– Möhtərəm qoca, məndən nə xahiş edirsiniz?! – dedi.

Rəşid cavabında:

– Ey zavallıların ümidi, pənahət, mənə bir dərdim var ki, heç bir dil onu izhar etməyə qadir deyil.

– Sizin dərdinizin davası mənə qüdrətim xaricində olmazsa, mən onu sizdən əsirgəməyərəm, – deyə Səadət cavab verdi və yenə də sözü davam etdi. – Əgər sizin cəsur bir dilavərə ehtiyacınız varsa, o zaman bütün zavallılar yavəri Rəşid bəyə müraciət etməni sizə tövsiyə edirəm, onun ləyaqət və cəsarətinə heç bir şey çatmaz, mən onu düşünürəm...

Sözünün bu yerində Səadətin səsi qırıldı, o, Rəşid bəyin mədhinə davam edə bilmədi.

Bu sözlərdən sonra Rəşid bəy Səadətin ona qarşı bəslədiyi məhəbbəti duymazdı? Onun alovlar saçan gözlərində zərif, lütfkar və atəşli bir hissin macerasını oxumazdı? Artıq o, dilənçi əbası altında qoca saqqalı ilə üzünü gizlədə bilirdimi?

Yox, bu olan şey deyil! O, özünün qondarma paltarını və saqqalını bir tərəfə ataraq, qızın ayaqlarına döşənib sevgilisinə müraciətə:

– Sizin bəhs etdiyiniz xoşbəxt Rəşid mənəm. Sizi görmək və dinləmək məqsədilə paltarımı dəyişib bağınızın qonşuluğunda aylarla bağbanlıq edən mənəm. Ah və nəloni bir cadugər tərənəsi sayaraq sizi o səfəli bağçanızın seyrələrindən və özümün sizi görmək səadətindən məhrum edən də mənəm. Nəhayət, sizi candan artıq sevən və sizə pərəstiş edən mənəm. Mənə xoşbəxtliyim və tələyim sizin əlinizdədir. Mən yalnız sizin bağda itirdiyiniz üziyə sahib olduğum

üçün yaşayıram. Ah, Səadət! Mənim eşqimi rədd etməyin, mənə nifrət etməyin, məndən etinənizi əsirgəməyin, mənə sevin! Bu üzüyü də məndən ayırmayın. Siz onu mənim əlimdən alsanız, o zaman mənim əllərim rəqibim Əsgər ağanın qanına boyanacaqdır. O halda Kazım xan, oğlunun intiqamını almaq üçün bütün qoşununu atamın kiçik məmləkətinə yeridəcək. Atam isə mənim sizə bəslədiyim eşqin yolunda öz mülkünü, mənə və bütün yavaşlörünü itirəcəkdir. İndi, Səadət, mənə bir cavab verin, tələyimin müqəddəratını həll edin.

Səadətın həyəcanı bir dərəcəyə yetişdi ki, yalnız:

– Rəşid bəy, mən sizi çoxdan sevirəm, – deyərək onun qucağına atıldı.

Bu qədər kifayət idi.

Rəşid ona yalvarmağa başladı, bir uzaq və sakit məmləkətə çəkilib, ata-anadan icazəsiz evlənməyi ona təklif etdi.

Səadət elə bil birgünlük ay kimi cavan idi, çovğuna düşmüş gül yarpağı kimi əsirdi. Nəhayət, titrək səslə Rəşidə:

– Mən səni sevirəm, səninlə hər yerdə getməyə hazıram. Üzüyüm də qəlsin sənə, lakin namusumu ləkələndirməmək üçün Allaha and verirəm, tez buradan çıx get, şəhərdə qal və məndən xəbər gözlə.

Rəşid nişanlığının əlini öz sinəsi üzərində ovuşduraraq onun gözəl saçlarından bir hələqə kosib barmağına sarıdı və Şamahın bələdçisiylə otaqdan çıxdı.

Şamah geri döndükdə Səadətə dedi:

– İndi siz ata-ananızın razılığı olmadan, onların xeyir-duasını gözləmədən – namalun bir şəxsə könül veriniz. İndi söyləyin görürm, ananızın söz verdiyi o oğlana biz nə kimi üzr götərəcəyik?

Səadət cavabında:

– Əzizim Şamah, mənim bu qədər şiddətlə çırpınan könlümün sən də bir tərəfdən həyəcana gətirmə! Mən Rəşidi ayaqlarında döşənməyi gördükdə, ondan məhəbbətimi əsirgəyə bilirdimmi? Onun həssaslığı, gözəlliyi və cəsarətinin şöhrəti ələmə o qədər yayılmışdır ki, onu iki dəfə görməklə könlümdə ona bəslədiyim məhəbbəti gizlədə bilmədim. Məhrəban Şamahım! Mənə yazığın gəlsin. Mən onu sevdini söylədiyim üçün mənə dərdə salma, əksinə, mənim atəşli eşqimə nisbətən ona kafi dərəcədə məhəbbət izhar etmədiyim üçün mənə günahkar tut. Ah! Mənim həqiqi hissiyyatımı ona izhar edəcək bir qüdrətə malik sözlər varmı?! Onun xurma ağacına bənzəyən

zərif boyu, tağ şəklində olan qara saçları yalnız mənim deyil, bütün qadınların könlünü ələ ala bilər. Onun parlaq gözləri hər baxdığı şeyi əritməyə və mələhətli səsi bütün hissiyyatı heyran etməyə qadirdir. Ah, mən onun vücudunu gördüyüm bütün mələhət və lətafətləri nə üçün onun qarşısında bir-bir söyləmədim. Mən İran şairinin bu kəlamının həqiqi mənasını indi anlayıram: “Bülbül güldən uzaq olduqda, onun eşqilə bütün təbiətə zəvq verir, lakin gülün yanına gəldikdə lal olur”. İki sevgili də bir-birini gördükdə həmin hala düşür.

Səadətə öz sirdaşı Tutu xanıma sirlərini söyləmək və Kazım xanın oğlunun diləyini rədd etmək üçün bir bəhanə axtarmaqda qoyaq, keçək Tutu xanımın otağına.

Tutu xanım sübh namazını qıldıqdan sonra evdə lazımi əmrləri verib, adətə üzrə, Qurandan bir surə oxumaqla məşğul idi. Bu halda hərəmxanaya girməyə icazəsi olan hərəm nökrü qapıdan daxil oldu. Bu məmləkətin bütün əyani hərəmxanaya ən vəfah, ən ağzi möhkəm və xüsusi sinni keçmiş nökrərlərdən qulluqçu seçərdilər. Nökrə içəriyə girdikdə əllərini döşünə qoyub dərin bir təzim və ehtiramla xanıma baş endirərək dedi:

– Xanım, sizə bu gün bir müjdə gətirməyə cəsarət etdim. Çoxdan bəri gözlədiyimiz, gözəl xanımımızın nişanlığının göndərdiyi elçi bu saat şəhərimizdədir. Gələn elçi Əsgər ağanın əmisidir. Onun qiymətli paltarlar geyinmiş iki yüz atlısı var. Qız üçün çox böyük həzib və qızla yengə olmaq üçün özəz ilə bərabər bir neçə xanım da gətirmişdir. Bu xoş xəbərlə sizi təbrik edərək, bacınızı çağırmaq üçün əmrinizi gözləyirəm. O da buradan gəlinə qoşulub ta oğlan evinə qədər bərabər getsin.

Hərəmxana nökrü bir sözləri deyib çıxdı. Bir neçə dəqiqədən sonra Tutu xanımın bacısı şad bir halda qapıdan girdi və bacısını öpmək üçün qollarını açdı. Hər ikisi Səadətə veriləcək həzibdən danışmağa başladılar. Həzib isə bir yataq otağının əvanatlığından, qızı və gümüş ilə tikilmiş bir neçə şeydən və toya gələnlərə hədiyyə etmək üçün bir neçə silah zintərlərindən ibarət idi.

Lakin bu qədər təlaş artıq idi. Səadətın həzibə ehtiyacı yox idi, çünki o, ərinə yeni bir həyat, tükənməz bir səadət, tərəfəgəlməz bir zəvq aparacaqdı. O gözəlliyə malik olmayan qızlar da bundan artıq həzib aparmırdılar. Qafqazın cənub tərəflərində kişilər həzib gətirməyə, qadın isə itaət etməyə borcludur.

Tutu xanım bacısı ilə gələcək toydan bəhs edərək ətirli çay və şirin qoğal hazırlayıb Səadətə gözləyirdilər. Birdən Şamah özünü itirmiş halda qapını açıb Tutu xanıma Səadətdən bir məktub uzatdı. Tutu xanım bu məktubu açıb bu sözləri oxudu: "Mehriban anacan! Əgər mən sizin yanınızda günahkar olmasaydım, özümü ən xoşbəxt adam sayardım. Lakin əfsus, mən özümü ən bədbəxt bir qız hesab etməyə məcburam. Dizlərinizi qucaqlayaraq, məni bağışlamağınızı xahiş edirəm. Mənim başıma gələn qəzayı sizə hekayə etməyə Şamaha icazə vermənizi rica edirəm".

Vəfalı sırdaş Şamah iki gəncin bir-birinə olan məhəbbətini, onların görüşməsinə və daim bərabər yaşayacaqlarına və içdiklərini müfəssəl hekayə etdikdən sonra Tutu xanım son dərəcə məyus oldu. Bacısı isə öz bacısını qızının məşhur xana örnə getməsinə istədiyindən, Tutu xanıma danlayıb daha da açıqlandırdı.

Hər ikisi Səadətin otağına gətdilər. Səadət anasını görcək özünü onun ayaqlarına düşdü. Gənc qızın iztirabı, rənginin solğunluğu və qorxuya düşməsi Tutu xanıma yola gətirməyə səbəb oldu. Məhəbbət, Tutu xanımın bu tək qızına olan hiddətinə qələbə çaldı. Qızını bağrına basıb var qüvvəsilə toyun pozulmasına çalışacağına söz verdi. Bu qısa sözlər Səadətə kifayət idi, çünki anası ona bu sözü verdikdən sonra ona heç bir şey çətin və qeyri-mümkün görünmürdü. Anasının əllərini öpməyə başladı.

Onlar yenidən sakit olub çətin məsələnin həlli üçün münasib bir yol axtarırdılar ki, birdən hələməxana nökrəri daxil olub Əsgər ağanın əməlinin xanıma özünü təqdim etmək arzusunda olduğunu xəbər verdi. Bu adı eşidən Səadət onun nə məqsədlə gəldiyini bilərək, yənidən iztiraba düşdü. Anası da iztirab içində necəbətli qonaqdan bugünkü üzr istənilməsinə və ertəsi gün təşrif götürmələrinin rica edilməsinə hələməxana nökrəsinə əmr etdi. Tutu xanım və bacısı bir neçə saat Səadətin yanında qalıb ona təsəlli verməyə və Kazım xanın oğlu üçün onun rəyini ələ gətirməyə çalışdırlarsa da, bir şey çıxmadı. Nəhayət, axşam onlar oradan çıxıb Əsgər ağanın elçisinə nə cavab verəcəklərini düşünməyə başladılar.

Ey mənim əziz və mehriban dostum, siz ki, mənim başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız, siz ki, bu qədər lütf ilə mənim sərf-nəhv xətlərini düzəldirsiniz, siz şübhəsiz mənədən soruşursunuz ki, nə üçün bu qədər müddətdə mən heç Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışırım.

Ah! Əziz dostum, bilsəniz bu ad nə qədər gözəl xatirələr oyadır! Bilsəniz bu adı gündə min dəfə təkrar etməkdən mən nə dərəcədə həzz alıram! Hətta "S" hərfini ən adi kəlmələrin başında yazarkən, ya dildə söylərkən, bilsəniz bu hərflə nə qədər mənim gözümdə və qulağımda lətafət və mələhətə malik olur! Bu sirləri bilsəniz, mən əminəm ki, bu adı daha artıq təkrar etməyə siz özünüz məni vadar edərsiniz və xəyalət səmasında qanad açdığım Səadətin evindən eşiyə çıxmağı mənə qadağan edərsiniz.

Biz yuxarıda dedik ki, Rəşid bəy öz sevgilisinin yanından, od düşmüş bir evin buxarından alov çıxan kimi çıxdı və alov kimi havada qeyd oldu. Nəhayət, şəhərin kənarında bir komaya yetişdi. Orada vəfalı Əziz, atlar ilə bərabər onu gözləyirdi. Nökrəri ağasının gəlməyindən keyli xoşal olub, bir bəhanə ilə ev sahiblərini evdən çıxartdı ki, ta Rəşid bəy ilə əsudə dərldəşsin. Rəşid bəy üzündə sevinc olsa da, eyni zamanda, fikri dağınıq görünürdü. Elə ki, hər ikisi yalqız qaldılar, Əziz sükutu pozub soruşdu.

– Sizin harada olduğunuzu və başımıza necə macərələr gəldiyini soruşmağa mənə icazə varmı?

Rəşid cavabında:

– Ah, mənim sevimli Əzizim! – dedi. Bu şəhər mənə bir bədbəxt əşiq idim, bir az sonra dilənçə oldum, nəhayət, misilsiz mələyimin vəsiləsinə nail olmaqla xoşbəxt oldum. Görünür, bu Azərbaycan qəzəli mənim mələyim üçün imiş.

Güldür bu? Deyil, gül belə xəndən olmaz,
Gündümü? Deyil, gün gecə rəxşan olmaz.
Dərdim ki, mələk, mələk məhəbbət bilməz.
Kındır bu ki, təşbihinə imkan olmaz?

Əziz dedi:

– Ağ, mən sizin ən sədaqət nökrərim, ona görə cəsarət edib sizə deyirəm ki, sizin söyləməyinizə görə Səadət xanıma əşiq olmamaq mümkün deyilsə də, sizin ondan uzaqlaşmağınız məsləhətdir, yoxsa özünü və məşuqənizə tükənməz əzablar, kiçik məmləkətinizə böyük bir bəla və atanıza dərin bir qəmginlik rəva görmüş olarsınız. Atanız bu əmrə razılıq və sizə xeyir-dua verməmişdir.

– Yox, sevimli Əziz! – deyərək Rəşid cavab verdi. – Mən onu elə bir ehtirasla sevirəm ki, ondan uzaqlaşmağı fikrimə belə gətirə

bilmirəm. Onun xəyalı daim mənim gözümlün önündədir, o dərəcəyə çatıb ki, ondan başqa heç bir şey görmürəm. Bizim evlənməyimizə heç bir maneə yoxdur, çünki hər bir çətinlik bizim eşqimizi artıracaq, cəsarətimizi ixiqat çoxaldacaq və susuzluqdan yanan çiçəklər sulandıqda canlandığı kimi, o da canlanacaq. Çiçəkləri suvararkən qabaqca onlarda düşkünlük olsa da, bir az sonra yeni bir qüvvə, yeni bir həyat qazanmış olurlar. Mənim atam və məmləkətim üçün heç bir təhlükə yoxdur. Bu xüsusda təvəşü düşmək mənasızdır. Əgər Kazım xan qarşımıza bir düşməni kimi çıxsın, o zaman mən öz atlılarımın başqa məni candan sevən qonşularımızdan da böyük bir qüvvə toplaram. Bütün Dağıstan ellərini dolayıb hökman xanlardan kömək istəmə. Ondan sonra əldə qılın, ürəkdə eşq alovu və intiqam atəşi, mən öz qoşunum ilə rəqibimin atasının öz sərhədində onun qarşısına çıxaram. Bir neçə çarpışmadan sonra sən məni igid atlılarla bərabər onun Ərəş sarayında görürsən. Bir də deyirsən ki, mən atəmdən xeyir-dua almamışam. Atam bir neçə ay bundan əvvəl Səadətə mənim üçün elçilər göndərüb ondan rədd cavabı aldığını sən nə tez unutdun! Bu onun razılığını göstərmirimi? Ah, sevimli Əziz! Səadət ilə mən bir-birimiz üçün dünyaya gəlmişik, bizim taleyimiz bir-birinə o qədər möhkəm bağlanmış ki, heç bir maneə onu ayıra bilməz. İndi sən mənə söylə görüm, biz ayrılandıqdan bəri nə görüb, nə eşidibson?

Əziz bu işin onu və ağasını nə qədər təhlükələrə düşür edəcəyini bir qədər düşündükdən sonra belə cavab verdi:

– Bu gün bir az xırda-xuruş şey almaq üçün bazara getdim, iki-üç dükən keçmişdim ki, birdən bir səs-küy qopdu. Bütün dükançılar və müştərilər dükanlardan çıxdılar. Hamı səs gələn küçəyə tərəf yüyürdü, mən də onların dalınca getdim. Bir evin eynəyinə çıxıb tamaşa etdim, gördüm ki, toy atısına bənzər bir dəstə atlı gəlir. Gəlin aparmağa gəldikləri görünürdü.

Dəstənin başında iki nəfər gözəl geyinmiş atlı, yedəklərində qər kimi dümağ, cilovlu bəzəkli bir at gəlin üçün aparılırdı. Hər iki tərəfdən piyada həbəşi gəlirdi. Daldə zurna-balaban çalınıb, bir dəstə pəhləvan mil oynada-oynada gedirdi. Bunlardan sonra at boyda iki qatıra qoşulmuş, qızıl-gümüş ilə bəzənmiş bir tək-təvan gəlirdi.

Bu dəstənin içərisində iki nəfər də yengə qadın vardı. Onların üzləri rübənd ilə örtülü olsa da, çalğıçıları, xanəndələri, rəqs edən

mütrübləri və cəngilləri görə bilirdilər. Bu iki yengədən sonra bir neçə qadın tək-təvan dalınca at üstə gəlirdi... Nəhayət, qiymətli paltarlar geymiş iki yüz atının başında bir qırmızı libaş şəxs gəlirdi. Mən bu adamın kim olduğunu soruşdum. Dedilər ki, bu Əsgər ağanın ömisidir. Mənim ağam, şəhərdən sizə gətirdiyim qəmgin əhvalat budur.

Bu hekayə Rəşid bəyi çox həyəcana gətirdi. Onun bütün bədənini hiddətindən titrədi, qara qaşları çatıldı, gözlərindən od parladi, əsəbi bir hərəkətlə bığını bura-bura sükt edib xəyala daldı. Gecənin qaranlığı şəhəri bürüməyə başlarkən, Rəşid bəy atının belinə sırayıb, Əzizə dalınca gəlməsini əmr etdi və Səadətə evinə tərəf çıpdı. Onun səbirsizliyi o dərəcədə idi ki, getdikcə yolun uzandığını zənn edirdi.

Gecə möminlərin qəlbi kimi sakit, xainlərin və canilərin könlü kimi qaranlıq və xəyanətərdi idi. Əgər bu iki yolçunun nəfəs alması və atlarının tapılması hərdən bir eşidilməsəydi, onların varlığını belə, şübhələnmək olardı. Rəşid bəy bir kəlmə də olsa danışmırdı. O, Səadətə evinə girməyə bir yol axtardısı da, heç bir çarə tapmadı. Səadətə evinin hər tərəfi hasar və qapı darvazaların, xüsusən gecələr qıfıllı olmasını o, indiyə qədər xatırladı. Kimsəyə görünmək istəmədiyi üçün camaat giren küçə qapısından girməyi heç fikrinə belə gətirmirdi, əksinə, gəl-get olmayan bir yerdən yol axtarırdı.

Nəhayət, gecə yarısından bir saat keçmiş o evin dal tərəfinə keçdi. Burada Rəşid bəy atından enib, atı Əzizə tapşırdı və onu gözleməsini əmr etdi, özü isə bir yol tapmaq üçün ora-bura boylanmağa başladı. Yol tapmayıb təkrar Əzizin yanına qayıtdı.

– Əzizim, gəl mənə kömək et, – dedi. Ümidsizlikdən başını itirmişəm, yolda çoxdığım planı yaddan çıxarmışam. Bu mələm hasar mollaların bizə hər gün söylədiyi sirat körpüsündən də bətor maneə oldu. Mən isə indi bu hasarın qabağında çarəsiz və avara dayanmışam! Mən öz cənnətimə gira bilmirəm! Ah... Nə olaydı ki, bu hasarın qabağında mənim axır nəfəsim çataydı, bu ağacların dibində mənim həyatım bitəydi! Kim bilir neçə dəfə Səadətənin məhriban nəzəri bu ağaclarla düşmüşdür. Onun sərməstədicisi səsini eşitmək üçün neçə dəfə bütün təbiət müğənniləri buraya toplanmışdır?

Əziz, ağasının halından çox müəssir olub atları hasarın yanına sürdü və ağasına atın birinin üzünə qalxmasına işarə etdi. Bu surətdə Rəşid bəy atın üstündə ayaq üstə durub əlini divarın başına yetirdi.

Hasarın üstünə çıxıb asanlıqla sürüşüb həyatə düşdü və tez Səadətın pəncərəsinə tərəf yüyürdü.

Pəncərədən zəif bir işıq gəlirdi. Səadət pəncərənin yanında Şamah ilə söhbətə məşğul idi. "Mənim gələcək taleyim bu söhbətdədir. Bu söhbət məni ya çıxılmaz bir belaya və ya böyük bir səadətə sövq edəcəkdir" – deyərək Rəşid bəy diqqətlə söhbətə qulaq asmağa başladı.

Səadət dayəsina deyirdi:

– Ah! Əziz dostum, nə yaman günlərə qaldım. Mənim başımda nə belələr varmı? Nə çıxılmaz bir çətinliyə düşdüm. Mən səhər Əsgər ağanın elçiləri gətirdiyi cehizi və nişanları qəbul edib, onun əmisinə qoşulub getməyə məcburam! Xeyr! Rəşid bəyə vəfasızlıq göstərməkdənsə, ona verdiyim sözə dönməkdənsə, mən ölməyə hazıram!

Bilmirəm, ifadəmin nöqsanlı olmasındanmı, yoxsa bu yazdığım dilə kafir dərəcədə aşina olmadığımıdanmı, nəhayət, öz qəhrəmanlarımla şiddətlə maraqlandığımıdanmı, Səadətın bu sözlərinin Rəşid bəyə olan təsirini tərəf etməkdə acizəm. Rəşid bəyin ağzından çıxan sevinc qışqığı Səadətın diqqətini ona cəlb etdi. Səadət gecənin bu vaxtında onun gəlməyindən diksinib həyəcanından bir söz söyləyə bilməyərək mat qaldı. Rəşid bəy bir müddət danışa bilməyib, nəhayət, özünü topladı və Səadətə müraciətə:

– Ey mənim ruhum! Ey mənim Səadətım, – dedi, – artıq vaxt yetişdi, bu saat ya verdiyin vədə öməl etməlisən, ya mənimlə öbəlilik ayrılığı qəbul etməlisən. Aman, yalvarıram səne, gün doğmamış gedək! Əgər mənim bu təklifimi rədd etsən, həyatın mənim gözümdə bir qiyməti qalmaz, mən sənin gözünün qabağında bu xəncəri ürəyimə sancaram və sənin ayaqlarını öz qanımla boyayaram.

Səadət bu sözləri eşitdikdə və sevgilisinin sinəsinə dırənmiş olan xəncəri gördükdə "Gedək!" deyərək bağıraraq huşsuz düşdü. Bir dəqiqə itirmədən Rəşid onu qucağına götürüb yola düşdü. Vəfalı dayə ona bələdçilik edib, kiçik bir qapını açıb onu küçəyə çıxartdı. Rəşid bəy qapıdan çıxan kimi atının üstünə sıçrayaraq sevgilisini də qucağına basıb, Şamah ilə vidalaşdı və onunla görüşməyi vəd etdi. Sonra ata bir mahnı vurdu, yorulmaz, vəfalı Əziz də dalınca, şəhərdən uzaqlaşmağa üz qoydu.

Möhtərəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadətın tərifini uzaqdan eşitməklə Rəşid bəyin bütün dünyanı tərk etməyə hazır olmasını, özünü bağban və dilənçi surətinə salmasını və nəhayət, ikinci dəfə gördükdə onu qaçırmasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandan xaric bir şey zənn etməyəcəksiniz. Yox, ağalar! Siz ki, bütün həyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslərini, lətif söhbətlərini dinləyirsiniz. Şərq ölkələrində bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlar üçün qadınların səsinə nə qədər lətafət olduğunu və onların dodaqlarından qopan ilk sevgi kəlməsinin cavanların bütün hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təəvvürünüza gətirə bilməzsiniz! Bu halları anlamaq və hiss etmək üçün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə həyat sürmək lazımdır.

Bu hekayəni oxumağa etina edən lütfkar xanımlar! Əgər siz, gənc Səadətın ata-anasının əmrindən boyun qaçıb zəngin və nəciş xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin uzaqdan tərifini eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəccüblənirsinizsə, o zaman, xanımlar, mən cürətlə söyləyə bilərəm ki, siz Şərq aləmindən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var qüvvəsilə çalışan dostə-dostə gənclər daim sizin ətrafınızı bürüməkdədirlər. Onlar sizin külək vurmuş rübəndləriniz kimi ətrafınızda qalxıb-düşürlər, məclislərdə sizə porostiş edənlərdən başqa kimə görmürsünüz. Müsəmirələrdə şəninizə minlərlə mədhlər söyləyirlər. Şərq qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadın bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi zəin təəvvürünüza sığmaz. Ah! Əgər siz bu qadınların yerinə olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız, o zaman Səadətın bizim qəhrəmana qoşulub qaçmasını, ümidvaram ki, bağışlar və bu hekayənin dalını lütf ilə oxuyardınız.

Şəhərdən çıxdıqda Rəşid bəy üçüncü bir atı haradan tapacağını düşündürən birdən qulağına bir at tapıltısı gəldi. Rəşid bəy atdan sıçrayıb düşdü, tufəngini əlinə alıb tapıltı gələn tərəfə yönəldi. Bir atlı gəldiyini gördülər. Rəşid bəy tufəngin lüləsini onun sinəsinə dayayıb qışqırdı:

– Səf silahını, burax atını, yoxsa bu dəqiqə səni ayağımın altına döşərim.

Atlı onun ömlərini tez yerinə yetirdi. Rəşid bəy onun atını alıb içinə otuz qızıl olan öz kisəsini ona bağışladı. Atlı yalvardı ki, onun bütün silahlarını alsın, lakin atına dəyməsin, çünki Kazım xan onu mühüm bir işdən ötrü şəhərə göndərmişdir. Rəşid Kazım xan adını eşitcək, qasidi tutub bir ağaca sarıdı və ondan şəhərə nə üçün göndərilməsini soruşdu. Qasid dedi ki, Kazım xan Rəşid bəyin Səadət xanımı istədiyini və hazırda Qəbələ şəhərində olduğunu öz qardaşına xəbər vermək üçün məni göndərmişdir.

Rəşid bəy özünü tanıdıb, sıçrayaraq atına mindi və öz yoldaşı ilə bərabər qalın meşəli bir dağa tərəf getməyə üz qoydu. Onlar meşəyə yeni girmişdilər ki, birdən-birə hava dəyişildi, göydə gürultu-nərliti qopdu, yağış şirhaşır tökülməyə başladı. Şimşəklər çaxır, ildırımlar şaqıldayırdı. Guya bütün təbiət Səadətin huşsuzluqdan ayılması üçün və Rəşid bəyin yol çətinliklərini artırmaq üçün toplanmışdı. Rəşid bəy yerli əhaliyə özünü göstərməmək üçün meşənin qalın yerinə çökilməyə tələsirdi. Bir az getdikdən sonra yolu itirdi və meşənin içərisində azdı. Səadət artıq ayılmışdı. Rəşid bəy ondan üzr istəyərək:

– Ey ruhum, – dedi – mənim yolumda çəkdiyən bütün zəhmətləri, böyük ürək sıxıntılarını, etdiyən bütün fədakarlıqları gözələ düşünü-rəm və dərinlən hiss edirəm. Mən səni ailə qucağından, ana nəvə-zişindən ayıraraq gecənin bu vaxtında belə bir pis havada, bu vəhşi yerlərdə gətirdim. Bu uzun yollarda səni yordum. Bu qədər xəcalət içərisində, yalnız bir şeylə təsəlli tapıram ki, o da sənənlə bir yerdə olmağımdır, sənənin məni sevdinə əmin olmağımdır və sənənin məni bağışlayacağına ümid etməyimdər, çünki bütün bu işləri sənədən ayrılmaq məqsədilə etdim. Mən bu vəhşi yerlərin əhli olmaq, bu yağış kimi çölləri göz yaşımla suvarmaq, küləyin şiddətindən ağaclar-dan qopub dağa, daşa, qayaya toxunan bu yarpaqlar kimi dağlarda, meşələrdə sərgərdan gəzmək istəmədim.

– Ah, özizim Rəşid! – deyərək Səadət onun sözünü kəsdi. – Atanəmin adını çəkmə, çünki onların adı çəkiləndə o qədər meyvə oluram ki, huşum başımdan çıxır. Sıxıntı və zəhmət məsələsinə gəl-dikdə, sən heç fikirləşmə! Bilsən bu zəhmətlər mənə nə qədər xoş-dur! Sənənin vücudun bütün bu çətinlikləri unutturur, hətta bu qorxulu yerlərdə mənə cəsarət verir.

Hər ikisi bir-birinə olan dərin məhəbbətlərindən danışaraq yolu bəsbütün azdılar. Nəhayət, şəhər açılanda onlar özlərini bir qayanın altında dərin bir dərinlik dibində gördülər. Oradan çıxılacaq yol görünmürdü. Hər iki sevgili ağaclar, kollar arasında dolaraq yorğun düşmüşdü, paltarları yağışdan tamamilə ıslanmışdı. Ona görə atdan enib qayanın böyük daşlarının altına pənah gətməyi qətdildilər ki, ta od qalayıb paltarlarını qurutsunlar və günəşin çıxmasını gözləsin-lər, çünki günəş çıxanda dağlarda bəzən hava dəyişir. Onlar yenidən daldalanmışdılar ki, şiddətli bir külək qopub bütün dumanları, bulud-ları qovdu. Bunu görə Rəşid bəy, qarşısındakı bütün çətinliklərini aradan qaldırılacağını düşündü. Göy təmizləndi, hava açıldı, günəş sanki paltarları və Səadətin göz yaşlarını qurutmaq üçün parladi.

Rəşid havanın dəyişmədən çox şad olub harada olduqlarını düşünməklə və bir yol izi axtarmaqla məşğul oldu. Bu məqsədlə bir təpənin üstünə çıxdı. Orada gözüne bir ceyran sataşdı, vurmaq istədi, bir ovçu ağacın dalından çıxıb ceyrana tərəf yüyürdü. Rəşid yol sorayı üçün ona yaxınlaşdı. Böyük bir sevinclə Rəşid Tikanlı kəndinin kəndxudası Mərdanı tanıdı! Mərdan da, bir vaxt onu quldurların əlindən xilas edən Rəşid bəyi tanıdı. Yüyürüb onun əllərini düz kimi yaladı və onun hər bir xidmətinə can-başla hazır olduğunu söylədi. Rəşid onun bu qədər qədrşünaslığından mütəəssir olub, ona bu yerə gəlməsinin səbəbini və başına gələn sərgüzəşti nağıl etdi. Sonra Səadətə bir neçə gün dincəlik istirahət vermək üçün könər yerdə xəlvət ev tapmaq istədiyini söylədi. Bu sözləri eşitcək Mərdan tez öz evini ona təklif etdi. Rəşid ona min təşəkkür edib, Səadətə və Əzizə xəbər verdi. Onlar atlarına minib Mərdanın kəndinə yola düşdülər. Mərdan da qabaqda gedib bələdçilik edirdi.

Günəş batdıqdan sonra onlar kəndə daxil olub, Mərdanın evinə yetişdilər. Vəfalı Mərdan elə bir ehtiyat göstərdi ki, kənddə heç kəs bu əziz qonaqların gəlməsini bilmədi. Arvadı canla-başla qonaqlara xidmət edirdi. Əziz atları yaxşıca rahatladı və onları, gəldiklərindən də uzun bir səfərə hazırladı.

Rəşid bir neçə saat istirahət etdikdən sonra Səadətin yanına gəlib iki günlüyə evə getmək niyyətində olduğunu ona xəbər verdi. Evə getməkdən məqsədi atasından icazə alıb Səadəti onun evinə gətirmək olduğunu söylədi. Bu sözlərdən sonra Rəşid Səadəti qucaqlayıb, üzünü atəşli busələrlə öpdü və vidalaşdıb öz evinə tərəf yola düşdü.

İndi mən sizin diqqətinizi bir az da Qəbələ şəhərinə cəlb etməliyəm. Şamah Səadətın qoşulub qaçmasına kömək etdikdən sonra ağaların gözüne görünməkdən qorxub, xəlvət şəhərdən çıxdı və ailəsi yaşayan Tikanlı kəndinə getdi. Sübh təzədən Tutu xanım Səadətın və dəyəsinin evdə olmadıqlarından təşvişə düşüb, şəhərdə yaşayan bütün qohumlarına adam göndərdi ki, bəlkə Səadət onların evinə getmiş ola. Səadəti heç bir yerdə tapa bilmədilər. Tutu xanımın bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldıqda qorxusu daha da artdı.

Günorta vaxtı Rəşid bəyin gecə ağaca bağladığı şəxs Tutu xanıma qızının igid Rəşid bəy ilə qaçdığını xəbər verdi. Tutu xanım bu əhvalatdan məyus olsa da, bir az təskinlik tapdı, çünki Rəşid bəyin tərəfini o, hər yerdə eşitmişdi və bilirdi ki, qızı onunla xoşbəxt yaşaya bilər. Əsgər ağanın əmisinə gəldikdə, o, işin müvəffəqiyyətsizliyini görüb, hiddətindən partlamaq dərəcəsinə gəldi və Rəşid bəyin onun saqqalına gülməsinə yol verməyəcəyinə and içdi. Atlılarını bir neçə hissəyə bölüb Rəşid bəyin dalınca göndərdi və harada tapsalar, onu tutub götürmələrini əmr etdi. Atlıları çox axtarışdan sonra gecə heç bir müvəffəqiyyət əldə etməyərək geri döndülər.

Ertəsi günü onların ağası ürəyi kin və kədər dolu ikən öz dəstəsilə şəhərdən çıxıb, axşama qədər yol gedib Ərəşə yetişdi və bütün əhvalatı qardaşı Kazım xana xəbər verdi. Kazım xan isə həmin saat bütün qoşununun toplanmasına əmr etdi.

Ertəsi günü sübh təzədən Kazım xan öz qoşunu ilə bərabər İsmayıl bəyin mülk və mahalının sərhədinə yeridi.

Həmin sərhəddə Rəşid çoxdan bəri öz müttəfiqlərindən yardım qüvvəsi gözləyirdi. Atası onu başılaşmışdı və düşməne qarşı göndərdiyi əsgəri qüvvənin sərkərdəliyini də ona tapşırırmışdı. Hər iki düşmənin məmləkətində müharibə hazırlığı gedirdi.

Rəşid bəy qoşunun bir hissəsilə Kazım xana yaxın yerdə gözəl bir səngər tutmuşdu. Bir neçə güllə mənzili qabaqda atlılarından bir neçəsini uca ağaclara çıxarıb gözetçi qoyduqdan sonra qoşununa məşənin bir qalın yerində kölgələnməyi əmr etdi. Rəşid bəy özü oturdu, əsgərləri də onun ətrafında diz üstə oturub istirahətlə məşğul oldularsa da, tüfənglərini əllərində hazır tutdular. Əsgərlər müharibələrdən və qələbələrdən bəhs edirdilər. Söhbət çox şirin idisə də, Rəşid bəy fikrli görünürdü. O, öz xəyalında Kazım xana qan tökməyi qələbə çalmaq üçün bir yol axtarırdı.

Birdən onun başına bir fikir gəldi və tez bu fikri həyata keçirməyə qərar verdi. Rəşid bəy yerindən qalxıb ən igid nökrələrindən dörd nəfərini seçdi və özü ilə bərabər getmələrinə əmr verdi. Gün batarmaz onlar kimsəsiz bir cığır ilə Ərəş şəhəri tərəfə yola düşdülər.

Sübh açılan zaman şəhərin konarına yetişdilər. Rəşid bəy atlarını və adamlarından ikisini şəhərin darvazası yanında qoydu və özü adamların ikisi ilə şəhərə daxil oldu. Onun niyyəti öz rəqibi Əsgər ağanı qaçırtmaq idi və bilirdi ki, sübh vaxtı Əsgər ağa bir müəbbi ilə bərabər şəhərin darvazasına və Kazım xanın evinə yaxın bir bağa gəzməyə çıxır.

Qəhrəmanımız öz adamları ilə bərabər həmin bağa yaxınlaşıb, çəpər arasından Əsgər ağanı bağda gözən gördü. Əsgər ağa bir kolun dalına keçib, mürəbbisindən ayrı düşmüşdü. Rəşid bəy cold uşağa yaxınlaşdı və ona Kazım xanın geri döndüyünü və mürəbbinin onu qarşılamağa getdiyini xəbər verdi. Uşağı da aldırdı ki, mürəbbi mənə sonin dalınca göndərdi və sənə yapıcının altına alıb birdən-birə Kazım xana göstərməyi mənə tapşırı. Uşaq sevinərək özünü Rəşidin qucağına atdı.

Rəşid bəy Əsgər ağanı yapıcının altına alıb atları saxlanan yərə gətirdi, o öz adamları ilə atlara sıçrayıb, dağlardan osən yel kimi gəldiyi yərə üz qoydu.

Rəşid bəyin qoşunu həmin qoyub getdiyi yerdə idi, ancaq yeni gələn kömək onların sayını artırmışdı. Onlar səbirsizliklə çarpışmağa müntəzir idilər. Lakin sevimli başçıların gecikməsindən çox təşvişə düşmüşdülər. Onun haraya getdiyini heç kəs bilmirdi. Yalnız Rəşid bəyin öz yerində naib qoyduğu Hacı İbrahim adlı hörmətli bir nökr öz ağasının getdiyi yeri və niyyətini bilirdi. O da bütün günü Rəşid bəy gedən yollara gözlərini dikib ağasına rast gələcək təhlükə ehtimallarını düşündü.

Artıq günəş batmışdı. Sərkərdəsiz qalmış qoşun qəmgin oldu. Hacı İbrahimın gözləri bir nöqtəyə baxmaqdan yaş ilə dolmuşdu. Birdən-birə qoşundan qopan bir sevinc qışqırığı Hacımin gözlərini işıqlandırdı. O, yenidən gözünü yol tərəfə dolandırıb beş nəfər atlımın sürətlə gəlməsini gördü. Onların ayaqlarının altından qopan toz, sütün kimi göyə qalxırdı. Ağ köpüyün içində qan-tərə batmış atların ağızlarından çıxan buğ, toplan da qalın idi.

Nəhayət, Hacı İbrahim Rəşid böyi tanıdı. Onun qabağına yüyürdü, bütün əsgərlər də onun dalınca yüyürdülər. Rəşid bəy atdan enib nökrərlərindən neçəsini öpdü, sonra Hacı İbrahimə Əsgər ağanı təqdim edərək dedi:

– Bu Kazım xanın oğludur, indi arada bir damcı qan tökülmədən, o, artıq məğlub olub və mənim bütün şərtimi qəbul etməyə məcburdur.

Bu xoş şadlıq xəbəri tez bütün əsgərlərin arasına yayıldı. Əsgər ağaya layiqincə böyük hörmət göstərməyi adamlarına tapşırıqdan sonra Rəşid bəy ertəsi günə qədər istirahət və keflə məşğul oldu. Sübh tezdən Rəşid bəy Kazım xana bir sülh təklifi yazıb məktubu Hacı İbrahimlə göndərdi. Zavallı ata birçə oğlunun qaçırılması xəbərini yenincə almışdı ki, Rəşid bəy tərəfdən elçi gəlməsini ona ərz etdilər. Xan elçinin hüzurə daxil olmasını əmr etdi. Məktubu tələş ilə oxuyub oğlunun halından xəbərdar oldu. Sonra üzünü Hacıya çevirib dedi:

– Mən Rəşid bəyin, Səadət xanımın və hətta öz oğlunun yanında günahkaram. Çünki mən oğlumu özündən iki qat artıq yaşlı bir qız ilə evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söyləyirsən ki, mən onunla barışıram, çünki göz dikdiyim bu oğlumdan məni məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmağı təklif edir.

Həmin gün hər iki hökmdar sülh etdi. Kazım xan da oğlunu alıb Ərəşə, öz sarayına getdi.

Rəşid bəy öz qoşunlarını azad edib Mağal tərəfə yola düşdü. Evə yetişdikdə atasından xeyir-dua və toya icazə alıb bir böyük seçmə atlı topladı və qohumlarından biri neçə xanımı götürüb Səadəti götürməyə getdi.

Səadətin halı çox pərişan olmuşdu. O, bir tərəfdən ata-anasından və o biri tərəfdən gələcək orindən ayrı düşmüşdü. Onun gecikməsi Səadətin iztirablarını artırır və onu get-gedə qəm dərəsinə qorq edirdi.

Bir gün qəflətən qapı açıldı, sevdili Rəşid içəri daxil oldu və tez özünü Səadətin qucağına atdı. İki sevgili yarı belə görüşündən doğan təəssüratı yazmaq üçün mən acizəm, çünki bir şəxsin sözlərini eşitmədən onun üzündə görünən hissiyyatı yazmaq üçün təcrübəli bir qələm və insanın ruh aləminə dərin bir aşinalığı lazımdır. Sevgi

müəqəbil olarsa, o zaman dilsiz və lotif bir hiss meydana çıxar. Belə bir halda sevgililər bir-birilə çox az danışarlar. Mən də bu iki aşiqi dinməz-söyləməz bir sevincə qorq olmuş buraxıram. Nəhayət, mən deməliyəm ki, Rəşid Səadətə bütün başına gələn macəranı nağıl etdi. Səadət də onu böyük şadlıqla dinlədi.

Sonra Səadət anasına bir məktub yazıb Əziz ilə göndərdi və öz sırdaşı Şamahı gətirməsini ona əmr etdi. Şamah isə kimsənin xəbəri olmadan həmin kənddə öz qohumlarının evində yaşayırmış. O, Rəşid bəyin gəldiyini eşidib onu görmək üçün Mərdanın evinə gəldi! Ah! Şamah burada Səadətlə görüşməkdə nə qədər şad oldu! Rəşid bəy və Səadət xanım həmin günü çox şad keçirdilər.

Ertəsi günü ev sahiblərinə çox-çox təşəkkür edib onları toya çağırdılar, özləri isə İsmayıl bəyin yanına gəlməyə tələsdilər.

Bir neçə gün sonra İsmayıl bəy toy ehtiyatını hazırladı və bütün dost-aşnalarına, qohumlarına məktub göndərib oğlunun toyuna çağırdı. Bir çox Qafqaz bəylərinin adətində bu toy bir ay sürdü.

İki sevgilinin xoşbəxt olmasına ümid etməliyik. Onlar, öz məqsədlərinə çatıb bərabər yaşadıqlarını gördükdə, keçirdikləri əzabları xatırlayır və bu xatirədən böyük bir həzz alırdılar. Tutu xanım yez-nəsinin evində qızının nə dərəcədə şad və xoşbəxt yaşamasını görüb özü də xoşbəxt olurdu. Əzizin rütbəsi artmışdı, o, Şamaha evlənmişdi. Hər gün ağalarına dua edirdi.

Rəşid bəyin atası öz oğlunun xoşbəxtliyinə çox şad olaraq, mahalı idarə etməyi ona tapşırıd.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

(1812-1878)

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirza Fətəli Axundzadə həm də milli realist bədii nəsrin ilk nümunəsini yaradan böyük yazıçıdır. O, 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müasir tipli povest janrının əsasını qoymuşdur. Əsər ilk dəfə 1859-cu ildə Tiflisdə "Təmsilati-kapitan Mirza Fətəli Axundzadə" kitabında dərc olunmuş, sonralar yazıcının müxtəlif illərdə çapdan çıxan "Əsərləri"nə, habelə, başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Povest bir neçə dəfə ayrıca kitabça şəklində çap olunmuşdur. Burada verilən mətn yazıcının üçcildlik əsərlərinin I cildindən (Bakı, 1987) götürülmüşdür.

ALDANMIŞ KƏVAKİB

(Hekayəti-Yusif şah)

Səfəviyyənin əvəli-səltənətində Qəzvin paytaxt idi. Hadisatı-mütnəvniyənin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasi – əvvələ təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu.

Baharın əvvəli idi; novruzdan üç gün keçmişdi; Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsrdə öz məhbubəsi Səlmə xatun ilə oturub söhbətə məşğul idi ki, xacəbaşı xacə Mubərək içeri girib, kürmüş edib ərz elədi ki:

– Mүнәccimbaş Şirzə Sədrəddin qibleyi-ələmin ziyarətinə müşərref olmaq istəyir, bir vacibi işdən ötrü.

Şah Səlmə xatuna işarə etdi ki, hərəmxanaya getsin və xacəyə buyurdu ki:

– Mirzə Sədrəddini çağır gəlsin!

Mүнәccimbaş şahın hüzuruna daxil olub kürmüşdən sonra əl-əl üstə qabaqda durub, dua və səna etdi. Şah soruşdu ki:

– Mirzə, nə var?

Mүнәccimbaş ərz elədi ki:

– Qibleyi-ələm sağ olsun, bu övqat kəvakibin seyrindən ələ məlum olur ki, novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin əqrəb ilə iqtiranı vəqə olacaq və bu qiranı-nəhəseyin təsiri odur ki, məşriq-zəmində və bittərcih mülki-İranda sahibi-səltənətin vücuduna sədəməyi-üzmə yetişəcəkdir. Buna binaən mən ki, asitaneyi-sənniyyənin müxlis və cənsipar bəndəsiyəm, özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti pis əz-hadisə qibleyi-ələmə məruz edim.

Şah bu vaxt çox cavab idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Mələmdur ki, bu sındə həyat nəcə şirin və əzizdir. Xüsusən ki, dərəcəyi-ülyada və təxti-səltənətin üstündə! Bu səbəbə mүнәccimbaşının xəbəri şahı-cavanı qayətdə dəhşəti-üzməyə saldı. Həman saat rəngi qaçib, guya ki, bihüş oldu. Bir dəqiqədən sonra başın qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki:

– Xub, mürəxxəssən, get!

Mүнәccimbaş kürmüş edib qayıtdı. Şah yalnız qəsrdə yarım saat fikrə piçidə olub, sonra xacə Mubərəkəi əvaz etdi. Xacə hüzura daxil olduqda buyurdu ki:

– Fərraş göndər, bu saatda vəzir Mirzə Möhsün və sərdar Zəman xanı və müstəvfi Mirzə Yəhyanı və mollabaşı Axund Səmədi mənim hüzuruma çağırınsın!

Xacə çıxıb bir az vaxtdan sonra ehzar olunan əşxas gəldilər və lazimeyi-təzim əmələ gətirib mүнtəziri-fərmayış oldular. Şah buyurdu ki:

– Sizi bir ömrədən ötrü məsləhətə çağırmışam, görək həman xüsusda bir tədbir göstərəsiniz. Çünki bu məclisi-xasdır, ona binaən mənim tərəfimdən icazət olunur ki, oturasınız.

Əşxas fərmayışı əmələ gətirdilər. Şah mүнәccimbaşının xəbərini ilqa etdikdən sonra buyurdu ki:

– Aya, sizin rəyinizə görə mən nə qismi tədbir ilə bu hadisəni öz vücudumdən dəf edə bilərəm?

Həzərat cümlesi heyran qaldılar. Bir dəqiqə sükutdan sonra vəzir Mirzə Möhsün başladı danışmağa:

– Bu bəndəyi-kəminənin ixlası dövləti-əliyyəyə nisbət bədi-hiyyatdandır. Əlbəttə, qibleyi-ələmin xatirindədir ki, pədər-i-büzürküvarlarının əyyamı-səltənətində bir para naqisül-əql

kimşələrin nəzarətə mübaşirəti olmaq səbəbilə xəzinəyi-amirə nə mərtəbə də nüquddan xali olmuşdu. Bu keyfiyyətə hali olduqda məmurların iqtidarını qorumaq və qoray qoydum ki, çəkəri-dərgahdan hər kimse ki, bir şübhə və ya bir vilayətin hökumətinə mənsub olsa, fəxrəli-halına görə bir məbləğ bəzəsi-peşkəş xəzinəyə təslim etsin və əlavə hər zaman ki, qibleyi-ələm bir əmirin kəşənəsini təşrif-qüdümlə ilə mübarək etsə, sahibi-kaşəni əqmişeyi-nəfisə payəndaz və bir miqdarda pul peşkəş eləsin. Bu növ tədbirin vasitəsilə indi ki, qibleyi-ələmin cülusunun yeddinci ilidir, xəzinəyi-amirə əl-həmdü-lillahi-vəlminnə, niqdi-vəfirədən mələməlidir. Ümumi-vəzərin pişrəfində bəndəyi-kəminə tərəfindən itiricilik qeyri-mütəəvvirdir, amma kəvəkibin müqabilində tədbir göstərməyə əl-həq acizəm.

Bundan sonra sərdar Zaman xan şüru elədi:

– Bu çəkəri-xalis, saqqalının tükünü dövləti-əliyyənin xədəmə-tində ixtlas və hünər ilə ağırtmışam. Məsələn, on il bundan əqdəm ki, taifeyi-Osmaniyyə Bekir paşa Dəmirçioğlunun sərakəşkarlığı ilə yetmiş min nəfərə qərib xaki-İrənə hücum gətirməyə müsəmməm olmuşdular: qibleyi-ələmin pədəri-büzürgüvarı İrən qoşununun sərdarlığını mənə vəgüzar etdi. Əgərçi bizim qoşunumuz da hesab və ədəddə taifeyi-Osmaniyyədən kəm deyildi, nəhayət, mənim heyfim gəldi ki, firqeyi-naciyyənin qoşunun gürhi-zallənin müqabilində tələfə verdirdim. Ona binaən ömr etdim ki, Osmaniyyə sərhə-dindən tə nəhayəti-mülki-Azərbaycan tamam dəhaqinin ziraətini xarab etsinlər və çarpalarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəqə ki, Bekir paşa sərhədimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər görmədim, amma yollar bir mərtəbədə xarab olunmuşdu ki, əsla özü ilə topxana gətirməyə qadir olmuyub, ancaq atlı və piyadəsilə ənvai-zəhmətdə Təbrizə varid oldu və hər tərəfə dəstə göndərib xəzirə təhsilinə iqtidar etdi. Əlinə bir həbbə və bir öküz və qoyun düşmədi. Naçar üç gündən sonra üstün və xizan, ac və əfsüsdə Təbrizdən kusi-rehlet döyüb qaçdı.

Bu tədbir ilə mülki-İrən taifeyi-biganənin hücumundan məhruz qaldı. Yolları pozmaq və körpüləri yığmaq bir mərtəbədə tədbiri-müfid göründü ki, dövləti-əliyyə Bekir paşa qaçandan sonra dəxi belə səlah gördü ki, onları həmişə bu qərarda bağı qoysun, dübarə taifeyi-biganənin hücum gətirmək ehtiyatı ilə. Bu təriq ilə dövləti-

əliyyənin qoşunundan bir nəfərinin də dəxi burnu qanamayıb, əsakiri-mənsurənin cümle-kəmsayə düşmənlərin vəhşəti üçün salim qaldı.

Belə işlər xüsusunda asitənəyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstər-məkdən aciz deyil! Amma kəvəkib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür....

Şahın vəhşəti qayətdə ziyadələnməyə başladı. Sonra müstəvfi Mirzə Yəhya təkəllümə gəldi:

– Bu bəndəyi-həqir vəzirin əqrəbi və dəst-pərvərdəsi olduğum səbəbə və onun vücudu vasitəsilə bu mənsəbə yetişdiyinə görə, ixtlas və səadət göstərməkdə bəlküllüyyə onun niyyəti-əsənəsinə və qayda-sına peyvəvülk etmişəm. Müşəxəssir ki, qoşunun və vəsiqi-sahibi-mənsəbanın məvacibi qibleyi-ələmin fərmanı mücibinə və mənim imzam ilə vilayətlərin mədaxilindən həvalət olunur. Çünki xəzinəyi-amirə nüquddan nəqşən gərməmişdi, necə ki, vəzir zikr elədi, ona binaən məm bu cəhətdən qayətdə dilsürdə idim. Əgərçi məm fərmanı-məvacibi imza edib vilayətlərə həvalə etmişəm ki, məvaciblərin qəti ilə dövləti-əliyyə xalqın nəzərində bəitbar görün-məsin; amma məxfi hər bir vilayət hakiminə piş-əz-vəqə məktub göndərmişəm ki, mənim tərəfindən cüdaganə nəvişə olmamış məhz fərman mücibinə məvacib icra etməkdən etiraz etsinlər. Mənim tədbir səbəbilə xəzinəyi-amirənin mədaxili çox təəyüdü behəm edibdir və qoşun xalqı və sahibmənsəblər əgərçi bəvəvülk-məvacib qalblar, amma sülh və əsaiş zamanı olmaq səbəbilə və İrənə kəməli-ucuzluğuna görə məvacibə zifadə möhtac olmayıblar.

Belə işlər xüsusunda mənim zəhni-dəqiqim yədibəyza göstərir; lakin kəvəkibin təsirini rədd etmək üçün doğrusu, heç bir çarəyə əqlim çatmır...

Növbət yetişdi mollabaşıya, təqdir elədi:

– Cənab əqdəsi-ilahi qibleyi-ələmin vücudi-mübarəkini əimməyi-əthər hörmətinə cəmi-i-afati-səməvidən və ərzindən məh-fuz etsin! Bu daiyi devami-dövləti-qahirənin ixtlas və sədaqəti, silsiləyi-cəliləyi-Səfəviyyəyə nisbət təvsiyindən xaricdir!

Qibleyi-ələmin pədəri-büzürgüvarları zamanında mənsəbi-mollabaşıya səvəfraz olduğunda nisfi-İrən, həttə payi-textin yansı dəxi sünni məzhəb idi. Əvvələn, məvaizi-Həsənə və saniyə, təxvifatı-kəsirə səbəbilə tamam sünni məzhəbləri rahi-rasti-məzhəbbisna əşəriyyəyə hidayət etmişəm.

İndi allahın kərəmindən səfəyi-İranda beş-altı nəfərdən ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İran xalqından dəxi kəmal-i-rizaməndli-yim var ki, bəməcərrədi-təklif qədimi ata və babalarının məzhəblərindən əl çəkib hidayətə rəğib oldular.

Hotta mən istədim ki, cühdalara və ermənilərə dəxi əl qatıb onları da şiə məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənələr məsləhət görmədilər ki, lüzumu yoxdur. Çünki hər torpaqda cühdan və erməniden bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir.

Əlavə, müşəxxəsdir ki, ölməyi-ətharın əhadisi-sərihəsi mucibincə islam mülkində təxtə və taca malik olan kimsəyə zati-şəriif və vacibbüttaət məhsub olunmaz. Zira ki, bu dərəcəyi-aliyə imama və ya onun naibi müctəhidi-ələmə müteəlləqdir. Ona binaən mən cəmi xütəbaya hökm yazdım ki, tamam vilayətlərin mənabirində xəlqə elam etsinlər ki, haman əhadisin silsiləyi-Səfəviyyəyə şümulu yoxdur. Zira ki, xanəndani-nübüvvətdən və dudimani-imamətdən zühur ediblər və vəzəhdir ki, ölməyə haman əhalisi qeyrilərinin haqqında buyurmuşlar, nə öz övladlarının.

Bu övqat ki, qibleyi-ələmin vücudu təsiri-kəvakibdən məhəlli-xətərdədir, mənim ürəyim qüssədən, tabadakı balıq kimi büryan olur və qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsinə bizdən artıq bilir. O qibleyi-ələmə xəyanət edibdir ki, kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir, əlbəttə, bir xəbəsin fikrə görə: necə ola bilər ki, zəhri göstərə, padzəhri göstərməkdən özünü kənar çəkə?

Peyğəmbər səlavəttüllahi-əmyah buyurubdur ki: "Küllü münəccimin kəzzab!". Bu hədisi mən onların öz əhvalına isnad edirəm, nə elmlərinə. Çünki o məlunların xəbarı əksər övqat nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzatdırlar!

Qibleyi-ələm onun özünü çağırır, bu hadisənin dəfi üçün onun özündən əlac istəsin. Əgər üz gətirsə, boynunu vurdursun.

Mollabaşının münəccimbaşı ilə ədəvəti-sabiqəsi var idi. Bu keyfiyyət onun üçün çox yaxşı vəsifə göründü ki, onun və sair münəccimlərin guri-pədərinə yandırır.

Əlhet, münəccimbaşın dəxi görünür ki, çox əhməq imiş. Nə lazım olmuşdu ki, belə vəhşətli xəbəri şaha verib bu qalmaqala səbəb ola və özün dəxi həlakətə sala?

Münəccimbaşıya əvaxirdə bu bəhsi varid edirdilər, cavab verirdi ki:

– Mən qorxdum ki, əgər bu xəbəri şaha əqdəm yetimeşəm, özge münəccimlər onu yetirirlər; mən şahın nəzərində xərinadan qələminə gedərəm, mənsəbdən məzəl olam.

Bəhər surət, şahın münəccimbaşından haman namübarək xəbəre görə zəhləsi getmişdi. Mollabaşının təhriki olmamış da bu halda kəmal-i-qeyz ona üz verib, xacə Mübarəki qaim sövt ilə səda etdi. Xacə hazır olduqda, buyurdu ki:

– Bu saat fərraş göndər, münəccimbaşını mənim hüzuruma gətirsin!

Xacə qayıdıb, bir saatdan sonra münəccimbaşı hazır oldu. Şah qəzəblənmiş aslan kimi dizi üstə çöküb xitab etdi:

– Pədərsüxtə, kəvakibi afətindən məni qorxudarsan və əlacını gizlərsən?! Cəllad!

Türfütül-cyində cəlladi-mühib belində xəncər, əlində tənab içəri girdi. Biçərə münəccimbaşının ərvaşı uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə. Şah cəllada buyurdu ki:

– Apar bu səgin bu saatda boynunu vur!

Sərdar Zaman xan əgərçi əhli-şəmşir idi, amma çox rəqiqülqəlb adam idi, münəccimbaşının halına tərəhhüm edib, ayağa durdu, öz cəldi ki:

– Təsəddüqün olum, bu səgin boynu vurulandan sonra hadisənin dəfi üçün kimdən əlac soruşacağım? Bu bəndeyi-zəlif, istida edirəm ki, mənim saqqalımın ağ tükrləri hörmətinə onun qətlindən güzəşt edib, hadisənin əlacı xüsusunda ondan tədbir soruşasınız. Əgər müvafiqi-xahiş cavab verməyə, o vaxt müqəssir və müstəvcibülqətdir.

Şah cəllada buyurdu ki:

– Onu qoy get!

Sonra münəccimbaşıya rücu edib dedi ki:

– Məlun, bu saatda hadisənin dəfinə əlac göstər!

Biçərə münəccimbaşı yaman halda idi. Hadisənin dəfinə heç bir əlac bilməyirdi. Amma ölüm qorxusundan izharına iddām edə bilmədi; ərz eylədi ki:

– Təsəddüqün olum. Hadisənin əlacı mümkündür. Mənə bir saat möhlət verin, gedim "Zici-Uluğ bəy"ə müləhizə edim, qayıdım ərz eləyim.

"Zici-Uluğ bəy"də hərgiz bu növ hadisələrin dəfi üçün bir şey morqum deyil, amma münəccimbaşı istədi ki, bu bəhanə ilə özünü üstə mövlana Cəmaləddinin yanına salsın və ondan məşvərət soruşsun; çünki onu nücum elmində özündən artıq təcürbəli bilirdi.

Şah rüxsət verdi. Münəccimbaşı çıxmamış xacə Mubərək içəri girib örz elədi ki:

– Mövlana Cəmaləddin hüzzur-u-mubərəkə müşərrəf olmaq istəyir.

Şah buyurdu:

– Çağır gəlsin!

Münəccimbaşı dedi ki:

– Bir az hüzzurda qal!

Mövlana otağa daxil olub şaha lazimeyi-sitayış əmələ gətirdi. Şahın işarəsilə oturub örz elədi ki:

– Qibleyi-ələm sağ olsun, əgərçi bu bəndə pirlək səbəbilə dərxanədən kənar olub guşəgiriklik ixtiyar etmişəm, lakin bu övqat, yəni novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə iqtiran etmələrindən qibleyi-ələmin zatimubərəkəinə ehtimali sədəməyi-üzma olduğu üçün vacibətdən bildim ki, hüzzur-pürmura şərefiyyab olub, piş əz nəqq hadisəni elam edib, dəfinə tədbir göstərim. Bu xatiərə ki, möbada bu keyfiyyətə cavan münəccimlərin bəsirətindən məxfi qala!

Şah nəhayətdə xoşhal olub buyurdu ki:

– Mövlana, biz elə o xüsusda gölğü edirdik. Hadisə məlumdur. Tədbirini izhar edin.

Mövlana örz elədi ki:

– Qibleyi-ələm bu əyyamı-nühusətdə, yəni novruzdan on beş gün keçənədək özünü səltnətdən xəlq edə və təxtü tacı təslim eyiləy bir mücrim və vacibülqətl kimsənəyə və özü xəlqin nəzərindən nəpədid ola. O surətdə kəvakibin təsirə hamam mücrimin başında çatlayacaq; çünki o vaxt İran padşahı odur.

Elə ki, hadisə vəqə olur və o mücrim ki, sahibi-təxtü tacdır, hələ-kəmətə yetişir, o zaman qibleyi-ələm ixtifadan çıxıb genə təxtü taca malik olur və kəmal-i-ıqbal və əfiyyətə səltnət edər.

Amma görək xəlqdən bir kimsənə bu tədbiri bilmiyə və zənn etmiyə ki, qibleyi-ələm ariyədən təxtü tacdan əl çəkir; ta ki, hamam mücrimi ki, təxtə çıxacaqdır, müstəqillən padişah bilələr və görək hələmxana xatunlarının da tələqi verilib kəbin kağızları yirtula.

Sonra təklif oluna ki, Abbas Məhəmməd oğluna ki, dəxi padşah deyil və bir fərdidir, əfradinasdən büdərə mənəguəhə olub fəqr və qənaətdə razı olurlarmı? Hər birisi ki, razı olsa, ona dübarə Abbas Məhəmməd oğluna nikah oxuna və kəbin kağızı yazıla və hər biri ki, razı olmasa, hamam saat buraxıla...

Münəccimbaşı məhləkəndən qurtardı. Şahın bəşərəsindən bilkiül-lyə qorxu əsəri rəf oldu. Rəngi ağarmış ikən qırmızılığa təbdil tapdı.

Əfradi-məclisdən mövlanın əql və kəmalına afərin sədəsi səqde bülənd oldu. Şah bəşəşət ilə mollabəşayiya mütevvəcəh olub sual etdi ki:

– Əhkami-şərə mütabiq bir qayətdə mücrim və vacib-ülqətl kimsənə nəzərdə varmı ki, səltnəti və təxtü tacı ona vagüzər edək.

Mollabəşi cavab verdi ki:

– Pərvərdigari-ələm qibleyi-ələmə əmri-təbii kəramət etsin. Bu şəhri-Qəzvində bir nəfər nabəkar peyda olubdur ki, cəmi ruyi-zəmində ondan mücrimlər və qətlə müstəhət bir kimsənə tapılmaz; adına Yusif sərrac deyirlər. Məlum deyil ki, harada tərbiyət tapıbdır. Ancaq bu övqat şəhri-Qəzvində sakin olduğu üçün əcamir və övbaşdan özüne mürid cəm edib, həmişə üləmayi-giramın və xüddami-şəriəti-qərranın zərbinə və zəmminə zəbənəşadır.

Bu məlun həmişə öz müridlərinə sərahətən zikr edir ki, guya üləmayi-giram əvəmə firib verirlər. Məsələn, onun əqidəsilə guya icthad lazım deyil və xüms və inam malı vermək xiləfdır və guya üləma fəvt olan müctəhidin rəyində qalmağı o cəhətdən əvama cəzə görmürlər ki, özlərinin bəzən rəvac olsun. Və bundan əlavə, dövləti-əliyyəyə dəxi bəhslər varid edir, deyir ki, kətxudadan tutmuş padşahadək küll ərbabi-mənasib əhli-zələmə və qüttəttəriqidirlər, mülk və millətə hərgiz bunlardan bir mənəfət aid deyil, həmişə öz həvə-nəfsləri ilə biçarə xəlqi cərimə və müaxizə və müəqəb edirlər, öz rəftarlarında heç bir qanun və qaydaya mütemməsik deyillər, bu günə rəftar ancaq əhli-zülmün və qüttətt-təriqlərin əməlidir. Və dəxi zikr edirlər ki, məzhəbi tənəsuxə qaidir.

Bu daiyi-dəvami-dövləti-qahire belə səlah görürəm ki, qibleyi-ələm səltnəti və təxtü tacı bu məluna təslim etsin ki, kəvakibin təsirindən öz cəzasına yetişib dərəkəi-əfsələ vasilə olsun.

Əfradi-məclis küllən bu rəyi təsdiq edib qam sövt ilə dedilər ki:

– Yusif sərrac pədərsuxtə bilkiülliyə qətlə səzavər və bəlayi-asimaniyə müstəhəqdır.

Şah xoşhal olub buyurdu ki:

– Raziyam onun holakına! Sabah bu tədbir tamam və kamal mücrə olunacaqdır.

Əfradi-məclisi müəxxəs etdi. Məclis dağıldı.

Olur ki, xanəndələr bu güzərişin vüquunda şübhə edib onu kizbə həmlə edalor; bu surətdə mən onlardan təvəqqe edirəm ki, “Tarixi-Əlom-Ərada Şah Abbasın cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqaiyə müləhizə etsinlər.

İndi bizə lazımdır ki, Yusif sərracı tanıdaq ki, kimdir?

Şəxsi-məzkur Qəzvinin qoruyorlarından Kərbəlayı Solim adlı bir dəhqanın oğlu idi. Çünki Kərbəlayı Solim bir mömin və müttəqi adam idi, istədi ki, oğlu molla olub üləma silkinə daxil olsun. Ona binaən onu uşaq ikən götürüb şəhri-Qəzvinə məktəbə qoydu. Bir neçə ildən sonra Yusif sərrac ki, həddi-büləğa yetişib, əsari-rüşd özündə müləhizə elədi, təhsili-əlm üçün İsfəhəna getdi. Oradan dəxi bir neçə ildən sonra Kərbəlayə rəvanə olub, böyük alimlərin məclisində təkmili-ülumə-şüru etdi. Müddəti-məddət, orada məks edib tamam üləmi-islamiyyəyə vəqif oldu. Çünki üləmanın əksəri-ümurda təqəllübünə müşahidə edirdi ki, ona binaən bu sinfə nifrət bəhəmə edib, istəmədi ki, özünü onların zümrosinə daxil etsin.

Kərbəladan qayıdıb varid oldu Həmədanə; orda usta Xəlilün yanında qırx yaşında ikən sərraclıq sənətini bir il müddətində öyrənib Qəzvinə müraciət etdi. Zira ki, bu şəhər paytaxt olduğu üçün onun sənətinin rəvaci burada artıq görünürdü.

Qəzvinə varid olandan sonra təəhhüd ixtiyar edib dükən açdı, öz kəsi ilə özünü və əyalını saxlamağa məşğul oldu.

Çünki bir mərdi-solimünnefs və nikurak idi, həmişə üləmanın və ərəbi-mənəsinin hərəkəti-naşayistəsi onun xətinə toxunub, onların zəmmindən və zərbindən dilini saxlamağa qadir ola bilmirdi. Əğərçi bu növ cəngüdəzlik ona sadiq və xəzrəndiş dostlar bəhəmə etdi, nəhayət, axırda bədbəxtliyinə bais oldu.

Sabahı gün şahın buyruğu ilə günortaya iki saat qalmış tamam oyan və əşrəf və ərkanı-dövlət və üləma və sadat və cümlə ərəbi-mənəsinə, kətxudadan tutmuş vüzərayədək dərbari-şahidə hazır olub, hər kəs öz yerində durub kəməli-sükt və biistehzarlıq ilə şahın hüzuruna müntəzir idilər. Bu halda şah başında tac və əlində cəvahir nişan toppuz, qolunda cəvahir bazubəndlər, belində kəmər və şəmşiri-mürəssə zahir olub dərbar otağında ki, bir arşın yerden rüfətli və

xalqa baxan tərəfi bilmərrə açıq və bihaildi, təxtə çıxıb oturdu və üzün hüzəri-dərbada tutub xitab elədi:

– Camaət, indiyə qədər sənədir ki, mən cənədi-əqdəsi-ilahinin məşiiyyəti ilə sizə padişaham və biqədri-imkan sizin hər birinizə nəvaziş və mərhəmət göstərmişəm və sizdən dəxi çox razı və xoş-nudam; çünki Səfəviyyə ocağına olan iradə təbəbilə həmişə mənə iltis və sədaqət göstəribsiniz.

İndi bir para səbəblərə görə ki, köşfini mən sizə lazım görmürəm, mən məcburam ki, səltənətdən əl çəkib təxti tacı bir kimsənəyə vəqizər edim ki, bu rütbəyə mənəndən ələqə və şayistədir. Haman şəxsi mollabaşı və sərdar Zəman xan və vəzir və müstəvfi və mövləna Cəmaləddin və münəccimbaşı sizə göstərəcəklər. Görək küllən gedib kəməli-şükəh və tontəno ilə onu götürüb, bu təxtin üstündə oturdub, müstəqildən özünü padşah biləsiniz. Vay o kimsənin halına ki, mənim formayışından tənəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsur göstərsin!

Şah bu sözləri tamam edib, tacı başından götürüb təxtin üstünə qoydu və tamam libası-faxirini soyunub, şəmşir və kəmərinə açıb, bir mündəris libas əyninə geydi və xalqa mütevvəccəh olub dedi ki:

– İndi mən əfradi-nasdan bir mərdi-fəqirəm: Abbas Məhəmməd oğlu. Dəxi mənə axtarmayın ki, görə bilməzsiniz! Xudahafiz! – deyib, təxtədən düşüb hərəmxanaya rəvanə oldu.

Hüzəri-məclis həyrən qaldılar. Bilmədilər ki, bu keyfiyyəti nəyə həmlə etsinlər...

Hərəmxanədə cümlə hərəmlər şahın formayışı ilə bir otağa hazır olub qüdəmuna müntəzir idilər. Şah mündəris libasında haman otağa daxil oldu. Xubani-hərəm onu bu heyətdə görəndə az qaldılar qəhqəhə etsinlər, amma şahın mühib baxışı və qas-qabağı olara bu hərəkətdən mane oldu. Şah haman saat xəcə Mubərəkə buyurdu ki:

– Molla Rəsulu özünün iki yoldaşı ilə hüzura getir!

Mollalar dışarıda pişəvəqt hazır olmuşdular. Hüzura daxil olduqda şah oturmağa işarə etdi. Sonra üzün hərəmlərə tutub xitab elədi:

– Mənim əziz həmfıraşlarım! Mən kəməli-əfsus ilə məcburam ki, bir yaman xəbər sizə elam edəm. Sizə məlum olsun ki, indiyə qədər İrənin padşahı deyiləm, dəxi mənim imarətim və dövlətim yoxdur ki, sizi zinat və zivərdə və alışıq otaqlarda saxlayam. Mən əfradi-nasdan bir fəqir və biçiz-kimsənəyəm. Ona binaən labüddəm

ki, sizin tələqınızı verib cümlənizi azad edim ki, hər kəsə meyliniz olsa, onu ixtiyar edəsiniz.

Sonra üzün Molla Rəsula tutub buyurdu ki:

– Bunların siğeyi-tələqlarını cari eylə!

Molla Rəsul hamısının tələqını yanındakı ədleyin hüsurunda oxudu.

Xubani-hərəm gördülər ki, bir qərībā iş üz verdi, çox xöfvə və iztiraba düşdülər. Heç keyfiyyətdən hali olmadıqları üçün bilmədilər ki, bu necə qəziyyədir, cümləsi heyran qaldı...

Tələq tamam olduqda şahın buyruğu ilə onların kəbin kağızlarını xacə Mubərək yırtdı. Şah dübarə xubani-hərəmə müqəvəccəh olub dedi ki:

– Əgər sizdən hər biriniz fəqrə və qənəətə razı olub, məni, yəni Abbas Məhəmməd oğlunu ərləyə qəbul edərsə, təzədən bu ibarət ilə ona siğeyi-nikah oxutdurram.

Hərəmlərin küllisi təzədən razı oldular ki, şahə mənkuhə olsunlar, çünki şah çox cavan və göyçək oğlan idi və bir də hərəmlər bu əmri zərəfat kimi bir şey qiyas edirdilər və hərgiz oğillərinə çatmırdı ki, Şah Abbas qəflətən bir Abbas Məhəmməd oğlu ola. Amma onların cümləsindən iki nəfər dilbəri-xubru ki, xilafı-rizaları ilə şahın hərəmxanəsinə düşmüşdülər, qayət şərm ilə və ahestə səslə öz etdilər ki:

– Biz padişahə mənkuhə olmuşduq və öz bəxtimizdən və dərə-cəməzindən çox xoşnə idik; indi ki, bu bəxtəvərlikdən məhrum olduq, Abbas Məhəmməd oğluna ərə getməyi qəbul etmirik.

Haman saat bu iki nəfər mürəxxəs olundu. Onların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şahə peşqəş göndərmişdi; haman günün səhərisi öz əmisi oğlu ilə tamam cəvahiratın və məlbusatın götürüb, ziyadə pul ilə vətəninə müraciət etdi.

Gürcüstanda onun nəqlinə bəvər etməyib, belə forz edirdilər ki, guya o qaçıbdır və istəyirdilər ki, onu geri qaytarsınlar. Amma bilmirəm ki, nə əmr vəqə oldu ki, onu unudular və bu qız bir cavan gürcüyə ərə gedib axır ömründə də Gürcüstanda qaldı.

O birisi dilbər Qəzvin əhlindən bir tacirin qızı və bir cavan və xoşru oğlana namzəd idi. Xubru olmaq üçün qəflətən şahın delləllarının çuğulçuluğu ilə atasından mütalibə olunub şahın hərəmxanəsinə daxil olmuşdu; zikr olunan keyfiyyəti öz arzusunə yetişməyə vəsilə bilib atası evinə qayıtdı və namzədinə vəsilə oldu.

Sair hərəmlərin nikahı mücəddədən Abbas Məhəmməd oğluna oxunub xacə Mubərəkə əmr olundu ki, cümləsini haman saat Qəzvinin altıncı küçəsinin başında müəyyən olunan bir evə piyadə götürüb yetirsin, özü dərbari-şahiyyə qayıtsın. Sonra Abbas Məhəmməd oğlu hərəmxanədən çıxıb uzaqlaşdı, napədid oldu.

Yusif Sərracın dükanı şah məscidinin meydanının məşriq səmtində vəqə idi. Günortadan iki saat keçmişdi. Yusif Sərrac fərizəyi-zöhrü ədə edib, oturub, əlində bir cilovu tikib tamam edirdi, çünki müştəri tapmışmışdı ki, gərək o gün hazır ola. Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun söhbətinə qulaq asırdılar. Yusif Sərrac bahalıqdan şikayət edirdi ki, bığarə fəqir kəslər haman ki çox iztirara düşmüşdülər; çünki keçən ki nəhayətdə quraqlıq olmaq səbəbilə və Qəzvinin ətrafında suyun qilləti cəhətilə əksəri-məhsulat yanib əmələ gəlməmişdi. Bu keyfiyyət bahalıqə bais olmuşdu. Yusif Sərrac deyirdi:

– Təəccüb edirəm, bu dövlətdən ki, Qəzvinə su çıxarmaq üçün həzər günə istitəat və qüdrəti var, amma belə qəflətdədir ki, əsla bu əmrə mültəfət olmayıb öz rəyasının halına və paytaxtının rəvənoqinə təvəccöh etmir.

Bu halda meydanın məğrib səmtindən bulut kimi toz qalxdı. Yusif Sərrac ictiməsi əlində başın yuxarı qovzadı, gördü ki, bir əsas peyda oldu və əsla xəyalından keçirmədi ki, bu əsas və tədarük onun üçündür.

Qabaqda on iki şatır qıvrıq geyinmiş cəhərguşə börk başlarında, onların dalısınca on iki ələmdar əlvən, ələmlər əllərində, sonra dəstəyi-pişixdmətan ki, birisinin başında bir məcməyi var idi. Dəstəyi-fərraş, əllərində ağac, onların əqəbində miraxur, yedəyində bir türkmen atı: cəvahir nişan yəhər və əsbab üstündə, müressə rəxt başında, mirvarid sinəbənd döşündə, zümrüd qotaz boynunda.

Bunlardan sonra molla başı və sərdar Zaman xan, vəzir və müstəvfi və mövlana Cəmaləddin və münəccim başı, üləmayi-giram və sadıqi-üzam və sair əyan və əşraf və ərəbi-mənəşib və bir dəstə piyadə və bir dəstə atlı kəməli-şükuh və aram ilə gəlirdilər.

Elə ki, Yusif Sərracın dükanına bərabər oldular, hamısı dayandı, molla başı və sərdar irəli durub, Yusif Sərracə kurnuş etdilər. Yusif Sərrac ayağa durub təvəzö elədi, amma qayət təəccübə. Sonra molla başı təkəllümə gəlib dedi:

– Qəzanın təqdirindən, usta Yusif, bu gün sən bizim padşahımızsan. İrənin səltənət xətti bu halda Şah Abbasın vücudundan xalidir. Bizləri sərəfraz və xoşbəxt eləyin, dərbari-şahiyyə təşrif-fərma olun ki, cülusi-hümayun vəqə olsun.

Yusif Sərrac kəməli-təhəyyürə düşüb heç bilmədi ki, bu nə vəqədir. Onun qabağında tamam ərkanı-dövlət durmuşdular. Bu sözləri ona molla başı deyirdi ki, İranda bir mətin kimsəyə hesab olunurdu. Amma keyfiyyət bir mərtəbədə qorib idi ki, Yusif Sərrac onun doğru olmağına, bəvəcudi ki, gözü ilə görürdü, hərgiz etibar edə bilmirdi. Aqibət məqami-cəvabə gəlib dedi:

– Mənim məxdumum molla başı, mən cənabınızı İranda mətin adamlardan hesab edirəm, bilmirəm ki, aya dəli olubsunuz, ya bəng atıbsınız ki, bu qəbil sözləri mənim üzümə deyirsiniz. Mən bir fəqir sərrac babayam. Mən hara, xəttü tac hara?

Vallah, mən anlaya bilmirəm ki, sizin bu hərəkətinizi nəyə həmlə edəm... Mat və heyran qalmışam. Təvəqqe-i çəkəranə edirəm ki, mənə sataşmayasınız!

Sərdar Zaman xan sözə şüru elədi:

– Usta Yusif, sən bu suatda qibleyi-ələmsən və biz cümləmiz sənə qulun və səki-asitanən varıq! Sənə çəkəranə bizdən təvəqqe etmək münasib deyil, sən xüsrəvanə fərmayıq cəməyə şayistəsən! Biz nə dəli olmuşuq və nə bəng atmışıq, cümləmiz əqli-səlim və şüuri-kəmilə varıq, amma həzrəti-bərinin təqdirinə tədbil yoxdur. Bu gün külli-İran mülkündə sənə səltənətin müsəlləmdir.

Molla başının qovluna görə, dərbari-şahiyyə təşrif-fərma olun ki, cülusi-hümayun vəqə olsun.

Sonra üzün dörd nəfər hazırda olan pişxidmətlərə tutub dedi ki:

Xələti-şahanəni getirin, qibleyi-ələmi geyindirin!

Pişxidmətlər əllərində məcməyi ilə ki, içində xələti-şahanə qoyulmuşdu, dükana ayaq basdılar, məcməyini yerə qoyub şüru etdilər, Yusif Sərracın köhnə paltarını soyundurmağa və xələti-şahanəni ona geydirməyə.

Muxəlifət bir yana çatmazdı. Yusif Sərrac məqami-təslimə durdu ki, üqələ öz xahişlərini əmələ gətirsinlər. Elə ki, libas geyinmək tamam oldu, miraxur mürəssə rəxtili atı cəməyə çəkdi. Yusif Sərracı mindirdilər ata, əsas qərarı-səbiq üzrə dərbari-şahiyyə rəvanə oldu. Fərraşların küçələrdə “bərevi! bərevi!” səsi hər dəqiqədə eşşə dayandı. Tamam əhli-Qəzvin zükürən və ünəsən, sağırən və

kəbirən pəncərələrə və damlar üstünə çıxıb nəzzərəyə məşğul oldular və keyfiyyətdən müxbir olmadıqları üçün cümləsi həyətə qaldı.

Dərbari-şahinin qapısında fərraşlar Yusif Sərracı atdan düşürdülər. Molla başı və sərdar Zaman xan qolundan yapışib kəməli-təzim ilə imarətin otağına daxil etdilər və səltənət xəttinin üstündə oturdular. Ərkani-dövlət, üləma və sadat, əyan və əşraf və ərəbi-mənəşir otağın qabağında səf çəkib əl-əl üstə durdular. Molla başı dua oxuyub taci-səltənəti qoydu Yusif Sərracın başına, şəmşir və kəməri-mürəssəni bağladı belinə, cəvahir bəzəbəndləri asdı qollarından, mükəlləl topuzu verdi əlinə, gənə bir dua oxuyub, üzün xəlqə tutub dedi:

– Mubərəkbad edin!

Mubərəkbad sədasi xəlqdan asimanə bülənd oldu və bargahın imarətlərindən əksi təkrar tapdı. Korrəni-şadiyənə başlandı çalınmağa. Bu halda sərayi-şahidən göyə bir fişəng buraxdılar. Bu əlamətə görə şəhərdən xaric qələ toplarından yüz on tir şənlik topu atdılar.

Əgərçi Sadi və Hafizdən sonra İranda şer qayətə tənzüzilə düşüb şüəranın əşarı küllən bəiməzmun və məh puc ləffazlıq olmuşdu, amma gənə əlhəmdülillah o halda bir neçə nəfər sahibi-cövher şair peyda oldu ki, bədahətən cülusi-hümayun üçün qəsəidi-qərra inşa edib, Yusif şahın xəttə çıxmağını tərif və özünü hikmətdə – Süleymana, səxavətdə – Hatəmə, şücaətdə – Rüstəmə, qüdrətdə – qəza və qədərə təşbih ələyib nəzərdən keçirdilər və tarixi-cülusunu nükətəşən-cani-Qəzvinə belə tapdılar:

“Şahi-xubən nəbud Yusifi-ma,

Ləyk u şahi-mülki-İran şod”.

Elə ki, bu əməl tamam oldu, molla başı xəlqə elan etdi ki:

– Mürəxəssiniz!

Hamı dərbari-şahidən çıxdı, ancaq Yusif şah qaldı xəttin üstündə, qabağında xacə Mubərək, başqa bir neçə xacə ilə və Əzim bəy pişxidmət başı və bir neçə pişxidmət və otaqdan dişə fərraşlar.

Yusif şah təhəyyür ələmində fikrə piçidə oldu. Bir neçə dəqiqədən sonra xacə Mubərəkə üzün tutub soruşdu:

– Siz kimsiniz?

Xacə Mubərək cavab verdi ki:

– Biz sizin çəkəranə-muxlisiniz: xacəgani-hərəmik, mən buların böyüyü və bular da mənim zirdostlərimdir.

Sonra pişxidmətlərə üzün çevirib soruşdu ki:

– Siz kimsiniz?

Əzim bəy pişxidmətbaşı cavab verdi ki:

– Biz sizin kəminə nökrəliniz: pişxidmətlik, mən buların rəisiyəm, bular da mənə tabedirlər.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs o dışarıda görünənlər kimdir?

Əzim bəy cavab verdi ki:

– Olar da firqeyi-fərraşdır ki, həmişə xidmət üçün kəmərbəstədirlər.

Yusif şah buyurdu ki:

– Siz dəxi çölə çıxın. Xacə Mübarək, sənin zirdəstlərin də çölə çıxınlar, sən qal!

Elə ki, hamısı qayıb oldu, Yusif şah xacə Mübarəki yanına çağıraraq dedi ki:

– Sənin bəşərəndən mən görürəm ki, sən görək yaxşı adam olasan. Sən allah, mənə söylə görüm ki, bu qəziyyəyə səbəb nədir. Çünki sən həmişə Şah Abbasın əndərinə olubsan, mümkün deyil ki, bu qəziyyə sənə məlum olmasın.

Xacə Mübarək vəqif çox saf və sədiq adam idi. Fikir etdi ki, qibleyi-ələmin sualında həqiqəti gizlətmək cəyiz deyil. Çünki həmişə Şah Abbas oturan otağın qapısını daldı dururdu ki, çağırılan saat xidmət üçün hazır olsun, ona binaən, keçən gündə vəqə olan güzarışı və ərkəni-məşvərinin gövtəgusunu tamam eşitmişdi, əhvalatdan xəbərdar idi. Qəziyyəni ibtidadan intihayədək Yusif şahla nəql edirdi.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs Şah Abbas haradadır?

Xacə Mübarək cavab verdi ki:

– Bir gədə libası ilə müləbbəs olub napədid oldu. Məlum deyil ki, haradadır.

Yusif şah aqil adam idi. Kəvakibdən onun hərgiz qorxusu yox idi. Ancaq bu növ qeyri-müərarəf toriq ilə tərəqqi etmək onun ürəyinə bir vəhşət və qorxu salırdı. Nəhayət, bir belə cəməatın vücudu ilə səltənətdən özünü kənar tutmağa əsla çarə görmədi. Naçar ümuri-səltənətin icrasına iqdam etdi. İbtidə fərraşbaşı Əsəd bəy əhzar elədi; buyurdu ki:

– Bu saatda on iki fərraş özünü götürərsən, gedərsən mollabəşi Axund Səmədi və sordar Zaman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və

müstəvfi Mirzə Yəhyanı və münəccimbaşı Sədrəddini və mövlana Cəmaləddini tutarsan, apararsan salarsan Ərkədə olan zindana, qayıdarsan gələrsən, öncəmi-fərmayışı mənə ərz elərsən!

Əsəd bəy baş vurub rəvəna oldu. Sonra Yusif şah pişxidmətbaşı Əzim bəyi əhzar edib buyurdu ki:

– Tapşır, mənə şam hazır etsinlər ki, bu gün bir zad yeməmişəm.

Pişxidmətbaşı ərz elədi ki:

– Tapşırımsam, aşpazlar şam üçün təam hazır etməyə məşğuldurlar.

Şah buyurdu ki:

– Bəs sən və xacə Mübarək gəlin otaqları və hərəmxanəni mənə bir-bir göstərin və məlum edin ki, mənəm istirahət otağım hansıdır.

Pişxidmətbaşı və xacə Mübarək düşdülər qabağa, bir-bir əndərin otaqlarını göstərməyə şüru edilər.

Əvvəlinci otaqda əlvan fərşlər döşənib, qərribə gül və giyah ilə və quş səkilləri ilə divarı və səfəli münəqqəş olmuşdu.

İkinci otaqda habelə fərşlər döşənmişdi və divarlarında Səfəviyyə nəslindən vəfat edən padşahların və namdar şahzadələrin təsviri çəkilmişdi. Üçüncü otağın divarlarında İrənin sair silsilədən olan padşahlarının təmsal nəqş olunmuşdu. Dördüncü otağın divarlarında “Şahnəmə”də yazılan İrənin qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birilə cəng edirdilər. Divlər buyuzlu və quyrulu çəkilmişdi. Beşinci otağın divarlarında Şah İsmayıl Səfəvi ilə sairlərin məbeyində vəqə olan cənglərin surəti rəqəm olunmuşdu.

Hərəmxanə otaqlarının cümləsinin divarlarında qız, oğlan səkli yazılmışdı ki, oğlanlar qızlara gül dəstəsi təarüf edirdilər və qızlar oğlanlara piyalə verirdilər və hər otaqda rəxti-xab hazır idi.

Yusif şah hərəmxanə otaqlarının birisini özünün istirahəti üçün müqərrər edib xacə Mübarəkdən soruşdu ki:

– Hərəmlərin ziynet otağı hansıdır?

Xacə Mübarək ərz elədi ki:

– O başdakı otaqdır. Amma ağzı qıfıllıdır. Açırsan sandıqdar Ağə Həsəndədir.

Şahın buyruğu ilə pişxidmətbaşı hamam saat sandıqları hazır etdi. Ziynet otağının qapısını açdılar, şah göstərdilər: bir böyük otaq idi; içində hər tərəfdən sandıqlar düzülmüş. Sandıqların qapağını götürdülər, qərribə-qərribə ziynet və zivərləri şahə göstərdilər, o cümlədən,

giranbaha kişmir şalları, lotif ünəs libasları, pakizə ipək parçaları, cəvahiratdan qayrılmış güllər və guşvarələr və üzükler və mümtaz mirvariddən boyunbağları idi.

Yusif şahın üç qızı var idi. Böyüyü on dörd yaşında, ortancısı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında; və iki oğlu var idi: altı yaşında və dörd yaşında. Qızlarının hər birinə bir gül və bir cüt guşvarə və bir üzük və bir boyunbağı və bir dəst libas və bir rizayi şal və övrotinə bir dəst libas və bir rizayi şal ayırdı; xacə Mübarəkə təslim etdi, buyurdu ki:

– Bunları apararsan Qəzvinin ikinci küçəsində mənim qədim evimdə övrotinə yetirərsən. Deyərsən ki: mənim cəhətimdən əndişə etməsin, səhə oğlanlarını hüzura göndərsin.

Xacə Mübarək şeyləri iki nəfər fərfaşa götürdüb getdi.

Bu vaxt gün qürub etdi. Pişxidmətinin təklifi ilə şah qayıtdı əvvəlinci otağa. Qızıl şamdanlar yanıbmışdı. Süfrə döşənmişdi. Şah əvvəl vüzu edib şam və küftən namazını oda etdi. Sonra süfrə üstündə oturdu. Pişxidmətlər rəngarəng təamlar hazır etdilər. Şah yedi, doydudu, süfrə yıxıldı. Aflafa-ləgən gəldi, şah əlini yudu. Qəhvə gətirdilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi.

Bu halda fərfaşbaşı Əsəd bəy daxil olub fərmayışı bitirdiyini ərz etdi. Şah buyurdu ki:

– Çox yaxşı, müəxxəssən!

Sonra xacə Mübarək qayıdıb şeyləri yetirməyini ərz elədi və dedi ki:

– Şahın övroti və qızları göndərilən töhfələrdən qayətdə vəcd etdilər. Nəinki onun cəhətimdən əndişə etmirlər, bəlkə bu qəziyyə-mütorəqqibadən çox sevinirlər və şadlıqdan tullanıb-düşürlər.

Şah övrot-uşağı tərəfindən xatircəm oldu.

Xacə Mübarəkdən və pişxidmətbaşından bir para əhvalat soruşdu. Gecədən dörd saat keçdi. Ayağa durub xabgahına gəldi; rəxti-xabını saldılar.

Pişxidmətbaşına buyurdu ki:

– Qaravul müvəkillərinə tapşır: qərarı-səbiq üzrə hər yerdə qaravul qoysunlar.

Sonra rəxti-xabına girib yatdı. Pişxidmətbaşı və xacə Mübarək çıxdılar, hər birisi öz məqamına getdi.

Sabahı gün Yusif şah salam otağına təşrif gətirib Molla Rəməzani və Qurban bəyi və Mirzə Cəlili və Mirzə Zəkini ki, onun dostla-

rından idilər və şahın olara hər xüsusi vəsuqu var idi, ehzar elədi, mənsəbi-molla başlığı verdi Molla Rəməzana, sərdarlığı həvalə elədi Qurban bəyə, xanlıq ləqəbi ilə vəzəfə tapşır Mirzə Cəlilə, müstəfiliyi Mirzə Zəkiyə, münəccimbaşılıq mənsəbini bilmərə mətrək etdi ki, dövlətə və millətə zərərindən başqa bir faydası yox idi. Buyurdu tamam vilayət hakimlərinə elanname və hökmi-müəkkəd göndərsin ki, bu gündən sonra hərəiz cürət etməsinlər ki, bədu-nə-təcvizi-şəri-şərif bir müsəlmanı mövridi-müaxizəyə gətirsinlər və bacarmasınlar ki, möhür həvayi-nəfsləri ilə bir kəsi cərimə edələr və ya qətlə gətirələr və ya burun-qulağın kəsələr, gözün çıxardalar və hökmdən əlavə hər vilayətə mütəmid baxıcılar təyin oldu ki, gedib vilayətlərin əhvalatından və xalqın həvacindən xəbərdar olub, gəlib ərz etsinlər.

Yusif şah bu baxıcıları hüzura istəyib dedi ki:

– Hakimi-vilayətlərə mənim tərəfimdən elan edərsiniz ki, Allah-dan qorxsunlar, nəhaq iş tutmasınlar, xalqı talayib dağıtmasınlar, rüşvət almasınlar; yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkət axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və həlakətinə bəis olur.

Olar mükərrər müşahidə edəblər ki, bu növ rəftar ilə dövlət cəm edən kəsər axırda baş veriblər və ya kəməli-bədbəxtliyə və zillətə və məskənətə düşüblər. İrəndə bu növ ilə cəm olunan dövlətin hərəiz heç bir xanədanı davamı olmayıbdır. Həni damqanlı Cəfər xanın kürurları? Həni Səlim xan Qaragözlünün dövləti? Həni şirazlı Mirzə Nəğmin əmlakı? Padisəhani-İran həmişə vəqta ki, bir sahib-i-mənsəbi mülahizə edirlər ki, pul cəm edib, sərvətə çatıbdır, həman saat bir bəhanə ilə onu məqami-müaxizəyə gətirirlər, hər nə vardır əlindən alırlar, özün həlak edirlər və ya zillətə və məskənətə salırlar.

Bu əmrə hakimi-vilayətlər səbihdirlər zəllərə ki, qan soruş şis-dikdə, sahibi oları sıxar, tamam sorduqları qanı qusarlar. Kimisi bu cəhətdən ölər və kimisi zəif və ləğv olur. Fəmma əgər hakimlər niktəfəs olub və öz həlal rizqlərinə qane olalar, həmişə öz dərəcələrində baqi və xalq nəzərində müəzzəz və səlatin niyyətinə mükərrəm olacaqlar və günbəgün rütbələri izdiyad behəm edəcəkdir.

Bu sözləri təlqin edəndən sonra şah baxıcıları buraxdı. Sonra buyurdu ıxrac məbləği mötədil miqdaradək təxif tapsın və əmr etdi ki, hər yerdə yollar təmir olunsun və lazım məqamlarda və mənzil-lərdə körpülər və karvansaralar tikilsin və hər vilayətdə şəfəxanələr qaynalsın və mədrəsələr açılsın və susuz yerlərə su çıxarılsın, dullara

və yetimlərə, şillərə və korrara nanə və himayət göstərilsin və vilayətlərdə hər biserüpa özbaşına özünü üləmə silkinə daxil etməsin, bu xüsusda mollabaşidan icazət istəsinlər və sinfi-üləmə hər yerdə xalqın ehtiyacına kifayət edən miqdardan ziyadə olmasın və külli-üləməyə güzəran kifafınca xəzinəyi-amirədən vəzifə qərardad etdi ki, səltnətə möhtak olubərbabi-mənasibi xidməti-şahidə əhli-zələmə xitab etməsinlər və əmri-mürəfiəni ki, səltnətin ümdə ləvzimatındadır, üləmanın öləndən alıbərbabi-mənasibin süləhasına nəgüzər elədi ki, millət mürəfiə cəhətindən özlərini üləməyə möhtak görüb ancaq onları mərəcə bilməsinlər və səltnətdən uzaq düşməsinlər və buyurdu ki, vücuhı-bərr hər yerdə süləhadan dörd nəfərə müntəqil olub vilayətin fığərasına dəfəqr üzü ilə sərf olunsun və hesabı divana göstərilsin; ta ki, fığəranın bəzi vücuhı-bərdən bəhrəyab olub, bəzi məstür qalması və əmr etdi ki, xüms və imam mali verilməsin ta övladi-rəsul-əleyhissələm zilləti-sualdan azad olub sair xalq kimi öz kəsbləri ilə vəchi-məişət təhsil etsinlər.

Bu xüsusda mötəbər üləmə Yusif şahə kütubi fiqhədən fitvalar çıxardıb göstərdilər. Və vilayətlərə eləməmələr göndərdi ki, bundan sonra bir kimsəne cürət etməsin ki, şahə və ümənayi-dövlətə və çəkəranı-dərgahə peşkəş versin və payəndaz salsın və heç kəs peşkəş vasitəsilə hökumət tapmağı təmənnə etməsin, ancaq öz ixlasını və hüsni-xidmətini bu mətləbin təhsilinə vəsilə bilsin və maliyyəti-divani hər vilayətdə əmin şəxslərə təslim olunub xəzinə isimlə hər yerdə dursun və məsarifi-səltnət dəftəri üzülə təyin tapıb lazım olan övqatda hər yerin xəzinəsinə həvalə olunsun və rəəya bilkülliyyə həvaləcatı-məsarifədən asudəhal qalsınlar. Və dəxi mədaxilə-səltnətin izdiyadi üçün qərar qoydu ki, tacirlər və bəyzadələr və xanzadələr və şahzadələr, hətta üləmə və sadət və sair sinfi xalq mədaxilə əmlakdan şəhərlərdə ondan bir, dehatda iyirmidən bir xəzinəyə versinlər və qəşun xalqının və əhli-xidmətin məvacibi əsla ləvslü qalması ki, səltnətin nəqsidir; bəlkə həmişə vilayət xəzinələrindən bilatəxir mücrə olunsun. Və bəy və şərə olunan əmlakın qiymətindən dəxi xəzinənin nəfi üçün tümənə beş şahı vəz olunsun və qaideyi-beyü-şərə tərqr olsun ki, tənəxə sahibləri bu qaydanın vücudu ilə rəhn alıb borc verməyə mail olmaqları üçünərbabi-həvaici müstər edirlik ki, mülk və mallarını ədəna qiymətə beyi-şərə etsinlər, bu ümid ilə ki, vədə başındaərbabi-həvaic mülk və mallarının istirdadından aciz olacaqlar.

Çün Yusif şah bildirdi ki, miraxur yay fəslə padşahlıq atları yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfəlar yetirdi və onları çapırdı, talayırdı və əmiri-topxanə topçuların cümələsinə xəzinədən məvacib götürüb heç birinə bir həbbə vermirdi və xəzinədən padşahlıq pulun içinə çox qəlp pul qatıb xalqa dağıdırdı və Qəzvin bəylərbəyisi xalqdan hədsiz rüşvət alırdı və daruğə dövlətlilərə fığəranın müqabilində üz görürdü, kətxudalar Qəzvinin küçələrini natəmiz saxlayırdılar cümələsinə məzəl edib, yerlərinə özünə məruf olan şeyistə adamlar təyin buyurdu.

Mollabaşı Axund Səməd Ərkin zindanında zindanbandan eşitdi ki, onun mənsəbini həmçəsmi Molla Rəməzənə veriblər, qüssəsindən fəcəten həlak oldu.

Yusif şah dəxi əmr etdi ki, Qəzvinin küçələri genəlsin və içində hər yerdə zahir olan quyular örtülsün ki, gəlib-gedənlər olara düşməkdən məhəfuz olsunlar və xalqın ərzinə qulaq asmağa və dādına yetişməyə qayda və qərar qoydu və buyurdu ki: Qəzvinin fığərasına bəhalıq cəhətilə padşahlıq anbarından buğda verilsin və sahibivüqf adamlardan və məhir kənkanlardan bir məclisi-məşvərat bərpə olub Qəzvinə su çıxarmaq üçün göftgu olunsun və tədbir və dəstürələmə təhrir olunub nəzərə yetişsin.

Bu vaxta Qolland taifəsindən bir parası fars xəlicinin qürbündə bir məhəldə süknə etmişdilər. Bu günlərdə oradan bir elçi əmələsi ilə Qəzvinə varid oldu ki, İran dövləti ilə məbeynlərdə ticarət üçün şürrə bağlasınlar. Elçini əmələsi ilə Yusif şahın hüzuruna yetirdilər.

Onun nəvəzişatından və əql və fərsəstindən və qaideyi-cəhədarlığından elçi və əmələsi vəcd etdilər. Bilkülliyyə məramlarına nail olub təhəf və hədaya ilə mürəxxəs oldular və kəmalirizaməndlikdə müavədit elədilər.

Yusif şahın cülusundan bir həftə keçdi. Hər gün onun həsənətinə və ədalətindən nəv-növ əlamətlər xalqa zahir olurdu. İran üçün əyyami-firuzluq, əyyami-səadət və iqlab üz verdi. Lakin çifayda, bəni-növi-bəşər heç vaxt yaxşı günə dönməz. Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvəyə cənnətdə nə əşik idi ki, genə Allahın əmrini sindirdilər və cənnətdən qovuldular? İnsan belədir!

Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarında adam saqqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam saqqalamaqlarını və dardan asmaqlarını və göz çıxarmaqlarını müşahidə etmədilər.

Bu keyfiyyət olara xeyli qorib göründü. Əvvəl dedilər ki: "Görünür bu təzə padşah çox rəhmli və helmlı adamdır!"

Sonra onun rəhminə və helminə bəhslər varid etdilər. Bunu süst-rəyliyə və züfəlmizaclığa həml qıldılar. Bundan əlavə dəxi Yusif şahda hezar günə özgə eyblər tapmadılar. Müxtəsəri-kələm bir belə ziyadə rəhmli padşahın təhti-əmrində zindənganlıq etmək nəhayət dərəcədə məlal-əfza göründü.

Ümmənayi-məzəl xalqı bu növ niyyətini istinbad etdilər və onu qənimət bilməyə fürsəti fəvq etmədilər.

Hər birisini başına şuriş və tüğyan xəyalı düşdü və tezliklə Qəzvinə şurişi əzim bərpa oldu. Şurişin əvvəlimci səbəbi məzəl miraxur idi ki, küçədə köhnə xəzinədə rast gəlib, ona yoldaş olub soruşdu:

– Sən allah, Mirzə Həbib, de görüm xalq bizim təzə padşahımızın haqqında nə danışır?

Mirzə Həbib cavab verdi ki:

– Xalqın təzə padşahdan zəhləsi gedir. Onu süst-rəyi və bikarə bilirlər.

Miraxur:

– Vallah, Mirzə Həbib, xalq bizdən əqillidir. Doğru deyirlər! Sən allah, bu necə əhməqlik idi ki, biz elədik? Bir sərraci-birütbəni gətirib özümüzdə padşah qayırdıq, başımıza bəla açdıq. Qulluğumuzun və ıxlasmızın əvəzində mənsəbinizi də əlimizdən aldı. İndi vilayət içində bir itcə abrumuz yoxdur. Vallah, belə rüsvaylıq olmaq ki, biz tutduq...

Xəzinədar:

– Məgər biz onu padşah elədik? Şah Abbas belə buyurdu; çarə-miz nə idi?

Miraxur:

– Xub, Şah Abbas o vaxt padşah idi, hökmü bizə rəvan idi. İndi ki, Şah Abbas yoxdur, aya bizə nə manedir ki, bu məlun və bidini ki, deyirlər tənəsuxi məzhəbdir, təxtdən aşağı salağ, tələf edək, sonra Səfəviyyə nəslindən bir şahzadəni təxtə oturmaq ki, bəri nəcabatına görə təxti taca səzavar olsun?!

Xəzinədar:

– Çox yaxşı danışırısan! Bu xüsusda bilkülliyyə mən səninlə məvafiqəm. Amma biz iki adamın əlindən nə gələr? Gedək əmiri-

topxanənin yanına, onun rəyini dəxi hasil edək. Axı o da bizim kimi məzullardandır.

Hər ikisi getdilər əmiri-topxanənin otağına. Əmiri-topxanə onların gəlməyindən çox xoşal oldu. Qayət şövq ilə sözlərinə qulaq asdı. Bilkülliyyə olar ilə şuriş xüsusunda müttəfiq olub dedi ki:

– Bu iş süvarilərin sərkərdəsi Bağır xanın rızası olmamış surət tapmaz.

Əmiri-topxanə:

– Bağır xan mənim ilə çox yeganə dostdur. Mən boynuma çəkirim ki, onu bu əmrə özümüzdə yoldaş edəm. Ona deyəcəyəm ki, bu bidin Yusif şahın əyyami-səltənətində ləmahalə bizim başımıza gələn qəziyyə onun da başına gələcək. Vaxt ikən olacamı eləmək görək. Yəqinimdir ki, bu söz Bağır xana əsər edəcək, çünki dünyanın səlamı-amadə şah ona qəzəbnak olub sərzənş əbidir ki, çıxır içib, məst olub, namaz qılmağa məscidə daxil olubdur.

Əgər Bağır xan bu əmrə razı olsa, piyadələrin sərkərdəsi Fərəc xan dəxi razı olacaq. Fərəc xan Bağır xanın əmisi oğlu və damadıdır, heç bir əmrə onun rəyinə müxalifət etməz. Amma siz durun, gedin. Qəzvinin köhnə bəylərbəyisinin yanına onu dəxi razı edin, boynuna qoyun ki, məzəl daruğa və kətxudalara bu xüsusda göftu etməyi və onların rəyini ələ almağı təəhhüd etsin.

Müfəttislər bir-birlərindən ayrıldılar. Hər birisi getdi iş görməyə. Mətləb çox tez hasil oldu.

Üç-dörd günün müddətində hamı müntəxəb olunan kəslər göründü və hamısı şurişə meyil və amadəlik göstərdilər. Müfəttislər qərar qoydular ki:

– Şənbə günü sübhənd padşahlıq sarayını əhatə etsinlər və içəri daxil olub Yusif şahı təxtdən yerə salıb həlak eləsinlər. Sonra özlərinə Səfəviyyə nəslindən bir təzə padşah tixsinlər.

Müqərrər olunan günün sübh çağında ki, hələ padşahlıq sarayının qapıları açılmamışdı, külli süvari və piyadə tamam müsəlləh onun ətrafını bürüdürlər...

Yusif şah keyfiyyətdən xəbərdar olub buyurdu ki:

– Sarayın qapılarını açmasınlar. – Bu günə namünasib hərəkəti Yusif şah molla başıy-şabiq Axund Səmədin, sərdar Zəman xanın və vəzir Mirzə Möhsünün və müstəvfi Mirzə Yəhyanın və münəccimbaşının və mövlana Cəmaləddinin tərəfindən ki, əxşasi-sahib qüdrət aşkara onun bədxahları idilər, mənzur edirdi. Ona binaən

cülusunun ibtidasında ehtiyat yolundan lazım bilib oları həbsə saldırdı. Amma məhləkə özge tərəfdən açıldı.

Bu halda Yusif şahın dəxi həvaxahları xəbərdar olub müsəlləh və kəsərt və izdiham ilə sərayi-şahiyyə anən-fənaən üz qoymağa başladılar. Müfəttinlər ilə müqabil durub nəsihət və mövziyə şüru etdilər ki, bu hərəkəti tərək etsinlər, fayda-pəzir olmadı; iş islah və müdərardan keçdi; başladılar bir-biriləri ilə atışmağa və cəng etməyə. Qiyamət bərpa oldu. Hər iki tərəfdən bəzə cəndan keçməyə müzaiyə etmədilər. İş atışmaqdan ötüb şəmşir və xəncər ilə bir-birlərinə həmlə etməyə çatdı. Qan su yerinə axdı.

Üç saat yarım kəməli-şiddətlə cəng tül tapdı. Hər iki tərəfdən altı min nəfərə qərib həlak və xəxmdar oldu. Aqibət asari-zəf və inkisar Yusif şahın həvaxahları tərəfindən müşahidə olundu; çünki həqnaşinas xalq peydoorpey şəhərdən çıxıb, müfəttinlərin dəstəsinə qoşulub kəsərt və qüvvələrinə bəis oldular. Ona binaən Yusif şahın həvaxahları şikəst tapıb hər kəs bir növ ilə başın mərəkədən qıraq çəkdi, cənin qurtardı.

Müfəttinlər hücum edib sərayi-şahinin qapılarını sındırdılar, içəri daxil olub Yusif şahı axtardılar, tapmadılar. Yusif şah itkin oldu. Kimi söylədi ki, cəng zamanında öz həvaxahlarının dəstəsinə qoşulub özünün hüznü ilə cəngə dölir edirdi, əsnayi-cəngdə məqtul oldu, kimi dedi ki, gizləniş, aralıqdan çıxıb, gözədən itkin düşdü.

Xülasə, məqtulların arasında onun nəşi görünmədi. Fəəmma bir başqa yerdə dəxi bu gündən sonra onu nişan verən olmadı. Müfəttinlər sərayi-şahini qarət etdilər. Oradan töküldülər bazara: tamam dükənləri və karvansaraları taladılar. Oradan çıxıb cühud və erməni küçələrinə əşdılar: hamısının evini dağıdıb tarac etdilər, ənvə-ənvə biəndəzəlik və şərarət əmələ gətirdilər.

Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı. Şuriş və qovğa sakit oldu.

Sabah gün rüesayi-şuriş tezdən Ərkə rəvanə oldular. Sərdar Zaman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və müstəvfi Mirzə Yəhyanı və mövlana Cəmaləddini və münəccimbaşını həbsdən çıxarıb, güzərişi nəql edib soruşdular:

— İndi Səfəviyyə nəslindən hansı şahzadəni təxtü taca səzavar görürsən?

Mövlana Cəmaləddin dedi ki:

— Siz allah, deyin görüm bu gün ayın nəçəsidir?

Miraxur cavab verdi ki:

— Bu gün novruzdan on altı gün keçibdir.

Mövlana başaşağı zahir edib dedi ki:

— Dəxi qəm çəkməyin, şuriş dünyanın vəqə olubdur. Mələmdur ki, afət keçibdir və Səfəviyyə şahzadələrinin heç birisi səltonətə şayistə deyil: tamam kəməndiş və kordurlar. Bir parasını Şah İsmayıl sani kor edibdir, bir parasını Şah Abbas özü; olar məsrəfdən çıxıbdır, bir zadə yaramazlar. Bizim padşahımız gənə Şah Abbasdır!

Miraxur dedi ki:

— Biz onun padşahlığına çox şadiq. Onun dövründə bizim hamımıza çox xoş keçirdi. Çifayda, nə eliyok ki, o təxtü təcən ol çəkib gözədən itibdir. İndi bilirik ki, haradadır.

Mövlana güldü, dedi ki:

— Onun təxtü təcən ol çəkməyinin səbəbi var idi. İndi o səbəb rəf olubdur. Biz bilirik ki, o harada gizlənişdir. Gedək gətirək, əmələrinə yetirək!

Hamısı ayağa durub gəldilər Şah Abbas gizlənen evə. Onu oradan çıxarıb yetirdilər sərayi-şahiyyə, təxtü təcina əvvəlki kimi malik oldu. Hər iş qərarı-səbiq üzrə surət tapdı, guya ki, heç bir hadisə vəqə olmamışdı.

Bu kəvakibin həməqətinə mən təəccüb edirəm ki, necə bilmədilər iranilər onları aldadırlar? Yusif Sərrac hərgiz İranın şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahi-məsnu eləmişdilər. Belə sədəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb bəcarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər? Şah Abbasi kənar qoyub qırx il sərasər onun səffaklığına və cəbbarlığına biətina nəzir oldular?

Şah Abbas cəbbarlığının ədəna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi də qınamaq yoxdur. Şah Abbasın xud-şəxsinə nisbətən kəvakibin bir ədəvəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İran səltonətinin təxtindən bir şəxsi aşağı salıb bədbəxt etsinlər. Bu vaxtda İran səltonətinin təxtində oturmuşdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib onu aşağı salıb bədbəxt etsinlər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xürr etməzdə ki, iranilər onları aldadacaqlar, padşahi-həqiqinin əvəzinə padşahi-məsnuu onların sədəməsinin altına salacaqlar.

Vallah, qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xəterli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869–1932)

Dahi yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin ilk əsərlərindən olan "Danabəş kəndinin əhvalatları" povesti təkcə onun fərdi yaradıcılığının yox, bütövlükdə XIX əsr hədi nəsrinin zirvəsidir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin və ayrılıqda onun hər bir təbəqəsinə məxsus ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi aləmini, zalım-məzlum münasibətlərini ən incə detallarına qədər real və təsirli əks etdirmək baxımından Azərbaycan klassik nəsi bu əsərdən gözəl hədi nümunə tanınır.

1894-cü ildə yazılan bu əsər ilk dəfə özünə yazıcının ölümündən sonra – 1936-cı ildə çapdan çıxan "Əsərləri"ndə yer almış, daha sonra "Seçilmiş əsərləri" (1951), "Əsərləri" (1966, 1986) kitablarına və bəzi başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Burada verilən mətn ədibin "Əsərləri"nin 1986-cı il nəşrindən götürülmüşdür.

DANABƏŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI

Nağıl edirdi Lağlağı Sadiq. Yazıya götürüldü qəzetçi Xəlil

Qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Haman səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs güş-huş ilə onun buşurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən aqah olub, çox şeylər bilər.

Sokrat

Bir yüngülvarı müqəddimə

Mənim adım Xəlil və yoldaşımın adı Sadiqdi. Hər ikimiz Danabəş kəndində anadan olmuşuq. Mən özüm anadan olmuşam düz otuz il bundan irəli; yəni mənim otuz yaşıım var. Yoldaşım Sadiq da, mən deyirəm, ancaq mən sınıddə olar. Amma mən ondan bir az cavan görürükürəm. Onun boyu ucadı, mənim boyum alçaqdi; amma mən ondan doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtil

və topsaqqalam. Bir təfəvütümüz ordadır ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdir; amma yoldaşımın gözləri çox salamatdı. Bunun da səbəbi odur ki, mən əhli-savadam, yazı-pozu mənim gözümə ziyan eləyibdi.

Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabəş kəndinin sakiniyik. Mənim sənətim qoltuqçuluqdu, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub, dolanırım öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri, çit-mit satıb, bir tövr güzəranımı keçirirəm. Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır və o da bu cür ruzigarını keçirir.

Vessələm, hər ikimiz Allah-taalanın kasıb bəndələrindənək.

Qərəz, başağrısı da olur, amma genə görək deyim; çünki mən bilirəm ki, bu əhvalatı oxuyan rəfiqlərim artıq təəccüb edəcəklər, necə yəni qəzetçi Xəlil və lağlağı Sadiq? Pis rəfiqlərimi intizarçılıqdan çıxarmaqdan ötrü genə görək bir neçə söz ərz edəm; hərçənd başağrısı olur.

Mən deyirəm bütün Qafqaziyyə vilayətində bizim Danabəş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu. Demirəm ki, pisdı, Allah eləməsin. Mən heç vaxt haqqı itirmərəm. Doğrudur, mən bir az incimişəm kəndimizdən; amma bu, kəndimizin pisliliyinə dəlalət eləməz ki! İki yüz mənim kimi dilgır adam incisin bizim kənddə, bunnan belə bizim kəndə genə pis demək haqdan kənar olar.

Yox, vallahi, billahi, bizim kənd yaxşı kənddi. İnşallah, əgər mənim ərzimə axıra kimi səbr ilə qulaq versən, özün görərsən ki, bizim kənd pis kənd deyil.

Hələ pisliliyi, yaxşılığı qalsın kənarda. Sözüüm orda deyil; sözüüm orasındadır ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın.

Bizlər ayama deyirik. Bilmirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni ləqəb.

Hələ burdan bir haşiyə çıxacağ.

Mən ləqəb sözünü bildiəri kimi bilməzdəm; çünki dərşim o qədər yoxdu, "Camei-Abbas"dan¹ savayı bir kitab oxumamışam. Bildir bizim kənddə o taydan bir molla mərsiyə oxuyurdu. Amma heyif adı yazımdan çıxıbdı. Bir gün bu mollaın güzəri düşdü² bizim Sadiğın

¹ "Camei-Abbas" Şeyx Bohanın şəriət kitabı

² Yolu düşdü.

dükamı, Görükürdü molla irolidən bilirmiş ki, Sadığa lağlağı Sadıq deyirlər. Dükanda mondon savayı bir neçə kətdi də var idi. Molla, Sadıqdan iki paçka maxorka tənəkisi alıb, paçkanın birini açdı və çubuğunu doldurub od istədi. Sadıq bir spicka çəkdi, molla çubuğu alışıdırıb Sadığa dedi:

– Allah atana rəhmət elosin.

– Sonra çubuğu bir neçə dəfə sümürüb, üzünü tutdu Sadığa:

– Əxəvizadə¹, nə illot, cənabınızın ismi-şorifinə² lağlağı ləqəbi izafə artırılır?

Axundun sözlərini nöinki kətdilər, heç mən özüm də başa düşmədim. Vəhalən ki, mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma söz yox, hamımız başa düşdük; axund soruşurdu niyə Sadığa lağlağı deyirlər. Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamastı. Axund təəccüblə dübarə soruşdu:

– Olan³, ayama nodi, qoribə avam adamsınız!..

Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadığın ayamastı deyil, ləqəbidir. Ayama avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkədən-bərkə bizə tapşırıd ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyək, ləqəb deyək.

Biz hamımız razı olduq və “bəli” cavabdan savayı bir söz demədik: sonra Sadıq üzünü axunda tutub soruşdu:

– Axund, cənabınız görək ərəb dərində çox güclü olasınız.

Molla cavab verdi:

– Gədə, nə söyləyirsen? Molla olmaq, mərsiyə demək məgər asan əmrdi? Ərəb dərini tamam eyləməmiş adamı məgər minbəre qoyarlar?

Naqafil Sadıq axunddan bu cür soruşdu:

– Axund, çörəyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb, bir baxdı yerə və öskürüb cavab verdi:

– Bəradərim⁴, Ərəbistanda çörək olmaz ki, çörəyə bir ad qoyalar.

Orda duyudən savay özge bir şey yeməzlər.

Sadıq dübarə axunda sual verdi:

– Pəs düyüyə ərəbcə nə deyir?

¹ Qardaşoğlu

² Şorəfli adına

³ Oğlan

⁴ Qardaşım

Axund çubuğu sümürüb öskürdü və az keçdi cavab verdi:

– Qardaşoğlu, sən elə doğrudan da lağlağı imişsen. Kətdilər yerində sənə lağlağı deyiblər.

Bu sözləri deyib axund əbasını düzəldib, dükandan çıxdı, getdi. Biz hamımız o günü axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq.

Məsələn, mənim adım Xəlildir, mənim adıma qoyublar qəzetçi Xəlil. Mən, vallah, bilmirəm qəzet nədi. Qəzetçi bir şəxsdi ağı, kamalı cəhətə yaxşı əhvalatlar, yaxşı xəbərlər yığıb çap eləyib dağıdar o yana-bu yana. Amma mən bilmirəm ki, mən haradan qəzetçi oldum. İnşallah, ərz elərim nə səbəb mənə qəzetçi deyirlər, mənim yoldaşıma deyirlər lağlağı Sadıq, yəni çox danışan.

Hələ bizə hörmət qoyublar: bizim ləqəbimiz çox gülməli deyil. Elə ləqəblər var bizim Danabəş kəndində ki, desəm uğunub gedorsən. Məsələn, girdik Həsən, dəvə Heydər, yalançı Səbzəli, eşşək Muxtar, dovşan Qasım. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabəş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını ərz etməkliyə, bütün Rusiyyətin kaxanalarında kağız qalmaz.

Mənim yoldaşım Sadığın adını qoyublar lağlağı. And olsun bizi yaradana, bu ləqəb o kişiyə heç yaraşmır. Doğrudu, Sadıq çox danışar. Elə bir yanda oturub, durub deyəcək. Deyir, deyir və yorulmaq bilmir. Amma neyliyim, bir belə şirinkəlam, mən deyərəm, yer üzündə yoxdu.

Bir də ki, bizim Danabəş kəndində elə bilirlər ki, hər bir çox danışan adama lağlağı demək olar. Axır çox danışan da var, çox danışan da. Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən-aşağadək danışib, mən heç doymamışam. Əgər hamı çox danışana lağlağı demək olsaydı, görək biz cəmi vaizlərə lağlağı deyəydik; çünki onlar minbəre çıxıb, yənmək bilməzlər.

Xeyr, hamı çox danışana lağlağı demək olmaz. Birisi başlayır Allah-taalanın barəsində söhbət edir, ya qeyrisi öz Kərbəlaya və Məkkəyə gətməyindən nağıl edir, məgər bu cür şəxslərə demək olar lağlağı? Xeyr, olmaz; günahdı və haqdan uzaqdı bu cür sözləri danışmaq.

Qoy hər kəs hər nə deyir-desin. Qoy Sadığa desinlər lağlağıdır: amma kişi ölən günə kimi mənim rəfiqim, müsahibim və həmdərdimdi! Bəzi qızını söylər, bəzi anasını.

Bəlkə də elə Sadıq doğrudan lağlağıdır. Amma o danışanda doğrudan mən həmişə görək duram onun dodaqlarından öpəm.

Pəs mənə niyə deyirlər qəzetçi? Bunun səbəbini öz edim. Mənə o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadiq ilə müsahiblik başladım. Həqiqətdə mənim adım qəzetçi qoyulmağına bəis yoldaşım Sadiq olubdu.

Burda mətləb bir az uzandı.

Mən deyərəm iki il olar ki, biz tapışmışıq. Əhvalat bu cür oldu: bir günləri bir neçə top çit qoltuğuma vurub getdim Sadiqın dükanına. O vədə bizim aramızda bir elə rəfiqlik yox idi. Bir qəder oturdum. Sadiq bir çubuq doldurdu verdi, mən başladım çəkməyə. Dükanda qeyri bir şəxs yox idi. Mən çubuğu çəkməyə məşğul oldum, Sadiq da, söz yox, başladı söhbəti. Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki, qabaqca öz etdim qulluğunuza; amma bu dəfə mən bu kişiylə lap aşiq oldum. Bu dəfə mənim rəfiqim bir elə şirin əhvalat başladı ki, mən deyərəm bəlkə, iyirmi, otuz müştəri dükana girdi və boş çıxdı. Hər gələnə deyirdik ki, sən istəyən şey dükanda yoxdu. Dedi, dedi, dedi, axırı bir yerdə dayandı. Bir diqqətnən baxdı mənim üzümə, bir ah çəkdi və dedi:

– Xəlil əmioğlu, mənim bir arzum var.

Dedim:

– Qardaşım, nədi arzun?

Dedi:

– Əmioğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaqlar.

Dedim:

– Əmioğlu, heç ürəyini sıxma, mən əhvalatları götürürəm yazıya və bir kitab bağlayıb adını qoyaram “Danabaş...” Biz ölüb gedərik, mən vəsiyyətlər elərəm ki, mən öləndə mənə nə Kərbəlaya aparsınlar, nə də mənə əhsan versinlər; çünki əgər mən Allah-taalanın xoşbəxt bəndələrindənəm, əhsansız da elə axirətdə üzüm ağ olacaq, yoxsa günahkar bəndəyəm, nə əhsan kömək edə, nə qeyri bir şey. Mən vəsiyyətlər edərdim ki, var-yoxumu satıb pul ələsinlər və yazdığım əhvalatları versinlər çapa və kitabları müftə paylasınlar ona-buna.

Bu sözləri mən dedim qurtardım və Sadiq cəld yerindən durub gəldi və mənə bərk qucaqladı, o üzümə, bu üzümə öpdü və ağlaya-ağlaya dedi:

– Əmioğlu, mənim arzum məhz bu idi. Bunu sən əmələ gətirdin, Allah səni hər iki dünyada həsrət qoymasın.

Pəs, mənim əzizlərim, bu cür oldu bizim rəfiq olmağımız. Sonra hər nə Sadiqın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri mətləb yadına düşərdi əlüstü gəlib mənə tapardı. Mən çıxardardım dəftəri, götürərdim qələmi və yazardım. Çünki bu dəftər həmişə mənim qoltuq cibimdə olardı və çünki mənim peşəm həməvəqt kəndləri dolanmaqdı, mən hər bir xoş vaxtda dəftəri çıxarıb başladım oxumağı.

Bir ovqat çox şirin tutdu. Hər yanda mənə görə gələn qonaq aparardı. Məhz ondan ötür ki, təzə bir əhvalat oxuyum. Əvvəl mənim adımlı qoydular nağılcı; amma sonra gördülər ki, bu ad mənə yaraşmır. Xülasəyi-kəlam, mənim adım qaldı qəzetçi.

Söz yox, mənim adım qəzetçi olmağına bəis yoldaşım olubdu, necə özünüz də görürsünüz və söz yox ki, mənə xoş gəlmir ki, atam-anam qoyduqları adımın yanına bir özgə ad qondaralar; amma mən genə ürəyimi sıxmıram. Qoy avam hər nə deyir desin. Əksər ovqat avam yaxşıya deyir pis, pisa deyir yaxşı. Hələ bəlkə bir az görək fəxr edək ki, avam bizim üstümüza gülür.

Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gəlayil qalıblar. Biz də dağarcı-ğımızı çəkirk çuvalların cərgəsinə.

Yazıbdır Danabaş kəndində, İrəvan quberniyasında, 1894-cü sənə.

Lağlağı Sadiq və qəzetçi Xəlil

EŞŞƏYİN İTMƏKLİYİ

1

Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qoribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyi oğurlanıb.

Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da, eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qoribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu.

Vallahi, billahi, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərübə əhvalatdı ki, nağıl edim siz də qulaq verib ləzzət aparasız.

Əvvəl görək kimdi Məhəmməd həsən əmi?

Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yaqın Məhəmməd həsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmməd həsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmməd həsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki, and içir ki, əgər mənə kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənim sinnim qırıxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmməd həsən əmi; çünki kişinin bu sinində genə yanaqları qıpqırmızı qızartır.

Məhəmməd həsən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duruq hamısını nağıl eləməkləyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmməd həsən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur!

Vəssalam ki, ruzigar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmməd həsən əmi onları on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat etdi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxluca pul. Amma çox heyif! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmməd həsən əmi qaldı başsız-papaxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər.

Elə ki, Məhəmməd həsən əmi özünü tanıdı, gözünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt madorəz. Sonra bir qızın sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İravan torəflərində qərbətlik çəkdi, bəlkə puldan-zaddan qazanıb gətirib əlində maya eləsin. Qorəz, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarlığa. Amma gəldikcə işi tənəzzül elədi. Axırülməz gəldi tövləsini ortadan yarı böldü və küçəyə səmt bir qapı açdı və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb, başladı sövdəni, ta ki, gəldi çatdı bu yaşa ki, indi biz görürük; külfəti də, söz yox, gəldikcə törədi.

Pəs bir tövrənə indi Məhəmməd həsən əmi başını gırləndirir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmməd həsən əmi. Doğrudan kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiçə eləməz. Birisi gedə deyər "Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı", əgər özündə olsa, əlüstü çıxarıb verəcək, olmasa çalışacaq hor tövrənə olmuş olsa, öz gəsinədən tapsın, sənəni işini düzəltsin. Vəqien çox yaxşı kişidi Məhəmməd həsən əmi.

Məhəmməd həsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil və lakin təbircə arzusu var. Üç-dörd ildə Məhəmməd həsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Bu kişi artıq dindar adamdı. Doğrudan əgər ruzigarı bir vəch ilə keçsəydi, yaqın indi Məhəmməd həsən əmi cəhardeh məsumu¹ tamam etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi savab işlərdən də qoyur. Müxtəsər, çoxdandı Məhəmməd həsən əmi Kərbəla qəsd edibdi. İl olmaz ki, yazıq Məhəmməd həsən əmi bu pakizə fikrə düşməsin. Zəvvarın² homişə getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmməd həsən əminin gözündən yaş çəsmə kimi başlar axmağa.

Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılısın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana tərpeşsin.

Üç-dörd ayın sözüdü. Məhəmməd həsən əmi yatıb bir vəqie gördü, yuxudan durub övrətini çağırıb, ona xəbər verdi ki, övrət, necə olmuş olsa, görək bu il inşallah gedəm Kərbəlaya. Vəqiesini indiyədək heç kəsə nağıl eləməyibdi. Ancaq bunu deyir ki, vəqie görmüşəm, görək nə tövr olmuş olsa Kərbəlaya gedib, altı guşəli qəbri ziyarət edəm.

Pəs üç-dörd aydı Məhəmməd həsən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmməd həsən əmini dünya işlərindən lap konar eləyibdi. Bu fikrə düşəndən dükəni boşluyub, bir qədər arpa, ya darı unundan tədarük edib qoyub evinə və bir para lazım olan şeylərdən ev üçün hazır edib, gözəlayır zəvvarın çıxmaqlığını.

Əvvəl Məhəmməd həsən əmi istədi piyada getsin, çünki məlumdur ki, piyada ziyarətə getməkləyin fəyzi malnan getməkləkdən artıqdı. Amma sonra baxdı gördü ki, sinninin o vaxtı deyil ki, piyada iki aylıq yolu gedib qayıtsın. Pəs nə eləmək? Axırı nələcə qalıb, özündən, öz gədən on-on beş manat tədarük edib, Məhəmməd həsən əmi bir ulag aldı. Söz yox, ulag atdan yaxşıdı. Əvvələn, ondan ötrü, ulag atdan ucuzdu. Bəlkə heç Məhəmməd həsən əmi otuz-qırx manat tapa bilməyəcək idi ki, ata versin. Bir də birisi ziyarətə ulagın gedə və qeyrisi atman gedə, əlbəttə, ulagın gədənə ziyarəti Allah-taala yanında tez dərəcəyi-qəbulə yetişər.

Bəli, Məhəmməd həsən əmi bir ulag aldı. Amma bu ulag başibəlalı ulag imiş.

¹ Dindar müsəlmanların ziyarətə getdikləri şəhərlər

² Ziyarətə gedən

Günlərin bir günü Məhəmməd həsən əmi sübh tezdən yuxudan durub, geyinib, namaz qalıb, çıxdı bir həyəti dolandı. Toyuq-cücəni çağırıb, bir az den səpdi, tövləyə girib eşşəyin qabağına bir-iki ovuc arpa töküüb çıxdı küçəyə və öz küçə qapısının ağzında çömbəldi, çıxartdı çubuğunu və kisesini və çubuğu doldurub başladı çəkməyə. Bir qədər keçdi, bir neçə kəndli Məhəmməd həsən əmi sındə Məhəmməd həsən əminin yanına gəlib, salam verib, cərgə ilə çömbəldilər və çubuqlarını çıxarıb başladılar çəkməyə. Bu kəndlilər hamısı Məhəmməd həsən əminin qonşusuydular.

Kəndlilər bir az çubuq çəkib, bir qədər öskürüb başladılar söhbəti. Söhbət kərbəlayıların çıxmağından düşmüşdü. Çünki oturanların hamısı Məhəmməd həsən əminin ziyarət qəsdindən xəbərdardılar, söz yox, bu söhbətdə Məhəmməd həsən əminin də adı çəkilirdi.

Söhbət çox uzun çəkdi. Əvvəl başladılar ziyarətə getməkləyin savabından, sonra keçdilər ziyarətə getməkləyin şərhlərinə. Məhəmməd həsən əminin sol tərəfindən oturan kişi bir məsələ saldı ortalığa:

– Aya, görək birisi gedir ziyarətə, ziyarətini edir, sonra qayıdır gəlir öz vətəninə, biz yığışib dəstə-dəstə gedirik bu kişinin görüşünə və əl-ələ verib deyirik: “Ziyarətin qəbul olsun”, aya, görək bizim deməkləyimizdən bu kişinin ziyarəti qəbul olacaq, ya xeyr? Aya, görək bu sözü ki, biz buna deyirik, bu sözlərin bu şəxsə mənfəəti var, ya yox? Məsələn, Məhəmməd həsən əmi, indi sənin ziyarət qəsdin var. Allah salamatlıq versin, sağ və salamat qayıdasan evinə. İndi, söz yox, Allah qoysa qayıdandan sonra biz hamılıqlan sənin ilə görüşəcəyik. İndi görək bizlər sənə deyəcəyik “ziyarətin qəbul olsun”, bu sözün, bu görüşməkləyin sənə xeyri var, ya yox? Mən ki, deyirəm yoxdu. Ondan ötrü ki, sən ziyarəti eləmişin bir ay, bəlkə, ay yarım bundan qabaq. Əgər sənin ziyarətin qəbul olunub Allah yanında, dəxi bizim sənə dua etməkləyimizin nə faydası? Əgər ki, qəbul olunmuyub, genə faydası yoxdu. Biz deməkləyimizdən qəbul olunmamaq ki!

Bu kişi sözünü deyib dik-dik baxdı Məhəmməd həsən əminin üzünə. Qeyriləri də gözlərini dikib yerə, fikrə cummuşdular; çünki vəqien bu məsələ dərin məsələdi. Məhəmməd həsən əmi təzədən kişini cibindən çıxarıb, moşğul oldu çubuğu doldurmağa, sonra başladı sol tərəfindən oturan qonşusunun cavabını:

– Yaxşı deyirsən, Məşədi Oruc əmoğlu. Sən deyən olmuş olsa, onda da iş düz götürməz, ortalıqdan mehribançılıq götürülür. Birisi getdi ziyarətə, gəldi evinə, heç kos getmədi onun görüşünə, dəxi bu müsəlmançılıq olmadı ki! İndi mən gedib, tutaq, ziyarət edib gəlmisəm evimə, sən nə deyirsən, gəlməzsən mənim görüşümə? Sonra dəxi mən sənin üzünə baxmaram ki...

Məşədi Oruc cəld əlini Məhəmməd həsən əminin tərəfinə uzadıb və bir qədər dikolib başladı:

– Yox, vallah, Məhəmməd həsən əmi, sən mənim özümü başa düşmədin. Mənim məsələmin cavabı deyil sən dediyin. Mən, söz yox, gələcəyəm sənin görüşünə. Sözüm orasındadır ki, görək aya, mənim bu gəlməkləyimin sənə bir mənfəəti var, ya yox? Mən orasını sorusam.

Məhəmməd həsən əmi dübarə cavab verdi ki, görüşməyin hər halda mənfəəti var: çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribançılıq götürülür. Oturan kəndlilər bu xüsusda hamısı Məhəmməd həsən əminin tərəfində idilər; çünki hərçənd Məşədi Orucun məsələsi dərin məsələdi, amma hamıya bəid¹ görsəndi. Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onnan görüşməyəsən?

Bu mübahisə azından bir saat çəkdi. Çubuqlar da dolurdular, boşalırdılar. Hərənin qabağında bir zorba koma kül qalandı.

Söhbətin lap şirin vaxtı idi, sol səmtdən, döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyyə kəndlilərin yanına gəlib, salam verib üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə:

– Məhəmməd həsən əmi, tez oğlani göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərmik istiyibdir.

Kəndlilər cəld ayağa durub, salamlı rədd elədilər.

– Baş üstə, baş üstə, qurbandır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım götürim.

Bu cavabı verib, Məhəmməd həsən əmi əlüstü girdi həyəte.

Məhəmməd həsən əmi eşşəyi götürməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi.

Bunu bilmək asandı ki, bu şəxs xırda adam deyil. Əvvəlcə, ondan ötrü, kəndlilər söhbətin şirin məqamında bunu görçək durdular ayağa, hələ bəlkə, baş da yendirdilər. İkincisi də, məlumdur

¹ Uzaq; burada: ağla batmayan

ki, indi Məhəmməd həsən əminin gözünün işığı tək bir cə eşşəyidir; çünki bu eşşəyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. Gecə və gündüz bu heyvana müvəccəh olur ki, onu yarı yolda qoymasın. Pəs belə güman eləmək lazımdı ki, Məhəmməd həsən əmi eşşəyi heç kəsə verməzdi ki, bir yana aparıb heyvanı yorsunlar. Amma bu şəxs istəyən kimi Məhəmməd həsən dəsti¹ getdi eşşəyi çıxardıb gətirsin.

Pəs görək bu şəxs kimdi və nəçidi?

Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu Danabəş kəndinin katdasi Xudayar bəydi. Mən istəmirəm Xudayar bəyin keçəcəyindən danışam; çünki özü də heç bu əmrə razı olmaz. İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yənə, dövlətliklərdən kasıblığa düşə, səhbəti həmişə aparıb çıxardacaq keçən qütlərinə: ay mənəm atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu hədd idi. Amma birisi alçaqdan ucaya qalxa, kasıblıqdan dövlətə çata, əskiklikdən hörmətə minə, heç vaxt atadan babadan danışmağı dəst tutmaz. Məsələn: Məhəmməd həsən əmi yeddi gün yeddi gecə atasının dövlətindən, hörmətindən danışa doymaz. Amma Xudayar katda heç kəsə atasının adını da deməz. Hər vaxt bu cür səhbət düşəndə Xudayar katdanın sözü budur: "Qardaş, nə işin var ataynan-anaynan. Onlar ölüb gediblər, Allah onlara rəhmət eləsin. Gəl özünən-özümən danışaq". Pəs çünki keçəcəkdən danışmağı Xudayar bəy dəst tutmur, heç mən də istəmirəm onun qəlbinə dəyim. Onun keçəcəyinnən mənəm də isim yoxdu.

Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyirdilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tiko ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər belə işıqlır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı öter. Xudayar bəyin bir böyük qusuru var. Burnu əyridi; əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burnu

pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının öti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssalam.

Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz.

İndi iki il olar ki, Xudayar bəy Danabəşdə katdaliq eləyir. Bunun katda olmasının da çox əhvalatları var. Xudayar bəy özgə katdalar kimi katda olmayırdı. Axır, adət bu cürdü ki, katdanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin katdaliğı özgə təvri olubdu: yəni çox asan vəchlə olub.

Əvvəl, yəni iki il bundan əqdəm, Xudayar bəy qılla yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qılla Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkarı ki, qılla öz səmtini qoyub, özgəni katdaliqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnayıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülasəyi-kəlam, camaat bir vaxt gözünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadı ki, katdadi.

Xudayar bəy katda olan kimi lap dəyişildi. Əvvəl başladı libasından. Paltarını təzələyib və əlinə bir zoğal ağacı alıb, xəbər verdi ki, onun adı Xudayar deyil, Xudayar bəydi. Kimin ixtiyarı var idi soruşsun haradan ona bəylik yetişib?! Amma xəlq bilirdi ki, bəylik ona oradan yetişib ki, qılla anasını siğə edib. İyirmi-otuz adamı Xudayar katda dama qatıb məhz o səbəbə ki, səhvən ona deyiblər Xudayar katda, deməyiblər Xudayar bəy.

"Çöçə-çöçə" – deyə-deyə Məhəmməd həsən əmi eşşəyi çıxardı küçəyə. Eşşək eşşəyi çıxan kimi bir oğlan uşağı, yeddi-səkkiz yaşında, tumançaq, başıacıq və keçəl, özünü çırpdı küçəyə və ağılaya-ağılaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan. Bu oğlan Məhəmməd həsən əminin xırda oğludur.

– Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah, qoymayacağam u...u...u...

Bu cür ağılamaqlıqnan və sızıldamaqlıqnan oğlan bərk-bərk uluğun quyruğundan yapışbı qoymurdu heyvan hərəkət eləsin.

Məhəmməd həsən əmi vaqiən çox məhrəban atadı; o, heç vaxt istəməzdi övladının ürəyini bir dənə sixsın. Odur ki, yavığa yeriyib, başladı yumşaqqlıqnan oğlunu sakit eləməyə.

– Sakit ol, oğlum. Eşşəyin axşam gənə qayıdıb gələcək evə də. Eşşəyə nə olur? Mən eşşəyi satmıram ki! Xudayar bəy əmin aparacaq şəhərə, orada ona çoxluca arpa verəcək.

¹ Tez, cold, ölüsti

– Yox, vallah, heç qoyamaram... hara qoyuram getsin e... heç qoyaram... heç dönə də!

Bu sözləri deyə-deyə oğlan uluğun başını çubuqnan qaytarırdı qat-sın genə həyəətə. Bu heyndə Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeri-yib, oğlanın kürəyindən bir ağac...

– Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur, görmürsən mənə burada? Vallahı, gönünü soyaram!

Oğlan “vay-vay” deyib, qaçdı soxuldu həyəətə. Xudayar katda eşşəyi minib, düzəldi şəhər yoluna. Kətdilər həmçinin dağıldılar. Məhəmməd-həsən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor qoydu getdi evinə.

II

Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi şəhərə.

Xudayar bəy eşşəyi Məhəmməd-həsən əmidən istəyəndə dedi ki, mənə nəçərmik istəyib. Amma yalan deyirdi, nəçərmik istəməmişdi, özgə mətləbi var idi. Əgər nəçərmikdən ötrü Xudayar katda şəhərə gəlirdi, lazımdı ki, bir az tez gələydi. O, özü bilirdi nəçərmik ancaq günortaya kimi divanxanada olar, günorta olcaq divanxana bağlanır. Xeyr, özgə mətləbi var Xudayar bəyin.

Eşşəyi qatıb karvansarayda Xudayar bəy üz qoydu bazara. Yeddi gırvənkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxıb Buzxana məhəlləsinə tutub başladı getməyə. Bir qədər gedib, çöndü sol küçəyə. Bu küçəni başa kimi gedib, genə çöndü sol səmətə. Bir dar küçəyə gedib və arxı tullanıb, bir alçaq qapının yanında durub qəndi qoydu yera və başladı üst-başının toz-torpağını təmizləməyə. Sol qıçını qalxızıb sağ əli ilə və sağ qıçını qalxızıb sol əli ilə salvarının balağını silib və papağını çıxarıb geydi sol əlinə və sağ əli ilə o tərəfini, bu tərəfini çırpıb qoydu başına. Qəndi vurdu qoltuğuna, bir öskürüb dəqulbaba elədi. Həyətdən bir övrət səsi gəldi:

– O kimdi?

Xudayar bəy bir də qapını döydü. Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açdı və Xudayar bəyi görəndə kimi qapını örtüb qaçdı həyəətə. Həyətdən qızın bu cür səsi gəldi:

– Buy ana, qapıda bir yekə kişi durub!

Xudayar bəy qızın sözlərinə bir qədər gülüb çağırdı qızı:

– Ay qız, qazı ağa evdədi?

Qız o qədər Xudayar bəydən qorxdı ki, cürət etmədi cavab versin. Bu heyndə qapı açıldı, bir cavan oğlan qapını daraxlıyib təəcüb ilə gözlərini dirədi Xudayar bəyin gözüne.

– Qazı ağa evdədi?

– Evdədi, sözünü de.

– Qazı ağanı görmək istəyirəm.

Oğlan bir söz deməyib qapını örtüdü və rədd oldu; sonra gəldi, qapını açdı və dedi:

– Gəl.

Xudayar bəy başını əyib, qapıdan içəri girib, iki pillə yendi həyəətə. Görünür budur ki, qazının övrəti həyətdə paltar yuyurdu; çünki oğlan qapını açmamış xəbərdarlıq verdi:

– Xanım, kənar ol, adam gəlir.

Həyətin bir səmtində var idi əngənək¹ yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib qapının yanında göl durmuşdu. Xudayar bəyin girdiyi yer əsla həyəət oxşamırdı; çünki burda dörd divardan savayı bir şey yox idi. Həyətin eni on addım və uzunluğunu on beş addım ancaq olardı. Sol tərəfdə divara səmt qalanmışdı çiçək pəncərəsi. Vəssalam. Bəlkə bura qazının dal həyətidir; çünki bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın. Qəzəz, əgər qazının bağı-bağçası olmuş olsa, Xudayar bəy bu girdiyi dal həyətdən savayı qeyri bir şey görmədi.

Oğlan həyətin sağ səmtindən girdi bir dar yola, yox oldu. Bir az keçdi, bir qoca kişi, belə bükülmüş, haman dar yoldan çıxıb, sol əli cibində və sağ əli gözlərinin üstə, bir qədər gəlib üzünü tutdu Xudayar bəyə.

– Sözlən nədir, dadaş?

– Əmi, qazı ağanı görəcəyəm, işim var.

– Sən haralısan, əzizim?

– Mən Danabaş katdasi Xudayar bəyem, qazı ağanı görmək istəyirəm.

– Geymənin altındakı nədir, qadan alım?

– Qənddir, götürmüşəm qazı ağaya. Bir xeyir işimiz var onda, bu da ağız şirindir.

¹ Saxsı löyən, paltar yumaq üçün tokno

Qoca kişi gəlidiyi yol ilə qayıtdı getdi. Bir neçə dəqiqədən sonra cavan oğlan dar yoldan çıxıb, əli ilə Xudayara işarə elədi gəlsin. Xudayar bəy oğlanın dalınca dar yol ilə gedib, girdi qəhvəxanaya və başmaqlarını çıxarıb, oğlanın dalıncasına girdi qazının otağına.

Xudayar bəy içəri giren kimi belə döyükdü ki, salamı da yadından çıxardı. O çox təəccüb elədi ki, həmin gördüyü qoca kişi əyləşib yuxarı başda döşəyin üstə. Söz yox, əl üstü başa düşdü ki, qoca kişi elə qazının özüdür. Qazı çoxdan duymuşdu ki, bu kişi xam düşübdür. Bu səbəbə nəinki Xudayar bəyin salam verməməsindən rəncidə olmadı, hələ bəlkə, özü ayağa durub salam verib, bəyə yuxarı başda yer görsətdi.

Xudayar bəy dübarə salam verib, keçdi yuxarı başa və oturub qəndi qoydu yərə.

Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Taqlara düzüldübdür çox bəni və hədsiz çini qab. Taxçalara düzüldübdür bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeylərdən. Beş-on taxça doludur boğça və paltarman. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salınıb pürbaha qalı və qalçalar¹.

Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir sandıq. Sandıqların üstə adam boyunca qalanıbdı çox qalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə bükülü qoyulub cərgə ilə dörd-beş dost yorğan-döşək.

Qazı məxmər döşək üstə oturub dayanmışdı cüt yastığa.

Elə ki Xudayar bəy qəndi çıxarıb qoydu yərə, qazı gülə-gülə üzün tutub Xudayar bəyə dedi:

– Bəy, bu qənd nədi, bu nə işdi?

Xudayar bəy gülə-gülə cavab verdi:

– Qazı ağa, bir xeyir işimiz var. Bu qəndi gətirdim ağız şirinliyi olsun.

– Ay şirin kam olasan, mənim qardaşım. Yəqin ki, kəbin kəsdirəcəksən.

– Xeyr, qazı ağa, kəbin deyil, siğədir.

– Nə eybi var, siğə dəxi yaxşı... Çox gözəl, çox gözəl. Allah mübarək eləsin. Siğəni sən özün eləyirsən, ya özgəsi eləyir?

– Xeyr, qazı ağa, özüm eləyirəm əgər iş düzəlsə.

Qazı üzünü qapıya səmt tutub, nökrəni çağırıb ona buyurdu ki, qəndi ortalıqdan götürsün, qəlyan doldursun və çay gətirsin. Sonra genə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Necə buyurdun, iş düzəlsə?

– Bəli, qazı ağa, əgər işi bir tövrənin yoluna qoysamız, biz sizə duaçı olarıq.

– Dəxi nə tövrü var ki! Siğədi, oxuyaram qurtarıb gedər də.

– Yaxşı buyurursan, qazı ağa, amma lazımdı ki, övrət tərəfindən bir vəkil olsun.

– Əlbəttə, mən demirəm ki, vəkil olmasın. Vəkil də görək olsun, şahid də görək olsun. Vəkilsiz, şahidsiz siğə oxunmaz ki.

Xudayar başını saldı aşağı, bir qədər fikir ələyib cavab verdi:

– Bəli, belədi.

Qazı dübarə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Pəs hanı sənin vəkilin və şahidlərin?

– Hələ ki, nə vəkil var, nə şahid. Görək necə olacaq.

Qazı çox təəccüb elədi:

– Bə sənə nə vəkilin var, nə şahidin var, haradan mən siğə oxuyacağam?

– Bəli, belədi, qazı ağa, belədi.

– Vallah, mən sənəin sözlərindən baş açamıram. Əgər siğə oxutmaq istəyirsən, görək övrət tərəfindən vəkil gələ, mən də siğəni oxuyam. Əgər vəkillər və şahidlər burda deyil, qalsın sonraya. Onlar da gəlsin, o vaxt siğəni oxuyum. Ya xeyr burda özgə bir maneçilik var, ta orasını da özün bilərsən.

Xudayar bəy qazının sözlərindən sonra bir qədər də xamuş olub və sonra dikəlib və qapıya səmt baxıb alçaq səs ilə dedi:

– Doğrudan-dogrusu, qazı ağa, mənim bir mətləbim var. Allahdan gizlin deyil, dəxi səndən niyə gizlin olsun.

– De, de görək. Əlbəttə, mənədən dəxi niyə gizlədəsən?!

Qapı açıldı, cavan oğlan padnos içində iki stəkan çay getirib birini qoydu qazının və birini də Xudayar bəyin qabağına. Qazı oğlana işarə elədi durmasın otaqda. Oğlan çıxıb gedəndən sonra Xudayar bəy alçaq səs ilə başladı:

– Qazı ağa, sözün əsl budur ki, bizim Danabəş kəndində bir dul övrət var. Mənim çoxdandı fikrimdədi onu siğə eləyim; amma övrət gəlmir. Bilirəm ürəküdlər, ya nədi. Deyir getmərim ki, getmərim. İndi qalmışam belə. Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu

¹ Xalı və xalçalar

idi ki, bu özrimi sizə yetirirəm, görüm siz nə buyurursunuz. Bu ömrə bəlkə bir çarə tapasınız.

Bu heyndə haman qız uşağı başını qapıdan soxdu içəri və dedi:
– Dədo, anam burdadı?

Qazı qızın üstünə çıxıran kimi qız rədd oldu. Sonra cavan oğlan qəlyanı götürüb qoydu qazının qabağına. Oğlan istədi dursun, qazı getməyi işarə elədi. Qazı qəlyanı damağına salıb, üzünü tutdu qonağa.

– İndi pəs nə tövr deyirsən eləyək?

– Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş olsa, gərək düzəldəsən bu işi.

Qazı qəlyana bir bərk qüllab vurub, başını bulaya-bulaya deyir:

– Bəli, gətidiyin iki girvənkə qənddir, zornan övrəti götürüb qatarıq sənin qoynuna. Get, ay həpənd!

Xudayar bəy qazının sözünün cavabında bir qədər dikəlib və sağ əlinin şahadət barmağını yuxarı qalxıb dedi:

– Bax, ey qazı, and olsun o bizi yaradan Allaha, sən əgər mənim bu işimi aşırısan, mən məlun adamam əgər başımı da sənin yolunda əsirgəməyəm.

– Bəradərim, mənə sənin başın lazım deyil, Allah sənin başını səlamət eləsin. Mənə bu lazımdır, bax bu.

Qazı bu sözləri deyəndə sağ əlini də yerdən böyük kəllə qəndin boyuca qaldırırdı yuxarı. Sözlünü deyib qurtardı, amma əlini çək-mədi. Bu halətdə saxlayıb diqqət ilə baxırdı. Xudayar bəyin üzünə. Əlini o vaxt yendirdi ki, Xudayar bəy razılıq cavabı verdi. Xudayar bəyin cavabı bu oldu:

– Qazı ağa, fikrini hara dağıdırsan? Mən bir para adamlardan deyiləm ki, deyim, vədə verim, dalısında durmuyum. Kişi bərkü başına nədən ötrü qoyur? Ondən ötrü qoyur ki, ona kişi desinlər. Pəs şəxsi ki, üzdə bir söz dedi, çıxdı eşikdə özgə söz danışdı, doxi onda kişilik sifəti qalmadı ki! Sən bir kəllə rus qəndi deyirsən, mən on bir kəllə götürim. Ürəyini niyə sıxırsan. Pulum yoxdu mənim? Xeyr, dövlətdən o qədər varımdır, heç sənin təkə ağaların yanında xəcalət qalmaram. Heç fikrini özgə yana dağıtma.

Xudayar bəy sakit oldu. Qazı başladı:

– Allah səni xəcalət eləməsin öz birliyi xatirinə. Rəfiqim, mən şəxsən simasından bilirəm ki, bu nə tövr adamdır. Mən indi müssin!

adamam. Mənim olar həştad və bəlkə doxi də artıq yaşım. Özümə görə də təcrübə hasil eləmişəm. Mən şəxsən üzünə baxan kimi bilirəm ki, nə tövr adamdır. Və bir də zahir batinin aynasıdır. Mən sənin üzünə baxan kimi yəqin elədim ki, sən necə adamsan. Əgər səndən bədgüman və naümid olsa idim, heç bu qədər danışmağa durmaz idim sənnən... Amma xeyr, məşallah artıq ləyaqətli adamsan. Mən də səninlə elə rəftar eləməyəm ki, axırda sənin yanında xəcalət olum. Mənə nə lazımdır on bir kəllə qənd. Sən mənə iki kəllə qənd gətirsən, birini doğrayıb paylaram füyuraya, ancaq ağız şirninliyindən ötrü, – necə ki, özün də buyurdun, – bir kəllə rus qəndi səndən alacağam. Vəssalam. Mənim yoxsa artıq təməmin yoxdur. Söz yox, əgər qəndin yanına bir girvənkə çay gətirsən, nə sözlüm var?

– Bax, bu gözüm üstə, bax bu gözüm, bax bu gözüm üstə, bax bu gözüm üstə...

Bu sözləri deyirdi və sol əlini qoyurdu gah sağ gözünün, gah sol gözünün üstə. Axır sözünü bu cür tamam elədi:

– Dəxi sözün nədi, qazı ağa? Bunlar hamısı baş üstə. İndi bəs sən mənim işimi nə tövr sazlayacaqsan?

Qazı başını saldı aşağı, bir qədər təsbeh çevirib “ya Allah” dedi və durdu ayağa, gətirdi kitabları eşib, bir qara cildli kitab götürüb açdı. Gözlüyü taxdı gözünə və başladı alçaqdan oxumağa. Qazının səsi çıxmırdı, ancaq dodaqları tərpəşirdi. On dəqiqə çəkdi qazının oxumağı. Sol əlinin şahadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Bilirsən, bəy, bu məsələ çətin məsələdir. Belə işlər az-az itti-faq düşür. Kitabə ondan ötrü baxıram ki, görək şəriət bu xüsusda nə buyurur.

Qazı bu sözü deyib genə cumdu kitaba, bir qədər oxuyub sevin-cək kitabı bükdü qoydu qabağına.

– İnşallah kəşf edəcəyəm bu məsələni, kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm. Bəy, buyur görək qənd və çay nə vaxt gələcək?

– Qazı ağa, elə bu saat, elə deyirsən durum bu saat gedim alım götürim. Mənim ölimdə çətinindir?

– Əzizim, qəndi və çayı gətirərsən qoyarsan buraya, sonra gedib üç-dörd nəfər kəndiniz əhlindən gətirərsən mənim yanıma. Amma görək o şəxslər hamısı sənin rəfiqlərindən ola. Onların birisi gəlib mənə deyər ki, həmin övrət mənim anamdır. Bu şəxsə, yəni sənə

gəlmək istəyir və məni bu xüsusda vəkil eləyibdi. Qeyriləri də şahadəət verərlər. Vəssalam. Mən də sığını oxuyaram, qurtarıb gedər.

– Qazı ağa, əgər iş bu cür qurtaracaq, bu lap asan işdi. Üç-dörd nədi, yüz adam kondimizdən tökərəm bura. Hər nə soruşursan soruş, mən dediyimi onlar da desinlər. Kimin ağzıdı mənim sözümdən çıxsın?

Bu sözləri deyib Xudayar bəy durdu ayağa.

– Gedim görüm kondimizin adamlarından şöhrədi kimi tapa biləcəyəm.

Xudayar bəy qapıdan çıxmaq istəyirdi, qazı çağırır dedi:

– Bəy, içəri zəhmət çox, səni iki vəsiyyətim var. Əvvəla budur ki, qənd-çaya, söz yox, pul verəcəksən. O pulları sən çöldən tapmısan ki... Əlbəttə, alınının tərili qazanmışan. Pəs çünki belədi, bəri say elə, yaxşı mal al. Zəmanə indi çox xarab olub, adamı ölüstü tovluyurlar. Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Prodski deyirlər. Səy elə həman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olar olsun.

Xudayar bəy:

– Baş üstə – deyib istədi çıxıb getsin. Qazı genə çağırır qaytardı otağa.

– Əzizim, mən öz elədim iki vəsiyyətim var; birini dedim, birini də deyim, ondan sonra azadsan.

– Buyur, qazı ağa.

– İkinci vəsiyyətim budur ki, bizim bu işimiz görək ölən günə kimi öz yanımızda qalsın.

– Ay qazı ağa, uşaqsan? Məni elə nədən bilmə.

– Qulaq as, sözümlə qurtarım. Bəli, bu iş görək məxfi qala.

– Necə görək qala?

– Görək gizlin qala, heç kəs görək bu işdən xəbərdar olmaya. O adamlar ki, sən bura gətirəcəksən, görək sənə elə rəfiqlərin olsun ki, bu sirri özəsinə verməsinlər. Ondən ötrü ki, söz yox, burada bir xilafşer əməl yoxdu, amma çünki bu cür işlər az ittifaq düşür, hər eşidən güman edəcek ki, burada bir xilaf əməl var. Pəs bu səbəbə bu iş əlbəttə, əlif əlbəttə, görək sənə, mənə və şahıdlarının arasında qala. Vəssalam. İndi gedə bilərsən.

– Baş üstə, qazı ağa, baş üstə. Əlbəttə, belədi.

Bu sözləri deyib, Xudayar bəy qazının evindən çıxıb, üz qoydu getməliyə.

Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yeni bazar çayına, dəstəməz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara. Çarşı ilə gedib və qazı nişan verdiyi ermənini soruşub, getdi girdi bir böyük dükana. Qəfəsinin dalında bir qarnı yoğun erməni oturub yazıya məşğul idi. Xudayar bəy dükanın o səmtinə baxıb, bu səmtinə baxıb, çıxardı çubuğunu və başladı doldurmağa. Karapet ağa qələmi qoydu yerə və təəccüb ilə baxdı Xudayar bəyin üzünə. Xudayar bəy çubuğu doldurub yeridi Karapet ağanın yanına və əlini qoltuq cibinə uzadıb və bir çimdik qov çıxardı, tutdu Karapet ağanın qabağına.

– Zəhmət olmasa bir ispiçko çox, bu qovu yandırım.

Karapet ağa qeyzən cavab verdi:

– Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa. İtil!

Bu sözləri deyər-deyər Karapet ağa ayaq üstə durub deyəsən ki, istəyirdi qəfəsinin dalısından sıçrayıb, Xudayar bəyi alıb yatsın.

Xudayar bəy bir az sinib çəkildi kənara. Çox təəccüb elədi Xudayar bəy erməninin bu tövr rəftarına. O haradan güman eləyirdi ki, Karapet ağa od verməyəcək, o, çubuğunu yandırır. Danabaş kəndində o bir adamdan bu cür tərək-ədəblilik görməmişdi. Kimin ixtiyarı var Xudayar bəy çubuğu cibindən çıxardan kimi qov yandırır onun qabağına tutmasını? Amma nə eləmək? Danabaş kəndi qalıb Danabaş kəndində. Burada ki, şöhrədi. Şöhrət gəlib Danabaş kəndi əvəzi olmaz.

Xudayar bəy üzünü bir az turşudub və qaş-qabağını töküüb, bu cür Karapet ağanın cavabını verdi:

– Xozeyin, sən nəhaq yerə çıxırırsan. Mən gəlməmişəm ki, sənə dükana çatıb talyam. Mən gəlmişəm sənə ilə sövdə eləyim. Dəxi sənə mənə üstümə çıxırmağın lap artıqdı. Mən gəlmişəm sənədən qənd alam.

– Bəli, sən mənədən yarım girvənkə qənd alacaqsan, mən duraram sənə oğlurından öpörəm.

Xudayar bəy çubuğun tənəkisini doldurdu kisəsinə və çubuğunu taxdı belinə və cavab verdi:

– Xozeyin, əvvəl sən tanı gör mən kiməm, sonra mənə üstümə çıxır. Mən sən deyən adamlardan deyiləm ki, gəlib yarım girvənkə

qənddən ötrü sənə baş ağrısı verim. Mən Danabəş kəndinin katdasi Xudayar bəyəm. Mən gəlmişəm nəinki yarım gırvənkə qənd alam, mən sənədən bir kəllə qənd alacağam, yekə kəllələrdən.

Karapet ağa bir az yavaşdı:

– Mənim gözüüm üstə. Mən nə deyirəm ki! Mən demirəm ki, sən niyə mənədən bir kəllə qənd almırsan. Mən onu deyirəm ki, sən yaxşı eləmədin mən yazı yazan vaxtda qovu uzatdın mənim qabağımıza. Mən indi yazıda qələt düşdüm. Mənim indi zəhmətim lap çox oldu. Görək sən gedəndən sonra bu yazdığımı bir də yazam.

– Qoraz, ta indi keçib. Hər nə olub, olubdu. Qəndi indi neçəyə verəcəksən mənə?

Karapet ağa qafəsinin taxtasını qovzayıb çıxdı kənara və gəldi qalanmış qəndin yanına və əlini kəllələrin birinin üstünə qoyub başladı:

– Bax, qardaşım bəy, bu qənd lap elə yaxşı qənddi. Bu qəndi sənə verəcəyəm yeddi manat iki şahıya. Bu lap yaxşı qənddi.

– A kişi, zarafat ələyirsen? Qəndi indi yeddiyə hər yanda verirlər də. Gözün məni gördü?

– Harda yeddiyə verirlər? Heç belə şey olmaz, məzhəb haqqı. Yeddi iki şahıdan bir qəpik əskiyyə verməzlər.

Xudayar bəy bir az dinməyib, gənə həmin çubuğu çıxardıb başladı doldurmağa. Karapet ağa cibindən bir spicka çıxardıb yandırdı. Xudayar bəy çubuğu alışdırdı və dedi:

– Yaxşı–yaxşı! Mən çoxdan bildirdim ki, sən bahacılısan. Heç sənənmə bacarmaq olmaz. Yaxşı–yaxşı! Götür bir kəllə çək, görək nə qədər gələr.

Karapet ağa yekə kəllələrin birini qucaqlayıb qoydu tərəziyə.

– Bu on, bu da on–iyirmi. Bu beş, bu üç, bu iki, bu da yarım. Bəli, düz otuz gırvənkə. Otuz gırvənkəsi otuz abbası, bu altı manat, çıxacaq doqquz şahısını, qalar beş manat on bir şahısı.

Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb qoydu yerə.

– Karapet ağa, indi Allaha şükür, məni tanıdın ki?

– Necə yəni tanıdım?

– İndi bildim mən kiməm də?

– Sən kimsən?

– Mən Danabəş kəndinin katdasi Xudayar bəyəm.

– Mən də ikinci kild kupets Karapet ağayam.

– Ay atana Allah rəhmət eləsin. Bu sözləri mən ondan ötrü öz edirəm, indi dünyada qəlp adam çoxalıbdır. Birisi gəlib niyə səvdə elər, and içər, Allaha, peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu götürərəm. Üç gün olur ay, bəlkə üç il. Amma Allah mənə bir ölüm göndərsin, bu cür qəlp işlər tutmuyum. Sözüün doğrusu, bu gün iş belə gətirdi, yanımcə şahərə pul götürməmişəm. İndi mən qəndi aparıram, inşallah sübh tezdən sənəin beş manat on bir şahımı burada hazır elərəm.

Karapet ağa bu sözləri eşitcək cold qəndi aparıb qoydu yerinə və qayıdib sağ əlini qoydu Xudayar bəyin çiyinə, sol əli ilə qapını göstərdi.

– Di get, çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get.

Xudayar bəy dinməz–söyləməz dükandan çıxıb üz qoydu getməyə. Axşam azanına ancaq yarım saat qalırdı ki, Xudayar bəy gəldi çıxdı hamam karvansaraya ki, eşşəyi qatmışdı.

Xudayar bəy karvansaranın qapısına yetişcək içəridən bir alçaq qədək arxalıqlı, boz papaq, ağ tuman kişi çıxıb qaş–qabaq ilə üz tutdu Xudayar bəyə:

– A kişi, Allah atana rəhmət eləsin, gəl bu xatanı bizim başımızdan sovdur! A kişi, bu beləni götürüb qatmışam tövləyə, biz tənəə doyduq ki! Sən allah, gedim ulağı çıxardım, götür apar.

Bu sözləri deyib güdək kişi, – ki karvansaranın odabaşısı olsun, – istədi qayıda karvansaranın həyətinə. Xudayar bəy onu çağırıb saxladı:

– Yavaş görüm, hara gedirsən? Necə beləni götürüb qatmışam tövləyə? Yəqin ki, ulağ malların yola getmir. Axı mənim ulağım sakit ulağı. Sən niyə bu sözü deyirsən?

Odabaşı əlini ölçə–ölçə qayım səslə başladı:

– A kişi, sən allah, zarafat eləmə. Mənim keffimin o vaxtı deyil. Eşşəyini çıxardım, götür apar.

Xudayar bəy qayım səslə cavab verdi:

– Rəhmətliyin oğlu, bir sözünü mənə de görüm ki, axı nə olubdu?

– Nə olacaq, yekə kişi! Xalqın eşşəyini oğurlayıb gətirmisən qatmışam mənim karvansaraya. Niyə? Görək mənə qənd–qərəzin var?

– Ə, dəli olmamısan ki! Ya keffilsən? Mən niyə xalqın eşşəyini oğurluyuram? Vallah, heç artıq–əskik danışma ki, peşman olarsan.

– Yaxşı, rəhmətliyin oğlu, özgə eşşək tapa bilmirdin, gedim Məhəmməd həsən əminin eşşəyini gətdin, bizi qoydun qalmaqala?

– Necə qalmaqala qoymuşam mən səni?

– Neco qalmaql olacaq? Sən elə eşşəyi tövləyə qatıb oyza¹ cummuşdun, Məhəmməd həsən əminin xırda oğlu ox kimi özünü soxdu karvansarayı ki, eşşəyi aparacağam. Mən də nə tövr verəydim? Dəxi nə deyim, başına dönüm! Bu oğlan özünü çırpır yerden yera ki, ya özümü görək öldürüm, ya da bu saat görək eşşəyi aparam. Axırı lap nələc qalıb, getdim bir qaradovoy çağırıdım, oğlamı döyə-döyə çıxartdı eşiyə.

– Heyif, heyif, heyif ki, mən burda olmamışam. Vallahi ki, ölüsünü qoyardım oğlanın burda! Onu mən sağ ötürürdüm kəndə? Sən pəs niyə mənə gəlib çağırmadın?.. Qorəz, keçib. İndi hava qaranlıqlayır, mən dəxi kəndə qayıd bilmərəm. Mən özümdə görək qalam, eşşək də görək qala. Bu gecə sənə qonağam, Kərbəlayı Cəfər əmi.

– Qonaqsan, gözüm üstə yerin var. Əlbəttə, indi də getmək olmaz. Hava lap qaranlıqlayır. Di burda niyə durubsan? Buyur, gedək mənzilə.

Kərbəlayı Cəfər əmi qabaqca və Xudayar onun dalınca gedib girdilər bir xırda qaranlıq hücrəyə. Kərbəlayı Cəfər əmi girən kimi bir spıçka çəkib, sol tərəfdə divara vurulmuş xırda lampanı yandırdı və qonağa yer göstərdi. Hücrənin fərqi ibarətədi bir palazdan. Yuxarı başda qoyulmuşdu bir bükülü yorğan-döşək, bucaqda var idi bir sənək, bir lüleyin və süpürgə. Çirkli divarların ne təqları var idi, ne taxçası. Xudayar bəy palaz üstə oturub dalını dayadı yükə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağa. Sonra üzünü Kərbəlayı Cəfər əmiyə tutub dedi:

– Gəl otur görək, Kərbəlayı Cəfər əmi. Gəl mənə bir od da zəhmət çək ver. Gəl, gəl otur söhbət edərk bir az.

Kərbəlayı Cəfər əmi də həmçinin başmaqlarını çıxarıb, keçdi oturdu bir tərəfdən və bir spıçka çəkib titlu Xudayar bəyin çubuğuna. Xudayar bəy çubuğu alışırdı.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən görək bu ohvalatı mənə deməyeydin. Sən mənim üroyimə bir ox vurdun. Allah görüm Məhəmməd həsən əminin atasına lənət ələsin! O mənə xalq içində rüsvay elədi. Mən bu yaşa gəlmişdim, indiye kimi bu cür bədnam olmamışdım.

Xudayar bəy sözünü deyib və dinləyib çubuğu uzatdı verdi Kərbəlayı Cəfər əmiyə. O da “ya Allah” – deyib çubuğu aldı və sümürüb dedi:

¹ O üzo, o tərəfə

– Yaxşı buyurursan, Xudayar bəy. Axır Məhəmməd həsən əmi neyləsin? Onun nə günahı var? Sən eşşəyi götürəndə ona xəbər verseydin, heç belə olmazdı. Onda bilərdilər ki, eşşəyi sən götürmisen, da oğlunu göndərməzdi.

– A kişi, adına and olsun, eşşəyi mənə Məhəmməd həsən əmi özü verib. Eşşəyi mənə o dayıys özü veribdi, o qurumsaq özü veribdi, o Əmər özü veribdi. A kişi, niyə inanmırsan?

– Niyə də inanmıram? Xeyr, inanıram.

– Qurani-münzəl haqqı özü veribdi. Niyə, mən üç yüz evin kadası ola-ola bir uluq da tapa bilmirəm, gedirəm oğurluqca öz gələrimin eşşəyini götürürəm?

– Xeyr, inanıram da, niyə inanmıram?

Kərbəlayı Cəfər dikəlib çubuğu verdi Xudayar bəyə, Xudayar bəy bir-iki sümürüb genə başladı:

– İndi sən görürsən, Kərbəlayı Cəfər əmi, mən qisasımı Məhəmməd həsən əmidən almasam, mən bu saqqalı qırxdıraram!

Kərbəlayı Cəfər əmi bir az gülümsünüb və bir qədər dikəlib sual etdi:

– Yaxşı, sən nə eləyə bilərsən ona?

– Mən onun gözünə ağ sallam! Nə eliyəcəyəm ona? Mən onun böyüyü deyiləm? Gün olmaz ki, onun mənə işi düşməsin. Basaram palçığa, çıxararam üstə, ayaqlaram. Nə eliyəcəyəm?

– On-on iki yaşında bir oğlan sol əlində bir çölmək sallaya-sallaya girdi içəri, çölməyi qoydu yera və üzünü tutdu Kərbəlayı Cəfərə:

– Dadaş, bu gün anam əti bir az yandırır, yeyə bilsəniz yaxşıdır. Bir bax gör.

Kərbəlayı Cəfər qeyzən cavab verdi:

– Ay ananın dədəsinin gorunu... Allahü əkbər! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın, ya pişiyə verməsin.

Oğlan başını aşağı əyib dedi:

– Yox, dadaş, vallah, ananın heç bir günahı yoxdu. Bu gün getmişdi hamama. Qonçaya da tapşırıbmışdı hərdən-birdən oto baxsın. Qonçanın da başı ne bilim nəyə məşğul olubdu, əti yandırır.

– Niyə, hamam ananın başına uçsun! Elə görək bu gün anan gedəydi hamama?

Oğlan təəccüblü cavab verdi:

– Pəs havaxt görək gedəydi?

Xudayar katdaya aclıq çox kar eləmişdi; çünki səhərdən, kənddən çıxandan bir tikə çörək yeməmişdi, savay qazının bir stəkan çayından. Oğlan çölməyi içəri gətirən kimi bozbaşın qoxusu Xudayar bəyə belə xoş gəldi ki, könlündə Kərbəlayı Cəfərin övrotinə iki min yaman dedi. Xudayar bəy gördü ki, ata ilə oğlun mükəlliməsi çox uzun çəkəcək, amma onun üroyi də gedir acından; bu səbəbə ortalığa söz atdı ki, bəlkə söhbət qurtara. Çölməyi dıqladaraq:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, vallah, hər nə deyirsən de, amma deyirəm ki, oğlanın xəbəri yoxdu. Ət bir tikə də yanmayıb, qovrulubdu. Ətin çox yaxşı qoxusu gəlir.

Kərbəlayı Cəfər durub bucaqdan bir sarı qaşığı tapıb, gəlib çömbəldi çölməyin başında. Çölməyin qapağını götürüb, bir qaşığı ətin suyundan götürüb içdi və ağzını marıldadıb, qaşqabağını turşudub, üzün tutdu Xudayar bəyə:

– Xeyr, bu əti yemək olmaz.

Qərər, Kərbəlayı Cəfər bir qədər də övrotindən giley elədi, bir qədər də söyüşdən, lənətdən dedi. Axırı nələc qalıb, gəldi süfrəni açdı ortalığa, bir az quru çörək doğradı siniyə və sağ qolunu çərməyib çölməyi üzüqoylu elədi sinninin üstə, sonra otları bir-bir seçdi qoydu çölməyə, hər iki əli ilə çörəyi qanşdırıb Xudayar bəyə təklif elədi:

– Bismillah, Xudayar bəy, irəli çəkilib görək. Hərçənd ot də yanıbdı, amma baxtından kūs, xa-xa-xa...

Xudayar bəy irəli çəkilib əlini uzatdı. Bir neçə tikə götürüb dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, əl olsun Allaha, sən lap nainsaf adam-san. Kişi, kim deyir ki, bu ət yanıb? Vallah, əgər bir tikə də yanıbdı. Ta bundan yaxşı ət bisməz.

Xudayar bəy, lap yalan deyirdi. Əvvəla, ondan ötrü ki, çox acmışdı. Ac adama yanıbmış ot də xoş gələr. Və bir də ki, bura şəhərdi, genə necə olsa, şəhər bozbaşı ilə kənd bozbaşı bir olmaz. Genə şəhər bozbaşının yanıbmış kənd bozbaşının lap yaxşısından ləzzətli olar.

Bəli, Kərbəlayı Cəfər və Xudayar bəy hər ikisi məşğul oldular, yeməyə. Oğlan bir az durdu, sonra çıxıb getdi. Xudayar bəy sol qıncını qabağına uzadıb, sağ qıncını dikəltmişdi. Belə ki, sağ qıncı süfrənin içində idi. Amma Kərbəlayı Cəfər diz üstə oturub, üzüqoylu düşmüşdü çörəyin üstə. Belə ki, az qalırdı burnu dəyə siniyə.

Çörəyi yeyib qurtardılar. Kərbəlayı Cəfər süfrəni, qabları yığışdırıb qoydu kənara. Hər ikisi əllərini silib çəkildilər. Xudayar bəy bir köhlədiyib, götürdü çubuğunu və deldurub alışırdı və bir qədər çəkib, uzatdı Kərbəlayı Cəfərə səmt.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, mənə bir yeddi manat lazımdı. Görək hər necə olmuş olsa, tapıb mənim işimi düzəldəsən.

Kərbəlayı Cəfər əlüstü cavab verdi:

– Xudayar bəy, peyğəmbər haqqı mənə yoxdu. Olseydi hansı qurumsaq müzəyiqə elərdi?

– Özündə yoxdu, özgədən tap. Qərər, onu bunu bilmirəm, görək nə yolən olsa, tapıb verəsən.

Kərbəlayı Cəfər bir az fikirdən sonra dedi:

– Vallah, yaxşı deyirsən. Amma indi əsr çox xarabdı. Hamı indi elə bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? İndi hər kəsə gedim deyim mənə bir yeddi manat lazımdı, deyəcəm gətir yanımda on yeddi manatlıq bir şey zəloq¹ qoy.

– Heç zərər yoxdu, nə eybi var. Sən bir elə adam tap ki, mənə yeddi manat versin, mən onun yanında on yeddi manatlıq şey girov qoyum. Genə sözlən var?

Kərbəlayı Cəfər genə bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– İndi sənin yanında nəyin var ki, zəloq qoyasan?

– O sənə borc deyil. Sən pulu tap, gör qoyaram, ya yox.

– Axır necə ola bilər ki, mən bilməyim, sən necə şey girov qoyacaqsan?! Bəlkə pul sahibi sən qoyduğun şeyi qəbula götürmədi.

Xudayar bəy bir qədər duruxdu. Çubuğu götürüb başladı doldurmağa. Üzünü Kərbəlayı Cəfərə tutub alçaqdan dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən hər kəsdən olmuş olsa, mənə yeddi manat tap, gətirdiyimi eşşək olsun zəloq. Nə vaxt mən sənə pulunu gətirib verdim, sən də mənim eşşəyimi qaytarıb verərsən özümə.

– Xa, xa, xa! Xa-xa-xa!.. Xudayar bəy sənə dostgahın varmış... xa-xa, xa! A kişi, sən zarafat eləyirmişsən... xa, xa, xa...

– Qardaş, dəxi niyə gülürsən? Hansı məlum zarafat eləyir?!

– Xa, xa, xa... A kişi, eşşək sənə deyil ki, onu girov qoyasan! Söz yox, qoyarsan. Amma sabah olcaq eşşəyin sahibi gəlib eşşəyi aparacaq da! xa-xa-xa...

¹ Girov

– Yavaş, qoy görək, a kişi, bir az yavaş gül, qoy sözümü deyim. And olsun Allaha, mən zarafət eləmirəm. Yaxşı, eşşəyin sahibi nə deyib səndən eşşəyi istəyəcək? Eşşəyin sahibi sənə kimin yanında eşşək tapşırıb? Bəli, gəldi dedi: “Mənim eşşəyim burdadı, eşşəyimi ver”. Deyəsən: “Kimin yanında sən mənim karvansarama eşşək qatmısan?” Ya xeyir, sənə dedi: “Pəs eşşək necə oldu?” Sən də ki, “eşşəyi hər kəs gətirib bura qatmışdı, haman adam da eşşəyi çıxarıb apardı”. Onnan sonra mən bilərəm, eşşəyin sahibi bilər. Dəxi sənə nə dəxli var?

Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy çubuğu uzatdı Kərbəlayı Cəfərə. O da çubuğu alıb, məşğul oldu çəkməyə. Bunların söhbəti çox uzun çəkdi. O, belə dedi, bu belə dedi. Axırı bu cür şort bağladılar: Kərbəlayı Cəfər Xudayar bəyə yeddi manat versin və eşşək qalsın onun ixtiyarında. Hər nə eləyir eləsin: ya satsın, ya gizlətsin, ya nə eləyir eləsin. Xudayar bəy də kəndə qayıdıb xəbər versin ki, eşşək karvansaradan oğurlanıb. Hərgah Məhəmməd həsən əmi çox atılıb düşsə və şıltaq eləsə, Xudayar and-aman içsin ki, miravoy suda ərizə verib, karvansaraçıdan eşşəyi istəyir. Əgər Məhəmməd həsən əmi şəhərə gəlib, Kərbəlayı Cəfərdən əhvalatı soruşsa, Kərbəlayı Cəfər and içsin, aman eləsin ki, həqiqətdə eşşək oğurlanıb; yəni Xudayar bəyin bu işdə heç günahı yoxdu.

Bu cür tədbiri tökən kimi Kərbəlayı Cəfər çıxdı eşiyə və bir qədər yubanıb gəldi oturdu və cibindən bir beşlik və iki töklük çıxarıb, qoydu Xudayar bəyin qabağına. Xudayar pulu götürüb qoydu cibinə, bir qədər dikəldi. Sağ əlini Kərbəlayı Cəfərin qabağına uzadıb dedi:

– Ver əlini mənə.

Kərbəlayı Cəfər həmçinin sağ əlini verdi Xudayar bəyin əlinə.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, Allah sənin oğlunu saxlasın və səni səlamət eləsin. Allah öz birliyi xatirinə sənə bu sövdədə xeyir versin.

IV

Xudayar bəy yeyib qarnı tox və yeddi manatı cibinə qoyub, arxayın və rahat uzanıb yatdı. Yəqin ki, çoxdandı onun yuxusu bu – gələcək kimi şirin olmamışdı.

Amma dünyada bəzi vaxt, bəlkə də çox vaxt çox təəccüblü işlər ittifaq düşür. Məsələn, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətmən

yıxılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kəndində üç yerdə matəm qurulubdu. Üçünə də Xudayar bəy özü bais olubdur. Doğrudan, çox gülməli əhvalatı və çox qəşəng əhvalatdır. Ondən ötrü qəşəng əhvalatdı ki, adam güllür, ürəyi açılır. Yoxsa nəyə lazımdır qəm və qüssə gətirən hekayət?!

Bəli, bu saat, elə bu dəqiqə, bu gecə şəhərə kimi Danabaş kəndində üç evdə matəm qurulubdur. Biri Məhəmməd həsən əminin evində, – necə ki, məlumdu, – biri Xudayar bəyin öz evində və biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxacaq başa.

Zeynəb qırx-qırx iki yaşında, kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir. İki il bundan irəli əri Kərbəlayı Heydər ölüb. Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, on yeddi yaşında, iki də qızı: Fizzə yeddi yaşında və Zibə dörd yaşında.

Zeynəb nə Zeynəb!

Hani irəliki Zeynəb? Onu iki il bundan əqdəm¹ görəndə indi heç tanımaz. Zeynəbi göröydiniz əri Kərbəlayı Heydərən sağlığında. Danabaş kəndində Zeynəbin adı tək idi gözəllikdə.

Zeynəb uşaqlıqda bir yetim qız idi. Amma çox gözəlliyi səbəbə bibisi aparıb öz evində saxladı, bu qəsd ilə ki, alsın öz oğluna. Qərəz, bibisinin oğlu öldü və Zeynəbin adı bir elə şöhrət tapdı ki, elçi-elçi üstən tökülüb gəlirdi. And içirlər ki, bir ilin içində Zeynəbin on dörd müştərisi var idi. Hamısı da ağıllı-başlı yerlərdən. Axırı, qismət belə gətirdi ki, Zeynəbi verdilər Heydəre; yəni çox yaxşı elədiklər ki, verdilər Heydəre. Ondən ötrü ki, Heydərən atası Kərbəlayı İsmayıl kəndin mötəbər şəxslərindən biri idi və Zeynəbin qeyri müştərilərindən nə dövletdə əşk idi, nə də hörmətdə.

Zeynəb Heydəre gələndən üç il sonra Kərbəlayı İsmayıl vəfat edib, doqquz ulaf, dörd-beş qaramal, iyirmi üç qoyun və yeddi keçi və iki xalvar zəmi qoyub getdi. Söz yox, dövlətin yansı çatdı Heydəre və yansı da qardaşı Rzaya.

Bir ildən sonra Rza öldü və Heydər atasının dövlətinə tək oldu malik və işi gəldikcə başladı tərəqqi etməyə. Amma bununla belə, söz yox, xərci də az deyildi. Əvvəla, atasının və qardaşının ehsan və Kərbəlaya göndərmək xərci, sonra özü də Kərbəlaya gedib

¹ Qabaq, əvvəl

qayıdıb, genə dalı düşdü. Necə də dalı düşməsin? Hesab eləyirdi ki, atasının və qardaşının nəşlərini Kərbəlaya göndərməliyə və öz Kərbəlaya getməliyinə düz iki yüz manat xərci çıxıb. Amma Allah-taala rəhim Allahdır. Çünki bu pulları Kərbəlayı Heydər mübarək yolda xərcləmişdir, genə axırda Allah-taala öz qüdrət əli ilə Kərbəlayı Heydərini işini düzəltdi. Belə düzəltdi ki, Kərbəlayı Heydər öləndə özüne yetmiş manat xərc çıxdı və bundan əlavə övrəti Zeynəbə iki yüz əlli manat, oğluna yüz qırx və hər qızına yüz manat pul çıxmışdı. Qalan zəmilərini vəsiyyət elədi övrətinə və qızlarına. Amma həyatı da verdi oğlu Vəliquluya.

Kərbəlayı Heydərini ölməyi övrəti Zeynəbə üçün yekə müsibət oldu. Artıq qəm və qüssə elədi, yazıq övrət ərinin ölməyinə. İndi bu saat hər cümə axşamı ərinin qəbrinin üstə gedib, bir yekə mərəkə qurar. Vəqion az-az tapılar bu cür istəklə övrət. Amma bununla belə, Zeynəbə bir tikə naşükürlük eləmir. Qəm və qüssə içində genə həmişə Allaha şükür və sona eləyir ki, Allah-taala ona bir parça çörək verib, özlərinə möhtac eləməyib. Və bir də ki, evlənməli oğlu və iki qızı... Genə Allah bərəkət versin, bunların hamısının şükrünü yerinə yetirmək lazımdır.

Zeynəbə oğlundan yerdən-göyə kimi razıdır. Ondan ötrü ki, Vəliqulu o itaəti ki, anasına eləyir, bəlkə atasına eləməzdi. Vəliqulu nəinki anasına nisbət, bəlkə özlərinə görə də artıq üzüyola oğlandı. Yəqin ki, anası desə öl-öləcək, qal-qalacaq. Atasını ölənin gündən bugünkü günə kimi bir elə vaxt olmayıb ki, Vəliqulu işini-gücünü boşluyub, müsahiblərinə qoşulub gəzməyə və kəfə məşğul olsun.

İnsafən Vəliqulu çox məzlum oğlandı. İndiyədək Zeynəbə Vəliquludan bir tük qədər də inciməmişdi. Amma axır vaxtda iş belə gəldi ki, Vəliquluyunan anasının arası bərk döydi.

İş bu cür oldu.

Görək əhvalatı başdan başlayaq. Mərhum Kərbəlayı Heydər ilə Xudayar katbə bərk rəfiqlilər. Əvvəl cavanlıqdan ta Kərbəlayı Heydər ölənin günə kimi Xudayar bəy ilə onun arasında qıl keçməzdi. Can deyib can əşidirdilər. Gecə və gündüz gözməkləri bir, yeməkləri bir, oturmaqları bir, durmaqları bir. Bunların dostluğu ta o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap bədgüman oldu. Belə ki, bunların dostluğunu hər bir tövr başa düşürdü. Biri deyirdi ki, bunlar xəlbətcə o taydan¹

kandrobət malı keçirib satırlar. Amma xeyr, belə deyildi. Bu xəyal xam xəyaldı. O səbəbə ki, Xudayar bəyi bilmirdi, amma Heydər əslən ata minməyi bacarmazdı. Xeyr, bu deyildi.

Bəzisi də deyirdi ki, bunlar qəlp pul qayırırlar. Vəqion, çox təəcüblü şeydir. Danabaş kəndi qəlp, pul?! Aya, görək Danabaş kəndində heç saf pulnan qəlp pula təfəvüt qoyarlar? Heç tanırlar qəlp pul nədir, ə, saf pul nədir? Xeyr, belə deyil.

Vəssalam ki, hərə bir cür güman edirdi.

Qoraz, xalq nə güman eləyir-ələsin, amma zahirən Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluğa oxşayırdı.

Keçmiş günlərin bir günü, qış fəslə idi. Gecədən üç-dörd saat keçmişdi. Hər iki rəfiq, yəni mərhum Kərbəlayı Heydər və Xudayar bəy və bunlardan saxayı Kərbəlayı Heydərini qonşularından bir neçə kəndli Kərbəlayı Heydərgilin tövlə otağında oturub məşğul idilər söhbətə. Məlumdur, qışın uzun gecələrini yatmaqdan qurtarmaq olmaz. Odur ki, Danabaş kəndində atadan-babadan qalma bu bir adətdi, hər məhəllənin adamları, – çünki indi dəxi bir iş-güc yox, – bir tövlə otağına yığışıb, ta gecədən altı saat gedənə kimi, danışmaqdan, deməkdən, gülməkdən keçirirlər. Çox vaxt belə olur ki, bu oturanların birisi yaxşı əhvalatdan, hekayətdən nağıl edir, xalq da qulaq asır.

Bəli, Xudayar bəy bir tərəfdə və Kərbəlayı Heydər bir tərəfdə oturub, hekayətə qulaq asırdılar.

Danabaş kəndinin mollası Molla Pirqulu “Bəxtiyarname”¹ kitabından bir əhvalat oxuyurdu. Oturanların hamısının fikri mollada idi. İttifaq da belə düşdü ki, haman iki rəfiqlərin ikisinin övrətləri hamilə idi. Həmin gecə ikisinin də ağrısı tutmuşdu. Hekayənin şirin yeri idi. Tövlənin qapısı cırıltı ilə açıldı. Tövləyə iki oğlan uşağı, bir qız uşağı soxulub, goldilər kondlilərin yanına. Çünki tövlə o qədər işiq deyildi, uşaqlar axtardıqları adamı girmə kimi görmədilər. Axırı adamların içindən Kərbəlayı Heydərini başına doluşub, başladılar bundan müştuluq istəməyə.

– Əmi, müştuluğumu ver, bir oğlun oldu. Ver, ver müştuluğumu ver.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı cibinə və uşaqların hərəsinin ovçuna bir az iydə qoyub yola saldı. Molla Pirqulu və kondlilər

¹ Arazın o tayı nəzərdə tutulur.

¹ Pəhləvi dilində yazılmış qədim dastandır.

Kərbəlayı Heydəre göz aydınlığı verdilər və molla genə başladı nağılı. Xudayar bəy həmçinin rəfiqinə mübarəkbadlıq verib, bir qədər cumdu fikrə, sonra əlini tutub Kərbəlayı Heydəre səmt və əlini ona tərəf uzadıb çağırırdı. Molla səsinə kosdı ki, görsün nə deyir Xudayar bəy.

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər əlini ver mənə.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı Xudayar bəyə. Çünki hər iki rəfiq bir-birindən bir az uzaq oturmuşdular, əl-ələ verəndən hər ikisi bir qədər dikəlmişdi. Əl-ələ verən kimi Xudayar bəy başladı:

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər, mənim əzizim və iki gözümün işığı! Sənin oğlun oldu, Allah onu sənə çox görməsən öz birliyi xatirəsinə. Qardaş, indi bu saat əl mənim də övrətim ayaq üstədi. Görək ki, özün də bilirəsən. Qardaş, gəl elə oturanların yanında əhd bağlaya. Əgər indi xəbər gətirdilər ki, mənim də oğlum clubdu, onda bunların hər ikisinin qardaşlıq siğəsini oxuruq. Onlar da bizim kimi qardaş olsunlar. Ya xeyr, mənim qızım oldu, siğəsini oxudub verək sənin oğluna.

Molla hamıdan qabaq öz razılığını izhar edib və Xudayar bəyin bu təklifini artıq bəyənbir dedi:

... Zi hər tərəf ki, şövəb küşə sudi-islaməst. Çox gözəl, çox yaxşı, hər tərəf, yəni hər necə olmuş olsa, islamın məsləhətidir. Çox gözəl, çox gözəl.

Molla Pirqulu bildi ki, dediyi fərdi heç kəs başa düşməyəcək; əgər düşsələr də yaxşı mənada başa düşəcəklər. Yəni bu sövdənin hər bir tərəfi islamın məsləhətidir.

Molla, islamdan murad özünü nəzərdə tuturdu; çünki o görürdü ki, elə də olsa siğə oxudub ona ağır şirənliyi verəcəklər, belə də olsa verəcəklər. Söz yox, hər necə olmuş olsa, axunda xeyirdi.

Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu. Kərbəlayı Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə Molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya.

Bu əhvalatdan sonra Kərbəlayı Heydəməh Xudayar bəyin arasında olan mehribançılıq dəxi də artdı. Belə ki, bunlar oldular lap sədaqətli dost və lap yavıq qohum. Bu onun evində, o bunun evində. Yəqin ki, doğma qardaş da bu tövr rəftar eləməzdə, necə ki, bunlar edirdilər. Ta Kərbəlayı Heydər ölən günə kimi bu rəfiqlərin məhəbbəti və rəftarı bir tük qədərə də pozulmadı.

Bunların bu cür dostluqlarının müqabilində camaat yəqin eləmişdi ki, Kərbəlayı Heydərin ölməliyi görək Xudayar bəyə artıq təsir eləsin. Amma Xudayar bəy gözüne döndüyüm belə rəftar elədi ki, xalq lap heyran qaldı. Belə ki, Kərbəlayı Heydərin canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına adam göndərdi ki, məbədə-məbədə özəsinə dil verə və özəsinə ərə gedə. Niyə? Ondən ötrü ki, guya Kərbəlayı Heydər ona, yəni Xudayar bəyə vəsiyyəət edib ki, Zeynəbi o özü alsın, qoymasın özə nəmərdə ərə getsin.

Elə ki bu sədə kond arasında şöhrət tapdı, xalq hamı başa düşdü ki, mərhum Kərbəlayı Heydəməh Xudayar bəy nə qəlp pul qayırırmışlar, nə də kandrobat mənə o taydan-bu taya keçirirmişlər. Hamı başa düşdü ki, bu rəfiqlərin məhəbbəti nəinki bir-birinə imiş, bəlkə bir-birinin övrətinə imiş. Kim nə bilsin, bəlkə Xudayar bəy ölsəydi, Kərbəlayı Heydər də onun övrətini istəyəcəkdi.

Zeynəb Xudayar bəyin elçisinə cavab verdi ki, qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın; Zeynəb onun tayı deyil, onun qapısında heç nökrə də saxlamaz. Zeynəb Xudayar bəyə ondan ötrü bu cavabı verdi ki, əvvəla, ərinin bədəni qəbrin içində bəlkə heç soyumamışdı. Ona nə lazım olmuşdu yasdən çıxmamış, ər dalınca düşsün? İkincisi, ondan ötrü bu cavabı verdi ki, Kərbəlayı Heydər ölən kimi Zeynəbə iki ləyaqətli yerdən müştəri çıxdı. Biri Danabəş kəndinin mətəbəri və sayılanı Hacı Həməzə və biri də Çərçiboğaz kəndinin qlavası Xalıq-verdi bəy. Bunların hər ikisinə Zeynəb cavab verdi ki, onun ərə getmək xahişi yoxdur. Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrət ol – ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göycək, ya çirkin – razı olar yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna şütrməsin. Bu sözlər Zeynəbin öz sözləri idi ki, Xudayar katdanın elçisinə demişdi.

Xudayar bəy Zeynəbdən hələ ümidini lap kəsmədi: genə güman eləyirdi ki, bəlkə bir tövrənə yumşala və ipə-sapa gələ. Və bir də artıq ümid Vəliquluya bağlamışdı. O bilirdi ki, Vəliqulu çoxdandır Gülsümün oduna alışıb; hələ axır vaxtı toy fikrinə düşmüşdür. Pəs belə olan surətdə genə ümid var ki, yəni Xudayar bəyin ümidi var ki, Vəliqulu anasını bir tövrənə, bir fəndənə yola gətirə. Zeynəbin ərə getməklə fəqərəsi Vəliqulunun əvvəllər heç vecinə gəlməzdi. Ona nə dəxli var? Anası kimə gedəcək getsin; ancaq onun yarı Gülsüm sağ olsun.

Vaqiön Vəliqulu nişanlısına lap aşiş olmuşdu, artıq məhəbbəti var idi. Amma işlər belə gətirdi ki, Zeynəbin Xudayar bəyə yox cavabı gedən kimi Xudayar bəy xəbər verdi ki, əvvəla, dəxi qızını vermək istəmir Vəliquluya və bir də Zeynəbə və Vəliquluya sifariş göndərdi ki, mərhum Kərbəlayı Heydərin ona, yəni Xudayar bəyə iki yüz manat höccətli borcu var, tezlikən düzəldib versinlər ki, dəxi şikayət-mikayət olmasın. Zeynəb Xudayar bəyə cavab göndərdi ki, əgər o qızını Vəliquluya vermək istəmir, heç, da onun qızını almır oğluna. Və bir də ki, əgər Kərbəlayı Heydərin ona iki yüz manat borcu var, kağızını qoysun divana, divandan da pulunu alsın.

Vəliqulunun bu əhvalatdan heç xəbəri yox idi; çünki o günü Vəliqulu çöldə idi, zəmiyə toxum səpirdi. Çöldən evə qayıdıb və malları tövləyə qatıb girdi evə və anasını diltor görüb, təəccüblə səbəbini soruşdu.

Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində corab toxuyurdu. Zahirən çox qəmgin görünürdü. Zeynəbin sol səmtində Fizzə qızı yanını verib yərə, diqqət ilə baxırdı anasının üzünə. Kənarda quru yerdə Ziba qızı öz-özünə bir zad oynayırdı. Vəliqulu içəri girən kimi Zeynəb bir baxdı oğlunun üzünə, genə başını saldı aşağı və sağ əli ilə qarqatını gözlərinin üstə aparan kimi Vəliqulu başa düşdü ki, anası ağlayır. Vəliqulu gəlib oturdu bir səmtədən və qıclarını uzadıb, yorğun adam kimi dayandı divara.

– Ana, nə qayırırsan, ağlayırsan?

Zeynəb başını qaldırdı oğluna səmt. Gözlərinin yaşı sübhün şehi kimi kirpiklərini islatmışdı.

Xeyr, bala, ağlamıram. Niyə ağlayıram?

Görükən budur ki, Zeynəb ciddi-cəhd iləyirdi ağlamağını bürüzə verməsin ki, oğlunun üreyi sıxılsın. Amma səsindən əlüstü duymaq olardı ki, Zeynəb çox ağlıyırdı.

Fizzə dikəlib oturdu və üzünü tutub qardaşına və doluxsunub dedi:

– Dadaş, vallah, anam yalan deyir. Anam bayaqdandı ele ağlıyır. Elə biz hamımız ağlayırıq... Bayaq...

Qızın görürük ki, genə sözü var idi desin, amma anası qoymadı.

– Yaxşı, yaxşı, bildilər ta. Yalan danışma. Yox, vallah, Vəliqulu, bir zad yoxdu. Elə tək qaldım, bir az üreyim sıxıldı, ağlamağım tutdu; yoxsa bir şey yoxdu.

– Ana, mən deyirəm sənin yasin qıyamətə kimi qurtarmayacaq. Rəhmətliyin qızı, bu qədər də ağlamaq olar sən ağlayırsan? Bir bax gör dadaşım neçə ildi ölübdü.

– Dadaş, bir arvad goldi dedi əmin Gülsümü vermür sənə, onun-çün ağladı.

Zeynəb bərk acıqlandı Fizzənin üstünə:

– Dur itil cəhənnəmə, Ayış! Dur, dur, get!

Fizzə ayaq üstə durub, genə oturdu yərə.

Vəliqulu çox təəccüb ilə üzünü tutdu anasına:

– Ana, vallah, sənin sözün var, amma bilmirəm nə səbəbə demir-sən. Bu nə sözdü ki, Fizzə deyir? Bura gələn arvad kim idi?

– Bura gələn arvad Səkinə xala idi; Xudayar bəy göndərmişdi. Deyir ki, Xudayar bəy deyir, əvvəla qızımı vermərəm Vəliquluya və bir də guya Kərbəlayı Heydərin mənə iki yüz manat borcu var, versinlər ki, şikayət-zad olmasın.

On daqiqə ana və oğul hər ikisi sakit oldular. Fizzə də irəliləyi yerində yanını yərə verib, təəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə. Ziba bucaqda bir zad oynayıb öz-özünə oxuyurdu. Vəliquluya Zibanın oxumağı çox naxoş goldi; çünki ele onsuz da onun qaş-qabağı acıqlı görünürdü. Ancaq bəhanə axtarıb da hirsini bürüzə versin. Vəliqulu Zibanın üstə bir tövr acıqlandı:

– İtin qızı it, sən də vaxt tapdın oxumağa! Bizim kefinizə bax, bunun kefinə bax. Cəhənnəm ol, qoy get eşiyə!

Ziba qardaşının səsini eşitcək dik qalxdı ayaq üstə və anasına səmt baxıb, hər iki əlini üzünə aparıb, başladı ağlamağa. Bu ağlamaqlığı ilə guya Ziba anasından kömək istəyirdi. Qız yəqin bilirmiş ki, anası köməyə gələcək.

– Bala, ağlama, ağlama, gəl yanıma, gəl. Bizim çırağımız o vədə keçdi ki, atanız öldü. Gəl, gəl, gəl otu yanımda...

Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və əlində bir çöp oynadırdı. Fizzə bacısı Ziba kimi əllərini gözlərinin üstə qoyub, həmçinin ağlamağa başladı. Vəliqulu üzünü anasına çöndərüb sual etdi:

– Ana, bə sən Səkinə xalaya nə cavab verdin?

Anası bir cavab vermədi... Uşaqlar səslərini kəsib, yavılaşdılar analarının yanına. Ziba keçib otda anasının qucağında. Fizzə də sağ tərəfdən anasını qucaqlayıb, təəccüblə baxırdı qardaşının üzünə.

Zeynəb bir cavab vermədi; amma Vəliqulu doxi bərk səs ilə dübarə soruşdu:

- Axı mən sənə söz xəbər alıram. Qulaqların kərdi, eşitmirsən?
- Nə deyəcəkdin?! Dedim ki, Kərbəlayı Heydərin əgər ona borcu var, qoy kağızını qoysun divana.

Zeynəb sakit oldu və Vəliqulu dübarə sual elədi:

- Elə birə bu?
- Bə dəxi nə olacaq ki?
- İndi sən bilmirsen mən sənə nə soruşuram, ana?
- Bala, sən soruşdun, mən də cavab verdim. Ta dəxi məndən nə istəyirsən?

- Bə Gülsümdən yana nə cavab verdin?

- Mən nə cavab verəcəkdim! Gülsümün mən vəkili deyiləm ki!

Ata verməyəndən sonra dəxi mən nə deyəcəyəm? Dedim ki, öz qızını mənim oğluma, vermək istəmir, mən də heç almıram. Daha nə deyəcəkdin?

Vəliqulu zahirən artıq qeyzəldi və bu cür anasına dedi:

- Yaxşı, bə sən bilirsen ki, Gülsümə vəkillik eliyə bilməzsən, pəs mənə necə vəkillik edirsən?

Zeynəb təəccüb ilə cavab verdi:

- Axı sən mənim oğlumsan. Gülsüm mənim ki, qızım deyil.
- Yaxşı deyirsən, ana. Amma oğul qədri bilən anaya, gəlin qızdan irəlidir. Sən bu sözləri nəhaq yerə deyirsən.

Vəliqulu sözü belə gətirdi ki, Zeynəb cavab tapmadı desin. Dübarə Vəliqulu başladı:

- İndi ki, belədir, mən gərək ayrıləm. Mən görürəm ki, sənənlə yola gedə bilməyəcəyəm. Allah atana rəhmət eləsin. Məni elə ayr. Qoyun gedim özgə yanda olum.

Zeynəb ağlaya-ağlaya üzünü tutdu Vəliquluya:

- Bala, Vəliqulu, yadımdadı ki, atan öləndə sən mənə təskinlik verirdin ki, ana, ağlama mən bir dəqiqə qoymaram sənəin ürəyin sıxılısın? Pəs niyə sözünün üstə durmursan?

- Axı bir sən mənim ürəyimi sıxma ki, mən də sənəin ürəyini sıxıram.

- Bala, qadan alım, mən niyə sənəin ürəyini sıxıram? Xudayar bəy Gülsümü vermir, mən belə sənə Gülsümdən yaxşı qız alıram. Dəxi ürəyini niyə sıxırsan?

– Vallah, ana, mən onu-bunu bilmirəm; görək kişinin pulunu verəsən, elə bu saat aparıb verim. Kişinin sözü haqdır. Mənim yadımdadır atamın ondan borc ələməliyi.

– Bala, çox da yadımdadır. İndi mənim hamı iki yüz manatım ki, verim aparasan Xudayar bəyə?

Vəliqulu qeyzən və çıxıra-çığıra və sağ əlini ölçə-ölçə deyir:

- Yox, olmaz, görək verəsən! Bu saat görək verəsən!

Vəliqulu sözünü deyib cavabını gözlətmədi və ayağa durub, zəlal ağacını əlinə götürüb, qapıları çırpdı bir-birinə və çıxdı getdi.

Fizzo və Ziba səs verib, hər ikisi ağlamaqda idi; çünki heç olmaz ki, ana ağlasın, balaca balalar ağlasınlar. Zeynəb də, söz yox, ağlayırdı; nöinki məhz oğlunun sözü gəlmək üstə; xeyr, ancaq keçən günləri, gözəl günləri, xoş günləri yadına düşmüşdü. Vəqən Kərbəlayı Heydər bir dəfə onun üstünə bu tövr qabarmamışdı. Əgər qabarmışdı da, döyüb söymüşdü də, yerində döyüb söymüşdü.

Zeynəbin işi çox çətin yerə gəldi dayandı. Ev qaranlıq, uşaqlar ac, bir tikə aşdan-zaddan bişirib, qaldı ocaqda soyudu. Mallar qaldı ac, susuz. Vəliqulu da ki, çıxdı qoydu getdi. Kim nə bilsin nə vaxt gələ-cək çöroyə?!

İnsafən Zeynəbin işi çox çətin yerə dayandı; çünki görürdü bu iş asanlıqdan qurtarmayacaq. Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb iltəti və dava-mərkəni. Zeynəb də haradan iki yüz manatı düzəldib verəcək? Yəni, söz yox, istəsə verər. Hərçənd indi bu saat onun o qədər naqd pulu yoxdu; amma söz yox, istəsə mürüman düzəldər. Allah Kərbəlayı Heydərə rəhmət eləsin, azdan-çoxdan qoyubdur. Amma söz burasındadır ki, Zeynəbin otini kəssən, iki yüz qəpik də verməz Xudayar bəyə; çünki o çox yaxşı tanıyır Xudayar bəyi. Xeyr, verməz, bir qəpik də verməz ki, gözünün oyuna qoysun.

Zeynəb qaranlıqda oturub, bu tövr fikrə cümüşdü. Qızları da ağlamaqdan bir az sakit olub, üzlerini qoymuşdular onların dizinin üstə. Düz iki saat ana və balalar bu halətdə oturmuşdular. Axırı qapı açıldı. Zeynəb elə bildi Vəliquludu. Bir az ürəyi açıldı.

Ax, ana, nə gözəl zadsan!

Görürük ki, qızlar da bu cür güman elədilər; çünki hər ikisi başlarını qalxızıb, baxdılar qapıya səmt. Amma evə girən şəxsın papağı Vəliqulunun papağından yekə görənirdi. Zeynəb başa düşdü ki, bu oğlu deyil. Odur ki, bir az vahimə ilə xəbər aldı:

– Gələn, kimson?

Evə girən şəxs qlavanın yasovulu Qasiməli idi. Qasiməli özünü nişan vermiş təəccüblü soruşdu:

– Bu nədi, ev niyə belə qaranlıqdı? Yəqin ki, spiçkənz yoxdu? Zeynəb dübarə soruşdu:

– Dadaş, evin qaranlıq olmasında sənə nə işin var? Sözüünü de, çıx get!

Qasiməli belə cavab verdi:

– Xala, qlava, Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Vəliqulunu tutub qatdı dama. Məni göndərdi sonə xəbər verim ki, sən Xudayar bəyi razı eləmiyəncə oğlunu damdan çıxarmıyacaq. Vəssalam.

Qasiməli hələ sözlərini deyib qurtarmamışdı, Fizzə ilə Zibə ağlamağa başladılar. Yasovul sözünü tamam eləyib və iki dəqiqə də dayanıb çıxıb getdi.

İndi pəs Zeynəb başına nə kül ələsin? İndi pəs Zeynəb başına haranın daşını salsın? Yazıq övrət gecəni səhərə kimi ağlamaqlıq ilə keçiribdi.

Səhər Səkinə xala xəbər verdi ki, Xudayar katda getdi səhərə nəçəlnikə də alacağından yana şikayət eləsin. Bu əhvalat haman gün olub ki, Xudayar bəy sübh tezdən gəlib, Məhəmməd həsən əminin eşşayını alıb apardı səhərə.

V

İndi söz yox, kənardan baxan Xudayar bəyi məzəmmət eləyir. Amma xeyr, burada əslə və qəta məzəmmət yeri yoxdu. Əgər duruq insafən danışaq, haqqı itirməyək, görək heç Xudayar bəyi günahkar tutmayaq.

Doğrudur, bu qiylü-qalın hamısına bais Xudayar bəydi; amma Xudayar bəyin qəsdı o deyil ki, xalqın evinə mərəkə salsın. Xudayar bəyin tək bir cə qəsdı var. Onun qəsdı məhz Zeynəbi almaqdı; yoxsa bu kişi nə Zibənin və Fizzənin ağlamağına razıdır, nə də Zeynəbin ürəyinin sıxılmağını istəyir. Xudayar bəy Məhəmməd həsən əminin eşşayını qəsdən satmadı ki, Məhəmməd həsən əmi Kərbəla ziyarətindən qalsın. Xeyr, Allah eləməsin. Xudayar bəyin Məhəmməd həsən əminə düşmənçiliyi yoxdur ki! Xeyr, belə deyil. Xudayar bəy

eşşoyı o səbəbə satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi. Pul da ondan ötrü lazım idi ki, bir kəllə qənd və bir girvankə çay alacaq idi. Qəndi və çayı da ondan ötəri alırdı ki, qazıya verəcək idi.

Pəs bunların hamısından belə məlum olurdu ki, Xudayar bəyin məhz bir cə qəsdı var. Onun qəsdı ancaq evlənməkdir; yəni Zeynəbi almaqdır. Belə olan surətdə Xudayar bəyin bu tövr hərəkətinə heç vədə pis demək olmaz; çünki burada bir xilaf əməl yoxdu. Şəriət evlənməkləyə heç vaxt mane olmuyubdu.

Xudayar bəyə də evlənməklilik çox vacibdir. Əvvəla, ondan ötrü vacibdir ki, evlənməmək səbəb işlərin birisidir. İkinci, ondan ötrü vacibdir ki, Xudayar bəyin övrəti belə çirkindir ki, heç kəs rəğbət eləməz onun əlindən su alıb içsin. Xudayar bəyin övrəti Zeynəbin əlinə su tökməyə yaramaz. Üçüncü, Xudayar bəyə ondan ötrü evlənmək və məhz Zeynəbi almaq vacibdir ki, Xudayar bəy özü çox kasıbdır, nə qədər desən kasıbdır. Amma Zeynəbi əlsə, darışıb yetim-yesirin malını yeyib çıxacaq başa. Pəs bu cür mənfəətli sövdədən hansı axmaq qaçar.

Bəli, belədi.

Hələ siz Xudayar bəyi yaxşı tanıyırsınız. Xudayar bəy çox ağıllı adamdı.

Xudayar bəy Zeynəbi almaqdan ötrü çox təlaş edir. Bu fikrə düşəndən, bir dəqiqə aramı yoxdur. Bir fənd qalmayıb ki, bu bərədə eləməsin. Amma indiyə kimi hər nə eləyib, nə qədər çalışıbsa, heç bir nəticə bağışlamayıbdi. Axırınıc fəndi o oldu ki, Vəliqulunu gizlədib. Zeynəbə sifariş elədi ki, qlava Vəliqulunu qatıb dama; bəlkə yazıq övrətin balasına ürəyi yana və razılıq xəbərini göndərə.

Haman axşam ki, Vəliqulu anası ilə sözbə gəldi, çıxıb üz qoydu düz qayınatası Xudayar bəyigilə.

Vəliqulu girdi içəri və salam verib durdu kənarda və dalını dayadı evin divarına. Vəliqulu oturmadı ondan ötrü ki, o, həmişə bu evə gələndə əlüstü ona ya qayınatası, ya qayınanası yer görsədi, xoş dil deyərtilər, amma indi bunların heç birisi olmadı.

Xudayar bəy namaz üstə idi. Xudayar bəyin iki oğlu – Heydərqulu altı yaşında və Muradqulu doqquz yaşında, – hər ikisi quru yerdə üzüüstə uzanıb və iki əllərini bir-biri üstə qoyub, qıclarını göyə qalxızıb, bir-birinin qıclarından vururdular. Gülsüm, yəni Vəliqulunun nişanlısı, Vəliqulunu görək qadın səbə bürünüb, pambıq boğçası kimi

çəkilib oturdu qaranlıq bucaqda. Xudayar bəyin övrəti uşaqların sol səmtinə oturub, üzünü qoymuşdu sağ dizinin üstə.

Vəliqulu içəri girən kimi övrətə haman halatdə qalıb, üzünü dizinin üstündən götürmədi. Söz yox, bu, kəməlitəfatlığın əvvəlinci nişanəsi. Ancaq Muradqulu başını qaldırıb gülə-gülə dedi: "Buy, əmi oğlum gəldi".

Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi, amma hər kəs onun sifətinə diqqətlə baxsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəy bu dəqiqə fikir dərçasına, bəlkə qəm dərçasına qorqur. Namazı qurtarıb, üzünü tutdu Vəliquluya, amma surətinə təğyir¹ vermədi:

– Vəliqulu, bala, ayaq üstə niyə durmusan? Gəlib otursana.

Vəliqulu kənardan çömbəlib, başladı çanqları çıxarmağa.

Xudayar bəy canamazdan təsbəhi götürüb, başladı çövməyə və üzünü uşaqlarına çəndirib, onları məzəmmət elədi ki, bədəb olmasınlar; yəni durub otursunlar. Amma uşaqlara Xudayar bəyin məzəmməti tük qədər də kar eləmədi və bir də Xudayar bəy bıkar deyil idi, təsbəh çövvürdü. Bu özü elə bir işdi; ələlxusus mömin müsəlmanlardan ötrü. Xudayar bəy də bışəkkü şühbə mömin müsəlmandır.

Xudayar bəy bu dəqiqə bu halatdə oturmuşdu diz üstə, sağ əlinin dirşəyi sol əlinin kəfəsində, sağ əlində təsbəh başını salmışdı dala; guya ki, ağzına su alıb, qarqara eləyir, gözünü evin səqfinə dirəyib, deyəsən pərdi sayırdı. Amma söz yox, pərdi saymırdı, "qülhüvəllah" deyirdi.

Xudayar bəy təsbəhin hər dənəsinə bir dəfə "qülhüvəllah" zıkr eləyirdi. Beş dəqiqəyədək təsbəhi çövvürüb və alçaq səs ilə tez-tez bir-birinin dalınca "qülhüvəllah, qülhüvəllah, qülhüvəllah" – deyib axırı təsbəhi qoydu yerə və üzünü tutdu Vəliquluya:

– Vəliqulu, bu gün bir az bikiyə oxşayırsan?

Vəliqulu cavab vermədi. Xudayar bəy gənə başladı:

– Neylək, ürəyini sıxma. Dünya işidi, elə də olar, belə də olar. Mən bilirəm niyə bikişən. Amma neyləmək, Allah ananın atasına nəhlət eləsin! O bizim hamımızı dilxər eləyibdi. Ax, ax, Vəliqulu! Allah Kərbəlayı Heydəbə rəhmət eləsin! Vəliqulu, atanın qədrini hələ bundan sonra bilirsən. Deyirsən ana gəlib ata əvəzi olacaq? Xeyr, heç vədə olmaz. Anan arvaddı, amma atan kişi idi. Arvadın pirinə

nəhlət! Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz. Arvad nə bilir məzhəb nədir? Qardaş oğlu, mənəm çalışmağım hamısı bundan ötrüdür ki, sizi və yetim bacılarını ananızın öləndən bir tövr qurtaram. Belə bilirsən, Vəliqulu, mən doğrudan, yaxşılıq itirən adam deyiləm, namərd deyiləm. Kərbəlayı Heydəmən mən qardaş idim. Onun mənəm boynumdu çox haqqı var... Çox, çox. Niyə, sən özün də görək biləsən ki, bu yalan deyil. İndi pəs necə ola bilər ki, mən bu yaxşılıqları itirim? Allah mənə qəzəb elər. Yox-yox, Allah görməsin, Allah eləməsin! Mən bir para namərdlərdən deyiləm, yaxamı çəkim kənara, deyim nə olacaq olsun. Xeyr, belə olmaz. İndi, özizim, Vəliqulu, qardaş oğlu, sən özün də görürsən ki, sizin mənədən savayı bir özge böyüyünüz, baş çəkəniniz yoxdu. Pəs belə olan surətdə mən necə durum konarda baxım ki, anan getsin Xalqivdə bəyə və gözəl atanın, rəhmətlik atanın, o iki gözümün işığı atanın...

Bu sözləri Xudayar bəy bir halda deyirdi ki, deyəsən pəs ürəyi yanırdı. Sol əlilə geyməsinin ədəyini qalxıb guya ki, gözünün yaşını silir. Amma bir xırdaca huşyar adam olsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəyin gözüne bir tikə yaş gəlməyibdi.

– O rəhmətliyin mal-dövlətini aparıb lotular ilə yesin, çıxsın başa, bə yetimlər necə olsun? Bə sən necə olasan? Ax, Allah, Allah, sən yet fəryada! Aman gündü, Allah!

Vəliqulu əllərini cibinə qoyub, başı aşağı Xudayarın sözlərinə qulaq verirdi. Xudayar bəy sözlərini qurtarıb, çubuğunu doldurmağa məşğul oldu. Vəliqulu bir öskürüb başladı:

– Vallah, əmi, and olsun bizi yaradan məxluqa, mən gün olmaz ki, anamdan savaşmayım. Elə indi bu saat bir yekə dava salıb buraya gəlmişəm.

Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb və tüstünü püfləyib dedi:

– Yox, Vəliqulu, mən dəxi sənin sözüne inanmıram! Mən hələ güman eləyirəm ki, anandan dilbirsən. Sən sən olsan, heç vədə ona ana deməzsən. Sən sən olsan, nə onun yanına gedərsən, nə də onnan bir evdə qalarsan. Niyə, Allaha şükür, sənin yerin yoxdu? Bax, bura elə sənin öz evindir. Nə qədər qalacaqsan, qal ye, iç; ölən günə kimi qal mənəm evimdə. Yox, bunlar hamısı sözdü. Vəliqulu, mən sözü əlüstü seçərəm. Sən istəsən, anan əlüstü rəyə gələr. Nə sözdü?

– Axı, əmi, başına dolanım, mən dəxi neyləyim? Elə sən nə deyirsən, mən də eliyim. Dəxi mənəm olımdan nə gələr ki?

¹ Dəyişiklik

– Yəni indi sən sözümə baxırsan da? Çox yaxşı, qal burada, getmə anamın yanına.

– Baş üstə. Getmə deyirsən, getməyəm. Mən nə deyirəm ki?

– Əlbəttə, getmə də! Nə səbəbə gedəsən? O ki, sən oğul yerində qoymur, sən ona ana deyib, qabağında durursan? Getmə, qal burda və xəbər ver ki, mən dəxi o evə üz çöndərməyəcəyəm. Qurtardı getdi.

– Baş üstə, əmi. Mənim sözüm nədi ki? Mən elə bu saat acıq eləyib, çıxıb gəlmişəm. Gedəcəyəm əgər doxi niyə gəlirdim?

Xudayar bəy üzünü tutub Muradquluya dedi:

– Muradqulu, dur bu saat get Məşədi Əhməd dayına deyilən dedəmə deyir bir az Qasimolini göndərsin burda, vacib iş var.

Muradqulu ayağa durub, getdi qapını açdı niyəni çəyi, amma cold qapını örtüb qayıtdı gəldi öz yerinə və üzünü tutdu dedəsinə:

– Dədə, vallah, mən gedə bilmərəm. Əşik elə qaranlıqdı ki, göz-gözü görmür.

Xudayar bəy bu sözləri eşitcək cold çubuğu atdı və Muradqulunun yanına sıçrayıb, yapışdı onun iki qulağından və öz boyunca qaldırdı. Bu heyndə bir qərribə iş oldu. Xudayar bəyin övrəti onun üstə tullayıb iki əli ilə başladı onun saqqalını yolmağa. Muradqulu dedəsinin əlindən qurtulub, qaçdı bacısı oturan künce soxuldu. Gülsümün dalına. Ər və övrət əlbəyaxa oldular. Muradqulu və Heydərqulunun nərələri; analarının çığırması səsi, Xudayar bəyin anqırması evə bir elə vəlvələ saldılar ki, guya bu saat dünya və aləm dağılacaq.

Gülsüm öz yerində belə möhkəm oturmuşdu ki, deyəsən cansız bir şeydir. Vəliqulu da ancaq bir ayağa durub, heç bilmədi nə eləsin və kimə kömək çıxсын.

Xudayar bəy övrətinin saçlarını sağ əlinə doluyub evdə o yana sürüyürdü, bu yana sürüyürdü. Həmin dəqiqə Allah öz qüdrətindən Qasimolini yetirdi. Qasiməli tez qaçıb, övrəti Xudayar bəyin əlindən alıb, başladı onu, yəni övrəti məzəmmət etməyi.

– Sənin ki, canın budur, axı düz tərpoş də, bacı. Axı sən niyə örinin işlərinə qarışırsan ki, başına bu oyun gəlsin? Di get, aldın payını, çağır dayını!..

Övrət başına cırpa-cırpa evdən qaçıb çıxdı eşiyyə. Xudayar bəy övrətinin dalınca yaman deyə-deyə çəkildi oturdur öz yerində və üzünü tutdu Qasiməliyə:

– Qasiməli, bəlam, bu dava sənin üstə olub. Mən Muradquluya dedim gəlib səni çağırırsan, gəlmədi. Mən də durub onu döyəndə bu mərəkə başladı.

Qasiməli gəlib durdu Xudayar bəyin lap qabağında. Bir əlində zoğal ağacı, bir əlində çörək dürməyi Xudayar bəyin sözüne bu cür cavab verdi:

– Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəla budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm. Gündüz sənə demədim, gecə gələcəm səhər edirik? Və bir də ki, görək Muradqulunun vəkili sənə, ya anasıdır? Uşağı ata döyər də, söyər də. Ananın nə borcudur atayan övladın işinə qarışsın? Xeyr, sənin arvadın pis dolandır. Mən axı bilərəm onun dərdi nədir (bu sözə Qasiməli bir baxdı Vəliqulunun üzünə). Mən bilərəm onun dərdi nədir.

Xudayar bəy ancaq indi başa düşdü ki, üzü bir neçə yerdən qanayıb. Arvadının dırnaqları görünür ki, çox iti imiş. Dəsmənin üzünü silə-silə dedi:

– Qasiməli, yaxşı yerində gəlmisən. Elə bu saat get Vəliqulugilə, anasına de ki, Vəliqulunu qılava tutub qatdı dama. Dəmə niyə, ya xeyr, bəlkə, soruşmadı, elə belə deyindən ki, Xudayar bəyin şikayətinə görə qılava Vəliqulunu tutub qatdı dama və deyir ki, Xudayar bəyi razı etməyincə ötürməyəcəyəm.

Qasiməli üstü üz qoydu qapıya səmt və gedə-gedə dedi:

– Baş üstə, əlbəttə, belədi. Çox yaxşı, bu saat gedim deyim.

Qasiməli çıxıb getdi və Xudayar bəy götdürdü çubuğu əlinə və Vəliquluya – ki indiyə kimi ayaqüstə idi, – izn verdi otursun. Vəliqulu oturdur və Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb başladı çəkməyi. Qapı yavaşca açıldı və yazıq övrət dinnəz-söyləməz gəlib oturdur kənardan qızının yanında. Xudayar bəy üzünü tutdu övrətinə:

– Necədi, əzizim? Bir də mənə tənqə gətirərsən? Bir də cızığından çıxarsan?

Övrəti dinnədi. Xudayar sağ əlini yuxarı qaldırıb başladı:

– And olsun Allahın birliyinə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözümün qabağında söz danışasan, ta onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındırram! Ayışənin qızı, mənim evlənməyimin sənə də dəxli var?

Övrət bir cavab vermədi. Xudayar bəy gənə başladı:

– Dədən evindən mənə çox dövlətlər götürmüşən, bir az da şəxlan mənim üstümə. Nə deyirsən, sözün nədir? Mən əgər evlənirəm, özüm bilirəm ki, nə səbəbə evlənirəm. Bunu hamı başa düşür ki, mənim fikrim özgədir. Mən ondan ötrü evlənmirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir. Yox, belə deyil. Və niyə bu neçə ildə bu cür fikirlərə düşməmişəm? Əgər evlənmək istəsəydim, indiyə kimi evlənməmişdim də! Səndən qorxurdum, alaşa, ya sənin qohum-qardaşlarından? Eh, öz dərdimiz özümüzə bəs deyil, sən də gəlib dərdimizi artırarsan, məlun qızı məlun.

Övrət indiyə kimi bir söz deməyib, sakit və samit qulaq asırdı. Belə məlum oldu ki, Xudayar bəyin “məlun qızı” deməkliyi arvada kar elədi, sağ əlini uzadıb barmaqlarının ucunu yerə qoyub cavab verdi:

– Belə məlun oğlu özünsən! Belə it oğlu özünsən! Belə köpek oğlu özünsən! Belə qurumsaq oğlu özünsən! Nə səsinə atmışan başına? Ağzına it başı almısan? Ağzını təmiz saxla. Vallahi ki, vaqionı pis görürsən! Evlənirsən evlən, kim sənə deyir evlənmə? Amma mənə də boşa! Dəxi mən gəlib sinnimin bu vaxtında günü davası çəkməyəcəyəm! Yox, mənə boşa! Mən dəxi heç vaxt səndə otura bilmərəm!

– Başım üstə, gözüm üstə, sözüm nədir. Ba bu yaxşı sözdü. Elə səhər səni boşaram. Heç ürəyini sıxma. Qoy səhər açılısın, səni boşuyum. Baş üstə, baş üstə.

Xudayar bəy sözünü deyib qurtardı, amma övrəti bir cavab vermədi; nə dedi boşa, nə dedi boşama. Övrəti bu cür sakit olmağından elə başa düşmək olardı ki, özü dediyinə peşman oldu. Həqiqətdə övrət artıq peşman oldu. Xudayar bəyə boşa sözü deməkdə; çünki indiyə kimi, yəni Xudayar bəy evlənmə fikrinə düşəndən bəlkə yüz dəfə övrəti ona deyib mənə boşa. Amma indiyədək Xudayar bəy övrətinə heç belə cavab verməmişdi. Həmişə boşanmaq sözü ortalığa gələndə Xudayar bəy övrətinə hər nə eləsəydi, – ya döyəydi, ya söyəydi – heç vaxt deməzdi ki, boşaram. Ancaq bunu deyirdi ki, “ölsən də boşamaram səni. Boşuyum, pəs uşaqların necə olsun?” Pəs indi ki, Xudayar bəy bu cür cavab verdi, övrətin qəlbinə belə gəldi ki, “ey dili-qafil, bəlkə də elə doğrudan, səhər bu kişi mənə boşadı. Onda pəs mən başıma nə gün ağlıyım?”

Xudayar bəyin övrəti elə xoşbəxt övrətlərdən deyil ki, ərlərinə cürət ilə desinlər “məni boşa”. Bu sözü elə övrət ağzına alıb danışar

ki, ya atasına ümidi gələ, ya anasına arxalana, ya qardaşlarını nəzərdə tuta, ya ki, öz dövləti və puluna qürulənə. Xudayar bəyin övrəti bu nemətlərin hamısından binosibdi.

Xudayar bəyin övrətinin adı Şərəfdir. Şərəf ortabab, qara və ariq övrətdi; yəni göyçək övrət deyil. Yaşı olar qırx, bəlkə də bir az artıq; bəlkə ki, sındə Xudayar bəydən böyükdü. Şərəf Xudayar bəyə gələndə vaxtlarda atası Xudayar bəyin atasından heç bir cəhətdən əskik deyil idi. Amma ruzigar belə gətirdi ki, atası öldü, sonra anası öldü, iki qardaşı öldü, qaldı tək Xudayar bəyin ümidinə. Xudayar bəy də axır vaxtda oldu kətdə; yəni hörməti artdı və övrətinə nisbət özü oldu ağa, övrəti oldu qarabaş. Amma bunı belə Şərəf o qədər aciz deyil ki, Xudayar bəyin sözünün qabağında durub baxsın. Elə olub ki, bir ağac Xudayar bəy vuranda, birini də övrəti vurub. Amma bunı belə gənə Xudayar bəydən qorxar, çünki necə olmus olsa, gənə Xudayar bəy kisiyədir. Kişi məlum zaddı ki, övrətdən güclü olar. Və bir də ki, Xudayar bəyin əlində çətin deyil ki, övrətinə boşasın!

Xudayar bəy də indiyə kimi ondan ötrü övrətinin çirkinliyinə, bəddavamlığına dözüb ki, kasıblığı cəhətə mümkün eləməyib xərc çəkib bir özgə övrət alsın. Şərəf bunu çoxdan başa düşüb. Odur ki, əvvəllər evlənmək söhbəti düşəndə Şərəf bir tikə narahat olub şivən eləməzdi; çünki bilirdi ki, ərinin bir qəpiyi yoxdu ki, versin saqqıza, çeynəsin. Amma indi iş özgə kürdü. İş indi bu kürdü ki, Xudayar bəy istəyir Zeynəbi alsın. Əgər Zeynəb Xudayar bəyə gəlmək xahiş eləsə, dəxi Xudayar bəyə pul lazımdır deyil. Zeynəbin bu saat dörd-beş dəst əcəri paltarı boğcadadı: həmçinin özüne görə pulu və malı. Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəbi istəsə ona, yəni Şərəfə lap yaxşı hərif olar bilər. Söz yoxdur ki, Xudayar bəy Zeynəbi də alandan sonra Zeynəb olacaq xanım, Şərəf olacaq ona qarabaş. Bu da Şərəfə ölmədən bətdərdi.

Bu səbəblərin hamısına görə, Xudayar bəy ki, övrətinə dedi səhər səni boşaram. Şərəf artıq peşman oldu ki, ortalığa boşanmaq söhbəti saldı. Pəs bu cəhətə ərinin sözünün qabağında bir söz danışmadı. Xudayar bəy durdu ayağa. Bir gəməşdi, osnədi və Gülsümə dedi ki, gətirib yerini salsın və Vəliqulunun yanına yeriyib, ona alçaq səs ilə bu cür nəsihət elədi. Vəliqulu da durdu ayaq üstə. Xudayar bəy ağzını tutdu onun qulağına:

– Qulaq as, Vəliqulu. Ağlımı yığ başına və mən nə deyirəm, ona əməl elə. Əgər istəyirsən ki, mən səndən razı olam və səni qohum-

luqdan kənar eləmiyim, mən sənə hər nə deyirəm, hamısını bir-bir yadında saxla və hamısına əməl et. İndi bu saat durub gedirsən Qasiməligilə. Gecə yat orda. Amma heç kəs sənə orada qalmaqı bilməsin. Qasiməliyə mən sabah özüm də tapşırıram hər kəs soruşsa, desin sən qılava dama qatıbdı. Sən qalarsan orda və heç yana çıxmazsan, ta ki, mən özüm genə hər vaxt lazım olsa, sən çağırıram, danışarıq. Bəlkə, bir tövrəmə o bədiyolu yola gətirək. Di indi get, yat.

Vəliqulu çömbəldi çarıqlarını geysin. Gülsüm də bir tərəfdən bir köhnə döşək salıb bir-iki köhnə yorğan açdı və köhnə yastıqları götürüb düzüb çəkildi kanara. Vəliqulu çarıqlarını geyib çıxdı getdi. Xudayar bəy soyunub, məşğul oldu bitlənməyə çıraq işığına. Bir-iki bit dirmaqları ilə öldürüb uzadı və yorğanı çəkdi üstünə. Qalanlar da hələ bir yanda çəkilib yatdılar.

Nə Xudayar bəyin, nə də Şərəfin yuxusu gəlir. Xudayar bəy bir saat qədər oyaq qalıb və sabahkı günün tədbirini töküb ancaq yuxuladı. Xudayar bəy bu cür tədbir tökdü.

Xudayar bəy Zeynəbin xasiyyətinə bələd idi, yəqin elədi beləlik-nən ipə-sapa gəlməyəcək. Oyza çöndü, buyza çöndü və axırı bir mətləbdə gəldi dayandı. Xudayar bəyin yadına bir əhvalat düşdü. Bu əhvalat da bu yavruqlarda olmuşdu.

Əhvalat bu idi ki, bir-iki ay bundan əqdəm bir şəxs gəlir qazının yanına, deyir ki:

– Qazı ağa, sənə iki kəllə qənd verərəm, əgər filan övrətin kəbinini kəssən mənə.

Qazı bir az fikirləşib cavab verir ki:

– Axı o övrət xalqın kəbinli övrətidir. Nə tövr xalqın övrətinin kəbinini özgəyə kəsmək olar.

Həmin şəxs cavab verir ki:

– Qazı ağa, mən özüm də bilirəm ki, belədir. Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm? Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alsan da! Yoxsa dul övrətin kəbinini cicim də kəsər. Və bir də, qazı ağa, indi o övrətin əri gedib Kərbəlaya. Kim nə bilsin gələ, gəlmiyə. Gələndən sonra, genə əlinə bir düddük vermək çətin deyil.

Bu mətləb Xudayar bəyin yadına düşən kimi öz-özünə dedi ki, “çox acəb, hələ o övrət kəbinli övrət idi. Qazı iki kəllə qənd alıb həmin şəxsin işini düzəldi. Hələ Zeynəb, Allaha şükür, dul övrətdir. Heç kəbinli də deyil. Pəs belə olun surətdə mən niyə gedib özrimi

qazıya deyə bilmərəm? Xeyr, yəqin ki, bu iş bundan savayı özgə cür baş tutmayacaq. Görürük ki, qazı lotudu və yaxşı adamdı. Allah onun atasına rəhmət eləsin. Görünür ki, dərmdəndi. Pəs elə sabah gedim qazının yanına”.

Bu tövr tədbir töküb Xudayar katda genə bir yerdə duruxdu və fikrə cumdu. Onun qabağını bir şey kosirdi. Xudayar bəyin cibində bu saat yeddi abbası pulu var idi. Onu da töycü hesabından vermişdilər ona, versin qılavaya. Xudayar bəy bu yeddi abbasını indi şəhərə gedib xərcləyə də, o qədər ziyan yoxdu; qılavaya sonra düzəldib verə bilər. Və bir də qılava nə deyəcək? Qılava onun dədəliyi deyil?

Çox yaxşı, qoy bu belə olsun. Amma yeddi abbası ilə iş düzəlməz. Qorəz, bir qədər fikirləşib, bunun çarəsini tapdı ki, qabaqca bizə məlum olubdu. Şəhər Xudayar bəy yerindən durub, boğcadakı geyməsinə geyib təzə bərkünü qoyub, istədi çıxsın eşiyə.

Xudayar bəyin bu tövr getməyindən əlüstü övrət-uşağı başa düşdü ki, Xudayar bəy şəhərə hazırlaşır. Gülsüm Xudayar bəyin yavruğuna gələn soruşdu:

– Dədə, hara gedirsən?

Xudayar bəy qasqabaq ilə cavab verdi:

– Gediərəm şəhərə, qazının yanına. Gediərəm ananı boşuyam.

Xudayar bəy eşiyə çıxan kimi, ana və balalar bir elə ağlaşma qalxızdılar ki, guya Xudayar bəyə yas qurublar.

O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqlarının matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və balalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmmədhesən əminin eşşəyini alıb gətsin şəhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmmədhesən əminin və bütün külfətinə matəmi.

VI

Məhəmmədhesən əmi Xudayar bəyi yola salıb, gəldi girdi evində. Məhəmmədhesənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayırdı; çünki tirlərin çoxusu əyilibdi. Səqfin ortalıqından bir “hammal” verilib ki, tiplərə təkəyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammal” altından iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə

kürsü, üstə bir qədr çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqlarda taxça kimi dişiklərə düzülb saxsı qab-qasq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüqoylu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salımb bir palaz, üstə bir-iki dəstə yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülbüddür bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü.

Vəssolam ki, Məhəmməd həsən əminin evinə giren ölüstü görür ki, bu kişi kasıb adamdır.

Məhəmməd həsən əmi içəri giren kimi gördü ki, oğlu Əhməd üzüqoylu sorilib quru yerə və ağlaya-ağlaya gah bu yanı üstə çönür, gah o yanı üstə çönür. Yazıq oğlanı guya ki, bir zəhərli ilan vurubdu. Ağlaya-ağlaya gah başına vurur, gah başını döyür yerə.

Bir az kənarda qırx beş-əlli sinnidə bir övrət cömbəlib, dalını dayayıb kürsüyə və çənəsini hər iki əlinin kəfəsinə qoyub, qasqa-bağnan Əhmədin ağlamağına tamaşa edirdi. Köhnə çarqat, köhnə ağ çit arxalığı və köhnə solmuş şiləyi dizlik - övrətin libası ancaq budur. Əgər deyək ki, bu övrətin ayaqlarında heç bəşmaq da yoxdu, yəqin cləmək lazımdır ki, bu övrət kasıb bəndənin övrətidir.

Bəli, bu övrət Məhəmməd həsən əminin övrəti İzzətdir.

Məhəmməd həsən əmi girdi içəri və oğluna dediyimiz halətdə görüb, gəldi onun yanına. Bir qədr əyilib, yapışdı oğlunun qolundan ki, bəlkə durguzub ovutsun. Oğlan dəxi də şiddət clədi. Məhəmməd həsən əmi şirin dilə nə qədr oğluna təskinlik verdisə, oğlu bir tiko ovunmaq bilmədi.

– Dur, bala, dur. Ağlama, niyə ağlayırsan, dəli oğlu dəli? Axşam olcaq katda eşşöyi genə götürəcək da! Eşşöyi öldürməyəcək ki! Dur, bala, dur. Ağlama.

Məhəmməd həsən əmi oğluna yalvardıqca oğlan səsini ucaldırdı. Birdən Əhməd bir söz deməyib, durub qaçdı eşiye. Ancaq Məhəmməd həsən əmi daldan çağırdı oğlanı ki, bilsin hara gedir. Oğlan cavab vermədi. Sonra üzünü tudu övrətinə sən:

– A kişi, bu səfik oğlu səfik hardan şeytan kimi çıxıb gəlib eşşöyi apardı, bizi mərəkəyə saldı?! Lap, vallah, belə mərəkə olmaz. Əhmədi heç təhmən ovutmaq olmuyacaq. Allah-əkber, belə də şey olardı?!

Övrəti cavab verdi:

– Yaxşı-yaxşı. Bildilər, bildilər. Bu sözləri indi sən mənə deyirsen, ta mən neyləyim? Eşşöyi verməmiş bu sözləri mənə deyəydin da! İndi eşşöyi vermisen, mənə məsləhətə gəlmisen?

– Axı, ay arvad, vallah, necə cləyim? Üz-üzədən utanır. Gəlir istəyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermərəm. Və bir də bu bir clə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi da! Aparıb, genə götürəcək verəcək özümüzə. Eşşöyün ki, etini yeməyəcək!

Bu sözləri deyəndə Məhəmməd həsən əmi əllərini yanına salıb durmuşdu övrətinin qabağında, guya ki, divanbəyiye cavab verir. Divanbəyi əllərini ölçə-ölçə səsini atdı başına:

– Kişi vallah, billah, sonda bir tük qədəri ağır yoxdu. Yaxşı, a kişi, axı sabah yox birgün zəvvarlar çıxırlar. Axı o yazıq heyvanı qoy bir gün rahat qalıb dincəlsin, emələ gəlsin ki, sən buradan altı aylıq yola aparsın, gotirsin. Yaxşı, yekə kişi, srağagünü eşşək getmişdi Uzun ağaca, dünən aparmışdın dəyirmanə, bu gün də ki, getdi şəhərə. Pəs havaxt o heyvan evdə qalıb köklələcək ki, sən onu minə-sən, ziyarətə gedəsən. Ay vay, qadam o pis sifətine!

– Arvad, Allah xatirinə ol çək mənim yaxamdan! Mənim öz fikrim özümə bəsdir. İndi ta necə edək? Eşşöyi Xudayar bəy aparalı yarım saat olar. Mən indi ta gedib, eşşöyi ondan alıb, kişini yarı yolda qoya bilmərəm ki! Kişi, necə olsa, ağsaqqaldı. Adamın genə işi düşər. Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən? Aparıb eşşöyi, genə axşam qaytarıb götürəcək da!

– İndi pəs mən neyləyim? Gəl, indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan. Mən balamın ürəyini sıxım? Axı görək nədən ötrü? Görək Xudayar bəyən sonin nə alıb verəcəyini var? Katdadi, özünə katdadi! Görək onun katdalığının sənə bir nəfi var?

Əhmədin eşikdən ağlamaq səsini eşidib, İzzət səsini kəsdi. Əhməd ağlaya-ağlaya içəri soxulub, genə özünü çırpı quru yerə və ağlaya-ağlaya “vay-vay” deyə-deyə başladı:

– Vay-vay! Mənim eşşöyümü, mənim eşşöyümü! Vallah, ana Xudayar bəy eşşöyi aparıb şəhərə, ordan eşşöyün üstə sal¹ yüklüyüb, aparacaqlar körpü qayırmağa. Vay-vay-vay!.. Ana, mənim eşşöyümü! Genə bir qədər ağlayıb, oğlan irəliki kimi cəld durub qaçdı eşiye.

Məhəmməd həsən əmi oğlanın dalınca çıxdı həyəte görsün oğlu hara qaçır, amma Əhməd çoxdan gözədən itmişdi. Məhəmməd həsən genə evə qayıdıb, övrətinə dedi ki, görə bilmədi oğlanı. Bu axırıncı fəqərə İzzətin qeyzini dəxi artıq çuşə gətirdi:

¹ Sa – Böyük, yastı daş layı

– A kişi, Allah görüm sənin evini bərbad eləsin! Bir ayaq gör axı uşaq hara qaçdı getdi? Buy, Allah, mən necə eliyim? A kişi, vallah, Əhməd dəlidir. Özünü aparıb quyuya-zada salar.

– Ay arvad, axı mən başıma nə daş salım? Mən nə bilim indi o hara qaçdı, qoydu getdi?

İzzət durdu ayağa və köhnə göy çadırşəbi başına salıb, çıxar-xıba sözləri dedi:

– Atana nəhlət, Xudayar bəy! Anana nəhlət, Xudayar bəy! Dədən tünbətün düşsün, Xudayar bəy! Babanın həşri Ömörin həşrilə qopsun, Xudayar bəy!

İzzət uzaqlaşdı və səsi gəlmədi. Məhəmməd həsən əmi bir ah çəkib, gəldi oturdu palazın üstə, dalını dayadı divara. Qeyzindən yazıq kişinin alınından tər axırdı. Məhəmməd həsən əmi papağını çıxardı qoydu yerə və başladı bu cür öz-özünə şikayətlənməyi:

– Allah, dərğahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənim eşşəyimi görəək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqla gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə mənə gözün görür? Allahü əkbər! Elə arvad yalan demir ki! Doğru deyir də! Yazıq heyvan bir gün rahat qalmır ki, bir az əmələ gəlsin.... Eh vallah, mən bir qəpik pula dəymərəm. Mən doğrudan kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır. Əlbəttə, arvad məndən yaxşıdır. İndi Xudayar bəy eşşəyi İzzətdən istəsəydi, İzzət eşşək verərdi? Hələ İzzət arvadı. Allahü əkbər! Lap işlərim çətin yerə dayandı. Vallah, bilmirəm kasıblıq dərddi çəkim, arvad-uşaq dərddi çəkim, eşşək dərddi çəkim. Yəni eşşəyi da verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Gənə necə olsa, hakimdi, katdadi. Günün günorta çağı gəldi, nahaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, verməyeydim. Hələ mən bilmirəm ki, vallah, bu arvad-uşaq nə deyir? Hələ bu küçük niyə özünü yerdən-yərə çırpır?! Deyin görəək axı mənə bir yerə alınmazın təmini silib pul qazanmısınız? Verdım, çox yaxşı elədim. Öz eşşəyimdır, özüm də verdim da! Dəxi sizə nə dəxli var? A kişi, yəni insafən onların da günahı yoxdur. Onlar da elə məndən ötrü qalmaqla ələyirlər da. İzzət yaxşı deyir da. Eşşək bir gün bیکar qalmır ki, bəri bir az kökəlsin. Xeyr, onların da günahı yoxdur...

Məhəmməd həsən əmi bu fikirdə idi, həyətdən İzzətin qayım səsi gəlib, Məhəmməd həsən əminin fikrini dağıtdı:

– Apar da, apar. Bu işəyın eşşəyini də apar öldür də! Ay əlinə dönüm, Xudayar bəy, apar öldür də. Allaha qurban olum! Çox əcəb oldu, çox yaxşı oldu...

Bu sözləri deyər-deyər İzzət ox kimi soxuldu evə və üzünü Məhəmməd həsən əmiyə tutub gənə başladı: – Necədir? Di get, rahat oldun? Dincəldin, ya yox? Ay pis sifətinə qusum! Xudayar bəy eşşəyi bilirsən hara apardı? Aparıbdı şəhərə, üstə sal daşıyacaqlar. Heydər xan körpüsünü qayırlar. Hər kənddən bir eşşək istəyiblər. Niyə, görəək bütün Danabaş kəndində elə bir cə sənə eşşəyın meşhur idi? Da sənə eşşəyindən başqa eşşək yox idi? Di get, dincəldin?

Bu sözləri deyib, İzzət çarşabı başından kürsünün üstə atıb, gənə oturdu öz yerində. Məhəmməd həsən əmi cəld bərkünü başına qoydu, durdu ayağa və gəldi arvadının yanına.

– Arvad, necə eşşəyi aparıblar daş daşınırlar? Bunu kim deyir?

– Kim deyəcək? Xudayar bəyin arvadı özü deyir. Mən elə ora getmişdim. Getdim ki, görüm bəlkə hələ Xudayar bəy şəhərə getməyibdi, bəlkə eşşəyi alam gətirəm. Xudayar bəy çoxdan qoyub gedib. Arvad özü mənə dedi. Mən hələ heç soruşmadım eşşəyi nədən ötrü Xudayar bəy aparıb şəhərə. A kişi, hələ arvad mənə bir ələm məzəmmət ələyib ey! Mənə deyir ki, siz məgər malınızdan keçmisiniz? Siz bilmirsiniz ki, Xudayar bəy eşşəyi nədən ötrü apardı şəhərə? Apardı Heydər xan körpüsündən ötrü sal daşınırlar. Mənə bərk-bərk tapşırı ki, Əhməd yolluyaq eşşəyi alıb gətirsin.

Məhəmməd həsən əmi bu sözləri eşitcək üz qoydu qapıya səmt çıxıb getsin.

– Gedim elədə Əhməd bu saat göndərim. Gedim görüm hardadı Əhməd.

Bu heyndə Əhmədin ağlamaq səsi gəldi. Bir az keçdi, Əhməd da, Məhəmməd həsən əmi də girdilər içəri. Məhəmməd həsən əmi oğluna gənə eşşəkədən yana bir az arxayınlıq verib dedi ki, gedib eşşəyi Xudayar bəydən alıb gətirsin. Oğlan əvvəl cavab verdi ki, İndi Xudayar bəy az qalıb şəhərə yetişsin. Məhəmməd həsən əmi dübəre ona dedi: zərəri yoxdur, elə şəhərə də yetişmiş olsa, eşşəyi alıb gətirsin.

Əhməd ağlamaqdan sakit olub, bir qədər anasına baxdı, bir qədər sağa və sola baxdı, sonra şəhərə getməyə razı olub evdən çıxdı.

Axsama az qalanlarda Məhəmməd həsən əmi qəmgin kəndin qırağında, şəhər yolunun üstə, yolun kənarında oturub, gözünü dikmişdi şəhər yoluna. Yolnan yeddi yaşında bir oğlan, ağ təsküləh başında, göy qədək arxalığı əynində və ağ tuman, ayaqyalın, qabağına bir dəstə quzu qatıb və əlindəki şökə¹ ilə bu quzuları vura-vura gəlir kəndə. Bu quzu sürüsü otlamaqdan gəlirdi. Oğlan Məhəmməd həsən əminin müqabilinə yetib və dik-dik Məhəmməd həsən əminin üzünə baxıb dayandı. Sonra bir-iki qədəm də Məhəmməd həsən əminin tərəfinə yeriyib soruşdu:

- Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt burada niyə oturmusan?
- Məhəmməd həsən əmi oğlana çox yumşaqılıqla cavab verdi:
- Bala, adam var şəhərdə, gözetdiyirəm.

Oğlan gördü ki, quzuları xeylək aralımbdır, dəxi bir zad deməyib, qaçdı sürüsünün dalınca. Oğlan getcək Məhəmməd həsən əminin qabağında gənə bir on-on iki yaşında bir oğlan cındır paltarda hazır olub, Məhəmməd həsən əminin bu vaxtda burada oturmağının səbəbini soruşdu. Məhəmməd həsən əmi əvvəlinci oğlana verdiyi cavabı buna da verdi. Bu oğlan rədd olandan sonra Məhəmməd həsən əmi gördü ki, daldan gənə bir dəstə qaramal gəlir. Mallar gəlib yetişdi və malların dalından bir kişi hazır oldu – otuz beş-otuz altı sinnidə, qara çuxa, ağ tuman və ayaqyalın.

- Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt niyə burada oturmusan?
- Dadaş, şəhərdə adam var, gözetdiyirəm. İndilərdə görək gələ.
- Yaxşı, gələn gələcək də. Bəli, görürük ki, çox vacib adamdı.
- Xeyr. Xudayar bəy bu gün eşşöyi minib aparıb şəhərə. Eşşöyi də göndərəcəyəm dəyirmanı. Odu ki, oğlanı göndərmişəm. Hələ ki, nə eşşək gəlir, nə oğlan.

Məhəmməd həsən əmi, söz yox, eliyə bilirdi ki, bu kişiyyə qısaca cavab verib, heç ortalığa eşşək fəqərəsi gətirib bu söhbəti uzatmasın. Amma Məhəmməd həsən əmi qəsdən bu cür cavab verdi.

Məhəmməd həsən əmi eşşəyin söhbətini saldı ki, görsün bu kişi nə deyəcək. Aya bu da bilirmi ki, Xudayar katda eşşöyi işletməkdən ötrü aparıb, ya yox? Bu kişinin cavabı Məhəmməd həsən əminin halına lap müvafiq oldu. Kişi cavab verdi ki:

¹ Nazik çubuq

– Çox yaxşı, Xudayar katda eşşöyi yemiyəcəkdik ki, dübarə eşşək-dən ötrü şəhərə adam getsin.

Məhəmməd həsən əmi lap işin əslini bilməkdən ötrü söhbəti lap açdı və belə başladı:

– Doğrusu, bu gün Xudayar bəy eşşöyi apardı şəhərə, amma sonra mən belə eşitdim. – Yəni övrat sözüdü, heç inanmaq da olmaz. – Mən, yəni belə eşitdim ki, guya, yəni Danabəş kəndindən bir eşşək istiyiblər ki, aparıb şəhərə, oradan Heydər xan körpüsünə sal daşısınlar. Odur ki, bir az xof düşdüm. Çünki eşşək dəyirmanı gedəcəkdik, o səbəbə mən də Əhmədii göndərdim ki, əlbəttə, eşşöyi gətirsin. Bundan ötrü oturmaşam...

Kişi çox təəccüblə qulaq verirdi. Məhəmməd həsən əmi sözüünü qurtaran kimi bir az gülümsünüb cavab verdi:

– A kişi, bu nə sözdü? Necə Heydər xan körpüsünə sal daşıyaçaqlar? Xa-xa-xa... A kişi, doğrudu, Heydər xan körpüsünü qayıtdırırlar, amma dəxi bir eşşək istomirlər ki! Heydər xan körpüsünə Danabəş kəndindən yüz manat xərc istəyirlər. O sözləri hər kəs sənə deyib, lap yalan deyib. Başını divara döyüb! Dur gedək, a kişi, heç nəhəq yərə burda məəttəl olma. İndi bu saat elə Xudayar bəy də gələr, eşşəyini də gətirər. Dur, dur gedək.

Məhəmməd həsən əmi gənə bir yola səmt baxıb, “ya Allah” dedi, durdu ayağa. Və haman şəxs ilə düşdürlər yola və üz qoydular kəndin içinə.

Küçə dolu idi qaramal və qoyun-quzu sürüsü ilə, hava yavaş-yavaş istəyirdi qaranlıqlamağı.

Məhəmməd həsən əmi, son Allah, o sözü hələ sənə kim deyib?

– Xeyr, yalan sözdü. Mən özüm bilirəm yalan sözdü. Niyə, mən axmaq deyiləm ki! Bir eşşək ilə körpü tikilər? Bu sözü də yəni özgəsi deməyibdi, elə Xudayar bəyin övratı deyibdi. Xeyr, yalandı. Mən özüm bilirəm ki, yalandı...

– A kişi, belədi da! Xa-xa-xa... Bunu bayaqdan deyeydin da, rəhmətliyin oğlu! Mən indi mətləbi başa düşdüm. Belə bilirsən nə var, Məhəmməd həsən əmi? Mən axı özün də bilirsən ki, Xudayar bəygin qonşusuyam. Xudayar bəy mən bilirəm niyə bu gün şəhərə gedib. O, iki mətləbdən ötrü gedib. Axı bilmirəm bilirsən, ya yox? Axı Xudayar bəy Zeynəbi istəyir.

– Necə Zeynəbi?

– A kişi, niyə tanımırsan? Kərbəlayı Heydərin övrətini da! Bə, istiyir! Sən bilmirsen, çoxdan istiyir! Elə Kərbəlayı Heydər ölənin gündən. Bəli, Xudayar bəy Zeynəbi istiyir. Amma nə Zeynəb gəlir, nə də ki, Xudayar bəyin arvadı razı olur. Bu gecə qışqırıqları göyə qalxmışdı. Odu ki, səhər Xudayar bəy durub arvadına deyib ki, gedirəm seni boşuyum. İndi Xudayar bəy ya Zeynəbi almaqdan ötrü gedib, ya da ki, arvadını boşamaqdan ötrü. Yox, sözüm orda deyil... Sözüm orasındadır ki, Xudayar bəyin arvadı şeytanın birisidir. O qəsdən elə deyib ki, Xudayar bəy eşşəyi apardı Heydər xan körpüsünə sal daşınsınlar. Hələ deyibdi ki, sən eşşəyi verməyəsən. Acıqnan hələ deyibdi ki, sən eşşəyi verməyəsən. Acıqnan hələ deyib. Yəqin belədir.

Məhəmməd həsən əmi və haman şəxs yetmişdilər küçənin başına. Həmin şəxs çöndü sağ tərəfə və Məhəmməd həsən əmi xudahafiz deyib və həmin şəxsin atasına qəlbində rəhmət oxuyub, üz qoydu öz evinə gəlməyə...

Məhəmməd həsən əmi qapını açdı ki, girsin evə. Gördü ki, ev qaranlıqdı. Övrətini çağırıb, bir səs eşitmədi. Gənə çağırırdı, gənə cavab eşitmədi. Qapını örtüb, qayıtdı həyata və elə bildi ki, övrəti gedib görüşən hansı qonşuların evinə, bir az söhbət eliyib ürəyi açılınsın. Məhəmməd həsən əmi həyatı bir qədər dolanıb, çıxdı küçə qapısının ağzına. Çünki tövləsinin ağzı küçə qapısına yavıq idi, gördü ki, tövlədən bir ağlamaq səsi gəlir. Gəldi tövlənin qapısını açıb, görsün ağlamaq səsi haradan gəlir. Qapını açan kimi aşkar arvadının səsini tanıdı. Başını içəri uzadıb çağırırdı:

– İzzət!

Ağlamaq səsi kəsildi, amma cavab gəlmədi. Məhəmməd həsən əmi də çağırırdı. Gənə səs gəlmədi. Məhəmməd həsən əmi bir də çağırırdı. Övrəti izzət acıqlanmış cavab verdi:

– Nə var, nə deyirsən? Gözün kordu, görmürsən ki, mənəm?!

– İzzət, ağlıyorsan? Deyəsən, mənim qulağıma ağlamaq səsi gəldi.

İzzət cavab vermədi. Əvvəl bir fındıxdı, sonra tövlədən çıxdı eşiyə. Ər və övrət üz qoydular evə tərəf. Gəldilər evə. İzzət çıraq yandırdı, gotirib qoydu bucaqdakı deşiyə və özü gedib oturdu qaranlıq bucaqda. Məhəmməd həsən bir qədər ayaq üstə durub, gəldi oturdu palaz üstə və dalını da dayadı yükə.

¹ "İzzət" sözünün təhrif olunmuş şəkildə tələffüzüdür.

– İzzət, doğrudan həyatda ağlıyan sən idin?

Övrət cavab vermədi.

– İzzət, pəyodə axı mən bir ağlamaq sodası eşitdim, sən idin ağlıyan?

İzzət cavab vermədi.

– Elə sən idin ağlıyan. Nahaq yerə ağlıyorsan və ürəyini sıxırsan; çünki mən elə bu saat yol üstə idim. Şəhərdən gələn var idi. And içirdi ki, Xudayar bəy eşşəyi bu saat gətirəcək. And içirdi deyirdi ki, doğrudan Heydər xan körpüsünü qayıtdırırlar, amma nəinki Danabaş kəndindən bir eşşək istəyiblər, bəlkə Danabaş kəndindən yüz manat pul istəyirlər. O kişi ki, mənə bu sözləri deyirdi, and içirdi ki, elə bu saat Xudayar kəndə eşşəyi gətirəcək. Deyirdi elə özü görmüdü. Vallah, doğru deyirəm.

– Cəhənnəmə gələcək, gora gələcək! Mənim oğluma ayaqları indi qabar olubdu. Mənim nə vecimə eşşək gəldi, ya gəlmədi. Cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin! Əhməd tez gələydi. Mən elə Əhmədin fikrinə qalmışam, yoxsa eşşək cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin!

– Arvad, vallah, o kişi deyirdi ki, elə bu saat gələcəklər. Axı o kişiyyə nə olubdu durub yalandan desin? Olmasa deməz də! And içirdi deyirdi mən onları özüm ikisini də bazarla gördüm; yəni Xudayar bəyi də, Əhmədi də. Deyirdi elə mən çıxdım gələm, onlardan soruşdum bə siz nə vaxt gedirsiniz? Mənə dedilər ki, elə indi biz də gəlirik. Mən göldim, onlar da qaldılar ki, gəlsinlər.

Övrət bir söz demədi. Durdu ayağa, bir ah çəkdi, gənə bir fındıxdı və dizliyin qırağına burnunu silib, gəldi kürsünün yanına, bir neçə quru lavaş götürüb, yıxdı sol əlinin üstə və aparıb çömbəldi qapının ağzında və başladı çörəkləri sulamağa.

Məhəmməd həsən əmi:

– İnşallah, indi gəlorlər, – deyib durdu ayağa və başmaqlarını geyib, gəldi durdu arvadının yanında.

İzzət çörək sulamaqdan qurtaran kimi Məhəmməd həsən kürkünü götürüb çıxdı eşiyə və bir az keçdi, gəldi və qapının ağzında çömbəlib, başladı dəstəməz almağa. Əvvəl əllərini yudu, sonra üzünü və sonra qollarını, hər bir suyu tökəndə deyirdi: "Bismillahi". Dəstəməzi qurtarıb və məs çəkib, gəldi bir taxcadan möhür tapıb, qoydu palazın üstə və başladı namazı.

İzzət də genə gedib bucaqda oturub, çənəsini qoymuşdu dizlərinin üstə. Məhəmməd həsən azanı və iqaməni oxuyub, keçdi həmdə və qülvəlləhi zikr eləyib, isteyirdi əyilsin rükua, birdən qapı açıldı və Əhməd zəif və naxoş kimi girdi içəri. Məhəmməd həsən əmi əvvəl hər iki əllərini göyə qalxızib, bərk "Allah-əkber" – dedi. İzzət sevincək qalxdı yerindən və çağırıdı:

– Əhməd!

Əhməd evə giren kimi naxoş adamlar kimi divara dayanıb alçaq səslə dedi:

– Vay, ana!

Məhəmməd həsən əmi səbr eləyə bilməyib, ikinci səcdədə namazı yarımçıq qoyub özünü tulladı Əhmədin yanına. Ər və övrət həyəsi Əhmədin bir qolundan yapışib, biri deyir: "Bala, niyə elə elə-yirsen?", o birisi deyir: "Bala, haran ağrıyır?".

İzzət deyir:

– Qadan alım, Əhməd, niyə oturmursan?

Məhəmməd həsən deyir:

– Bala, bəs eşşək necə oldu?

Məhəmməd həsən əmi Əhməddən eşşək necə olmağını soruşan kimi, İzzət uca səslə onun üstə çıxır və başladı yamanı:

– Ay eşşək verənin atası tünbütün düşsün! Ay eşşək satanın atasına lənət! Ay o eşşəyi görüm ilan vursun! Mənim balam burda az qalır ki, ölsün, hələ durub eşşək əhvalatı salır ortalığa.

Məhəmməd həsən əmi bir söz demədi. Əhməd də divara dayanıb, gah "vay" deyir, gah "ox" deyir. Axırı güclə və artıq yalvarmaqlıq ilə və o üzündən-bu üzündən öpməklik ilə İzzət Əhmədin qolundan yapışib, gətirib oturtdu palaz üstə ki, oğlan rahatlınsın.

Bir qədər dincəlib Əhməd, Məhəmməd həsən əminin və İzzətin təvəqqesinə görə başladı şəhərə gedib gəlməkliyinin əhvalatını nağıl etməliyi. Başladı əvvəl yorulub yol üstə neçə yerlərdə oturmaqlığından və sonra necə gəldi şəhər və karvansaraya ilə dava etməliyi. Sonra genə şəhərdə o yanı-bu yanı gəzib, Xudayar bəyi axtarmaqlığından və axırı genə yorula-yorula, yolun üstə bəlkə on-on beş yerdə otura-otura gəlib Danabəş kəndinə çıxmaqlığından.

Əhməd nağıl eliyə-eliyə hər bir söz arasında bir and içirdi. Bir söz deyirdi, bir deyirdi "vallah"; bir söz deyirdi, bir deyirdi: "İmam Hüseyn haqqı"; bir söz deyirdi, bir deyirdi: "İmam Rza haqqı",

"cənab əmirin Zülfuqarı haqqı", Əhmədin nağılı qurtardı və üzünü tutdu anasına:

– Ana, nə bəşirmisən?

– Bala, bir zad yoxdu, elə yavan çörəkdi... Əgər istəyirsən, qatıq da var, gətirim.

– Hi, hi, hi, mən qatıq yemiərəm. Niyə, bir az aş bəşirəydin da!

– Bala, nə bilim, elə bu qalmaqlap başımızı qatdı. Qoydu ki, görək nə qayırıraq? Neylək, bu gün qatıq ye, sabah inşallah, əlbəttə, sənə aş bəşirərəm.

İzzət bir qədər çörək və qatıq gətirib, qoydu oğlunun qabağına. Oğlan başladı yeməyi. Ər və övrət durdular namaza.

Məhəmməd həsən əmi namazı övrətindən tez qurtarıb, gəldi oturdu oğlunun yanında və başladı onun kefini və bəlini soruşmağı. Oğlan başını aşağı salıb, ancaq yeməyə məşğul idi. Məhəmməd həsən əmi oğlandan cavab almayıb genə soruşurdu.

– Bala, şəhərdə nə var, nə yox?

Əhməd deyəsən istədi bir söz desin, amma çünki ordları dolu idi çörəknən, mümkün eliyə bilmədi cavab versin. İzzət namazdan qurtarıb üzünü tutdu ərinə səmt və tərhənən¹ ona başladı nəsihət etməyi ki, uşağa əziyyət verməsin.

Məhəmməd həsən əmi nəsihəti qəbul edib, çəkildi kənara və təsbehi götürüb başladı çevirməyi. Çevirə-çevirə alçaqdan bir dua vird eləyirdi. İzzət durdu ayağa və yavaş-yavaş cədirşəbini atıb kürsünün üstə, bir neçə sulanmış çörək də gətirib qoydu ortalığa və ərinə çağırıdı ki, yavıq çəkilib çörək yesin. Məhəmməd həsən əmi genə övrətinin sözüne baxıb, çəkildi dəstərxanın başına. Əhməd qatığı yeyib, qabı lap təmizləmişdi. Məhəmməd həsən əmi qabı çəkdi qabağına və istədi çörəyini batusın qatığa. Əhməd başladı hırıldamağa. Məhəmməd həsən əmi özü də oğluna baxıb başladı gülməyi. Amma İzzət üzünü turşudub yapışdı məzəmmətin ucundan:

– Ay yazıq, sənə ar-namus harda idi? Mən sənə yerinə olsam, ağlıram, ey, nəinki hırıldaram!

– Axı mənə niyə deyirsən, oğluna da da. Mən gülürəm, ya o gülür?

– Niyə, oğluma niyə deyirəm? Sən sabah yox biri gün ziyarətə gedirsən, ya oğlun gedir? Oğlunun nə vecinə?! Sən görək fikrə

¹ Acıqla, küskün

qalasan ki, yoldaşların çıxıb gedib Kərbəlayı olacaqlar, amma sən arvad kimi oturacaqsan evdə.

– İnşallah, mən də gedərəm. Mən onlardan kəm deyiləm ki, mən qalım, onlar getsinlər.

İzzət dinmədi, başını saldı aşağı və başladı yeməyə. Əhməd yorğunluq çəhətə oturdugu yerdə yıxıldı yanı üstə, atası ona diqqət tutdu ki, çörək ortalıqda olan vaxt adam yatmaz. Əhməd qulaq asmadı.

Məhəmməd həsən əmi və övrəti çörək üstə idilər. Birdən Əhməd üzqoynu yıxılıb başladı ağlamağa.

– Bala, niyə ağlayırsan? – Atası bu cür soruşdu.

Əhməd bir cavab verməyib ovunmadı. İzzət Əhmədin yanına sürüşüb, əlini qoydu oğlunun çiyinə və başını əydi onun başının üstə.

– Bala, Əhməd, niyə ağlayırsan?

Əhməd ağlaya-ağlaya bu cür cavab verdi:

– Mənim eşşəyimi!... Vay, vay, vay!... Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi!.. E... e... e... Mənim eşşəyimi!..

İzzət genə başını əyib, oğlunu başladı dilə tutmağa.

– Bala, ağlama, ağlama, bala... Eşşək yiyəsinin atası tünbətün düşsün! Niyə eşşəyi verirdi ki, indiyə kimi eşşək çöldə-bacada qaleydi.

– E... e... e... mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! İzzət lap hirsələnib, üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə səmt və çığıra-çığıra başladı:

– Dur axı get, dur get gör axı eşşək necə oldu? Eşşək gəlməyə, mənim balam yuxu yuxuluyacaq? Dur get gör axı eşşək necə oldu? Gör o Ömər oğlu Ömər eşşəyi neylədi?

– Mən indi hara gedim?

– Sən indi cəhənnəmə get, gora get! Hara gedəcəksən? Get gör bəlkə, o, köpək gəlib, oturub evində? Bəlkə, eşşəyi gətirib? Kim bilsin gətirib ötürüb höyətlərinə. Yəni onlar deyirson elə millətlilər ki, xalqın malını gətirib genə sahibinə tuşalar!

Məhəmməd həsən əmi “ya Allah” deyib durdu ayağa və Əhməd səsini kəsdi. Müxtəsər, Məhəmməd həsən əmi getdi Xudayar bəyin evlərindən soruşdu. Dedilər ki, gəlməyib. Genə şəhər yoluna səmt çıxdı, bir şey görmədi. Kor-peşman qayıtdı gəldi evinə və bilmədi

¹ Tapşırıqlar

ki, necə evə girib desin ki, hələ eşşək gəlməyib. Bir qədər durdu küçə qapısının ağzında, sonra girdi tövləyə. Tövlə qaranlıq idi. Bir şaqqlı gəldi. Məhəmməd həsən sevincək “çöçə” elədi; guya eşşəyi çağırır.

Bu heyndə İzzət höyətdə imiş; Məhəmməd həsən əminin tövlədə “çöçə” səsini eşidib, elə bildi ki, eşşək gəlib; sevincək uca səs ilə oğlunu çağırırdı ki, ona müjdə xəbəri versin.

– Əhməd, müstəluğumu ver, eşşək gəldi.

Əhməd evdən ildırım kimi höyətdə qaçıb, sevinə-sevinə və ləhliyə-ləhliyə gəldi anasının yanına.

– Ana, hanı eşşək? Buy, buy, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! Ana, hanı eşşək!

– Bala, gəl, gəl gedək. Dədən eşşəyi qatdı pəyəyə.

Ana və oğul tələsik qaçdılar tövləyə səmt. İzzət bəlkə otuz ildir ki, belə zirək qaçmamışdı. Pəyənin qapısına yetişmək Əhməd özünü soxdu içəri və əvvəl dədəsini çağırırdı.

– Dədə!

– Nədi, bala?

– Mənim eşşəyimi! E... e... e... Mənim eşşəyimi! Dədə, hanı mənim eşşəyim?

– Bala, hələ eşşək gəlməyib. Bilmirəm o köpək oğlu niyə indiyə kimi gəlib çıxmadı?

Əhmədə ta bu söz bəs idi. “Vay” deyib tövlənin qapısının ağzında özünü çırpıdı yerə. İzzət qüssədən və Məhəmməd həsən əmi hirsindən başladılar Əhməd kimi ağlamağa.

Ta sübhədək nə Əhməd yuxuluyub, nə İzzət, nə də Məhəmməd həsən əmi.

VII

Əl-həmdü lilləh-ləzi əhəllət-tədvice və nikahə və hərrəməz-zinə və sifahə və səlatü və səlamü əla xeyri xəlqihi Məhəmmədin və alihi-əcməinə əllezzi əzhəbəlləhü ənəhümürriçə və təhərrəüm təhərrən. Əmma bədu əl-həmdü və sənə... fəqət çələlləhü təbarəkə və taalafi kitabihil-Kərim və fərinbadikum və əsaikum ənəyəkunu fəqarə yuğnihümü-lahü min qanihəl-əzim. Əzzə mən qailin əüzü billahis-səmil-əlim mübadikum və əsaikum ənəyəkunu fəqarə

yugñihümü-lahü min fəzlihi vəllahu vəsün olım: ənkehtül-mərətəl-məlumətə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlumı qəbültün-nikahə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlumı ənketül-mərətəl-məlumətə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlumı qəbültün-nikahə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlumı, zəvvəctül-mərətəl-məlumətə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlumı. Səbittüt-təzviçə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlum, və zəvvəctül-mərətəl-məlumətə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlum. Qəbittül-təzviçə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlum. Və zəvvəctül-mərətəl-məlumətə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlum. Qəbittül-təzviçə lir-rəcüül-məlumı ələs-südaqil-məlum.

lıdır. Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir. Bunlar hər ikisi Xudayar bəyin sədaqətli və köhnə rəfiqləridir.

Yarım saat keçmədi ki, kəbin məsələsi tamam oldu. Qazı dübarə xeyir-dua elədi və Xudayar bəy, Qasiməli və hər iki kərbəlayılar durdular ayağa ki, getsinlər. Xudayar bəy üzünü tutdu qaziya:

– Qazı ağa, bir məsələm var. Söz yox, indi o arvad oldu mənim kəbinli arvadım. Amma söz burasındadır ki, qazı ağa, o arvad bir az bədxasiyyətədi. Yəni o qəder də bədxasiyyət deyil, bir az belə dəlisdü. Yəni dəliso da deyil, belə bir az huşu başında deyil, dəlisyə oxşayır. Söz yox, indi siz özünüzdə görürsünüz ki, onun mənə gəlmək xahişi var. Vəliqlu, belə deyilmi? Bəli, bu kişi özü heç danmır ki, anası bir az dəlisdü; yəni bir az huşu başında deyil. İndi işdi, biz getdik kəndə və gördük ki, arvadın, yəni Zeynəb arvadın dəliliyi tutub, onda pəs mənim təklifim nədi?

Qazı istəyirdi ki, ağzını açıb bir söz desin, amma Qasiməli qabaqladı:

– Doğrudu, qazı ağa. Başın üçün mənim anamın bir az huşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlasın. Elə o qəder ağladı ki, qüssədən axırda dəli oldu. Doğrudan, qazı mənim anamın bir tutması var. Tutması tutanda da Allah göstərməsin, öhdəsindən gəlmək olmur.

Qazı təsbehi çevirə–çevirə dedi:

– Niyə, olan, məgər sizin kəndinizdə ağsaqqal yoxdu? Məgər sizin kəndinizdə dəlilər, divanələr özbaşındılar? Gərək belə zad olmuya. Şəhərdə ki, belə zad yoxdu. Şəhərdə birisi dəli oldu, onu tutub qatırlar dama. O qəder kötek vururlar, o qəder ac-susuz saxlayırlar ki, ağı başına gəlir.

Qazı sözünü qurtardı və Xudayar bəy dübarə soruşdu:

– İndi işdi, qazı ağa, nə bilmək olur, indi işdi biz getdik gördük ki, Zeynəb arvadın tutması tutub, deyir ki, mən filankəsə getmiyəm, onda pəs mənim təklifim nədi? Çünki o arvad o qəder dəlidi ki, o qəder huşsuzdu ki, qorxuram ki, lap dana, deyə ki, mən oğlumu heç vaxt vəkil eləməmişəm.

Kərbəlayı Qafar Xudayar bəyin sözünü möhkəmləndirməkdən ötrü dedi:

– A kişi, ağzı nədi desin ki, mən oğlumu vəkil eləməmişəm?! Pəs biz burda nəciyik? Bizim hər ikimizin yanında vəkil eləyibdi. O deməyə kim baxar?

Qazı sağ əlini Xudayar bəyin çiyinə uzadıb, mehriban–mehriban dedi:

– Əzizim, sən heç işin yoxdu. Sən get kəndə, Zeynəb övrətə xəbər ver ki, yığışib gəlib sənə övrət olsun; necə ki, özü razılıq veribdi və oğlunu vəkil eləyibdi. Əgər dursa çəm–xəm eləməyə, əgər dedi ki, xeyr, mən gəlməyəm, ya oğlumu vəkil eləməmişəm, onda əlüstü gəl mənə xəbər gətir, ya xeyr, bir ərizə yazdır gətir mənə. Mən də yazım nəcərnəkə ki, filankəsin övrəti ərinin evindən qaçıb, ərinə itaət eləmir. Onda onu it ölüsü kimi sürüyüb, salarlar sənə evinə. Lap arxayın olun və gedin.

Xudayar bəy, Qasiməli, Kərbəlayı Qafar və Kərbəlayı Səbzəli danışa–danışa Buxxana məhəlləsinin uzun küçəsini gəlib çıxdılar başa. Hamamın yanına yetişcək Xudayar bəy dayandı və “ox yoruldum” – deyib çökdü hamamın səkisinə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağı. Hamamdan çıxan övrətlər təəccüblə bunlara baxıb, bəziləri gülə–gülə, bəziləri mırdana–mırdana kəndlilərin yanından keçib gedirdilər. Axırı kəndlilər başa düşdülər ki, bura oturmaq yer deyil. Əvvəl Xudayar bəy durdu ayağa və dedi:

– Balam, burdan gedək. Arvaddan xata gələr, gəlin gedək.

Ağalar bir qəder də gedib, oturdular çayın kənarında bir uçuq divarın üstə. Xudayar bəy əlində çubuq çömbəlib, dirşəklərini dizlərinin üstünə dayayıb, başını əymişdi aşağı və dinmirdi. Qalanları durmuşdular ayaq üstə. Xudayar bəy çubuğu bir–iki sümüklüyüb nüflədi və üzünü heç yana cəndərməyib başladı:

– Nə deyirsiniz, indi hara gedək?

Qasiməli cavab verdi:

– Hara gedəcəyik, gedək kəndə də.

Xudayar bəy bir qəder fikirləşəndən sonra başını qaldırmayıb dedi:

– Yaxşı, gedirsiniz gedək.

Xudayar bəy qalxdı ki, dursun ayağa, Qasiməli və Kərbəlayı Səbzəli həmçinin durdu ayağa. Amma Kərbəlayı Qafar hərəkət eləməyib, üzünü Xudayar bəyə tutub başladı:

– Xudayar bəy, mən istiyərəm indi bir söz deyim. Qardaş, mən təcrübəli adamam, hərçənd sinnim cavandı. Qardaş, mən and içirəm ki, o arvad heç vaxtla öz xoşuna gəlib sənə arvad olmayacaq. Xeyr, olmayacaq. Mən ki, onu tanıyıram, heç vaxt olmaz. Əgər doğrudan onu öz xoşuna qoysan, heç vaxt gəlməz. Demirəm, bəlkə divan gücü ilə ola. Mən məsləhət görürəm elə indi ki, burdasan, dəxi tətirə

salmyasan, elə indi, bu saat, elə bu gün gedib nəçəmiyə şikayət edəsən ki, mənim arvadım mənə itaət eləmir, mənim evimdə oturmur. Bunu lap məsləhətli iş görürəm. Ta bilmirəm indi siz nə məsləhət görürsüz...

Xudayar bəy dübarə oturub, irəlili kimi başını saldı aşağı. Bu oturan kimi Qasıməli ilə Kərbəlayı Səbzəli də oturdular. Kərbəlayı Səbzəli bu ömrə razı olmadı və bu cür dedi:

– Xeyr, bu iş yaxşı iş deyil, Allaha xoş getməz. Bəlkə elə arvad bir söz demiyəcək; bəlkə elə razı olacaq. Niyə dəxi nəhaq yerə nəçəmiyə deyəsən, nəçəmiyə də yazıb, arvadı gətirsin, divanxanaya. Xeyr, arvad yazıqdı, yazıqdı arvad. Allaha xoş getməz!

Bir qədər mübahisədən sonra məsləhət belə görüldü ki, elə indi bu saat Xudayar bəy gedib nəçəmiyə şikayət eləsin.

Bu gün Məhəmməd həsən əmi də gəlmişdi şəhərə. Yazıq qoca kişi piyada və ayaqyalın, başmaqlarını alıb əlinə və cibinə bir-iki çörək qoyub, gəldi çıxdı şəhərə və üz qoydu qabaqca deyilən karvan-saraya.

Haman vaxt Kərbəlayı Cəfər darvazanın səkisində oturub, pendir-çörək yeyirdi. Məhəmməd həsən əmi yeridi Kərbəlayı Cəfərin yanına və salami verib dedi:

– Atan rəhmətdə Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm. Dur, dur, Allah atana rəhmət eləsin...

Məhəmməd həsən əmi sözlərini deyəndən sonra yəqin elədi ki, bu odabaşı kədi, qulaqları eşitmir. Yəni Məhəmməd həsən əminin yerinə özgəsi də olsa idi, belə güman edirdi. O səbəbə ki, Məhəmməd həsən əmi bu sözləri deyib qurtardı, amma Kərbəlayı Cəfər nəinki bir cavab vermədi, bəlkə üzünü də çöndərüb baxmadı ki, görüm bu sözləri deyən kimdi, bəlkə hərəkət də eləmədi. Ancaq şirin-şirin çörək yeməkdə idi. Məhəmməd həsən əmi doğrudan onu kar hesab eləyib irəli yeridi və başını aşağı öyib, uca səslə dedi:

– Ay Kərbəlayı, Allah atana rəhmət eləsin, zəhmət çək o eşşəyi çıxart aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm.

Bu heyndə Kərbəlayı Cəfər bərk çıxırb, Məhəmməd həsən əmini lap qorxutdu:

– Cəhənnəmə məəttəlsən! Gora məəttəlsən! Da neylim məəttəlsən? Pən, döng olduq. Axı mənə sən eşşək tapşırımsan? Dəlidivano deyilsən ki! Yoxsa keflənmisən!

Məhəmməd həsən əmi hər iki əllərinin kəfəsini Kərbəlayı Cəfər əminin qabağına uzadıb valıdır:

– Ay Kərbəlayı, gəl sən Allaha bax, mənim ulagımı ver qoyum gedim işimə. Allah xatırına mənə avara eləmə.

– Əzizim, sən kimin yanında mənə eşşək tapşırımsan? Əvvəla, budur ki, sən eşşəyin tövlədə də olsa, sənə heç vaxt verə bilmərəm. O səbəbə ki, eşşəyi mənə sən tapşırıbmısan ki! Və bir də ki, eşşək burda deyil. Eşşəyi hər kos gətirmişdi, o da apardı. Yoxsa burda eşşək harda idi.

– Yəni Xudayar bəy apardı?

– Nə bilim hansı bəy apardı. Sizin kəndin katdasi apardı.

– Pəs bilmirsən hara apardı?

– Nə bilim? Cəhənnəmə apardı.

– Bəlkə apardı Heydərxan körpüsünə daş daşısınlar?

Kərbəlayı Cəfər heç cavab vermədi. Məhəmməd həsən əminin suallarından tənqə gəlib durdu ayağa və üz qoydu bazara səmt getməyə. Genə Məhəmməd həsən onu çağırıb təvəqqe elədi ki, bəri desin görək Xudayar bəy eşşəyi hara aparıbdi. Kərbəlayı Cəfərin görürük ki, Məhəmməd həsən əmiyə rəhmi gəldi, qayıdıb gəldi, onun yanına, bir az yumşaqılıqdan dedi və and içdi ki, doğrudu, Xudayar bəy eşşəyi qatmışdı karvansaraya, amma genə çıxarıb apardı. Məhəmməd həsən dübarə soruşdu ki, pəs hara apardı? Kərbəlayı Cəfər “cəhənnəmə apardı” cavabını verib, üz qoydu bazara səmt getməliyə.

Məhəmməd həsən əmi çox yorulmuşdu. Danabaş kəndindən şəhərə iki ağac yarım yoldu. Bu qədər yolu piyada gələsən, özün də qoca kişi olasan, əlbəttə, yorulacaqsan. Məhəmməd həsən əmi darvazanın səkisində Kərbəlayı Cəfər oturan yerdə oturub, dalını dayadı divara və dizlərini qucaqlayıb cumdu fikrə. Vəqien Məhəmməd həsən əmi qəm doryasına qorq olmuşdu.

Bəli, xəyalət yazıq qoca kişini hər yandan bürüdü. Əvvəl keçən günləri yadına düşdü; yəni uşaqlığı. “Heyif, heyif, sənə, uşaqlıq! Nə gözəl şey imişsən! Nə çörək fikrinə qalırsan, nə paltar fikrinə

qalrsın, nə övlad dərdi çökirsın, nə bilirsın ki, kasıblıq nədir". Sonra uşaqlıqdan keçdi cavan vaxtlarını saldı yada. Əvvəl bir qədar əmilərindən giley elədi ki, onun mal-dövlətini yeyib, onu kasıblıq dərdinə düşür elədilər. Sonra qütbətə gedib əliboş qayıtmağı yadına düşdü. Genə bir ah çəkib şükür elədi.

Müxtəsər, sinninin hər guşəsinə əl uzatdı, baxdı gördü onun alına məhz bir qaragüncülük yazılıbdi. Amma hamdan artıq Məhəmməd həsən əminin ürayı bir zaddan sarı sıxılırdı. Məhəmməd həsən əminin ürayı ona sıxılırdı ki, söz yox, işlərin hamısı Allah-taalanın öz işidi, heç bir şey yoxdu ki, xudavəndi-ələm ondan bixəbər olmasın. Pəs bunun indi ulayının başına bir iş gəldi, axı aşkar şeydir bu eşşəyin başına bir şey gəlsə, axı o, Kərbəlayı ziyarətindən qalacaq. Pəs indi bunu nə tövr başa düşmək? Bu yol mübarək yoldu. Bu yol Kərbəla yoludur. Bu yol gözəl yoldu. Birisi ki, bu mətləbə düşdü. Kərbəlaya getmək niyyəti elədi, lazımdır ki, Allah-taala ona hər işdə kömək olsun. Pəs bir surətdə ki, indi onun eşşəyini götürüb burada istəyirlər batırlar, pəs nə səbəbə görəsən xudavəndi-ələm öz güdrət əli ilə bu işləri düzəltmir və günahkarlara, bəislərə qəzəb eləmir. Pəs görükən budur ki, heç Allah-taalanın vecinə deyil Məhəmməd həsən əmi ziyarətə gətdi, ya yox; yəni Allah-taalanın ona, yəni Məhəmməd həsən əmiyə iltifatı yoxdu.

Bu cür xəyalət Məhəmməd həsən əminin artıcaq ürayını sıxırdı. Bir qədar də fikir eləyəndən sonra Məhəmməd həsən lap yəqin elədi ki, Allah-taala ola bilər ki, onun ziyarətinə getməkləyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlir.

İki saata yavuş Məhəmməd həsən əmi burada oturub, bu cür xəyalətlərn keçirdi. Sonra genə "şükür" deyib durdu ayağa. Və bir saata yavuş şəhəri o üzə-bu üzə dolandı ki, bəlkə Xudayar bəyi tapa. Axırda üz qoydu nəçərnək divanxanasına səmt. Məhəmməd həsən əmi o səbəbə nəçərnək divanxanasına gəlmiş ki, şikayət eləsin, Xudayar bəydən, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmməd həsən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət eləməkləyin özü də bir çətin işdi. Ondən ötrü ki, şikayətçi gərək yəqin eləyə ki, şikayəti möhkəm eləyə biləcəkdir. Şikayət də şahidnən möhkəm olar. Amma Məhəmməd həsən əminin şahidi yoxdu. Ondən ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar bəyən də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyən elində yekə dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyənəkdə var, bəlkə, pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısına görə və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmməd həsən əmi əslindən fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə, Məhəmməd həsən əmi heç vaxt Xudayar bəyən şikayət eləməzdi.

Məhəmməd həsən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərnək də divanxananın balkonuna çıxmaqda. Nəçərnək əli ilə işarə elədi, Məhəmməd həsən əmi pilləkəni çıxtı, gəldi nəçərnəkin yanına. Balkonda üç-dörd atlı əllərini yanlarına salıb, cərgə ilə durmuşdular. Nəçərnək bunların birisini çağırır, üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə və rusca bir zad dedi. Yavuş gələn atlı tərəcəyə elədi ki, ağa deyir bura gəlməkdə nə mətləbi var desin. Məhəmməd həsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:

– Ağa, doğrusu, mənəim eşşəyimi bilmirəm Heydərxan körpüsünə daş daşmağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı mənə aldadır, deyir ki, burda deyil.

Atlı Məhəmməd həsən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəçərnək onun üstə çıxırıb qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmancı çağırırlar. Bu heyndə bir ucaboylu oğlan əlləri yanında qaçıb gəldi nəçərnəkin yanına. Nəçərnək genə dilmancı bir söz dedi və dilmancı üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə:

– Kişi, nə deyirsən?

– Vallah, ağa bilmirəm mənəim eşşəyimi ya Heydərxan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermir. Sabah züvvar çıxır. Mən lap məəttəl qaldım.

Bu danışq çox uzun çəkdi. Məhəmməd həsən əminin sözünü nə dilmancı, nə də ki, nəçərnək başa düşə bilmədilər. Nə qədar dilmancı təkid elədi ki, Məhəmməd həsən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmməd həsən əminin sözü bu oldu: "Vallah, mənəim eşşəyimi, ağa, bilmirəm, Heydərxan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermir".

Nəçərnək yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axırı laələc qalıb Məhəmməd həsən əmini divanxanadan qovdu.

Məhəmməd həsən əmi özünü belə itirmişdi ki, heç bilmirdi ki, haman bu dəqiqə ki, o, nəçərnəke şikayət edirdi. Xudayar bəy,

Qasimöli, Kərbəlayı Sobzəli və Kərbəlayı Qafar durmuşdular onun dalında. Möhəmmədhosən ortalıqdan çıxan kimi Xudayar bəy yeridi irəli və nəçərmikə şikayət elədi ki, onun övroti – ki, adı olsun Zeynəb – ona itaət eləmir. Dilmanc torcümə elədi və nəçərmik cavab verdi: bu cür işlər onun ixtiyarında deyil, getsin şikayətini qazıya əlosin.

Xudayar bəy, Qasimöli, hər iki kərbəlayılar və Möhəmmədhosən əmi onların dalınca çıxdılar eşiyyə. Möhəmmədhosən əmi üzünü Xudayar bəyə tutub dedi:

– Ay Xudayar bəy, başına dönüm, axı eşşəyi neylədin? Axı sabah züvvər çıxır. Mən qaldım məəttəl.

Xudayar bəy ancaq bu cavabı verdi:

– Yaxşı, Möhəmmədhosən əmi, sənənin mənimki qalsın kəndə. Mən sənənin kənddə danışaram. Yaxşı, qalsın. İndi mənədən şikayət edirdin da?

– Ay Xudayar bəy, Qurani-münzəl haqqı sənənin adın yoxdu. Mənim heç şikayət xəyalım yox idi. Gəldim divanxanaya bəlkə sənəni görə, nəçərmik mənə gördü çağırtdı. Amma nə qədər elədi, sənənin adını çəkmədim.

Xudayar bəy gənə hərbə-qadağa kosib Qasimöli və hər iki kərbəlayı ilə üz qoydu gəlməliyə qazığıla. Möhəmmədhosən əmi bir-iki qədəm onların dalınca gəlib durdu və mat-mat gözünü dikdi bu gedən ağalara. Bunlar döngəni dönüb gözəndən itdilər. Amma yazıq Möhəmmədhosən əmi vəqifən ağladı. Vallah, billah, ağladı. Yəni necə ağladı? Uşaq kimi ağladı.

İndi dəxi Möhəmmədhosən əminin şəhərdə hər işi-gücü yoxdu; hər bir işini qurtardı və lap arxayınlandı. Dəxi nə qayıracaq? Başmaqlarını çıxardıb vurdu qoltuğuna və "Allah, sükkür sənəin cəlalına" deyib, üz qoydu Danabaş kəndinə.

Xudayar bəy yoldaşları ilə qazının yanına gəlib şikayət elədi: onun övroti – ki, Zeynəb olsun, – ona itaət göstərmir, onun evində oturmur, çıxıb gedib öri evində qalır. Yoldaşlarını da şahid göstərdi. Qazı bir qədər gülüb dedi:

– Xa...xa...xa... Bəy, sənənin işin lap dostgah imiş. Xa... xa...xa... Siz burdan gedəli bir saat yoxdu, nə tez kəndə gedib qayıtdınız? Nə tez gedib bildiniz ki, övrotin sənə itaət eləmir. Xa...xa...xa... Lap dostgah imiş sənənin işlərin! Doğrudan nə çəp övrot imiş sənənin övrotin. Qoribə bədxasiyyət övrotü. Xa...xa...xa... Yaxşı, çox yaxşı. Mən onu indi belə yumşaldaram ki, yumurta yükü aparar.

Bu sözləri deyəndən sonra qazı döşəkçənin altından bir kağız parası çıxartdı və qələmi götürüb başladı yazmağa.

"Və xidməti qılava cəməti-Danabaş.

Əz qaziyi-uyezdi "N".

Bina bə şikayət nümunədən əhli-qəryeyi-Danabaş Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu bə qəzavətxanası "N" ki, zövcəyi-mənuheymən Zeynəb binti-Kərbəlayı Zeynal əz. 16 məhi-sofor əz xaneyi-mən xaric şüdə və məra təmkin nədədə; bina bə şikayəti-şəki bə xidməti-şüma təvəqqə minüməyəm ki, zövcəyi-məzkurra bə ixtiyari-müşarileyh dədə ki, bünd əzin dər xaneyi-u mütəməkkin şüdə, əz süxəni-u təcavüz nənüməyəd.

Qaziyi-uyezdi – "N" Hacı Molla Səfor Salib Sultanzadə".

Kağızı büküldü qoydu pakəta və Xudayar bəyə uzadıb dedi:

– Bunu aparıb verərsən sizin qılavaya. Yazmışam ki, filankəsənin övroti sənə itaət etməyə və gəlib evində oturmaya, onu zornan, it ölüsü kimi gətirtdirin!

VIII

Bu gün səfor ayının on yeddinci günüdür. Danabaş kəndində bu gün guya ki, bir əşuradı. Bu gün Danabaş kəndinin zəvvarı Kərbəlayı ziyarətinə çıxır.

Sübh olacaq çavuşun münacatı kəndi əhatə eləyib, gah o məhəllədən səsi gəlir, gah bu məhəllədən. Bütün kəndi dolanıb və hər züvvənin qapısının açıldığı münacatını tamam edib və xələtinə alıb. Çavuş "Çaylax" məhəlləsinə daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynalabdinin qapısında və başladı münacatı, həyətdən on beş-on altı yaşında bir oğlan çıxıb bir əlində bir çanaq qəndəb, o biri əlində bir cift corab. Çavuş qəndəbi içib corabı aldı və qoydu atının torkindəki xurcuna. Zeynalabdinin qapısından rədd olub, gəldi dayandı Möhəmmədhosən əminin qapısında və başladı münacatı.

¹ Torcümə: "Danabaş qılavasının hüzuruna. "N" uyezdi qazısından. Danabaş kəndinin əhli Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu "N" qəzavətxanasına şikayət etmişdir ki, mənim kobinli arvadım Zeynəb Kərbəlayı Zeynal əz səfor ayının 16-da mənim evimdən çıxmış və mənə təbə olmur: şikayətinin şikayətinə osason sizdən təvəqqə edirmə ki, adı yuxarıda zikr olunan şəxsin arvadım onun ixtiyarına verəsiniz ki, bundan sonra onun evində otursun və onun sözündən çıxmısan.

"N" uyezdinin qazısı Hacı Molla Səfor Salib Sultanzadə.

Çavuş münacatını qurtarmışdı, höyətdən yazıq Məhəmmədhesən ömi gözələrindən yaş tökə-tökə çıxdı küçəyə və ağlaya-ağlaya çavuşun yanına gəlib, düşdü çavuşun atının ayaqlarına. At sakit at imiş; heç yerindən hərəkət eləmədi. Məhəmmədhesən ömi bir qədər atın dir-naqlarından öpüb durdu ayağa və sağ əlini qoltuq cibinə uzadıb, bükül-müş bir kağız çıxartdı və uzatdı çavuşa. Çavuş təəccüblə sual elədi:

– Kərbəlayı, bu nədir?

Ağlamaq qoymadı Məhəmmədhesən ömini cavab versin. Bu heyndə höyətdən Məhəmmədhesən əminin övrəti – çadırşəb başında – və oğlu Əhməd – hər ikisi ağlaya-ağlaya çıxıb, yeridilər çavuşun yanına. Məhəmmədhesən ömi kağızı çavuşa verib, dübarə düşdü atın dönüşünə və başladı ayaqlarını öpməyə. Çavuş artıq təəccüblə üzünü tutdu Məhəmmədhesən əminin övrətinə və soruşdu:

– Bacı, bu nədi? Pəs hanı Kərbəlayının xələti?

İzzət ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Qardaş, Məhəmmədhesən əminin alınına yazılmamışdı kərbə-lay olsun. Allah bəisin balalarını mələr qoysun!

Məhəmmədhesən durdu ayağa və güclə dayana-dayana dedi:

Apar, qardaş, apar... O ərizəni apar... Apar həzrət-Abbasa. Apar... Mən gedə bilmədim. Gedə bilmədim. Qoymadılar. Məni qoymadılar... Mənim eşşoyımı oğurladılar. Yedilər. Satdılar. Apar ərizəni, apar. Mən gedə bilmədim...

İzzət ağlaya-ağlaya başlayıb Məhəmmədhesən sözünü kəsdi:

– Çavuş, apararsan o ərizəni həzrət-Abbasa. Görək mənim ərimi bu yoldan binəsib eləyəne həzrət-Abbas özü qənim ola, imam özü qənim ola...

Çavuş qoltuq cibindən bir dəstə kağız çıxarıb, Məhəmmədhesən əminin ərizəsini qoydu kağızların içinə, kağız dəstəsini qoydu qoltu-ğuna və atın başını çöndərüb mehribanlıqla dedi:

– Əmi, bacı, heç ürəyinizi sıxmayın.

Dər dafi-i-xodəngi-sitomi-gordışi-gurdun
Behrət zikifayati-ilahi sipəri nist.¹

Heç qəm yeməyin, neylək, bu il olmadı, inşallah, Allah salamatlıq versə, əcəldən aman versə, inşallah, gələli il gedərik. Heç qüssə eləməyin. Söz yox, hər kəs ki, sizi bu mübarək yoldan, bu savab

yoldan qoyubdu, sizə mane olubdu, əlbəttə, Allah-taala ona qəzəb eliyəcək. Elər, elər. Olmaz ki, eləməsin. Necə ki, eləməz? Məgər bunlar hamısı zarafatdır?! Buna Kərbəla yolu deyirlər. Xeyr, xeyr, əbədən ürəyinizi sıxmayın. İnşallah, ərizənizi də yetirərəm. İnşallah, dərəcəyi-qəbulu da yetişər.

Çavuş atına bir qamçı vurub başladı münacatı. Məhəmmədhesən və övrəti bir qədər də durub, ağlaya-ağlaya qayıtdılar evə.

Günorta vaxtı idi. Kərbəlayıların cəmisə dəstə-dəstə kəndin kənarına, qəbiristanın yanına yığışib, düzülmüşdülər yekə meydana ki, "imamzadəm" ziyarət eləyib çıxınsın. Burada artıq cəmiyyət var idi. Övrət qarışmışdı kişiyyə, kişi övrətə. Kimi piyada, kimi atlı. Bəzi ağlayırdı, bəzi gülürdü. Amma ağlayanların çoxusu övrətlər idi; çünki övrətin ürəyi yuxa olar. Bəzisinin qardaşı gedirdi, bəzisinin oğlu və bəzisinin əri. Atların kişnəməyi, eşşəklərin anqurtı səsi və övrət və uşaqların ağlamağı bir-birinə qarşıb ərsə qalxırdı.

Kərbəlayılar imamzadə ziyarətini tamam edib yığışdılar meydana və qohum-əqrəbə ilə qucaqlaşib, öpüşüb və ağlaşib mindilər atları və hazır oldular, getməyə. Çavuş meydana çıxıb, axırıncı münacatını başladı ki, yoni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi, ikisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrələrin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükülü kağız çıxarıb uzatdırlar çavuşa. Çavuş münacatını kesib, başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrələrin hər ikisi cavab verdilər ki, bu ərizədir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dəstəsini çıxarıb, övrələrin ərizələrini həmçinin daxil elədi kağız dəstəsinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı.

Bu övrələrin ikisini də biz tanıyıq. Uca övrət Zeynəbdi; biri də Xudayar bəyin övrətidir. Yeni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrətidir, biri köhnə övrətidir, biri də təzə övrətidir.

Kərbəlayılar üz qoydu Qırxadın¹ yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə.

Zeynəb ağlaya-ağlaya gəldi evinə və qızlarını çağırıb, bunların hər ikisini aldı qucağına. Çünki özü ağlamaqdan sakit olmamışdı, uşaqlar da analarına baxıb ağlayırdılar. Fizzə ağlaya-ağlaya gözle-rinin yaşını silib, mat-mat anasının üzünə baxıb axırı soruşdu:

¹ Torcümü: Fələkin zülm oxunu dəf etmək üçün Allahın iradəsindən yaxşı qalxan (vasitə) yoxdur.

– Ana, sən allah, niyə ağlayırsan?

Zeynəb cavab vermədi. Ancaq çarşabının ucu ilə gözlərinin yaşını silib, lənət şeytana elədi. Fizzə dübarə soruşdu və Zeynəb axırı laələc qalıb cavab verdi:

– Bala, vallah, heç zad yoxdu. Elə atan yadıma düşübdü, ağlayıram.

Fizzə Zeynəbin sözüənə inanmayıb, genə soruşdu. Bu dəfə Zeynəb doğru cavab verdi; amma ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Bala, axı necə ağlamayım? Məni istəyirlər zornan ərə verələr. Gördün qardaşın səhər məni nə qədər döydü? Deyir elə zornan görək gedəsən Xudayar bəyə. Bala, mən necə ağlamayım?

Fizzə bir qədər fikir eləyib genə soruşdu:

– Yaxşı, ana, nə olur gedəndə? Get da! Niyə getmirsən ki?! Ərə getmək pis zaddı?

– Bala, mənə nə olub ərə gedim? Mən yekəlikdə arvadlar ərə getməzlər ki! Qızlar ərə gedərlər. Mənə nə olub ərə gedim?

– Yaxşı, ana, Zəhra bibim səndən yekə arvaddı, bə niyə o, ərə getdi?

Zeynəb Fizzənin bu sualına heç bir söz tapmadı desin.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanıyırmıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızısaqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalılıq, ağ tuman, qarasaqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası² Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görəək qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəcübü gözələrini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə öyləşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayıl, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar, Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasiməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayıl və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxarıb başladılar doldurmağa. Molla çubuğunu alışıdırıb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt:

– Bacı, bilirsen nə var? Bilirsən biz nə mətləbə gəlmişik?

¹ Culfə

² Məhəmməd mollası

Zeynəb cavab vermədi. Molla Məhəmmədqulu dübarə başladı:

– Biz bura ondan ötrü gəlmişik ki, sənə nəsihət eləyək.

Zeynəb ölüstü cavab verdi:

– Allah atana rəhmət eləsin. Siz əgər nəsihət eləyərsiniz, əvvəl, bax o ayaq üstə durana nəsihət eləyin ki, məni incitməsin. Bu gün məni döyməkdən öldürübdü. İndi bu saat qabırğalarım ağrıyır.

Molla genə başladı:

– Yaxşı, bacı, axı sən işi o yerə niyə gətirirsən ki, oğlun sənə ağ olsun?

– Niyə, mən neyləyirəm ki?

– Sən şəriətdən çıxırsan.

– Şəriətdən çıxana Allah lənət eləsin!..

– Lənət, lənət!

– Mən niyə şəriətdən çıxıram ki?

Molla cavab verdi:

– Sən o səbəbə şəriətdən çıxırsan ki, şəriətin ümürünə¹ mümaniet² qatırsan. İstəmirsen ki, şəriəti mənəhəni³ əmələ gətirəsin.

Zeynəb cavab vermədi; o səbəbə ki, molla dediyini əslə başa düşmədi. Molla genə başladı:

– Məgər sən məfhum deyilsən⁴ ki, indi Xudayar bəyin zövceyi-həlalısən? Məgər bu səda sənin huş-guşuna təbliğ olunmuyub?

Zeynəb cavab verdi:

– Yəni deyirsən ki, mən Xudayar bəyin arvadıyam? Yaxşı, mən kimə Xudayar bəyə getmək razılığını verdim ki, mən onun arvadı olum?

Qasiməli cəld əlini sinəsinə vurub dedi:

– Bax, mənə vermişən. Sən əgər məni vəkil eləmədin bu kişilərin öz yanında? Sən məni vəkil elədin. Bu yekə şeyi danmaq olar?

Zeynəb bir ah çəkib dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm ki, siz deyənlə olsun.

Molla başladı:

– Çox əcəb. İndi sən elə mənim öz yanımda iqrar elədin ki, Qasiməlini sən özün vəkil eləmişən. Pəs daxi sözün nədir. Nə səbəbə

¹ Əmrlorinə

² Manco

³ Nikah şortlorini

⁴ Bilmirsen

gedib öz xahişinlə ərinin evinə daxil olursan? Deyirsən ki görək səni zornan aparalar? Bədnamlığın aparalar? Rüşvəçiliğın aparalar?

Qlava çubuğun külünü yərə boşaldıb, dübarə başladı doldurmağı və üzünü Zeynəbə sarı çöndərüb, uca səslə və qeyznək dedi:

– Bax, ay arvad, gözünü aç, gözümün içinə bax. Qazı dünən mənə kağız yazıb. Xudayar bəy şikayət eliyib ki, mənim övratım Zeynəb mənim evimi qoyub, gedib öz evində olur, mənə itaət eləmir. Qazı mənə kağız yazıb. Əgər sən öz xahişinlə gedib ərinin evində oturmasan, səni it ölüsü kimi sürüdüb apardırıram! Lap yəqin elə və ağılımı yığ başına!

Zeynəb bir söz demədi. Amma qızların hər ikisi başladılar ağlamağa. Növbə yetişdi mollaya. Molla üzünü Zeynəbə sarı tutub, başladı genə nəsihəti:

– Yox, yox, bacı, Allaha xoş getməz. Sən nəhaq yərə özünü də məşəqqətə mübtəla eləyirsən, uşaqlarının da üreklərinin sıxılmağına bais olursan. Yox, yox, belə eləmə. Ağılımı yığ başına və dinməz-söyləməz yığış, get otur ərinin evində. Yoxsa indi dəxi iş qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin zövcəsisən. Sənin heç ixtiyarın yoxdu bu barədə kəmətinalıq eləyəsən. Əgər istəyirsən ki, şəriətə əməl eliyəsən, işin həqiqəti budur ki, mən deyirəm. Əgər mənə etiqadın var, inan. Yoxsa etiqadın yoxdu, inanma. Özün bil. Əgər istəyirsən ki, səni sürüyə-sürüyə aparalar, qoy aparsınlar, dəxi sözüm yoxdu.

Bu sözləri deyib, Molla Məhəmmədqulu çubuğu uzatdı kisenin içinə və doldurub çıxardı və Kərbəlayı İsmayılə səmt bir qov uzadıb alışırdı, qoydu çubuğun üstə və başladı nəsihəti:

– Yox, bacı, ağılımı yığ başına. İndi sən görürsən ki, iş lap qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin övratısən. Şəriət heç vədə övratə o ixtiyarı vermək ki, otursun öz evində və ərinin sözündən çıxsın. Söz yox, sən getməzsən, mən də yazaram nəçərnəkə ki, filankesin övratı təcavüz edib şəriəti-zövcüyəni¹ əmələ gətirmir. Bilirsən onda nə olar? Onda o olar ki, nəçərnəkə pristavı göndərər, səni qolu-qıçı bağlı göndərərələr şəhərə ki, nəçərnəkə cavab verəsən. Niyə sən işi o yərə yetirəsən ki, səni biabırçılıqın aparalar şəhərə, dost görə, qəmgin ola, düşməni görə sevinə?

Qlava başladı:

– İndi nə deyirsən, bizi məəttəl eləmə. Əgər gedirsən, öz xahişinlə get, yoxsa getmərsən, mən bildiyimi eləyim. Vallahi, billahi gözünü aç, gözümün içinə bax. Sonra peşman olarsan.

Zeynəb bir söz deməyib, irəlki halətdə durmuşdu ayaq üstə. Bir belə sözdür ki, sakitlik-rəziçilik əlamətidir. Oturanlar da bir belə şeyi başa düşüb durdular ayağa ki, getsinlər. Əvvəl Kərbəlayı İsmayıl durdu və qamçısını Zeynəbə səmt silkəliyib, bu tövr hərbə-qadağa kəsdi:

– Bax, ay arvad, indi biz gedirik. Axşama kimi sənə möhlət verirəm. Axşam Qasiməlini göndərəcəyəm ki, səndən ya hə, ya yox cavabını alsın. And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoyمامam ki, bu kətdə baş dolandırasan. Axır heç olmasa götürüb nəçərnəkə yazaram ki, filan arvad ərindən küsüb, gedib pis yola düşübdü. And olsun o pərvədigara ki, yazaram!

Cəmisə çıxdı eşiyə Vəliquludan savay. Vəliqulu da şəhadət barməğinin anasının üstə qovzayıb dedi:

– Bax, ay ana, mən sənə deyirəm ki, Qasiməliyə yox cavabı versən, mən elə bu gün ayrılıb gedəcəyəm qaynatamğıldə qalacağam. Bir aydan da sonra özümə toy edib, dəxi sənə ana demiyəcəyəm. Vəssəlam. İndi hələ xudafiz.

Vəliqulu da çıxdı.

Zeynəbin işi çox pis yərə gəldi dayandı. Hər zad bir yana, Vəliqulunun acıq eləyib ayrılmağı və evə gəlməməyi bir yana. Yazıq övrət nə eləsin? Məgər ev kişisiz ötürsə? Onda da bu cür vilayətdə. Qəreət, bu müsibət böyük müsbətdi.

Zeynəb bucaqda ayaq üstə durmaqdan lap yoruldu. Qıçları ağrıyıb sızıldayırdı. Kişilər çıxan kimi gəldi oturdu və uşaqlarını aldı qucağına. Binəva balalar ağlamaqdan lap yorulmuşdular. Qızların ikisi Zeynəbin qucağına şirin yuxuladılar. Zeynəb bir qədər ağlayıb, başını dayadı divara və cumdu fikrə.

Mən istərdim Zeynəbin indiki halını sizə məlum edim, onun dər-dini söyləyim, onun fikir-xəyalını, qəmini, qüssəsini və qəlbinin sıxılmağını acıb bəyana gətirim; o cəhətə istəmirəm ki, qorxuram sizi də ağlamaq tuta. Amma nə eləmək, mən genə görək borcumu ədə eləyim.

Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxdı, biri də bu tərəfdən. Nə qədər çalışırdı bu iki divarın arasın-

¹ Evlənmək şortlorini

dan bir tövr ilə, bir fənni ilə çıxıb qaçsın, əsla mümkün olmurdu. Bu divarların biri Xudayar bəyə getməkdə, biri də getməməkdə.

Xudayar bəyə getmək fikri Zeynəbi o cəhətə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəb Xudayar bəydən elə irgenirdi, necə ki, insan qurbagađan irgənər. Pəs necə ki, insana qurbagađı elə alıb qoynuna qatmaq nağüvara gələr, elə də, bəlkə bundan artıq, Zeynəbə Xudayar bəyin iri burnuna və kifir sifətinə baxıb, ona ər demək nağüvara və naxoş görünürdü.

Xudayar bəyə getməmək fikri də Zeynəbi o səbəbə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəbə, sözün vazehi,¹ artıcaq xof üz vermişdi. Hünər görək bu guppultunun, bu əziyyətin, bu rüsvayçılığın, bu hərbə qadağının qazının, nəçəminin, molların, qlavanın, şahidlərin, camaatın və Vəliqulunun qabağına çıxıb tab eləsin və kəllə-kəlləyə versin! Bu hünər nəinki Zeynəbin, bəlkə onun babasının da qüvvəsindən fələ gəlməzdi.

Yəni insafən nə eləsin yazıq Zeynəb? Bir yandan Vəliqulu ayrılıb qoyub gedəcək. Pəs əkin necə olsun? Mallar necə olsun? Ev-eşik, zəmi, alver necə olsun? Bir yandan şəhərə getmək və nəçəminin yanında biabırçılıqla cavab vermək dərdi.

Ya xeyr, ola bilər ki, qlava Zeynəbi heç şəhərə də göndərməsin. Hazır qazı ona rəsmi izharnamə göndərüb. İndi bu saat qlavanın külli ixtiyarı var Zeynəbi versin Qasiməlinin dalına və aparıb salsın Xudayar bəyin evinə. Qlava da, söz yox, eləyəcək. Əvvəla, ondan ötrü eləyəcək ki, bu işlər onun borcudur. İkinci də ki, bizə məlumdur ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə eləyibdi. Pəs Xudayar bəy olur onun ögey oğlu. Pəs elədə yaqın qlava bu işin üstünə düşüb. Hər yolnan olmasa olsa, bu işi aşıracaq. Zeynəb özü ağıl kəm övret deyil, bunların hamısını çox yaxşı başa düşürdü.

İki saat tamam Zeynəb bu cür xəyalata məşğul idi ki, qapı açıldı. Qasiməli girdi içəri.

– Nə deyirsən indi bacı? Sözün nədi? Mən indi gedim qlavaya nə deyim? Razısan, ya yox?

İndiki halında Zeynəb bənzəyirdi bir elə şəxsə, hansı ki, zəhər şüşəsini qabağına qoyub baxır və bilmir nə eləsin: içsin, ya yox?

¹ Sözün açığı, sözün düzü.

İcməsə dərđ, qüssə və qəm onu öldürəcək, içsə zəhər öldürəcək. “Pəs məsləhət budur ki, içim” – deyib şüşəni çəkir başına.

Zeynəb razıçılıq cavabı vermək zəhər içmək mənziləsində idi. Elə ki Qasiməli sualını bir də təkrar elədi, Zeynəb hamı gücünü yığıb və üzünü qırıxdırıb cavab verdi:

– Razıyam.

XİTAM¹

Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslı idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günüorta vaxtı idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsiri bilinirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divarların dibinə düzülüb və yollarını yerə verib, məşğul idilər, söhbətə. Məhəmmədhasən əminin damının dalında divarın dibində üç-dörd kişi oturub danışdılar. Bu heyndə küçə ilə bir qərribə kəndli qabağında beş-on yüklü eşşək yolnan keçirdi. Eşşəklər yavıqlaşdılar və istəyirdilər keçsinlər, oturanların içində bir qoca kişi qaçıb və eşşəklərin içinə özün soxub, bir çal eşşəyin başını qaytarıb və durdu diqqətlə eşşəyin o üzünə-bu üzünə baxmağa. Eşşəklərin sahibi əlbət elə güman elədi ki, qoca kişi eşşək almaq istəyir, qaçdı qabağa və o biri eşşəklərin başını “çöçə” deyər-deyər qaytarıb, saxladı yolun ortasında və gəldi çal eşşəyin yanına. Qoca kişi gah eşşəyin qabağına keçir, gah dalına keçir, başına baxır, qıclarına baxır, quyruğına baxır. Sonra da ağzını açdı, dişlərinə baxdı. Eşşək sahibi başladı eşşəyi tərifləməyə:

– And olsun Allaha, belə eşşək olmaz. Bu eşşəkdən hünər əskik deyil. Görürsən nə qədər yük çatmışam? Düz yeddi pud yüküdü. Əgər almaq meylin olsa, sənə ucuz da verərəm.

Qoca kişi genə eşşəyin ağzını ayırıb, diqqətlə ağzına baxandan sonra başını qovzadı və üzünü tutdu eşşək sahibinə:

– Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?

– Əmi, nə vecinə kimdən almışam! Həyə¹ alacaqsan, al, almiyaçaqsan qoy gedim, mənə avara cləmə.

¹ Son

Qoca kişinin yoldaşları da bir zad başa düşüb durub gəldilər yavığa.

Qoca kişi üzünü onların birisinə tutub dedi:

– Məşədi Oruc əmioğlu, gəl bir sən də bu eşşəyə bax. Bu eşşək məni bir az şəkke salır.

Görükür ki, eşşək sahibi özü də bir zad duydu; çünki qoca kişi bu sözü deyən kimi eşşəyin dalına bir-iki dəyənək ilişdirib, istədi eşşəyi sürüb gedə. Amma qoca kişi qoymadı. Məşədi Oruc da qoca kişi kimi eşşəyi diqqətlə vərəvürd eləyib, ²üzünü tutdu qoca kişiye:

– Məhəmmədhasən əmi, mən bilirəm sənəin şəkke düşməyini. Sən eşşəyi öz eşşəyinə oxşadırsan.

Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək yendirib istədi sürüb gedə, Məhəmmədhasən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar. Qalan kəndlilər də yığıldılar və eşşəyi əhatə edib, baxırdılar eşşəyin o üzünə–bu üzünə. Məhəmmədhasən əmi üzünü eşşək sahibinə tutub dedi:

– Qardaş oğlu səni and verirəm on iki imama, doğrusun de görüm bu eşşəyi kimdən almısan?

– Əmi, and olsun Allaha, mən bu eşşəyi indi düz beş ildə qarabağlıdan almışam on bir manata.

Bir az vaxtda eşşəyin başına bəlkə əlli adam cəm oldu. Hər yetişən – ki, Məhəmmədhasən əminin itən eşşəyini tanıyırdı, – təsdiq elədi ki, bu eşşək Məhəmmədhasən əminin öz eşşəyidir. Məhəmmədhasən əmi yapışdı eşşək sahibinin yaxasından və çəke–çəke çıxardı adamların içindən ki, aparsın qlavanın yanına. Qlava haman Kərbəlayı İsmayıl idi.

Məhəmmədhasən əlini eşşəkinin qurşağına salıb çəke–çəke aparırdı. Bu heyndə Xudayar bəy başında şikarə papaq, əyində mahud çuxa, ağ tuman və əlində zoğal ağacı döngədən çıxıb və cəmiyyəti görüb, yavıqlaşdı adamların içinə. Məhəmmədhasən əhvalatı nəgill elədi və şikayətini eləyondən sonra Xudayar bəy adamları aralayıb, gəldi eşşəyin yanına və diqqətlə o tərəfinə–bu tərəfinə baxıb eşşəyi tanıdı.

¹ Əgər

² Gözdən keçirib, yoxlayıb

– Bəli, bu, Məhəmmədhasən əminin eşşəyidir. – Sonra üzünü eşşəkiyə tutub soruşdu:

– Ədə, bu eşşəyi sən haradan almısan?

Eşşəkçi Məhəmmədhasən əmiyə verdiyi cavabı Xudayar bəyə də verdi. Amma gözüne döndüyüm Xudayar bəy dəyənəyi qaldırdı göyə. Nə yemisen, turşulu aş. Eşşəkçiye bir ağac, iki ağac, üç ağac... Ta o qədər vurdu ki, yazıq kişi düşdü Xudayar bəyin ayaqlarına, başladı yalvarmağa ki, eşşəyi alsın, dəxi onu döyməsin.

Bu cür eşşək tapıldı.

Xudayar bəy Qasıməlini qoşdu eşşəkinin yanına ki, aparıb onu kəndin kənarından ötürsün qırağa və bərkən–bərk eşşəkçiye tapşırı ki, bir də buralara üzü döyməsin.

Məhəmmədhasən əmi Xudayar bəyə dua eləyə–eləyə eşşəyi sürdü və aparıb qatdı tövləsinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiye kimi Məhəmmədhasən əminin oğlu Əhməd görürmür. İndiye kimi bu qədər cəmiyyət yığışib, nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmmədhasən əminin övrəti başını qapıdan eşşəyə uzatdı ki, gör–sün bu nə mərəkədi.

Əhməd də ölübdü. Məhəmmədhasən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eləyib, axırı bir dərəcə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmmədhasən əmiyə. Amma Məhəmmədhasən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü.

Qərəz, eşşək tapıldı.

Eşşəyi Məhəmmədhasən əmiyə tapşırıb, Xudayar bəy adamların içindən çıxdı və gəldiyi dar küçə ilə gedib, bir yekə darvazadan girdi böyük həyəətə. Həyətin sol tərəfində Vəliqulu əyində cındır qədək arxalıq və başında köhnə boz papaq, kürəklə peyin səridi. Xudayar bəy Vəliqulunun yanından düz keçdi və sağ səmtdə səkinin yanında durub çağırdı:

– Ay qız, Ziba, o lüleyini bir gətir mənə.

Ev qapısı açıldı. Yeddi–səkkiz yaşında bir göyçək qız uşağı əlində lüleyin eşşəyə çıxıb, gətirdi lüleyini Xudayar bəyin yanına qoyub, titrəyə–titrəyə qayıtdı evə. Xudayar bəy başladı dəstəməzə.

Bu qızı biz tanıyırdıq. Bu qız Zeynəbin qızı Zibadır. Zibanın üst-başına baxan kimi görənirdi ki, bu qız yetim qızıdır. Əvvəla budur

ki, paltarının hamısı köhnəliyindən başqa, özge öynindən çıxma paltara oxşayırdı. Solmuş qırmızı çitdən dizlik Zibanın ayaqlarının üstə düşmüşdü. Amma özününkü olsa idi, görək gödək olaydı. Köhnə qara laskirdən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özge arxalığına oxşayırdı. Başında var idi köhnə qara çarqat, ayaqlarında yekə kişi başmağı.

Xudayar bəy dəstəməzi alıb girdi içəri.

Xudayar bəy girən bir xırda ağ otaqdı. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstə salınb rəğbətlə yekə yorğan, yorğanın üstəndə rəğbətlə cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda divarın hərəsində iki taxça; taxçalarda düzlülüb mücrü, mis və çini qab, boğça. Bir taxçada var bir qəlyan. Sol səmtəndə divara iki-üç mis məcməyi dayanıbdu. Fərşə salınıb üç-dörd tikə palaz və kobud kənd xəlisi. Kürsünün üstə qoyulub samovar. Samovar təzə dəmə qoyulubdu. Xüləseyi-kələm, bu ev kəndə görə çox səliqəli evdir.

Xudayar bəy otağa girəndə yuxarı başda kürsüyə bir cavan övrət oturmuşdu. Bu övrətin olan olar on dörd, on beş sinni, artıq olmaz. Bu övrətin göyçəkliyi və çirkinliyi barəsində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odur ki, bu övrət indiki halətdə özünə o qədər ənnik, kirşan, rasıx və gözlərinə o qədər sürmə çəkib ki, əsil surəti bəzəklərin içində lap gizlənbədi. Qərər, bu cavan övrət özünə kəndə layiq bəzək veribdi.

Xudayar bəy keçdi oturdu kürsünün yuxarı başından. Cavan övrət kürsünün üstə qabağına iki stəkan qoyub, məşğul idi onları yuyub dəstəmallamağa.

Qapıdan girən yerdə, sağ tərəfdə durmuşdu Ziba. Qucağında uşaq yorğançasına bükülmüş qız uşağı. Uşaq ağlayırdı. Ziba onu ovutmaqdan ötrü atılıb düşürdü və öz-özünə mıqıldaya-mıqıldaya uşağın ağlamağının dömini tuturdu.

Cavan övrət bir stəkan çay töküb, qoydu Xudayar bəyin qabağına, bir stəkan töküb qoydu qız qabağına; sonra Zibani çağırub uşağı aldı və saldı döşünə. Uşaq ovundu. Ziba çəkildi durdu kənarda və divara dayanıb, əllərini saldı yanına.

Xudayar bəy stəkani çəkdi qabağına və dalını genə yükə tokyo eləyib, üzünü tutdu Zibaya:

– Qız, anan genə ağlayır?

– Anam elə ha ağlayır. Ağlamaqdan gözləri lap tutulubdu.

Xudayar bəy ucadan xa...xa...xa... çəkib genə dedi:

– Xa...xa...xa... Niyə ağlayır? Əri Kərbəlayı Heydər yadına düşüb?

Qız cavab verdi:

– Yox, dadaşımdan ötrü ağlamır, səndən ötrü ağlayır.

– Xa...xa...xa... Məni yeni o qədər istiyir

– Yox, istəməkdən ötrü ağlamır. Deyir məni boşasın.

Qız bu sözü deyən kimi guya ki, Xudayar bəyi bir ilan sancdı.

Xudayar bəy cəld ayağa durub, hücum çəkdi Zibanın üstə. Qız evdən çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilədi astanaya, üzü üstə dəydi yerə. Xudayar bəy yetişdi Zibanın başına-gözüne bir-iki yumruq vurub, baxdı gördü ki, qızın burundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırdı ki, bacasını götürüb aparсын evlərinə və özü də tövsüyə-tövsüyə, rəng-ruhu qaçmış gəldi oturdu yerinə.

Cavan övrət oturduğu yerdə oturub, dinməz-söyləməz vəqəyəə tamaşa eləyirdi. Vəliqulu yapıqdi Zibanın olındən və hər ikisi üz qoydular evlərinə səmt.

Xudayar bəy həmin dəqiqə hal-təbdən çıxdı ki, Ziba dedi:

– Anam deyir məni boşasın.

Lazımdır əhvalatı təfəsilən nağıl etmək.

Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmədiyi süd bumnun dəliklərindən gəlib töküldü. Zeynəbi incitməklə onun tək birçə məramı var idi. Xudayar bəyin qəsdı Zeynəbin və səğirlərin¹ var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub, Zeynəbi çölə ötürmək idi. Zeynəb özü çoxdan bunu başa düşmüşdü. Amma nə qədər Xudayar bəy onu bu xüsusda incidib dara qısnayırdı, döyürdü, söyürdü, amma Zeynəb hər bir əziyyətə tablaşıb, Xudayar bəyin təkliflərinə əbədən razi olmurdu.

Axırı iş o yerə çatdı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu və bir qaranlıq dama qatıb, onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala.

¹ Uşaqların, burada: yetimlərin

Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşalar. Zeynəb axırı yumşaldı. Xudayar bəyin nə qədər ki, arzusu var idi, hamısı bəravürdü oldu¹.

Amma Zeynəb də bu əmrə bir şərt ilə razı oldu. Şərt bu oldu ki, Xudayar bəy pullara sahib olan kimi Zeynəbi boşasın. Xudayar bəy razı oldu. Zeynəb dəxi arxayın olmaqdan ötrü Xudayar bəyi Qurana and verdi. Xudayar bəy əlini Qurana basıb and içdi.

O pulları ki, Zeynəbin ixtiyarında idi, bəzisini Zeynəb yerə quylayıb gizlətməmişdi, bəzisi özgedə idi. Bunlar hamısı yetmişdi Xudayar bəyin təhvilinə. Və bundan əlavə Xudayar bəy genə çox zad yetişdi: qızıl, gümüş, paltar, forş, mis qab-qasıq və bu cür şeylər.

Xülasəyi-kəlam, Zeynəb mürüman ərki Kərbəlayı Heydərin evini daşıyıb tökdü Xudayar bəyin evinə. Vəliqulun bu barədə heç bir sözü yox idi. Vəliqulu deyirdi ki, hər nə olur olsun, ancaq onun yarı salamət olsun. Vəliqulu nəinki bu işlərə mane olmurdu, bəlkə hələ Xudayar bəyə köməklik verirdi.

Xudayar bəy Zeynəbin, səğirlərin və Vəliqulun dövlətinə malik olan kimi, Zeynəb axırı arzusuna yetişdi; yəni Xudayar bəyin evindən yığışıb gəldi öz evinə.

Hərçənd indi Zeynəbin evində iki həsirdən başqa bir şeyi yox idi; amma Zeynəb elə bildi onu mələiklər cəhənnəmdən çıxardıb behiştə daxil elədilər.

Zeynəb Xudayar bəydən ayrılan kimi xalq elə bildi ki, Zeynəbi Xudayar bəy boşayıdır. Nəinki xalq, bəlkə Zeynəb özü də, Vəliqulu da, qarəz, hamı Zeynəbi boşanmış bilirdi. Amma Zeynəbi Xudayar bəy boşamamışdı və əbədən boşamazdı. Səbəbini indi üç-dörd sətirdən sonra ərz edirik.

Amma söz burasındadır ki, indi, Zeynəbin işi dəxi pis yerə gəlib çatdı. Bahar açılan kimi Xudayar bəy zəmiləri göndərüb başladı sürdüməyi. Əkilmiş zəmiləri özü öz mali kimi biçirdi, döyürdü və mədaxili öz babasından qalan malı kimi götürüb tökdürdü evinə. Zeynəb qaldı ac-cılpaq və səhəbsiz. Bu övqat Fizzə qızı öldü. Zeynəbin dərdi dəxi də artdı. Kim bilsin, bəlkə yazıq qız acından öldü?! Axırı Xudayar bəyin yazıq övrətə bir az rəhmi gəldi. Vəliqulun özünə cütçü, Zibani qarabaş tutdu ki, Zeynəbin işi bir az yüngülləşsin.

Vəliquluya və Zibaya Xudayar bəy o qədər icrət¹ təyin elədi ki, Zeynəb acından ölməsin.

Xudayar bəy iki səbəbdən ötrü Zeynəbi boşamadı və boşamazdı. Xeyr, boşamazdı. Xudayar bəy çox ağıllıdı. Övvələ, ondan ötrü boşamazdı ki, hələ Zeynəbin vaxtı lap keçməmişdi ki, Xudayar bəy ondan əl üzə idi. Əgər Zeynəbin Xudayar bəyə bir tikə məhəbbəti olaydı, Xudayar bəy onu evindən kənar eləməzdi. Görək insafın danışmaq, Zeynəbin kənar olmaqlığına Zeynəb özü bais oldu. Ondən ötrü ki, Xudayar bəyin evinə gələndən, Zeynəbin üzü əsla, gülmədi. İkincisi, o səbəbə Xudayar bəy Zeynəbi boşamazdı ki, qorxurdu şərir adamların birisi Zeynəbi ala və başlaya Xudayar bəyden səğirlərin malmülkünü iddia eləyə. Bu ikinci səbəbə görə boşamaq ortalığa gələndə Xudayar bəy az qalırdı dəli-divana olsun. Hər kəs onun yanında boşamaq söhbəti salsaydı, görək duyunca kətək yeyəydi.

Pəs Zibani Xudayar bəy bu səbəbə qovladı və döyüb burnunu qanatdı.

Zeynəb Xudayar bəyin evindən gələndən iki ay sonra övrəti öldü və Xudayar bəyə evlənmək lap vacib oldu. Xudayar bəy çoxdan Qasiməlinin bacısını gözəlti eləmişdi. Müxtəsər, Qasiməli bu şərtlə razı oldu ki, Xudayar bəy də öz qızını versin Qasiməliyə. Xudayar bəy xoşhallıqın razı oldu.

Övvəl Vəliqulu çox atılıb düşdü, ağladı, sızladı, bir az qüssə elədi. Amma Xudayar bəyin qorxusundan əhvalını əsla bürzə vermədi. Bir az keçdi hər bir şey yaddan çıxdı. Sonra Vəliqulu özü də başa düşdü ki, ona hələ hamısından vacib çörək qazanmaqdır.

Pəs indi kürsünün başında oturan ənnikli-kirşanlı cavən övrət Qasiməlinin bacısı və Xudayar bəyin təzə övretidir. İndi üç aydır bu övrətdən Xudayar bəyin bir qızı olubdu. Adını qoyublar Xoşqədəm. Haman qız Zibanın qucağında ağlayan uşaqdı.

Vəliqulu və Ziba ağlaya-ağlaya gəldilər evlərinə. Zeynəb haman biz gördüyümüz evdə ki, indi heç bir şey qalmayıbdı, – köhnə palaz üstə oturub, dizlərini qucaqlayıb, gözələrini dikmişdi səfqə; guya ki, pərdiləri sayır. Zeynəbin libası lap halma müvafiq gəlirdi, yəni lap mündər² idi. Sifəti də biz gördüyümüz sifət deyil. Bu dörd ilin ərzində lap qocalıbdır.

¹ Yəni yetdi

¹ Haqq

² Cür-cındır, köhnə

Ziba ağlaya-ağlaya girdi içəri. Vəliqulu onun dalınca. Zeynəb cəld və hövlnək durub qaçdı qızının qabağına və əhvalatı soruşdu. Vəliqulu nağıl elədi. Ziba ağlaya-ağlaya girdi anasının qucağına. Ev qaranlıq olmaq cəhətə Zibanın burnunun qanı seçilmirdi. Vəliqulunun ancaq indi yadına düşdü ki, Ziba anasının üst-başını qana batıracaq; üzünü tutdu Zeynəbə:

– Ana Zibanın burnu qanıyıbdı qoyma sürtsün üstünə.

Zeynəb Zibanı qucaqlayanda gördü ki, qızının üst-başı yaşdı. Amma elə xəyal elədi ki, göz yaşıdır. Vəliqulu bir də xəbərdarlıq elədi:

– Ana, axı Ziba səni buladı qana.

Zeynəb cavab vermədi. Vəliqulu çıxdı eşiyə. Çünki axşama az qalırdı, görək gedib malları suvara idi; yubansa Xudayar bəy mərəkə qalxızar.

Ziba anasının qucağında bir az ağlayıb yuxuladı.

NƏRİMAN NƏRİMANOV

(1870–1925)

Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov həm də məşhur yazıçı-dramaturq, nəsir və publisist kimi tanınır. Onun "Bahadır və Sona" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yazılmış birinci romandır. İki hissədən ibarət olan əsərin birinci hissəsi 1896-cı ildə, ikinci hissəsi isə 1899-cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Bundan sonra əsər ədəbin öz sağlığında iki dəfə də nəşr edilmişdir: 1913, 1922.

XX əsrdə "Bahadır və Sona" yazığının başqa əsərləri kimi dəfələrlə çapdan çıxmış, son nəşri isə 2004-cü ildə olmuşdur. Burada verilən mətn son nəşrin təkrarudur.

BAHADIR VƏ SONA

BİRİNCİ HISSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axıncı şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpədirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, "student" əyləşmişdi və hərdən bir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu növcədən gülerüzlü, xoşxətlili olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü üreynəndəki pünhan qəmini boyan edirdi. Nəçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və nəçin kababək qovrulurdu? – səbəbini bir özü, bir də öləndəki dəf-tərəf bilirdi.

Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün məğribə yuvuqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qijiltisi, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdişin comərdliyini anlaşırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə, tək, yaşıl otun üstə serilmiş gözəl bir qız görürsənsə, mənzərə daha artıq sürətdə gözəl görünər...

Bahadır dəftərcəsini, xeylaq yazandan sonra meşədə gazirdi. Komalıqda gözərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağ, mərmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı müşahidə etdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi, ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özge xəyallara saldı...

İki növcənin meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztirabına saldı: qanları çuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər. Bahadır qızın dalınca xeyli baxdı: vaxt ki, qız gözəndən itdi. Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadırı:

– Buyurunuz, nə xahiş edirsiniz? – dedi.

Bahadır:

– Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz.

– Buyurunuz, – deyər göstərir, – bu çox yaxşı mahuddur.

– Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?

– Axır qiyməti: arşını dörd manadıdır.

– Çox gözəl! İki arşın kəsiniz.

Mağaza sahibi iki arşın ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

– Cənabınız studentdirmi?

– Bəli. – Bahadır cavab verdi.

– Sizin yoldaşlardan burada çoxudurmı?

– Xeyr, ancaq üç nəfərlik.

– Bəs, sizlərdən heç müsəlman varmı?

– Bəli, ancaq bir müsəlman var.

– Siz buyurdunuz şəxs farsca bilirmi?

– Bəli, bilir.

– Bəs nə vaxt zəhmət çəkib mənə onunla əşna edərsiniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

– Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.

– Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə əşna oluram. Yusif, – deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

– Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

– Səbəb odur ki, – Yusif cavab verdi, – mənəm bir qızım var, “Qız institutunu” qurtarıb, türkçə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu bərədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Çox əcəb! Bu bərədə mən sizə köməklik edərdəm...

– Çox məmnunəm, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?

– Nə vaxt istəsiniz.

– Belə olan surətdə təvəqqe edirəm sabah günorta bizə buyurarsınız, amma... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurarsınız, buradan bir yerdə gedərik.

– Çox əcəb. – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırıb öz adətinə görə başladı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət bərəsində daldə qalmağından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcür fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmı? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetdə yazılmışdı. İkincisi, o, qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü, o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu təv fikirlərə gedərkən birdən səslə dedi: “Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!” Sonra: “Belə iş olmaz” – deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırı erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: “Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkçə bilsin?!” Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq mülklərə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırır, bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa söy edirdi. Gimnazianın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bixətlə ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevdirdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnazianı qurtardı. Gimnazianı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyi istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb universitetə getsin, ta ki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: "Yer gələcəkdə sənə lazım olar" deyib, onu belə fikirdən daşındırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəslə rüsxət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Məngilisə gəldi.

Sabah açıldı. Bahadır hələ özünü yumamış ev yiyəsi qoca övrət Bahadırı çay içməyə çağırıdı. Bahadır özünü yuyub çay içməyə getdi. İki stəkan çay içib öz otağına gəldi və qəzetə götürüb oxumağa məşğul oldu. Sonra Yusifgilə getmək üçün hazırlaşb yola rəvan oldu. Yusif Bahadırı görüb nəhayətdə şad oldu.

Yusif tıflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziyada oxutdurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə də atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyadan çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övratı Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Səlimə (Salome), 17 yaşında ikən arə getdi. Səlimənin əri Məngilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox

kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtidai müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi. Məzkurə qız bir neçə vaxtdan sonra "Jenski institut" adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu ağıllı qızın əxlaqının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevdirdilər; 15 yaşında frəng və rus dilində azadə danışır. Bu dillərdən başqa dəxi türkçə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək atırdı! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıllı-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməkdə millətinin yolunda çürütsün... Yusif bir neçə səbəblərə görə Məngilisə gəlib orada mağaziyyə açdı və yer alıb bir yaxşı ev saldırdı. Payız fəslə Yusifin külfəti Tiflisdən Məngilisə köçdü. Amma nə fayda ki, Məngilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gələnlər hamısı köçmüşdülər, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlamışdı. Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgin keçirdi, bir dost məhribani yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəslə gəldi. Məngilis yaşıl məxmərle bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxıb bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralıqda gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün həmsöhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəslə Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi...

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər. Bahadır hərdən bir ürəyindən bunu keçirirdi: "Allah! Görəydim o qızı ki, mən oxudacağam, necə qızdır?"

Nəzakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər camalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: "Bu mənə tanış surətdir!"

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadırla dost etdi.

Bahadır bir özgə hələtdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanı meşədə, mormer döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sorilmiş halını nəzərə getirdi, gözələrindən o parıldadı...

Sonanın anası Maşo gülə-gülə Bahadıra dedi:

– Sizinlə dost olmağımızda nəhayətdə şadam.

– Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmuşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. – Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın dəxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş aydı. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra tutub dedi:

– Allah-taala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bun gündən bizə daşınıb bu üç yayı bizimlə olasınız.

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətə də şad oldu. Və Yusifə kamal-ədəblə baş əyib dedi:

– Çox təşəkkür edirəm.

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına gətdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfində və Maşo, Sona sol tərəfdən əyləşdilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki, lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağzını açıb bülbul kimi ötürdü... Nahar xeyləq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su götürüb üzünü yudurtdu. Ondən sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirildilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır sabahdan daşınsın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görüşüb öz evinə getdi.

O biri günü saat 9-da Sonanın gödəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşıb şeylərini gödəyə tapşırıdı və özü Sonagilə getdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü. Sonanın dəxi rəngi təgəyir tapdı; elə ki, Bahadır Sonaya yavuqlaşdı, Sona gülümsünüb ağ əlləri ilə Bahadırın öləndən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisinə də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşıb özgə yərə getdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və uşaqlarla oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az vermişdi ki, Sona kamal-ədəblə Bahadıra dedi: “Bu otağa buyurunuz”. Bahadır Sonanın dalınca gedib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürbəcür güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfindən kravat, bəlişləri ku tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stol və əlziyuyan. Sona otağı göstərib dedi:

– Buranın sizə təəllüqü vardır.

Bahadır baş əyib dedi:

– Təşəkkür edirəm. – Bu vaxt gödə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər. Sona həmin saat şeyləri otağa daşıdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yərbəyər edirdi. Xülasə, axşam aralığa gəldi. Bahadır adətə görə ruznaməsini götürüb bir neçə şey yazdı... Elə ki, sabah oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıqda çox işləyən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabda az-az dərş verirdi. Sonanın söyi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavab verirdi... Bir gün Bahadır millət sözünü bəyan edərkən fikrə gedib ah çəkdi və yavaşca farsca bunu dedi: “Bicarə millətim!” Bunu deyib rəngi təgəyir tapdı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

– Nə üçün siz ah çəkəndiz və nə dediniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsınız.

– Xeyr, sizin sözlərimizdən mən özgə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm mənəndən heç bir şeyi gizlətməyəsınız.

– Həqiqət, sizə dair bir söz demədim.

– Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dəxi könlüm sizdən dönər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişininki kimi olmaz. Hərgah deməməsəniz, öz canına və verirəm.

– Sona xanım! Nə üçün öz canınıza və verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, dedim sizə əsla lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü bəyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu barədə özgə fikirlərə düşməyəsınız, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir.

– Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənər olmayəsınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkəndiz, hamısını mənə bəyan ediniz, çünki bu pünhallıq mənə bir böyük dərş olar.

– Sona xanım! Sizdə dərş olunca qoyun mənəndə olsun!.. O ah ki, mən çəkdim, millətperəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü bəyan edirdim. O vaxt öz millətim yadıma düşdü...

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə getdi və dörd ətrafına baxıb gördü ki, heç kəs yoxdur, yavaşdan Bahadırın öləndən tutub dedi:

– Nəhayətdə şadam! Çox gözəl ki, iki birfikirli cavanlar bir yerdə düşüblər!

– Təvəqqe edirəm bundan sonra bu babda mənə bir şey gizlətməyəsiz, çünki mən də siz fikirdəyəm... neçin bəs, ah çəkdiniz?

– Ondan ötür ki, bizim millət qeyri millətlərdən daldə qalıbdır...

– Bəs buyurun görək, aya, sizin millət yəni necə daldə qalıbdır?

– Kitabı əlindən yerdə qoyub Sona Bahadırın sual etdi.

– Özizim Sona xanım! Dəxi necə daldə qalması bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmə? Getdi zor dünyası!..

– Haqq buyursunuz, amma bu barədə görəkdir sizin ruhanilər çalışsalar, çünki xalq onlara inanır.

– Bəli, doğru buyursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edər. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə! Müsəlman fəsoflarından biri deyir: “Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yaqın qoyduğu dini tanımaz”.

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı.

Sona bu sözlərdən sonra bir az fıkə gedib dedi:

– Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba? Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir.

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü.

– Sona xanım! Zahirədə həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian ələmi ilə müsəlman ələmində bir təfəvüt görünür. Xristian ələmində ruhanilər elmlərə düşmən olublar da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar – dövlət işə zəmanənin təqəzasına görə təzə qanunlar meydana gotirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian ələmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilər zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman ələminə diqqət edərsiniz işə bu müharibəni görməyəsiz. Padşah həmişə olub, həm dövlətin

yol göstəroni. Padşah – xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsənd, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtdək Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəlildir... Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir kündə saxlanıbdır. Xristian ələmi hamı müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırmıdır, yəni xristian ağı müdam tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağı əski qanunları kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində mözkür bədgüman olanlar demək olar ki, “ləoji” ələmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqi-yə, yəni elmə düşmən olsaydı, bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; hamı ərəblər və hamı islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu!.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütlərə səcdə edən, əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək lazım, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, hamı camaat tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini, əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamıq istəyirlər... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman ələmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gələn də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağı müəyyən həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Hamı bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyursas, ona əməl et... Fəqət iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düynüləri açan sözlərin gizlin qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə din intişar edənlərdədir...

¹ Montiq

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərindən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişdilər. Bu nazik mötləblər hər birisinin ürəyinin ən nazik hissli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə məhəbbətləri artırdı. Fəqət cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməseydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu...

Saat olardı dörd. Bahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabağındakı meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o biri tərəfdən meşədə axan bulaqların səsi və gərmişin comərdliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökr içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir, dedi. Bahadır dışarı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında oyləşib ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

- Nə əcəb gözəməyə çıxmırsan?
- Kəfim bir az nasazdır, – deyib cavab verdi.
- Səbəb?
- Neçə gündür başım ağrıyır.
- “Tərcüman” qəzetinin axırıncı nömrəsini oxudunmu?
- Bəli, oxudum.
- Osmanlı dilinin bərsində yazdığı haqdırımı?
- Haqdır.
- Təəccübdür!
- Nə üçün təəccüb edirsən?
- Çünki hər millət bu zamanədə çalışır ki, dilini asana çıxarsın, amma onlar gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər.
- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bir yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsahe və bəlağətlə yazsınlar, çünki sadə türk dili ilə yazanları nədən hesab edirlər.

– Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və camaata nəf götürürmü? Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:

– Son elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfaətəbərdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri orəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür

dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən öləri çəirlər düzdürlər. Bu bəcarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyrsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusiində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri millətdən də afərin eşişinslər.

– Sənin sözünün qüvvəti, keçən il həmin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim.

– Yəni necə?

– Keçən il Tiflisdə “Badkuba” adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavən müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: “De görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlığı buraxıb elm dalınca getsin?”

Yoldaşları cavab verib dedi ki: “Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var...” Çünki bu tövr cavab onun ağlının naqisliyini göstərirdi, ona görə də mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də amma heyfa ki, unutmuşam...

Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

– Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur... Xülasə, saf ürəkli millət yolunda zəhmətçənlər çox azdır. – Bahadır bu sözləri deyib durub otaqda gəzindi. Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

- “Kəşkül” qəzetəsi alırsanmı?
- Bura gələndən “Kəşkül”ün üzünü görməmişəm...
- Onun həmişə adətidir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar.
- Günah yalnız onda deyil. Günah bizim müsəlmanlardır ki, bəcarəyə kömək etmirlər...

Bu danışıqda Yusif içəri daxil olub, “Məni bağışlayın” – deyib Bahadıra əl verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Alekseye üzünü tutub dedi:

- Xoş gəlibsiniz!
- Aleksey ikramla baş əydi.
- Nə barədə söhbət edirsiniz? – deyib Yusif sual etdi.
- Söhbətimiz bunların “Kəşkül” qəzetəsinin bərsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır, – Aleksey cavab verib Yusifə diq-qətlə baxdı.

– Doğru buyursunuz, – deyər Yusif cavab verdi. – Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənəm qızım türk dili oxuyan vaxt istərdi ki, haman qəzetəni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksey cavab verdi:

– Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetəsinin mühərriidə deyil və hətta millətdədir; çünki deyir, guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara kömək etmir.

– Bəli, haqqı, hərəgah qəzetə işində millətin köməkliliyi olmasa, iş qabağa getməz. – Yusif deyib ayağa durdu. – Fəqət onu da deməliyəm, qəzetə verənlərdə insaf görəkdi ola...

– Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər. – Bahadır dəxi bu sözləri deyib qalxdı.

– Buyurunuz zala, – deyib Yusif əli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddətdən sonra Maşo və Sona dəxi gəldilər. Aleksey ilə dost olub hər kəs öz yerində əyləşdi. Arahğa çay gətirdilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

– Bəli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerdə qaldı?

Sona atasının bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

– Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar. – Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

– Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçərə mühərriirlər nə etsinlər ki, müsəlman millətində həmiyyət yoxdur. – Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

– Necə yəni həmiyyət yoxdur? – Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

– Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətə qədərdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola, ona pul verərlərmidi? Və camaat qəzetəni almayanda biçərə mühərriir nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərəgah müsəlman milləti bunu anlama ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da və kömək edən də çox olar. Və nöinki qəzetə, özge işlər də bunun kimi. Müsəlman cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən, hətta bir neçəsini bilirəm ki,

biçərələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar; lakin pulları olmadığına səbəb basdırı bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənələr özləri basdırırlar?

– Bizim işimiz başqa. – Yusif təbəssüm edib dedi. – Biz evləndə hərəgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yenə millətin işini unuturuq; həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisələrə bağışlayırıq.

– Bəs bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmidi? – Sona atasına baxıb dedi: – Məgər müsəlmandan azmı dövlətli var? Bu biçərələrin, hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətin, sözlər bunlara qandırmaq mümkün deyil, görəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayıla, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqincə cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: “Xoş olsun, bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrikləri də vardır!”.

Bir az söhbətdən sonra Aleksey müəxxəs olub öz evinə getdi və Bahadır dəxi öz otağına...

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə aqışkanın qabağında oturdular. Dərsdən sonra Bahadır bu şəri avazla oxudu:

“Mərgə-soyyade-toom, oftadeom bor dame-to,
Ya bekoş, ya dane deh, ya oz qəfəs azad kon”¹.

Sona bu sözləri anlayıb ürəkəndən bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldı. Aqışkadan dıışı baxıb dedi:

– Bahadır, bir bax o biçərə bəlbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhər vurur. Bir nəzər et gülə, necə qönçəsini açıb guya bəlbülə deyir: “Bu can səindir, özizim!”

Bahadır Sonanın işarəsini başa düşdü və cavab verməyə imkan olmayıb əyləşdi, iki əli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Bahadır, o nə sirdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?.. Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

¹ “Sonin ovladığın quşam, toruna düşmüşəm,
Ya öldür, ya don ver, ya qəfəsdən xilas et”. (farsca)

– Sona! Vaxt olar mənə verdiyin sualın barəsində söhbət edərik.

Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin öləndən tutdular. Sona yerə baxırdı, Bahadırı onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin əllərinin titrəməyini hər biri hiss edirdi...

Bu vaxt qapıdan qulluçu Sonanı atasının yanına çağırırdı. Sona Bahadırın otağından çıxıb getdi. Bahadır dəxi Sonanın axırıncı sualını təkrar edib qəm doryasına mübtəla oldu. “Həqiqət, sobob nədir ki, insan bir-birindən tərifiqə düşübdü”, sözləri Bahadırı tövrlü-tövrlü fikirlərə saldı...

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Məngiliso gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdırdı gözəl Məngiliso ilə ayrılın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: “Kas hər günümüz bir il olaydı!” Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyəyə bir yerə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığışdırmağa. Sona qapının arasından bunu yığışan görüb tez içəri daxil oldu.

– Bu nədir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın öləndən tutdu, Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdan bir ah çökib dedi:

– Görəsən bizim ayrılığımız həmişəlikdir, ya ruzigar bizi bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?

– Ümidvaram ki, gələn ay yenə bir-birimizin vüsulına yetişək!

Sona dışarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular. Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka¹ qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımınca yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona “kağızınızı gözləyirik” deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküüb uşaq kimi ağladı.

¹ Üçatlı minik arabəsi

Bahadır Sonadan ayrılandan sonra troyka çaparaq əyri-üyrü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihuş gedib ancaq troykaçı dağın başından atın cilovunu düzəltmək istərkən ayrıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli irəq düşübdü. Onun fikrindən quş olmaq keçirdi ki, axırıncı dəfə uçub həməkarlı, ruhuna və ağına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma nə fayda!..

Troykaçı atları sürmək istəyəndə Bahadır: “Yavaş bir az”, – deyib troykayı saxladı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalıb troykayı sürdüdü.

Bahadırın başında min-min fikirlər, tövrbətövr xəyalat olarkən “Piryut” adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atları iki saat yorunuc vermək istədi; Novruz otuz yaşında, gədəkboy, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözünə bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük deşikləri, qulaqlarının qoz yarpağı tək sallanmağı insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Məngiliso olan tərəfə tutub ürəkdan bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardı. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağacının altında dərin fikirdə gah gözdirdi, gah oturdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, səs-səmir yox idi, ancaq hərəndə zorba həyat iti hürürdü. Troykaçının: “Ağa, əyləşin, vaxtdır” – səsi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturmaq və troykaçı atlara “fişt” edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

– Hara gedirsiniz?

– Tiflisə. – Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.

– Bu vaxt mən sizə məsləhət görmürəm gedəsiniz.

– Nə səbəbə? – Uca səslə Novruz xəbər aldı.

– Ondən ötəri ki, dənən axşam “Piryut”dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar.

– Bizə dəyməzlər. – İstər-istəməz Novruz cavab verdi.

– Özünüz bilirsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm.

Novruz istəyirdi ki, atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxsa.

– Ağa, qorxma, hərgah qaçaqlar dünyanın adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxularından hansı cəhənnəmə itiblər. – Novruz deyib Bahadırdan cavab gözlədi.

– Yox, hər işdə səbir təzədir. – Deyib Bahadır troykadan düşdü. – Bu gecə burada qalmamız məsləhətdir. Səhər gecədən yola düşsərik. Atları aç!

Bu vaxt qalığı yiyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual dedi: – Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

– Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalasınız, səhər gecədən gedərsiniz. Bəlkə, səhərdə bir xəbər çıxsa.

Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göy-göz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, ariq, pula görə çox qonaqveson qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqçığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkçə, illərlə üzü yuyulmamış balıq. Taxtın qabağında üçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cizmaqara çəkilmiş mizin yanında bir ayağı sinmiş kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hündürlüyü, bir qarış eni pəncərə, ləkəşöli, qurum və toz basmış pəncərədə bir neçə hörmək və mil-çək ölüsü və balaca çirək, şüşəni qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsilməmiş. İvan otağı göstərib getdi. Bahadır taxtın üstünə yıxılıb fikrə getdi. Qaçaqqların xəbəri, tozu otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çəkməyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırı incidən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikon İvan çapını açıb olındə samovar, üstündə mis çaynik, iki fincan, bir neçə qənd qırığı içəri daxil oldu və dedi:

– Ağa, yoldan gəlibsiniz, yorulubsunuz, durun bir çay için. Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı:

– Çox razıyam, – deyib Bahadır başını bəlişdən qaldırdı. Hərçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçmirdi. Anma samovara şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

– Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yorgunuzu aparar.

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içəndə İvan beş fincan hortuldatdı. Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və təzədən yağış tok tökülürdü. İvan Bahadıra dillo cavab verə bilməyib baş əydi və başını əyən vaxt, çünki gözləri Bahadırdə idi, fincanın yarısı dizinə töküldü. İvan fincanın sanını unutdu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan öl çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tüstülətdi və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi.

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtdə İvan Bahadırla rusca danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başları türkce söyləməyə. İvan türkce çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

– Siz türkce harda öyrənibsiniz?

– Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkce öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanmırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: peşələri uğurluq, quldurluq olub, nə Allah-dan qorxurları var, nə padşahdan.

– Bəli, görəkdir bunlara tərbiyə verilər.

İvan, görür, Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qılıq qal düşdü. İvan tez dışarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyükləri ilə həyətdə danışır. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çapların böyüyü gülə-gülə İvana deyirdi:

– Qaçaqqları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözənd itdilər.

Bahadırın:

– Yol qorxulu deyil ki? – sualına çaparbaşı cavab verdi:

– Xeyr, hərgah istəyirsiniz, bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm.

Bahadır "çox sağ ol" deyib, Novruzu səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yerdə gedib gördü ki, Novruz xoruldayır. Bahadır və İvan Novruzu çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözələrini ovuşdura-ovuşdura açdı:

– Nə var? Nə istəyirsiniz? – deyib sual etdi.

Bahadırın:

– Dur troykanı qoş, – sözüne Novruz göyə baxıb dedi:

– Ağa, hələ təzdir. Səhərə çox qalıbdır.

İvanın: “Novruz! Novruz!” səsi Novruzu yuxudan ayıltıdı və əhvaldan xəbərdar olub getdi atların yanına.

Bahadır İvanın qulluğuna layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

– Ağa, buyurun, hazıram, – deyib Bahadırın səslədi.

Bahadır İvanla və çaparbaşı ilə salamatlaşıb troykaya əyləşdi. Novruz çaparbaşı troykanın yanından görüb ürəklandı və atlara bərkənd, öz qaydası ilə “fişt” edib ölə düşdü. Yolum iki tərəfində meşə, aydınlıq gəcə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tapıltısı meşələrə səssalardı. Bahadır dərindən dərindən fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özlünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatıları Bahadırın dördünü dəxi də artırır. Novruz Bahadırın qəmgin görüb dedi:

– Ağa, nə üçün fikir edirsiniz, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxmə, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq.

– Qaçaqlardan qorxmuram. Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yixılmişlər nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər.

– Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmalarına çox səbəb var...

– Görünür, çoxusu aclığından qaçaqlıq edir.

– Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunları bu yola qoyan bizim böyüklərimizdir...¹ Və hamıdan baş səbəb arvaddır, arvad!

– Necə arvad?

– Belə ki, bu evləri yixılmişlər bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb aramızda, yəni qızın kəbinə kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yixılmişlər kəbinli-kəbinli qızları qaçırdılar... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməndən əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazım-dır, ona görə görürsən sənin-mənin kimi adamları soyub onunla dolanaçaq edir.

– A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçıрмаq olarmı? Nə üçün şikayət etməzlər? Bəs qazı və qeyri mollalar nədən ötrü təyin olunublar?

– Ah, ağa, kim-kimdir! Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özgə kəndə, burada mollaya pul basıb kəbinini kəsdirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliydə, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu.

– Nə üçün?

– Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir “Sabah”. Sabah gedirsən deyir: “Yazmışam yuxarı”. Yuxarı gedirsən, deyir: “Nə ki, lazımdır edərək”. Axırda yazıq bəzər olub gəldi kəndə. Sənin canın üçün, yazığı Tiflisə necə icinmişdilsə, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələnə deyirdi...

– Heç şey edə bilməzlər. Onların bərcudur şəriətlə iş görələr.

– Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-ışdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına. Ağzımı açıb dərdimi demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: “O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar”. Getdim, yerini də məlum etdim indi bir ildən çoxdur arvadımı əlimdən alıblar, bu vaxtdək bir xəbər yoxdur. Mən də sonra gördüm ki, düşmənimlə bacarmayacağam, arvadın kəbinini geri edib işdən ol çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə gəldi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi... Mən də işi duydum, bilmərrə ən çəkdim... Ah, ağa, azmı belə iş olur? Azmı belə dərdlərə yanan var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay¹ çıxarmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...

Novruz bu sözləri deyib ürəkdən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun “ah” sözü biçarə Novruzun gücsüz, pulsuz olmağına və qeyri-bəlihinin biinsaf, bimüfət, biqeyrət və bihəyə olmaqlarına, və mənsəblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlara işarə idi...

Bahadır bu fikirləri Novruzun keçirərək “Biliduxan” adlanan qalığa yetmişdilər.

¹ Din xadimlərinə işarədir (red.)

¹ Postah

Bahadırın tövəqəsinə görə Novruz bu qalıqla atları açmadı. Saat 6-da "Qocur" adlanan qalığa çaldılar. Qocurda bir saat yorunmuş almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlmələrinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətdə şad oldu. Qocurdan Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikcə sevgili dostundan ıraq düşürdü.

Novruz troykanı hazırlayıb yola düşdülər; saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır "Bakı" adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarsın. Tiflisdə gəzdüyün adamı tapmaq istəsən görək "Qolovinskiy prospekt" adlanan küçəyə çıxasan. Bahadır bu fikirdə oraya üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkən yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmüyüb rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi "Bakı" qəstlinə gəldilər. Bahadır papiros yandıraraq Sultandan soruşdu:

– Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirdin?

– Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirdim. – Deyib Sultan divanın üstünə uzandı.

– Yəqin çox isti idi?

– Mən bir elə isti hiss etmədim. Ondan ötəri ki, səhərdən axşamədək evdə oturdum, ancaq axşamları çıxıb bağlara gedirdim və hərdən bir təzə əsnalarım çay içməyə aparıldılar.

– Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa... Elə dost oldun? Hə?

– Bəs necə! Bir dəfə evlərində nahar dəxi etmişəm.

– Qızını gördünmü?

– Əsil məqsudum o deyildimi?

– Nə tövrdür? Yaxşıdır mı?

– Zahirə burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...

– Hə, necə amma de görüm sən mənim canım.

– Doğrusu Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyif o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərslər oxuyubdur.

Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuşa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:

– Söylə, söylə görüm, səndə xəbər çoxdur.

– Sən Məngilisdə gedəndə dedimmi, o qızı mən görək görəm.

– Hə.

– De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az mədəniyyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü mədəniyyətə dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana mədəniyyətə vacib söyledi.

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim:

– Mən çox şadam ki, siz növbəti bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz.

Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızını tərif etməyə. Xülasə, axırda üroyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbiyəsinə nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib, mən öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, sabah qulluğunda hazır olam. O biri gün dostum ilə gəldim.

– Evləri hardadır?

– A kişi nəyəni lazımdır?

– Sən mənim canım, de.

– Aşağa "Ortaçala" dan bu tərəfə.

– Hə, yaxşı, söylə.

– Dəxi nə? O biri günü gəldim. Kişi qabağıma çıxıb mənə zala apardı. Bir az söhbətdən sonra mənə nahar otağına dəvət etdi. Bir övrət qabağıma çıxdı. – Bu mənim övrətimdir, dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şey Avropa qaydası ilə... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övrətini tərif etməyə ki, bizim müsəlman övrətlərindən belə övrət az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim övrətin ağzı köpüklənmiş açıldı, nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

– Doğrudur, – dedi, – Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtanblar, amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır, – bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi:

– Bunu yaxşı qurtarmasına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

– Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmasına görə veriblər.

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

– Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər şey etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, famili də yadımdan çıxdı...

Kişi:

– Aleksandr İvaniç – deyib övrotinin yadına saldı.

– Hə, bax. Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırmışdırlar. Beşodək kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki, bizim qız başlayırdı tansı, hamısının ağızları açılı qalırdı...

Kişi yenə övrotinin sözünü ağzında qoyub dedi:

– Bəs onu deyirsən, neçə kərə "Brava! Brava!" dedilər.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb tərfi asimana çıxmış nəzənin daxil oldu. Mən ayağa durub baş əydim və sonra bir-birimizə əl verdik.

Qız mənə məğrurluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

– Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var.

Mənim bu sözlərimə "mersi" deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

– Bəs bumunda nə eybi var? – Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

– Burnu bir az ortadan qalxmışdır.

– Yaxşı, sonra.

– Dəxi nə sonra. Bəli, bununla söhbəti başladıq. Mən türkçə sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca ər-övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: "Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?" sualına qız "Firəng dili" deyib məndən soruşdu: "Siz firəngçə bilirsinizmi?" Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti firəngçə. Bir az söhbətdən sonra zərəfatca firəng dilində soruşdum ki, ora getmək istəyirmi və mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, "Hamıdan artıq əfsərə..." Bu sözdən sonra başımda od parıladı, Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının barəsində çox şey eşimşidim və qız bu sözləri deyəndən sonra dəxi şəkkim qalmadı. Mənim sözümə:

– Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da görək hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın borcudur.

Anası cavab verdi ki, "Xeyr, bizim qız ölini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan öteri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən öteri də bir ayrısı". Qız da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrotin və gah ərinin tərfi mənə biixtiyar saxlayırdı. Axırda fürsət tapıb dedim: "Siz görək çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə

lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa". Gör övrot mənə nə cavab verdi: "Biz, – dedi, – doğrusu, hər adamlarla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtdək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondən ötəri ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətlə qız elə adamlarla durub-otursun..."

Axırda mənim: – "türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?" sualına qız cavab verdi ki, "Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdüm və nəyə lazımdır..." Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam getirə bilmədim, xudahafiz, deyib çıxdım.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb onun bu barədə sözünü gözlədi.

– Bəs belə, – Bahadır fikrə gedib dedi: – Gör bir, sən özü türk qızı olasan, öz dilini bəyənəməyəsən! Özü türk övroti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və firəng dilini bilməkdən öteri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan öteri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır... – Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gözəməyə.

– Belə fikirdə, – Sultan başladı – bir bu qız deyil, Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların əksəri məişətə və zindəganlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtarıb Bahadıra nəzər yetirdi. Bahadır isə Sultanın sözləri dərindən-dərindən fikrə apardı. Bahadır öz Sonasını yadına salıb: – Afərin, millət! – dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

– Ah! Millətin evi yıxılıbdır! Hər millətin qabağa getməyinə bəis əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözləyəək? Bunlar gələcəkdə ama olacaqlar... Bicarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?.. Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, təns öyrənəcəklər, firəngçə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nöinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki türk "madonnaları" tərbiyəni elə verəcəklər.

– Bəli, – Bahadır cavab verdi. Bir dilin qədrini millət o vaxt bilir ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrat, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər... İnşə yazanlarımıza baxırsan: "əlfazlar" o qədər gözllərini kor edib ki, əsil məqsudi yaddan unudublar... Və bir

neçəsi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir. Bunlardan sual etməli ki, ey ağlıni nə yerə sərf etmək bilməyən biçərələr! "Xitayi millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?" "Həkim azara görə gerek dava versin". Yoxsa bu meymun əməlini sevnələr fikir edirlər öz bıməna, puç yazdıqları inşalar üçün hər iki tərəfdən aforin alsınlar. Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qarnını təmizlə-yirlər... Yazdığınız inşalara bu yazıq millətdən aforin gözləməyin! Çünki millət nə qədər qor olmuş əsa, başına dəyən toppuzu hiss edər...

Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə gətdi. Sultan Bahadıra yavuuq gedib dedi:

– Bu barədə söhbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər...

– Onlar iləmi dost oldun?

– Bəs nə!

– Sən "hüzuri-şəriflərinə" gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o "müqəddəs" cənabların üzlərini görməmiş tanıyışam. Bahadır bunu deyib cibindən dəftərcəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

– Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşallah, Peterburqa gedəndə bir neçə yerin düzəldib verərəm oxuyarsan.

– Burada yaxşı oldu ki, bir oğlanla dost oldum. – Deyib Sultan dəftərcəni Bahadıra qaytardı. – Həman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalat olsa yazsın. Sözündən belə görürük özü də türkçə yazır və hətta deyirdi. Tiflis müsəlmanlarının barəsində bir əhvalat yazıb-dır. Hər halda, bu oğlan bizə lazım olacaqdır.

– Əlbəttə, – Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

– S... – deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstlin qulluqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynıqə çay salıb qoydu samovarin üstə və sonra Sultana və özüne çay tökə-tökə sual etdi:

– Görükür vaxtını boş yerə keçirtməyibsən.

– Mən haçan vaxtımı boş yerə keçirmişəm.

– Sultan, öz aramızdır, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətli olan adamları özün axtarıb tapırsan.

– Bahadır! Sən mənə başdan tənbel hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Sən fikir edirdin mən əsla öz millətimlə əlaqəmi kəsmişəm. Səhvən!

– Yadımdan unudubsan: bir gün türkçə yazmaq barəsində söhbət oldu, sən az qaldı mənimlə dalasasan.

– Doğrudur, o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını əbəş yerə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənim yazmağımdan nə olacaqdır və mənim inşalarım kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı, yazdım, kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşən dərdə...

– Necə?

– İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çökməyəndə bəs kim çökəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?

– Bəs belə! – Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı, – indi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım. Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimi sən! Ancaq yazan şəxs gerek xalqın diqqətindən qorxmasın... Mərdənə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş əsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, öllərindən bir şey gəlməyib arada söz gözdirən övtrələr kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar... İnanırdıram səni, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur! Tiflis? Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün bir iş görmürlər?

– Mənim nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman azdır. Mən bir neçəsiylə əşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəganlığa nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların barəsində vaxtında danışarıq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

– Həqiqət, kağız yazmışdın, Hacıkəndə gedəcəyəm, gəldimi?

– Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlmiş Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana. Gəncədə "Avropa" qəstlinə düşüb Ə... bəyin barəsində əhvalpürsən oldum, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondan öləri ki, Gəncədə ondan savayı yavuuq dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qapıçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna töəcəüb etdim, fikir etdim ki, mən burada Ə. bəyden başqa heç kəs tanımır, o da tezliklə hardan biləcəkdir. Xülasə, qapıçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qapı açıldı. Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə rast gəlməyimizə inanmırdım. Ancaq sonradan məlum oldu ki, özge adam axtarırmış, taxtada mənim adımı görüb tapıbdır... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki,

"A.F. şəhəddədir, görək onun yanına gedək". Bu xəbərə mən şad oldum: çünki eşitmışdim ki, A.F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qəstindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çəkədik, qulluqçu çıxıb dedi ki, "ağa, bu saat gələcəkdir, buyurun, oyləşin". Getdik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: "Arıq gəlir". Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş arıq. Bəli, necə arıq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözümdən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A.F.-nin sözündən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qəflət yuxusunda dirlər. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yatmaqları və ruhanilərin bir nəçsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri ləngidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sünni imiş... Sonra bir məclisdə həqiqət, türk müəlliminin müəllimlikdə məhir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş; çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar... Xülasə, A.F. türk müəllimindən çox razılıq etdi. A.F. dedi: "Nə etmək, avamla hələ çətinlikdə dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olublar. Beş ya altı qanacaqlı adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yəno qəzetimiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda..." Doğrusu, A.F.-nin bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdan deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərəgah qışda Gəncədə qalmalı olsa, Gəncə müsəlmanlarının bərsində bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A.F. vədimizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərərək dedi ki, axundla söhbət edəndə qiraətxanəni də bərsində danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qiraətxanə açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz gətirmir. Bəli-bəli, getdim cənabi-axundun hücrə-i şərəfinə, çəkmələrimi çıxartdım

və salam verib ədəblə, "dəvə kimi" qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı: "cənab axund" dur. İsmi sual edib, əmmaməsi balaca olan böyük, ağ əmmaməliyə işarə etdim. Bəli, cənab axund xoşzülü, qırmızısaqqal, unutmuşam sarısaqqal, yəni qırmızı... Axund ölində kağız yazırdı və çünki ölindən yərə qoymaq istəmirdi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Peterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hücrə-i şərəfinə gələm. "Zəhmət çəkibsiniz", – deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yenə səhədi yazmağa. Qeyri mollalar da əllərində hələ bir kağız yazırdı, söhbəti mən başladım məktəbdən. Hər mətləbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb "bəli" deyirdi. Görünür bəcarə o qədər ərəb sözlərinin məxrəcən işlədir ki, yazıq "bəli" kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına obəs yərə zəhmət verirdi. Məktəb bərsində mənə cavab vermədi, ancaq cənab "bəli" və "xeyr"lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu təvri hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Həqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşman axunda ədəblə "xudahafiz" deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axsaddım.

– Bəs axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim. – Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

– Nə deyəydim? Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm Ə. bəy oturub məni gözləyir, məcəranı ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdən qəşş etsin və sonra fikrə gedib dedi: "Bunlarda nəinki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti də. Nəzərinizə çatdım, məscidin minarələri neçə ildir dağılıb tökülübdür, amma bu vaxtdək qayırırmayırlar... Məscidin azmı pulu var? Nəyə məsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər..." Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara gəlməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A.F.-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görürkür, ona çox əsər etdi.

Sultan sözləri qurtarmamışdı, qəstin qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başburat istədi. Bahadır çamadanını açıb başburat verdi. Sonra Bahadırın fikrinə düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətirtdirib yazdı.

– Kimə yazırsan? – deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

– Bu kağızı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət verir, bədənə yox, ruham! "Ruh" sözünü diqqətlə deməkdə məqsədim odur ki, özge fikirlərə düşməyəsən.

– Kim ola? – Təccübə Sultan soruşdu.

– Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəstər-çoni oxu, gör necə qızıdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyin oxumuş qızlara oxşayırsı varmı? Gör bunun dımağını bayaq söylədiyin qızlara deyirsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, osil-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötür ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ərə də gedəndə ancaq əfsərə... "Tfu!" – deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

– Bəs Badkubəyə gedə bilmədim?

– Nə qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma Allah qoysa, gələnlə il nə tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər görək orada olsun.

– Bəli, hər bir bərədə Badkubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqraqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyatını söz veribdir ki, yazsın.

– Tiflisdə Sarı paşanın bərəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görür-kür, özünü Badkubədə yaxşı düzəltdir.

– Hə, Sarı paşa bir özge "paşa" deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitməmişəm, amma inanmıram səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdim ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zindəganlığa olan təmiz nəzərini pula sat-sın, amma deyirlər...

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər. Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Axşam saat 8-də, o biri günü ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular...

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gədən vaxt Sonanı da istəyirdilər aparınırlar. Lakin Sona "kefim yoxdur" deyib həmişə evdə yalnız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalnızlığı çox sevirdi... Vaxtını kitablar arasında keçirirdi. İki

saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: "Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?" Bu tövr sualları verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkərək ötürülmə medalı onunun içində döşündən asdı, fəqət medalı onunun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvarı, əqli, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətə, mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmağı Yusifi və Maşonu təşviş salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri-bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki nəvcəvən həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki nəvcəvən arasında ola bilməzdimi? İnsanda insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan "ruhani məhəbbətə" təəccüb etməli?

Həqiqət, axır vaxtdək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərinə şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyarkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Həmin romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...

"Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünür!" fikrində olarkən hər ikisi öz ələmində qeyrilərinə məğrurluqla baxırdılar və hər adama elə bir ali məhəbbətin bərəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təklidə hər biri öz ələmində bir "sual"dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: "Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağımı düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, fəlsiz mənim ruhum nə hiss etməyini düşünsün; belə bir vücudu mən tapdım. Sona həmin aradığım vücut. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?"

Sona da təklidə həmin bu fikirləri başından keçirərkən "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?" sualını öz-özünə verirdi. Fəqət

hər ikisi “xoşbəxtəm, deyilmi?” sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm” sözlərindən sonra “Daha bizə bir şey də görəkmi?” sualı bunları rahat qoymurdu.

Bu “sualı” hər ikisi özündən konar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə “daha bir şey də görəkmi?” sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi... Hətta bir gün Bahadır “bu sözləri” bilmərrə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsən, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: “Əcab! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən konar etmə?”

Sona isə “belə bu sözləri” meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minval Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışırdılar. Hərən bir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızarırdılar, gah bir-birini görəndə yerə baxardılar...

Hec bir şeyi bir-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət nə isə bu “məsələni” aç bilmirdilər, bununla belə, təklidə bu “fikirlər” bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şəri, Sonanın ixtiyarsız dediyi “nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi...

“Daha bizə bir şey də görəkmi?” sözləri ayrılardan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadır Sonanın əksini həmişə qoynunda gözdürüb onunla təsəlli taparkən, Sona da Bahadırın əksini ufacıq çəkdürüb medalyonunda döşündən asırdı. Bir gecə Sona Bahadırın barəsində çox fikirdə ikən yerində uzandığı yerdə medalyonu açıb əksə baxırdı. Başına dürlü-dürlü fikirlər gəlir sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gəlirdi, baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görə id, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlir onu döşü açıq yatmış gördü... Döşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əksin kimin olmağını istədi bilsin. Lampanı yavuş götürüb Bahadırın əksi olmağını gördü... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb pərişan halda, iki əlləri üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında əyləşib ixtiyarsız ağladı... – “Nə oldu sənə?” – Yusif taxtından sıçırayıb Maşonun ölindən tutdu.

Maşo gözlerini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

– Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirlər. Mən onların barəsində heç vaxt bədgüman olmaram ki, ikisi də ağıllı, kamallı cavandırılar.

– Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin aqibəti mənə təşvişə salıbdır, – Maşo deyib fikrə getdi.

– Qorxma! – Yusif deyib uzandı – hər halda sabah açıq-açıqına Sona ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikrindən sonra yuxuya getdi.

Səhər Sona yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. “Anam gördüm, ya yox” fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə, özünə söz verdi ki, hərgah bu barədə söz açılsa, Bahadıra olan məhəbbətini açıq-açıqına söyləsin. Səhər Sona çay vaxtı adətə üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sona bunun halətini görüb soruşdu:

– Anacığım, sənin ürəyində bir söz olmasını düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm.

Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi:

– Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcədə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda sənin ürəyində olan dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilirsən, deməyə də.

– Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa gecə medalyonun içindəki əksi gördün hə?

– Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat mənə bir az təşvişə salıbdır...

Sona bu sözləri eşitcək ucadan ağladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

– Nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm. Anacığım, bu yolda mənim elmin, qanacağım iş görmür, məhəbbətin müqabilində ağılım çasır. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər... Mən bu vaxtdək məhəbbətim pünhan bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı: Mən şadam!

Ürəyimdəki sözlərə deməyə yol açıldı... Bahadır isə bu vaxtdək ona nə dərəcədə məhəbbət bağladığını bilmir. Burada iken bu hissiyyatını ondan gizlədirdim. İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırır. Ah, sevgili anacığım, bağışla mənə. Nə edim?

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yığıldı və uca səslə ağladı.

– Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama. Mən səni anlayıram... Mən özüm məhəbbətin odunda yanışam, fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atana getdim... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dinini sevmən bir qız. Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevmən bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çaşıram.

– Mən də çaşıran bu məsələdir – deyib Sonə gözlerini sıldı. – Bəs nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, mənə başımdakı qara fikirlərdən xilas et...

Maşo: “Odur atan gəlir”, – deyib dışarı çıxdı və Sonə iki əlləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yığıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərindən fikirlərə düşərkən öz cavanlığını yadına saldı. Sonanın bir hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çaşıran Sonanın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər, hətta fikir edirdi: “Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, səfərbəhlə bir cavan olaydı”. Həqiqət, ər və övət Bahadırdə nənki bir eyib tapmırdılar, hətta onu seviridilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dəhə kimi bir şey meydana gətirdi. Ata və ana gecə-gündüz fikir edib müəyyən bir nqəyəyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonayə bir yol göstərə bilmirdilər.

Bununla belə, Bahadırın Peterburqdan bir kağız Sonayə göldi. Bahadır kağızda yazmışdı:

“Əzizim Sonə xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu gündən gördüyüm adamlardanımı? Ya gözdüyüm yerlərdənmi? Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim... Qərübə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerdə, bir otaqda zindəganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztirabə salan hissələrimi əcəbə nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi. Səhv etdim, söyləyirdim,

fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimlə sizə olan məhəbbətimi bildirirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənə məhəbbətdən sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdum. Yəni, sizin qollarınızda hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə iken tam fikirlərinizi, hissələrinizi oxuyurdum. Siz də mənə kimi, deyilmi? Biz bir-birimizin əlini gah sıxırıq, gah tumar edirik... Hər birinin ayrı bir mənası olmağı sözəş düşünürdük... Ah, nə gözəl halət. Nə gözəl hissiyyat! Dile ehtiyacımız yox idi, qələmə də həminin. İndi isə dile və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirik. Başımdakı min-min fikirləri nə vasitə ilə sizə bildirmək? Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirirdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardım. İndi isə bir müəssər deyil. Hazır bu kağızdan, müəkkəbdən və qələmdən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvəzini verməyəcəyini düşünürəm. O bir ayrı ələm, bu bir qeyri ələm! Nə isə ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi foramış edə bilməyirəm. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirəm, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr gərəkdir ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mənəm vücudumla sizə təəllük tapmağı düşünürəm, bununla belə “nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözlərinizin mənə dənşətli bir kölgə olmağını da hiss edirəm... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlirsə, əhvalımı bütöün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabə döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümədən rədd edəm. İstəyirəm açıq-açıqna bağuram: bəsdir! Mənə rahat qoy!.. Mən bağurmaq istərkən haman dənşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavaşlaşır: mənə hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürünür, nəfəsimi tənqləşdirir, ildırım çaxan kimi çaxır... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri bir arşın boyunda qara taxtının üstə təbəşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtının üzündən silirəm, mən sildikdə daha zorba, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtını var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri havada yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz?

Nə üçün bu sözləri öllərimiz bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi... Fəqət indi... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər mənəndən, mən sözlərdən ayrıla bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözlərinizi yumdunuz? Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, mənə, guya dediniz, mən tam vücudumla sizi sevirəm... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir...

Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyim, siz menden cürətli olub mənə qabaqladımsız, qabaqlayıb də mənə daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz... Mənim bütün vücudum, bədənəm, ağılım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də, ruhumuzu, ağılınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz biliyəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi "uçurum dərələr" ayıra? Əcəba! Bu "uçurum dərələri" biz insanları düzəldibse, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınız? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiiymi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir görəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə görəkdir yerləşir. Bu nöqtə isə hürriyyət, məhəbbət ələmidir.

Mən sizi sevirəm, siz də mənə, "Yox, sevmək olmaz!" qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və büt-pərəst nə olmağın anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsil məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanlar zamanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, heç vaxt deməyiblər: "Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Hamısı: "Biz insanları düz yola dəvət edirik" deyiblər...

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, ağılınızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxır, min Allaha səcde edirik. Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar və məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İftə biz də bu dərəcədə bulunu-ruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyə, deyilmi?..

Bahadır..

Sona bu kağızın Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Tez otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyən-titrəyən kağızı açdı, oxudu. Hər bir sözo, mətləbə diqqət edib yənə də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dofo kağızı oxudu. Sonra "Ah, robbimi!" deyib taxtın üstə yığıldı. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstünə qoy-muşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təvəşşə düşdü. Sona tez ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

– Bu kağız Bahadırdandı? – Maşo sual etdi.

– Bəli Bahadırdandır – deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi:

– Anacığım, sən də və atam da kağızı oxuyunuz... Mənə bu vaxta-dək rahatsız edən suallara mən bu kağızda cavab tapıram... Bəlkə siz də tapasınız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm; çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhuunuza əziyyət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm... Mən Bahadiri sevirəm... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizli nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düşünləri açdı... Bundan əvvəl ikimizin arasında görüən "uçurum dərələri" indi mənim üçün görünmürlər. Mən insan, o insan. Bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

– Qızım! Nə söyləyirsən? Mən düşünürəm.

– Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünərsiniz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizi çox istəyirəm, siz də mənə. Siz hazır ağılınıza tabesiniz, mənəse üreyimə. Ağılım üreyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: üreyim ağılma güc gətirdi. Hazır bu işdə ağılım iş görməyir.

– Yaxşı, qızım! Rahat ol! Atamla bu barədə söhbət edərim – deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yığılıb Bahadırın kağızını əzbər oxuyurdu. Yusif evə gəlib Maşonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərib dedi:

– Daha yatmaq vaxtı deyil. Görəkdir bir öncəm çəkmək, yoxsa qız özünü halak edər.

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

– Mən hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmıyır. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə eybi var. Bahadır ağıllı-kamallı bir oğlandı onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfəvvüti yoxdur. Bu əqiqədə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hərgah xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərək.

– Ah, sevgili atacağım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri deməyirəm və razı olmuram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yaiki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlıqı və ya müsəlmanlıqı bir-birimizə yavuş etdi? Yaiki özge bir şey?

– Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz hamam adətlərə bərkə hərəket edirik, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etmər. Sən millətin sevirən, onun uğrunda can qoymağa hazır, razı olarsanmı hamam millət səni özündən kənar etsin?

– Bəs, Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?

– Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edər. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və gənə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat hamam fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-babalarımızın adətləridir, qızım!

– Atacağım, sözləriniz haqdır. Millət, camaat ümumiyyətlə, bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm... Bəs nə etməli? Mən çalışıram... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazır, onu sevirəm. Bahadırı da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq

və yaiki birlikdə məsləhət etsək, özge bir nöqtəyə gələrik, bilirm... Başım işləməyir, fikrim dağınmıdır... Əhvalım pərişandır. Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdır. Camaata, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz... Özge bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacağım?

Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

– Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: səninlə bir yerdə Peterburqa gedək, Bahadırla bir yerdə söyləşək, bəlkə birlikdə çarə tapdıq.

Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı, Sonanın qara buluda bənzer üzü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

– Ah, sevgili atacağım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam!

– Bu sözlərdən sonra "sevgili anacağım", deyib Maşonun qucağına düşdü: – Siz də atamın fikrinə şəriksinizmi?

– Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəciyyəsinə, kamalına ümid bağlayıb, yaqin edirdim birlikdə çarə tapılar...

– Yaxşı, hazırlaş, iki gündən sonra gedərik. – Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb-düşürdü. Peterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını bəsbütün dəyişdi. Sevindiindən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zərəfat edirdi, gah qulluqlarla, gah şaq-şaq gülürdü, gah güldüyü zaman gözələrindən şadlıq yaşı gəlirdi. İşin aqibəti nə olmağını fikir etməzdi... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərindən dərindən fikrə getmək, – ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi.

Yusif isə ancaq bu görüşməyin bərəsində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadıra nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə, nə cavab vermək?

Maşonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini Allaha bağlayıb ürəkənd hər iki növcənin halına yanırırdı...

Getmək vaxtı araya gəldi. Sona və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

– Anacağım, ağlama! – Sona deyib anasının boynundan qucaqladı. Təz əhvalatı yazaram.

Troyka yola düşdü. Fəqət troykanın zınqırovu qəmgin bir səs verirdi...

Bahadır kağızına cavab gözləyirdi: "Sona bunun sözlərinə şərək olacaqmı? Bunun əqidəsinə rəy verəcəkmı? Yoxsa "uçurum dərələr" ortalığa gələcəkdir?" Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdən bir belə bir atəşli kağız göndərməyindən peşman olardı. "Sona millətin nəhayətdə seven bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu "uçurum dərələri" keçə biləcəkmı? Keçərsə, atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar mənə öz övladları kimi seviridilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Mənə təmiz, səfərbəxt, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırdılar... Öz hissiyyatımı, məhəbbətimə açıq-açıqına Sonaya yazmaq Sonanı rahatlıq edəcəkdir, qeyri bir fikirlə salacaqdır..."

Mənim bir kimsən yox. Atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan, yox. Mənə nə olursa olsun heç kimo əziyyət olmayacaqdır... Sona isə atasının, anasının əziz pərvəriş edilmiş qızı. Sona belə bir yaxşı, gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi... yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu məhəbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatlıq olmağına şəksiz səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətin validələrin ruhlarına əziyyət verməli oldum? Nə üçün?"

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı bütöün təgəyir tapırdı. Ürəyi tez-tez döyünürdü, qayıbanə Yusifdən və Məşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstəki tapançaya satışa əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: "Ah, bu nə halətdir!" dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yıxıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: "Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!"

Bu vaxt qapını döydülər, "giriniz" deyib, Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusif və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bildirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərraltla öpdü.

– Bizi gözləməyirdinizmi, deyilmi? – deyib Sona pəncərənin qabağında oturdu.

– Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə gəlməzdi. Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarük etdi.

– Çay hazır olanadək mən özümə ölcəklər alım, – deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Məşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

– Əcəba! Məşə xanımı nə üçün gətirmədiniz?

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

– Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

– Əcəba! Nə üz veribdir?

– Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti mənə və Məşonu böyük təşviş salıbdır. Siz özünü bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, səfərbəxt qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yəqin sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizli deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqida, fəqət camaat... Millət...

– Bəli, bəli... – Bahadır deyib fikrə getdi. – Düz buyurursunuz... Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir... Bağışlayınız... Bağışlayınız... Əfv ediniz mənə... Mən... Mən...

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı... Bu vaxt qapı açılıb, Sona tələsmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib bir keyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: "Çay içiniz" deyib Sonaya yavuş oturdu.

– Mən sizdən təvəqqe edirəm nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edirik... Ümidvaram hamı düşünlər açılsın...

Yusif və Sona öz verdiləri ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlsinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəddi ilə Yusif və Sona Bahadır ilə salamatlaşıb gətdilər.

Bahadır Sonanın dalmıca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzinib birdən oturdu və bu kağızı yazdı:

“Təvəqqe edəmə mənəm ölməyimə heç kimi müqəssir etməyəsi-niz. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm. Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələri!”. Mən sizi məhv etmək istərkən, siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız...”

Bahadır”.

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı...

Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan müqəddəm hamı insanları birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat oldu...

Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu dəhşətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir halətdə bulundu... Yusif Maşoya teleqram göndərdi ki, tez gəlsin.

Maşo gəlib qızını dəlilə azarxanasında gördü.

SULTANMƏCİD QƏNİZADƏ

(1866–1937)

Maarifpərvər yazıçı Sultanməcid Qənizadənin həcmcə ən böyük əsəri “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”dir. Dilogiya kimi yazılmış bu əsərin birinci hissəsi ilk dəfə 1898, ikinci hissəsi 1900-cü ildə Bakıda çap olunmuşdur. XX yüzildə əsər müxtəlif illərdə yenidən üç dəfə (1965, 1986, 1990) çapdan çıxmış və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bu kitabdakı mətn yazıçının 1986-cı ildə Bakıda çapmış “Gəlinlər hamalı” kitabından götürülmüşdür.

MƏKTUBATİ-ŞEYDA BƏY ŞİRVANİ

CÜZVİ-ƏVVƏL

MÜƏLLİMLƏR İFTİXARI

Mayıs ayının əvvəlləri idi. Vaxt hərçənd bahar fəslə idisə də, lakin Badkubənin istisi otuz üçüncü dərəcəyə çatmışdı. Məktəb qanunilə yay fəsillərində dərs mövqif olunmaq adətincə müəllimlər və müfəllimlər tətillə vaxtının yavaşlaşmasına şad olub, baharın axır günlərin səbirsizlik ilə keçirirlər idi. Ələzzahir hamı oxuyanlar və oxudanlar il zəhmətindən dincəlmək üçün yaylaqlara və ya öz vətənlərinə köç tədarükün hazırladıqlarından daha dərəcə candan məhəl-güzar deyil idilər. Amma cavan müəllim Şeyda bəy Məsihzadə bəzi səbəblərə görə vətənə getmək tədarükün müəyyən eləmədikdə yayın şiddətli sıcağın Badkubədə keçirməyi göz altına alıb, seyr və səfa varlığını bilmərrə xəyala gətirməzdi və bu naümidlikdə axırıncı gün-lərəcə mötəd qayda üzrə dərsə məşğul idi.

Saat ikini vurdu. Şeyda bəy saat səkkizdən imdiyəcə müttəsilən dərsə məşğul olduqda həm dərsin zəhmətindən və həm məktəb hava-sının kəsafətindən nəhayətdə yorulmuşdu. Zərurən istirahətə möhtac ikən vaxt tamamında şagirdləri dərindən azad edib öz otağına qayıtdı.

Xəstə və yorğun olduğu halətdə ağır-ağır qədəm götürərək otağa girərkən, süst və bitəqət şivə ilə özünü divanın üstə yıxdı və mütəkəni başının altına çəkib arxası üstə uzandı. Otağın xunuk və xamış havası içə Şeyda bəyin var əzası dərindən zəhmətindən guya zəbanı-hal ilə təərrüzə gəlib gizillərdi və hətta qulaqları məktəb qılı-qalınə adət etdiklərindən guya “tərki-adət bemovcibi-məroz-əst” məsələnin təsdiqi üçün yarım dəqiqə miqdarı öz-özlərindən cingillədilər.

Bir neçə nəfəs sovuşdu. Cavan müəllim məktəb qeydlərindən azadə ikən arxayınlıqda fikrin öz məxsus işlərinə verərək, otağın səqfində gözələrin məhz bir nöqtəyə zilləyib aram baxar idi və növbəndə xəyalat bir-birinin əqəbincə arız olduğda hər bir xəyalatın məxsusiyyət əsarından ürəyi gah sıxılıb, gah açılıb idi. Nə etmək olur? Xəyalatın arız olması və olanda rəf edilməsi insanın ixtiyarında olmamağa görə ürəyimizdə bürüz edən nişat və ya qüssənin rəf olunması həm özümlə deyil.

Bir rüb saat çağlı Şeyda bəy haman qərar ilə arxası üstə bihərəkət qaldıqda nəgah eşikdə adam hənirtisi peyda oldu və bu hənirtidən hərçənd Şeyda bəy bir qədər cünbüşə gəldisə də, lakin çəkmənin cırıltısından məktəb müəllimi olduğun anlar ikən daha qalxınmağı lazım bilməyib, ancaq gözələrin qapı tərəfə çöndərdi. Qapı açıldı. Məktəb müəllimi Bəşir əlində bir paket nökrəyə ədəb ilə Şeyda bəy tərəfə yan aldıqda, o isə biviqarlıq ilə qalxınaraq: “A gədə, Bəşir, haradandır?” – deyib sual etdi. Amma Bəşir öz ağasının belə bilməyəcəyi sualına dil ilə cavab verməyib, guya onun bitəmkən olmasının ziddinə öz adətə vüqarı ilə irəli yeriyərək, dinnməz-söyləməz paketi mizin üstünə qoyub, yenə haman nökrəyə ədəb ilə otaqdan çıxdı. Şeyda bəy paketi mizin üstündən alıb ünvanında rusca və farsca yazılmış öz adın və familiyasın oxudu və dərhal paketi cırıb içindəki məktubu oxumağa şüru etdi. Kağızın məzmunundan oxuyanları mütələ etmək üçün cəynən dərc edirəm:

“Fərzəndi-arcüməndi və qürrətül-üyunim Şeyda, zidə ömrə

Hərğah əhvalatımız xəbər alsan, lilləhül-həmd, salamət olub ömrünə duagu varıq. Xudayi-taala bir vəsileyi-xeyir edə ki, didarını görüm, amin! Bədə məlum ola ki, Allah qoysa, Qurban bayramından sonra Ağabəhrəm ilə Diləfruz xanımın toyun edəcəyik. Əlhəmdülilləh, hər bir mayəhtacımız hazırdir, ancaq sənin gəlməyivün intiza-

rında varıq. Ona binaən xahiş edirəm ki, uşkola (məktəb) qurtaran kimi daha dayanmayıb Şamaxıya gələsən, yoxsa toyumuz təxirə düşər, çünki qabaq məhərrəm ayına gedir, sonra səfər ayıdır ki, onda toy eləmək mənim sınağımdır deyil. Ondan sonra da mövlud ayıdır, toy eləməyi yaxşı deməzlər. Əlbəttə, əlif-əlbəttə, tezliklə gələsən, hərğah mümkün olsa özünü bayramadək yetişirən. Bacılarım, xələrlər və hamı qohum-əqrəbənin sənə çox-çox salam-duası var və mən özüm həmişə sənə duaçı varam. Vəssalam!

*Mədəri-mehribanın Fatma xanım
Şəhri-Şamaxı, fi 5-də zilhaccatül-həram 1314”.*

Şeyda bəy kağızı oxuyubən bir sovuq ah çəkdi və kağızı mizin üstündə tullarkən bitəqət xəstələr kimi arxasın divanın kömrəsinə söykəyib miskinlər heyətində sərnigun dayandı. Həmin dəqiqədə onun rəngi-ruyindən və tərki-qiyaşından kəmtəlik əlamətləri aşkara görünür idi. Bu minval bir neçə dəqiqə mütəfəkkir dayanandan sonra kağızı dübarə mizin üstündən alıb yenə bir dəfə təkrar oxudu və oxucaq, yerindən qalxıbən qolların sinəsinə bərk qıfıllayıb otaqda gərdiş etməyə başladı.

Şeydanın bu halətini konardan müşahidə edən olsaydı, böyük bir qüssə arız olmasına həml edərdi və bu qüssənin səbəbi ələzzahir Fatma xanımın məktubu, yəni Ağabəhrəm ilə Diləfruzun toy xəbəri olduğunı anlarırdı. Hala bu mətləbin ləmin bəyan edəyim.

Ağabəhrəm Şeyda bəyin bacısı oğlu və Diləfruz qardaşı qızıdır. Ağabəhrəm 20 yaşında xoşşima, əhli-təməddün bir oğlandır. Tacir oğlu olduğda Şamaxının məktəbi-ədəbiyyosında kurs qurtarmaya kifayət edib, imdi öz atasının dəstərləməli ilə hər il Məkarə sərgisinə və Tiflis bazarlarına ticarət üçün səfər ediyər. Bu alitəb, xoşxəlaq cavan ümumən tacirlər arasında mütədavil olan rəsmlər ilə rəftar etməyi cəhətə hamı əbnayi-cins və həməsnaflar nəzarində əziz bir vücuddur. Məktəbi-ədəbiyyədə, filcümilə ictimai-mədəniyyətdən xəbərdar olduğda indiyəcən kəsb etdiyi bilikləri mütəlisə yolu ilə təkmilə çatdırıb, əql və ruhın günbəgün mərifət zivəri ilə sərvətləndirir. Öz ana dilindən savay rus və fars dillərini təkmilən yad etdikdə, qəzetlər və ruznamələr oxumağa artıcaq hərisdir. Ticarətdən əsude vaxtları təzə kitablar mütəlisəsinə sərf edibən, oxuduğu mətləbləri özgələre həmlə qandırır.

Mütaliə və mübahisə vasitəsilə əfkar hasil etmiş bu cavan ticarət yolu ilə səfər etdiyi şəhərlərdə öcnəbi əhəlinin əfkar və adətlərinə təcürbə nəzəri ilə diqqət edərək, hər görüb eşitdiyindən ibrət və mərifət istifadə ediyor. Ağabəhram az müddətdə dünya məktəbxanasında çox şeylər kəsb etmişkən, imdi öz əql və kiyasəti ilə yaxşı-yamana doğruluqla tərcih verməyə qadirdir.

Ağabəhramın adaxlısı Dilefruz xanım ən fufüliyyətdən göz açıb öz ata-anasın işə məşğul gördükdə zati-insanidə sirışt olan mütəqəllidlik təqazası ilə həmişə zəhmətə mail, çalışqan bir qızıdır.

İnsanın ömrü, sinni cəhətinə yeddi dərəcəyə təqsim olunduqda, hər dərəcənin öz təqazasına münəsir bir dövrəni və o dövrəyə nəzər bir şüəli vardır. Dilefruz xanım hala körpəlikdə müqəvva çimləmə gəlinlər ilə oynadığı vaxtlar gəlin otağın silib-süpməsi və səliqə ilə evcik saxlaması şayani-diqqət idi. Dilefruzun anası cavanəzən Nigar xanım öz balalarını tərbiyəsinə analıq üroyi ilə soy edərək, Şeyda bəydən eşitdiyi təlimə dair söhbətləri özü üçün dəstürl-əməl edib onlara müvafiq əməl edərdi.

Hədis vardır: "Əl-vələd sirr əbihi, vəl-bint sirr ümmihi", yəni oğul öz atasının və qız anasının şəbihidir. Sibyan göz açıb ibtidə öz ata-anasından ibrət götürürkən əksər övqat onlar əxlaqda olurlar. Nəzənin Nigar bu mətləbi fəhm edərək öz balalarına ibrət göstər-mək niyyəti ilə evdə-əşikdə hamı böyük-kiçik ilə nəcibənə rəftar ediyor. Nigar xanımın xoşəqlığı və səliqə ilə ev saxlamağı balaca Dilefruzun üroyi aynasında əks saldıqda, hamısının təşbihi Dilefruzun uşaqılıq işlərində biruz edir idi: oyun-oyuncaq vaxtı əlinə düşən parlaq və işlək saxsı və qumaş parça-paralarn silib süpürüb gəlin otağında səliqə ilə dərc etdiyi əsnada cansız gəlinlər ilə şirin-şirin nəsihətamiz söhbətlər edər idi. Ev banusu Nigar xanım nəkər, qulluqçu üstündə mürəbbi olan kibi, balaca Dilefruz cəynən öz evciyindəki müqəvva gəlinlərin anası kibi idi. Zati-insanidə gizlin sirlərdən birisi də budur ki, zahiri aləmdə gördüyümüz yaxşı və yaman işlər hamısı ruh aynasına əks saldıqda ziyalı işlər asarından ruh lövhəsi seyyəl tapıb işıqlanırsa, yaman ibrətlərdən ləkələri təbəh oluyor. Zətan elmi-təbiddə işq cismi-lətif, lakin ləkə cismi-kəşif isbat olunan kibi, elmi-məcəzidə həmə əfal, həmə də ruhun lətafəti, lakin əfali-zəmini kəsafəti hesab olunur və bu səbəbdən ki, çirkin işlərin təsiri ruh lövhəsində dərin-raq nəqş bağlayıb, tərək olunması həmə çətinraq olur.

Körpə Dilefruz öz anasının əməli-həmidəsinə təqlid edərək səhv və xətalarnə həmə müdrəklik edirdi. Bir gün Nigar xanım ev qulluqçusu Güləndəmə qəhr edib bir-iki nalayiq söz ilə söymüşdü. Türklər məsəl deyirlər: "Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər". Bir-iki saat çəkmedi ki, balaca Dilefruz öz oyuncaq müqəvvalarından birisini bir qədər əyri dayanmışı görək anasından eşitdiyi ləfz ilə onu söyüb bir-iki silə də vurdu.

Nigar xanım bu əhvalatı müşahidə etcək, nəhayət, nədəmətlə öz fəlinəndə xəcalət çəkib peşman oldu. Dilefruzun bu hərəkəti Nigar xanıma tənbiş olduqda o nəzənin o saatda tövbə edib nalayiq ləfzlərdən itiraz etməyi özünə söz verdi.

Dilefruz altı yaşına çatanda Quran və əqaid təlimi lazım gəlirdi. Şeyda bəyin təsəvvürünə müvafiq qız uşağın şəhərin binizam məktəblərinə verməklik məsləhət görülmədikdə Nigar xanım özü də qartca qaynaması Dilefruzun təliminə gərdəngir oldular.¹

Zehinli Dilefruz öz nənələri nəzarətində sühulətlə təlim qəbul edərək iki-üç ilin ərzində övrətlərə lazım olan qədər şüru-tin və adabi-namaz və həkəza qiraəti-Quran yad edib, fəlcümlə yazmaq həmə öyrəndi. Bunlardan əlavə, ev xanımlarına və analara dahicə vacibraq fənlər, yəni xərəkpəzlik, xəyyatlıq, nəqşkarlıq və külfətə dair qeyri-qeyri işlər təkmiyə öyrənib ciddi-cəhd ilə işləyir.

İş ruhun seyyəli və cismnin cəvhəridir. Necəbətəndə ibarət ruhun nəzakətidir ki, möhəz iş və zəhmət ilə hasil olur. Dilefruz fufüliyyə-tində zəhmətə mütad ikən daha bəzi avara bütün qızlar kimi dərvazə ağzından küçəyə baxmağı və ya pəncərə çatlağından qonşu pumağı özü üçün cəyib və rüsvayçılıq bilib, bunca ədnə hərəkətlərdən həzər ilə itiraz ediyor.

Məşhur adamlardan birisi deyibdir ki, bikaşçılıq hər bir fitnə-fəsadın anasıdır. Bu sözün tənbihi ələlxüs qızlar üçündür. İş işləyən

¹ Məxsusən məktəb nizamı barəsində Şeyda bəyin əlahiddə bir cüzü məktubatu vardır, hal-hazırda mövcud olan məktəblərimizin uyub və qüsurları xüsusunda qeyrlər çox yazmışlarsa, amma Şeyda bəy bu barədə əslə bir kəlmə söyləməyir. Şeyda bəyin təsəvvürünə görə, kəlmə qərinələrdən qalma cəybləri yox edib xəlqın üzünə çırpaqdan isə osrimizdəki qaidəyi-məmduhuani xəlqın edib xəlqın üzünə çırpaqdan isə osrimizdəki qaidəyi-məmduhuani xəlqın edib xəlqi cəhalətdən mühafizət etmək əfzələrdir. Şeyda bəyin ləfzən dediyi sözdür: "Qaranlıqda gəzmək ilə həç nə görüb göstərmək olmaz... İşq gətirməlidir! İşq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla bəla hər şey öz rəngində görünər".

qız bəzi şeytaniyyət fikirlərdən məhful olarkən məməfi külfət qayğısı çəkməyə adət edib istiqaməti-məzə hasil edir.

Nəzakətli Diləfruz həmin məhbubə və məhcubə qızlardandır ki, özünün hər bir hərəkət və səkənatinə diqqət nəzərlə baxıb zahiri və batini gözəllik təhsilinə səy ediyor. Hər gün səbh namazından sonra ayna qabağında zülfərin kərrat darayıb hər bir libas və zinetinə diqqət veriyor.

Dünyada hər bir şeyin kamalı məhz məşqə münhəsir olmaqlıq məlumi-ümumdür. Diləfruz xanım öz cism və canına tərbiyə vermək ilə xoş şivələr kəsb edib, öz cəmal və qiyafətinin tərəqqisinə gün-bəgün rəvnəq verir.

Elm ilə sübut olunubdur ki, zahirdəki cism ələmi ilə batini ruh ələminin bir-birinə təsirləri çoxdur. Bədənin və libasın təmiz və nəzifliyi ruhun və qanın səf və səfəli olmasına müəssirdir və bəreks, zahirin xüsunət və kəsəleti qanın kəsəfətinə və ruhun qəsəvətinə səbəb olur. Diləfruz xanımın libası həmişə pakizə və hələ zülf, bərcəyi daranmış olduqda ruhu həm səfə və sədaqət ilə gözəldir. On beş yaşında bu cəvanənin gözəlliyi məhz batini ruh gözəlliyidir ki, qiyafə və əfəlinə müşahidə olunur. Diləfruzun qanında insana məxsus bir istilik hiss olunur ki, onun asarından nəfsi-əmmarə gözü yumulduqda baxanlara gözüne firistə surətində görünür.

Tərbiyə elmində qəvaiddə təcürüb ilə məlumat təhsil etmiş Şeyda bəy öz qardaşı qızı Diləfruzu qeyri qızlara münasib əxlaq dərəcələrində fəvq gördükdə daima onun xoşbəxt olmasını arzu edirdi. Fəqir müəllim öz həqirənə məvacibindən hər il bir hissə qənaət edib, Diləfruz üçün hədiyyə almağa sərf edirdisə də, lakin yenə özünü ona borclu bilib əhd etmişdi ki, Diləfruzun toyu olanda adətə müvafiq ona bir qızıl həməli hədiyyə etsin. İndi Fatma xanımın fəvqə oxunduğu kağıza həmin əhdi Şeyda bəyin yadına salıb, vəfa etməyini aşikarə tələb edirdi. Az icrətə qulluq edən müəllim illər uzunlu iflas yükünün altında cana gəldikdə indi üç-dörd yüz manatlıq hədiyyəni ələ gətirməyə əsla qadir deyil idi və bu səbəbə Diləfruzun nəzərində qorxmar olacağını fikrə gətirərək ah-vay çəkirdi. Ənduhnək hələt ilə bir neçə dəqiqə keçirəndən sonra yenə ayağa qalxıb ahəstə-ahəstə qədəm götürərək, otağın başından-başına laənsüür gərdisi etməyə sürü edti. Bu minval bir neçə dəqiqədən sonra öz adətinin toqazısına sağ ayağın bir az boşaldıb, sol ayağının üstündə sakit dayandı. Otağın sadərəng, təmizənə müxəlləfatı rəştəbəriştə Şeyda bəyin öz əli ilə

mühafizət olunduqlarında, indi dərən xamşuluq içrə guya qulluq etmək intizarın çəkirlər idi. Küçəyə baxan pəncərələr içrə sürəhi güldənlərdə Şeydanın öz əli ilə əkilmiş çiçəklər hər birisi bir rəng və bir tərkib ilə bahar havasının asarından nübüvvə gəlib şükufət etməkdə idilər. Şeyda bəy sairənə bir vücud olduqda musiqi və gül-giyahı çox dost tutar idi. Qərüb ölkədə qəvm və əqrəbə ülfətindən məhrum ikən istirahət olunması dəqiqələrə öz əli ilə güldənlərə su və bülbüllərə yem verməyi özü üçün həvas edib əmələ gətirməsindən həzz aparır idi.

Güldənlərin bəzilərinə qönçələr bəş əyib dayandıqları halda guya zəbani-hal ilə öz mürrəbbiləri Şeyda bəy mütiabiti edərək, onun diqqətin özəli tərəfə cəlb etmək istəyirlər idi və elə də oldu. Şeyda bəy hərçənd mütefəkkir var idisə də, lakin zətən əhli-zövq olduğuna görə həmin əyalət qaranlıqının arasında qönçələrə mültəfət olub tamaşaya başladı və bu tamaşa içrə batini nəzər ilə bir neçə mətləblərə həm tamaşa edib hissələr ifadə edti.

Bəli, insan üçün dəqiqələr vardır ki, hissi-müştəəkəsinin ləfəfəti o payəyə çatır ki, qeyri natiq ziriş şeylər və hətta cəmadat onun nəzərində zəbanihal ilə gəltərə gəlib nitqə siğilməyən bəzi mətləbləri bəyan edirlər. Hələ indi güldənlərdəki güllər və qəfəsədəki kanareyxa adlanan sarıca quş öz şivə və nəğmələri ilə Şeyda bəyin nəzərindən mətləb açib məxluqluq həqqi ilə xaliqə zikr edirlər idi. Cavan müəllim kəşf ələmində seyr etdiyi əsnada ilham ilə nitqə gəlib züm-məyə ilə bu fərdi oxudu:

Bərgi dirəxtani-səbz dər nəzəri-huşyar,
Hər vərəqi dəftərist mərifəti-kirdgar.

Ah, ah! Mərifəti-kirdgar üçün nə çox isbatlar vardır!

Bəlkə, isbatların ən mühümraqı mərifət özüdür ki, cənəbibiəri insana ota buyurubdur. Şükür xudaya ki, mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə mənə mümtəz edib, müəllimlər zümresində mərifət gəncəsinin kilidərlərindən birisi imiş. Yenə şükür olsun xudaya ki, mənəm səy və iradətim ilə qeyri bəndələr həm mərifət nemətinə nail olurlar.

Cavan müəllim özünün bunca biki sözlərinə fikir hicləsində zinet verirdi əsnada, naghə həməli məsələsi bir əcuze surətində qəflətdən qıssə pərdəsinin önünə üzünə salıb, bir türfətül-cəymdə xətrini təbəh edti. İki dəqiqənin fəsiləsində gəh fəqirlikdən şikayət və gəh elm ilə fəxrət edən cavan, zülmət ilə nur arasında çaşqın qalarkən, axır guya

rahi-səvab axtarmaq üçün yenə gərdişə şüru edib fikrə qərq oldu. Amma indiki fikir naümidlik fikri deyil idi, bəlkə təskinlik məsələsinədən doğmuş bəşarət şöləsinin işığında ələmi-batiniyə maraqlı bir tamaşa idi ki, onda bəzi məstür mətləblər cümlesində cavan müəllim öz sənətinə mərifət nəzəri ilə töftiş edərkən, tədris və təlim fəzailərini bir-bir müşahidə edib öz-özünə cəhrən dedi: "Bəli, dünyədə dövlət təkcə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsaflı-Həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dəyanət və həkəza qeyri sifəti-məmduhə və əxlaqi-Həsən hamısı Allah-taalanın nemət və ətaləri olduqda insan üçün zətən böyük dövlət və bəlkə dövləti-əslidirlər... Ələmi-cismanidə kəsb olunan filizət hərçənd dövlət hesab olunurlarsa, lakin arizi olduqlarına görə dövləti-ariyə adlanırlar, çünki şəxs dünya mülkünə sahib olmaqlığı müvəqqəton fəni şərtlərə bağlı olduquna görə, əgəliq itxiyarı müdavimətlə baqlı və bəlkə dövləti-əsl dövləti, yəni din qüvvələri zati-insanidə təbii olduqlarına görə, dövləti-əbədi və ya dövləti-əslı adlanırlar, çünki ruh kəsb edən qüvvələrə şəxsin özündən savay əlahiddə bir məxluq malik ola bilməz və olmağa təsəllüti yoxdur. Ruha məxsus dövlət xudadadadi gözəllik misalındadır ki, şürutə ehtiyacı yoxdur. Amma qondarma hüquq ilə kəsb olunan əmlak qoyma xal kimidirlər ki, arizi-həvadis ilə zail olur. Bundan savay gözəl vücudlar xalsız həm gözəldirlər, amma çirkin cəsədlər məşşatə varlığında həm çirkindirlər. Mərifət varlığı mal yoxluğunda həm qənidir, amma mal qənisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur. Şükür xudaya ki, mən Şeydani mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir. Hala əcnas və müxəlləfat qismi dövlətim yox isə də, lakin mərifət cəhətinə filcümle varımdır."

Şeyda bəy bunca təskinavər xəyalat yağmurundan bəhrəvər olduğu halda, nəgah həmail məsələsi qəfləton ildırım kibi yenə yadında parladı və filfövr təfəkkür buludu qaşının üstə çökdükdə pozğun payız havası kimi qiyafəsi məxşuş oldu. Bir an sükutdan sonra kərrat gərdişə şüru etdikdə öz-özü ilə qəlbində sual-cavaba gəlib guya özge bir kəsə kitab edən kibi cəhrən sordu. "Xub, bunlar hamısı çox acəb, çox gözəl. Bəs, Dilefruzun həmaili necə olsun?..."

Yazıq cavan özüünün bu sualına əlahiddə bir cavab tapamadıqda istehza ilə başın silkeləyərək: "Səd heyif ki, mərifət kimyası ilə qızıl həmail kəsb etmək olmur" – deyibən biixtiyar yenə özü tət xüştinə yıxdı. Bu halda peydeperpe sadır olan müxtəlif fikirlər ağırlığından daha bir məqul fikrə qabil olmadıqda bir neçə dəqiqə böht ilə sakit

dayandı. Bəli, sahibxanə qeybət edəndə qapılar bağlamaq adətdir, ayıqlıq müvəkkili yorgun başdan qiybət etdiyi halda Şeyda bəyin gözləri yavaş-yavaş xumarlaşıb axır kirkip hicabi ilə qapandılar. Bu halət içrə, demək olur ki, Şeyda bəy nə yatmış idi və nə oyaq idi. Fələyin kəcmədarlığı onun cavan ürayında tors-avand ləpirlər qoydu, nımxablıq huşu ilə o ləpirləri tutub gah ağzın, gah doğru yol ilə ələmi-vaqiədə seyr edir idi və bu seyr yolunda növbəvər xarü xəslərə düçar olduqda axır ıcz ilə niyaza gəlib, guya yerdən iraq bir məqamda şikayət dili ilə ilticayə başladı: "Xudavənda, bu nə sirdir, bu nə ecəzdir? Biz hamımız sənin bəndələrinik, hamımızı bir cəvhər-dən xəlc edibsen... Bəzilərə baxırsan fəqirlik oduna yanib mənim kibi ürayı yüz yerdən daqlı, möhtacılıq ömür keçirirlər... Hala neçə illərdir ki, mən biçarə sənin müəllimlik təklifinə gərdəngir olub camaata qulluq edirəm. Axır özüm üçün kəsb etdiyim dövlət budur ki, indi ömrümdə arzu etdiyim toy məqamında ciyorguşəm Dilefruzə layiq bir həmail bahasından məttəl varam... Öz dərdim az deyil, harada bir fələkzadə var isə üstümə yüyürüb mənə imdad tələb ediyor! Çarə nə! Özüm eyn fəqr içrə olduğumda həqirənə nəfəqəmdən hissociklər ayırıb düşkünlərə qismət edirəm, çünki saili məhrum qaytarmaq özgələr üçün məzmun ikən müəllimlər üçün küfrdür. Bular bəhər tərəf, fəqir müteəllimlər, miskin tələbələr mənə müqtədir bir zat hesab edərkən: "Müəllimsən, əl tut" – deyib üstümə namələr yazırlar... Ax, xudavənda, mənim boynuma bu qədr din borcları qoyduğun da nəçin mənə belə fəqir və belə bitəvənə yaradıbsan? Nəçin ağa kibi mənə də dövlətmənd etməyibsen? Bəzilərə baxırsan, zəhmətə mal, xunabəsiz dövlət sel kimi axıb başlarından asır. Qat-qatar uşxunlar, qəvi-həykal vapırlar dəryanın üzün tutmuşlar. Yerin təhtindən neft adlı "qara qızıl" məhəbbətli gurultu ilə fəvvarə vurub, sel kimi axır... Babadanqalma rasta-rasta evlər, bağlar, dükənlər saatda yüz-yüz mədaxil verirlər. Axır, baxalım bu sərvət ağalarının şüglü nədir?! Bu miknət sahiblərinin təklifi hansıdır? Heç nə! Əksər övqət özəmətli imarətlərdə nazif məhluqat içrə yorgunsuz istirahət və intəhasız işrət!.. Qul, qarabaş, at, araba və qeyri-qeyri həşəmət dəstgahları bu ərəblərin həvəs xoşluğu üçün bilkülliyyə mühəyyədlər. Gecələr təatrlarda, klublarda kef, işrət ilə sübh açib, gündüzləri zöhrəyə xabi-istirahətə keçirirlər".

Bunca vadiyi-xəyalatda Şeyda bəy sərgərdan dolanarkən axıncı mətləbə çatıb dayandı, guya yol üstündə qəfləton qələ divarına düçar

olan kibi yenə geri qayıtmayı lazım bilib, həmin nöqtədən özge dövr ilə fikir dairəsinə qədəm qoydu. Bir dövr fikirdən sonra xəyalat dairəsinə daha bağlı gördükdə fikir pərgarını geri çəndərərək əvvəlki yol ilə yenə öz halı tərəfə qayıtdı. Məktəb qaidəsi ilə hər gün səhər saat səkkizdə zəng döydürüb dərslə başlamış Şeyda böyükdə adət olduqda, indi öz içərisindən bir sədəyi-batini məktəb zəngi kibi qulaqlarında cingilləyib çağırmağa başladı: "Ey Şeyda, ey Şeyda nə yatıbsan, ayıl! Saat səkkizdir, iki yüz şagird dərslər otaqlarında müntəzirdən dayanıb səni gözləyirlər!.. Zöhrədən istirahətə uyumaq sənin şənliyinə layiq deyil, qafıl olma, dur ayağa, dur!!!"

Şeyda böyükdə deymiş adam kibi şərəsinə diksinib ayıldı. Aləmi-xəyalatda seyr etdiyi vüqatı dübarə və həm də təkrar edərək, özge-lərin sərvəti xüsusunda təsəvvürə gətirdiyi biminin fikirləri həsəd rəngi ilə boyanmış görüb, qəlbində sadir olan süflə məhsusətə nəhayətə xəcil oldu. Bu vaxta cavab müəllim öz təbiətində əslə tənqisçilik görməmiş ikən, indi bu məzmun hiss arız olmasını özü üçün küfr və məsiyyətdən hesab edib, kəffarəsi üçün sidqi-könüldən töhvə və istiğfar zikrinə şüru etdi.

...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunubdur ki, hər bir ürək nəgüvərlərinin müalicəsi möhür dua və istiğfar davasına münhəssirdir. Filhaqiqət, dillərdə zikr olunan Allah kəlməsi bir türfətül-eyndə ürək məxrubəsinə təmir edərkən pozğun dünya işlərimizi də abad ediyər.

Böla daşı ilə vurulub, qəm zərbi ilə səmigin olan bir şəxs ürək ağrısından zinhərə gəlmiş halda, əgər sidq ilə Allah çağırırsa, bəşəkk ki, o padşahlar padşahı xudavəndkar dərğahında bəndələr cümələsinə qəbul olub, nəicət ümidli ilə kəmərbəst və kərəm xəzinəsindən hissə-bəndər alıyır.

Şeyda böyükdə tufiliyyətdən fars kitablarına aşina olduğu surətdə asudə vaxtlar töhvədə dair fars qəsidləri əzbərdən oxumaq adətini idi. İndi üroyi iman nuru ilə işıqlanarkən Sədi və Cami qəsidələrindən bir neçə bəndə nitqə gətirib axırda:

An ki həft iqlimi-ələmra nəhad,
Hər kəsirə hər çi layiq bud, dad,

– oxuyuban dayandı. Bu fərdi oxuyandan sonra özünün övzə və əhvalına əqli-salimi ilə tənqis edibən nəkarə olduğunu və nə işə qabil

olmaqlığın öz-özünə tanıtdı: "Dünyanın gərdisi əlcam-məlzum ilədir. Bağbansız ələm dolanmadıqda müəllimsiz həm dolana bilməz. Xəllaqi-ələm dünyanı xəlf edəndə hikmət üzrə yapmış, hala mən Şeydanı müəllimliyə qabil bilib, müəllimlik təklifi ilə mükəlləf və müəllimlik fəziləti ilə mümtəz edibdir. İndi başmaçılıq peşəsinə mən özümə rəva görmədiyimdə tacirlər dövlətin arzusu etməyə həm haqqım yoxdur... Dükən, hamam, vapor, firma, fabrik və bu fəqərə mülk və əmlak sövdaşları tacirlər sənətidir. Dünya müəllimsiz dolanmadıqda müəllimlər təsəllütündə neft zavodları ola bilməz, çünki müttəməvvil firma sahibi hərgiz müəllimliyə yaramaz... Tacir ticarətdə və ya sənətkar sənətində müəllimlik sevdasına düşər olsa, qəbahət görünür, həkəza müəllim məktəb lövhəsinin müqabilində hərgah mürekkəb şüşəsinə baxıb vapor və ya neft quyusunun qağışın çəkər olsa, lənət aparar. Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökrü məktəb müəllimdir, müəllimin təvəbə və ətbəri qocun-qagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətal dərslər və təlimdir, müəllimin kəşb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir... Ax, xudavənda, tədris nə girməyə məta, millət iradəti nə pürəyar bəhadır! Tila və nüqrə ilə tədris və təlim məbəyində nə böyük təfəvütlər var! Xudavənda, təkrarən səni şükür olsun ki, mən aciz bəndəyə səni müəllimliyi təbiiyə verib, məktəbdarlıq peşəsi nəsib edibsen! Hər səhər və şam qapıma gələn qocunqlar tila nüqrə əvəzinə mənə elm və tərbiyə istəməkləri mənim üçün səadətdir. Zəhiniyyət!.. Səval əhli, yəni dünya xitamı üçün səillik edən miskinlər əh və zərqli dövlətmand-lilərlə qapısında əl açib sual etdiklərini görəndə, o tərşü bədbəxtlərin zəlalət və həqarətin xəyalına gətirib ölümlər xəyratına bir həbbə cəmad və ya bir loğma məvəd ovucularına basarlar... Bəli, hümmətdir! Amma müəllimlərin astanasına toplanan elm dilənçiləri, yeni dəbistan şagirdləri şövq və zövq ilə elm tələbinə gəldiklərini müşahidə etdiyimizdə o xəşəxtlik çavuşların başları üstə səadət baydaqların cəlvəgər görüb dirilər sağlığına elm şərbətindən sirab edərək... Bu da hümmətdir! Amma təfəvüdə in küca və an küca? Əhli-səvallah səmərələr kibi həqarət odunda vurmuxub axır zəlalət xakistlərilə yeksan olurlarsa, elm talibləri izzət deryasında gözəl bütler kibi üzgün-üzgün izzət övcünə pərvaz edərler..."

Dil bədost avar ki, həcci-okbər ost,
Öz həzaran Kəbə yek dil behtor ost,
Kəbə bünyadi-Xəlili-azər ost,
Dil nozərgahi-cəlili-davor ost.

Müəllimlik sənətinə fəxr edirəm, elm dövlətinə şükür edirəm..."

Müəllimlik fəxri Şeyda böy qələbə etdikdə o növcəvən öz sənətinə batini nəzər ilə toftış edib gördü ki, filhaqiqət mal və əcnas yoxluğunda çox dövlətlidir. Cavan müəllimin rəngi-ruyi qəlbindəki iftixar rəngi ilə həmrəşlədikdə həyat və qiyyəfəsi təkəbbür hasil etmiş kibi görünürdü. Öz adətinə bərkəs əllərin şalvarın cibinə qoyuban məğrur baybəcələr kibi lovğa şivə ilə qədəm götürərək, gərdiş etməyə başladı. Validəsindən gələn məktub mizin üstündə üzəaqıq qalmışdı. Bir-iki baş gərdişdən sonra laənzşür mizin yanında dayanıb yenə kağıza baxdı və "Diləfruz" kəlməsini gözü görün kibi dərhal başında və xatirində həməil məsələsi südür etdi.

Həməil üstündə nübüvv edən əfkar toxumu cavan müəllimin hədiqeyi-ruhunda təkrar bir neçə dəfə şüküfə açıqdı, axır şəxeyi-kəmalda belə bir mətləb səməresi hüsula gətirdi ki, əhli-maariflər nəzərində təhfəliyə yaraşar idi. Şeyda böy bu mətləb səmərəsin təsərrüfə aldıqda, bir vaxtda Diləfruz təqdim edəcəək mənzərəni xoyala gətirib səbəz təbərrük edən dərvişlər şivəsi ilə sağ əlin havaya qaldırınban cəhrən dedi: "Buyur, Diləfruz xanım... Bərgi-səbzist təhfeyi-dərviş".

Bu söz zımnında Şeyda böyün xatirindən keçən mətləblər bunlar idi: "Hər kəs öz mal və dövlətdən zəkət verər, əhli-maarif zümərəsinə hesab olunan müəllimin hədiyyəsi kitabdan səvay əlahiddə şey ola bilməz. Müəllimin ağ və qızılı boyaz üstündə qələm qarasıdır..."

Bu axırkı sözləri Şeyda böy öz dilində cari etməklə guya giran-mayə bir şey tapdı və tapqını şeyə kərrat tənəşə edilən kibi bu sözü bir neçə dəfə təkrar edib, öz-özünə müdəlləl nitq ilə dedi: "Bəli, Diləfruzun həməili mərifət mirvaridindən düzülmüş yazı sətirləridir.

Ədiyəyi-tərbiyə bir təviziştir ki, analar boynuna həməil olarsa, xəta pəriləri onlara yavuu düşə bilməzlər.

Hala əlimə qələm alban, tərbiyə xüsusunda bir nəsihətnamə yazıb, Diləfruzla göndərəm, ümilvaram ki, qızıl həməildən və mirvarid gələndən mənim nəsihətnaməm nafe ola, çünki onlar sine

və gərdən zineti ikən, bu, ruh və can nıcatı olur. Ehtimalən hərgah bu hədiyyəm həqir olmuş olsa da cybi yoxdur...

Payı-məlix bəpşi-Süleyman zi muri-ləng!

Həşəmətli Süleyman hüzurunda axsacaq qarıncaının bir qıçacıq hədiyyəsi çox nemətlərdən əfzəlrəq hesab olundu. Yusif bazarına hər kəs öz mətain aparar: müəllimin mətai tədris ikən, hədiyyəsi kitab olur".

Bu fikirlər ara Şeyda böyün üzünə guya günəş doğdu, batındəki mərifət təcəllisi üzündə və gözündə məayinə görünürdü və qəlbindəki nişat ziyayi zahiri qıyafəsində bəhçət səfəsi ilə parlayırdı, ayağa qalxaraq jiletinin cibindən bir balaca açar (anaxtar) çıxarıb, divara söykənmiş şüşə qapılı şkaftə tənəşə yönəldi və dışarıdan şkaftin içərisinə zənn edərək kilidi açdı. Şkaftin ən üstü mərtəbəsində bir neçə cüzv dəftərlər görünürdü. Bu dəftərlər türk və rus dillərində karəndəş (qurğuşun qələm) ilə yazılmış əvraqdan ibarət olduqda, Şeyda böyün həzərdə və səfərdə hasil etdiyi təcrübələrin məcmuəsi idi. Şeyda böy bu məcmuə məzmunundan öz təhfəsi üçün əfkar maddəsi istinbat etmək niyyətilə dəftərləri şkaftdən alıb dərhal yazı mizinin yanına əyləşdi və dəftərin yarpaqların təz-təz vərəqləyərək, bəzi yerlərin keçərək də, gözücə ilə mütəli edirdi. Ələzzahir cavan müəllim ürəyindəki niyyəti qüvvədən fələ gətirmək üçün yeddi həftə təhrirata məşğul olmağı özünə əhd edib, xanənişinliyə istiqamət bağladı. Təmuz ayının ibtidasından yazıya şüru etdikdə, ancaq axşamlar iki saat miqdarı şəhər bağına gəzməyə çıxıb, baqi ayıqlıq saatlar zikr olunan dəftərlərin mütəliəsinə məşğul olur idi. Dəftər üzündən bəzi qitələri özge bir dəftərə səbt edibən, bir neçə cüzv mərcumat hazırladı. Yazdığı müsəvvdələri kitabçalar heykəlidə cüzv-cüzv toplayarkən hər birisini bir ünvan ilə dıbaçələyib, dübəre öz əli ilə mübəyyəz etməyə başladı.

Tətil vaxtı yavuuqlaşmaqda idi. Badkubənin müəllimləri bir-bir yığılmağa başladılar. Mən həm müəllimlər zümərəsinə olduğumda öz vətənim Şamaxıdan Badkubəyə qayıtdım. Tiflis şəməndəferi (dəmir yolu) ilə öz mənzilimə gəldim. Ənqəsədən yolumu Şeyda böyün nəzarətində olan məktəbin qənşərindən saldı ki, ta yol üstüçə o əziz yoldaşdan əhvalpürsənliq edib, anası mənə tapşırığı məktubu da özünə verəm. Faytonum Şeyda böyün küçəsi tənəşə döndü. Hərçənd faytonçunun arxasından küçənin o biri başı görünür idisə də,

lakin məhəllə mənə aşına olmağa görə, yandan baxmağı özüm üçün lazım bilməyib, ancaq bir neçə söz ürəyimdə vird etdirdim ki, ta didar vaxtında müştəq olduğum yoldaşa o sözlərlə nəvaziş edim. Axır, faytonum Şeyda boyun qapısına yetişdi. Faytonçu mənim buyurmama görə atları saxlayıb təhəyyür ilə mənə sarı baxdı. Mən fələkzadə nə müsibətə düşər olduğundan xəbərim olmadıqda səbirsizlik ilə faytondan düşüb darvaza tərəfə yan almaq istədim ki, nəgah qapı ağzında bir tabut, qara örtük ilə örtülmüş və həvalisində bir neçə aşına və yad adamlar dayanmış gördüm. Bunca hüznəvər mənşərə ehzarından ürəyim nəli-ahənribə milçəsi kibi lərzişə gəldikdə bir nəfəs qədəm saxlayıb, bərubuyimdə dayanan oğlardan kimi vəfat etməsin sordum. Həman bu əsnədə həmsiniflərimdən birisi qapıdan göziyaşlı çıxaraq: “Ax, qardaş, Şeyda ölüb!” – deyibən məni qucaqladı. Sonra nə olub bilməmişəm...

Günorta azanı oxunurdu, mən huşə gəlib özümü Şeyda boyun rəxtabında uzanmış gördüm. Yoldaşlar Şeydanın meyitin dəfn edib qayıtmışdılar. Bir neçəsi mənim yanımda və bir neçəsi o biri otaqlarda idilər. Həvalimdə olan adamları görür idim, lakin nə üçün cəm olduqların dürüst fəhm edəmiyordum. Axır, Şeydanın vəfatı yuxu kimi yadıma düşdü və dərhal sinəm içinə guya bir bərk boğanaq əsdi, nəfəsim yolu tutuldu. Sinəmdə əsən küleyi rədd etmək üçün ürəyim qışqırmaqlığa talib olduğuqda biixtiyar bir-iki ağır bərkdən çağırırdım və onunla belə, guya nəfəsim yolu açılıb huşum özümə gəldi.

Şeydanın ölməyi mənə çox məhəl gəlməyə görə, doğru olmasına inana bilmirdim. Ələlxüsus ki, mənim gözlədiyimə bəreks tamam Bakıda hər bir iş öz köhnə qaidəsi ilə keçir idi: bağda musiqi, teatrlarda tamaşa, küçə-bazarlarda seyrə səfa, hamısı həmişəki adət üzrə icra olunurlar idi. Şeydanın vəfatı ilə bu işlərin pozulmaması mənə girən gəldikdə adamlardan kərəhat edirdim. Kənari adamlar bir tərəf, Şeydanın vəfatı biz yoldaşların da əhvalına candan təgəyir vermədi, məgər ki, mənəşə cəhətinco kiçik yoldaşlardan birisi Şeydanın əvəzinə nazirliyə nəşb olub, birco pillə iqbal nərdivanına yuxarı qalxarkən öz həmcinsləri nəzərində həsəd daşı ilə səngsar olub, on pillə gərəhat dərəkəsinə yuxıldı.

Şeyda böyün vəfatından on gün keçmişdi, mərhumun təhti-nəzarətində olmuş məktəbim əcnas və müxəlləfatını canışın yoldaşa təhvil vermək üçün müvəqqəti bir komissiya təsis olduğuqda mən də mün-

siflər cümlesində ehzar olunmuş idim. Şeydanın özünə məxsus olan şeyləri məktəb əmlakından ayırırdı. Yüz manatlığaca sair əmlakimühərrikə siyahı alonub əmanət tərəqi ilə bir küncə dərç olundu. Əşyayı siyahı etdiyimiz əsnədə bəlişin altından bir dəftərcə nəzərə gəldi. Ələzzahir bank dəftərcəsi olduğuqda padşahlıq möhürü ilə damğalanıb, amillər imzası ilə üzərində iyirmi dörd rüblə yetmiş iki qəpik nəqd səbt olunmuşdu. Məlum oldu ki, bığarə müəllim yeddi il zəhmət məmərəsindən bu məbləği qənaət edib qara günün üçün saxlayıbmış. Amma cıfayda, bu məbləğ həm qara günün sərfinə qismət olmadığı, çünki meyciti dəfn etmək üçün Şeydanın yoldaşları yığva ilə on dörd rüblə cəm edib xərc etmişdilər. İndiki fəqirənə məbləği həqirənə bir daş sandıqçası alıb Şeyda böyün qəbri üstə nişangah qoyulmağa qərardad olundu.

Dəftərcədən əlavə bəlişin altından bir paket və əlavə kağız lifafə ilə sarıqlı bir neçə cüzv dəftərlər nəzərə gəldilər. Paketin və bağlamasının üstündə rus və türkçə yazılmışdı: “Əziz qardaşım S.M.Qəniyəvə vüsul ola”. Hüzurda olan yoldaşların əli ilə bu girənməyə kağızlar mənə tapşırıldı və mən onları alıb, təcilen öz mənzilimə qayıtdım və dərhal otağımın qapısını içəridən qıfıllayıb, ürəyimdə həzaran hüznə və ənduh ilə paketi açdım. Paketin içində iki təbəqə poçta qəbzəsi qaidəsi ilə mənim adıma ünvan olmuşdu, məzmunu budur ki, nəql edirəm:

Fi 22 səfərül-müzəffər 1314

Bəradərim Məcidi! Bu gün üç gündür ki, nəçaqlayıb yatıram. Validəmin təkidinə görə istərdim ki, bu günlərdə Şamaxıya gəlib, tötül günlərinin axırınəçə orada qalım, amma cıfayda ki, əhd etdiyim süğlədən fəriqlə olduğum əsnədə bərk naxoşlayıb yıxılmışam. Düən əhvalım nəhayətdə məxsuş idi, bu gün, əlhəmdülillah, bir az yaxşıyam. Hərçənd əql və huşum özümədədir, lakin bu üç günün ərzində o payədə bitəb olmuşam ki, daha yazmağa da təqətim yoxdur. Bu səbəbə kənari mətalibdən sərf-nəzər edib, məktubumu müxtəsər edirəm.

Bəradərim, deyirlər, vəsiyyəti yüngüllükdür, yəni vəsiyyəti ruh zəhmətinə xiffət verər... Hala fürsət var iken ən mühüm vəsiyyətimə bəyan edim: məlum ola ki, bu yay fəslində bir neçə cüzv “Məktubat” hazırlamışdım... inşallah, nəzərinə yetişər. Oxuyub biləcəksən ki, öz qardaşım qızı Diləfruzun adına yazmışam amma indi həyatım

xonçası tarac olduqda daha töhfəbəzlikdən danışib yazdıqlarımı ümumən əbnayi-millətə bəzl edirəm. Ümidvaram ki, özüne cəfa qəbul edib, yazdıqlarımı təşin edəndən sonra çap olunmasına çalışasan...¹ Təvəqqemin səbəbinə bəzi mətləblər vardır, amma yazmağa ehtiyat edirəm ki, bəlkə sərsəm əsəri vücuduma təsəllüt etmək səbəb qiyasa gətirəcəyim söz təhyələri məntiq əndazələrinə sını müxalif olub məhəlli-diqqətdə qalsınlar.

Fi 24 səfəril-müzəffər

Bəraderim! Dünən həmin kağızın yarısını yazmışdım, amma əhvalım qəflədən pozulduğuna görə tamam edəmədim. Dünəndən bəri məzəcimi çox məxsusdur. Həkim yazdığı davanı hərçənd vəqt-vəqtində içirəmsə də, lakin halıma əslə təfəvüt etməyir...

Cün müxbəttə şüdə etiləli-məzəc,
Nə əzimət əsər konod, nə olac.

Zəhmətim çoxdur, yenə Allah razı olsun Boşirdən ki, yardımlıq ediyor, yoxsa bu naxoşluqda qübrət eyni cəhənnəmdir... Bəraderim, fəvqə yazdığım təvəqqei əmələ gətirmək üçün, yəni "Məktubatu"nu nəşr etmək üçün yəqin ki, sənə təvənə olmayacaq. Bəs övzə və əhvalını bilibən, bu qulluğu sənə sifariş etməyimdə ümid tutaram ki, maarifpərvər aşxasdan ianə diləyib çapa sərf edəcəkən... İltimas edirəm ki, boynuna dilənçilik təklifi qoymağımda mənə töhmət etmə-yəsən. Doğrudur, sual razılat gətirər, lakin bu yolda yox; ariflər nəzərində əməlin yaxşı-yamanlığı niyyətdə münhəsirdir. Maarif tərəqqisi üçün dilənçilik eyni izzətdir. Mənfəəti-ümumi üçün nökrçilik eyni ağılıqdır. Bu mətləbi müdalləl etməyə söz çox isə də, heyif ki, yazmağa təqətim yoxdur.

Fi 28 səfəril-müzəffər

Bu gecə azarım bir az da şədiddir idi. Yediyim davalardan əslə bir mənfəət görmədiyimdə daha istemalın tərək edəcəyəm, çünki həyat bağçasından qonçəyi-ümidim kəsildikdə, əməli yol ilə daha bir neçə nəfəs bərgi-eyş saxlamağı bəminə görürəm. Amma təəcə-

¹ Mərhum Şeyda boy hərçənd öz "Məktubat"ının təshihin xahiş edibşə də, lakin inşa cəhətdən hamı yazdıqları bitəbil çap olunacaqdır.

cüb budur ki, hərçənd deyirlər ki, guya səhətsiz cəsəddə salım ruh ola bilməz, lakin bu hədisə bəroks indiki nasaz cisim zəifliyində öz təbiətimdə əlahiddə bir ruh qüvvəsi hiss edirəm ki, onun təsirindən laqırtıya nəhayətdə mail varam.

Bəraderim, yenə sənə bir vəsiyyətim budur ki, cisim və canımı millət yolunda vəqf edibən iş məqamında sütlük etməyəsən ki, ta can boğazına yığılan dəmdə mənim kimi nədəmət oduna yanıb, cəhənnəm əzabına düşər olmasan. Ax, vay, mənim üçün! Müəllim oluban millət xidmətinə mütəhəvin olduğum günlər indi yadıma düşəndə cəhənnəm odu ilə yanırım!..

Bəraderim, hala fürsət var ikən, hansı işlərə mükəlləf olduğumu dürüst fəhm et və öz təkliflərinə mütəbiiq çalış... Məbədə bu əməldə kahallıq edəsən! Mənim rəy və təsəvvürümə görə, müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin dərbəni və nıcat yolunun rəhbəridir. Elə rəhbər ki, məktəbxana astanasında hədiyyət məşələsi sancıb əbnayi-ruzigar xidmətinə gecə və gündüz amadə dayanarkən, hər bir təvəllayə gələn körpə üçün səngin təlim qapısını iradətdə zorlu ilə açıb nıcat yolunu nişan verir.

Tərdiyə arzusu ilə məktəbə qədəm qoyan şagirdlər əksərən cəhəlet yolunun xarü xəsi ilə nişəddə olduqlarında çolaqlar kibidirlər, amma tərbiyə yolunun saliki, yəni müəllim səbir yolunda sabitqədəm olduqda öz peyrövləri ayaqlarından gümrəhlik tikanların bir-bir qoparıb nıcatı-xanədanə keçirşə görəkdir. Müəllim peşəsi süni-ələ ikən, məvadi-təlim, yəni insan balaları qabili-feyz cövhərlər kibidirlər. Onca süni-ələ vasitəsilə bunca qabil cövhərdən koləmi-əqdəsdə zikr olunan əşrəfi-məxluqat, yəni kamil insan əmələ gəlir ki, fəziləti:

"Nə fəlokrast müsəlləm, nə mələkra hasil!"

Məktəbə gələn körpə, qorxacıq balalar cümlesində aslanürəkli qəzənfərlər çox vardır. Sokrat, Ərəstu, İskəndər, Qeysər, Musa, Süleyman və həkəza qeyri-qeyri kübarlar hamısı xırdaca danədən əziz ağaclar baş vuran kibi, körpəcə balalardan bəslənib əmələ gəlirlər.

Bizlər üçün əgər bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yansın görəkdir. Cəhəlet mülkünü əgər bir məhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülü edəcəkdir... Əgər sultanlıq istərsən, dərimektəbdə xadim ol!..

Bu mətləbin şərhı uzun çəkər, amma imkanım olmadığına görə, "Əlarifü yekfil işarə" zərbülmesəllilə sözü qət edib, bu qəder danışmağa özüm də kifayət edirəm.

Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri-Badkuba

Bəradərim, dünyada arzular çox vardır, amma hər bir arzuya nail olmaq üçün təcrid nizamın gözləmək lazımdır. Qışda fərzəndinə çörək arzu edən rusta bahar vaxtı kotan dostosinə yapışar. Əqsayi-ələmdə baş qaldıran mədəniyyət tərəqqisi görübən arzusun diləyən bir millət o tərəqqinin tərtiblərinə də bilmək borcudur. Hər işə öz vaxtından qabaq iqdām etmək – Qırata minib hava seyrı diləmək kibi əfsanədir. Şöhrət təmənnası ilə tərtibsiz iş başlayan şəxs axırda şəbədəbazlar kimi məsxərə yerində qalar. Şəbədəbazlıq ilə kəsb olunan isim havaya buraxılan sabun üfürdəyi kimi partlayanda nə səsi olur, nə əlaməti qalır. Bu sözlərdən muradı tərəqqi tərtibinin mülahizəsidir ki, binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa görəkdir. Bəli, tərəqqi-səlmiiyyənin əvvəlimci pilləsi məktəbxana astanasından başlanır. Əsrimizin taqazası buna olduqda, o taqazaya müvafiq əməl lazımdır...

Xoşa o şəxslərə ki, taqazayı-əsrə mütabiq öz təkliflərin qanıb, ümumi insaniyyətə və xüsusi öz millətlərinə xidmət edələr!

Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri-Badkuba

Bəradərim, bizim əqidəmizlə sədəqə və nəzir bəla qaytarar və hər kəsən öz kəsb və varından sədəqə verir. Müəllimin sədəqəsi zəmirindəki nicat kasasının şərbətidir ki, əbnayi-millət ona müstə-həqqdirlər...

Mərhəbə, mərhəbə o səqqayə ki, yay gününün hərərətində susuz-ları sirab edə!

Maşallah, o müəllimə ki, bu əsrimizdə əbnayi-millətin cəhəlat atəşində yanar gördükdə ürək qanı ilə bu yanıq mərifət kasasının saqiliyən edə! Ağaclar cümləsində bibəhrə çinar və azadə sarv ağac-ları vardır ki, onlardan heç kəs səmərə ümid tutmayaraq da, ancaq sayəbanlıq üçün bəslənirlər, amma nar və ya alma ağacı adlanan bir nihal hərəgh bir il bar verməyə odun deyilib baltalanırlar.

¹ Arifo bir işarə də bəsidir.

Öz təklifin bilməyən müəllim müddəidir ki, müəllimlər züm-rəsindən nəf olunsa görəkdir.

Millətin cəhəlatından həzər edən müəllim öz balasına nifrın edən ata kibidir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbirlə Misri qılınc yapı-bilərə, yaxşı müəllim kəctəb millətdən xoşxəlaq cəmiyyət hazırlaya bilər!

Bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim həvas və əxlaq var isə, hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur... Bu yerdə əxlaqi-zəminlərimizi zikr etməyəcəyəm, çünki yoxluqdan arız olan şey zətin layiqi-zikr ola bilməz. Qanuni-təbətə müvafiq nur məhv olanda zülmət çökən kibi, xeyir ədəm olanda şərr bürüz edər. Zülmət və şərr hər ikisi hər-çənd ləfzən mövcudat hesab olunurlarsa da, lakin vücudi-səbli olduq-larına görə ədəm payəsindədirlər. Çünki işıq gələndə zülmət məhv olan kimi, xeyir gələndə şərr öz-özündən yayıl olur. Hal-hazırda millətimizdə gördüyümü cəyblər keçmiş hünərlərin varlığını isbat edər, çünki gülüstən xərabə qalanda bülbül yerin çügd tutan kimi hünər zəif olanda əvəzinə eyib bürüz edər. Hər nə olmuş olsa, millə-tin eyiblərin əgmez edib gələcəkdəki hünərlərin nəzərə alınmalıdır. Çünki hünər cəvhəri parlayanda eyib zəngi öz-özündən pıçalar. Himmət, qeyrət, dəyanət, əmanət, səxavət, şücaət və qeyri-qeyri qüvvəyi-mühasinə bilməliyyə bizim millətimizdə bürüz ediyolar. Ruh xəzinəsinin bunca gıranməyə gövhərləri zətin bızlərə əta olun-duqda səd həyif ki, bazarı-insaniyyətdə bunların rəvaci üçün layiqicə bir seyyəlgah, yəni mədrəsə yoxumuzdur və bu qüsurlara səbəb zətin biz müəllimlərimiz, çünki məscidlər, körpülər, xəstəxanalar və qeyri-təmiratı-cəmiyyə əvəminnas həmiyyəti ilə yapıldıqlarında, məktəb, mədrəsə və dəbiistan müəllimlər hümməti ilə tənzim olsalar görəkdir.

Qafil olma, qardaş! Hər kəsə hər nə versələr, verdiklərindən hesab alırlar. Müəllimiyyə təklif olan şəxs həcc və zəkəta müstəti olmadıqda "kimləri öyrətdin və nə öyrətdin?" sorub baxxast ola-caqdır.

İnsafən müəllimlik təklifi ağır təklifdirsə, müəllimlik şəni həm uca şəndir. Müəllimlik hər bir əsrdə ağır olubsa, bu əsrimizdə dahaca ağırraqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur.

Bəradərim Məcid, hala nəçə illərdir ki, məşq yolu ilə əcnəbi müsənniflərdən tərcümə edərək filcümle yazıçılıq istedadı hasil

edibson. İndi hərəgah yazıcılığa haqqın varsa, yaz, amma ağzına gələni yazma!

Yazıcı təmsilən bir təbibdir ki, öz millətinin və ya ümumi insanın din illətlərinin təhqiq edib, müalicəsi üçün ədəbiyyat nüsxəsi yazsa gərəkdir. Təbib əgər illəti təhqiq etməmiş nüsxə yazarsa, can fəvta gedər və həkəza bitəb və kündhəvas şəxs əfsanə üçün qələm çırtsa, təşbihən kağızın qəlbinə yarıb mürəkkəbin qanını tökən kibidir.

İllətin təhqiqi üçün, elm və nüsxənin yazılması üçün hünər lazım olan kibi müsənniflik iddəası edən şəxs üçün qüvveyi-dindən səvay qüvveyi-təb və sürəti-fəhm lazımdır!

Bəti təb və kündkəlam əvzi ilə şöhrət arzu edən müsənnif Hatəm Təinin oğluna bənzər... Belə şəxs əgər şöhrət taparsa da, cavab deyil: yaman müsənniflik təhmütlə şöhrət tapmış adlar tarixi-ədəbiyyatda çox zikr olunubdur.

Müsənnifə borcudur öz-özünə hərfgirlik edərək, noqqaşlar kibi hər bir şeyi öz rəng və surətində təsvirə gətirsin və illə axşamçağı badi-səbə əsdirən əyyar öküz arxasına yohər qoyan və ya halvaya duz tökən binəmaki tələklərə bənzər ki, muazu rixənd və nifrət olur. Bu silk müsənniflərinin tərif qızıl rəng ilə əcnəbi qəzetlərində parələrle bu gün nəşr olunursa, sabahı günü filfilsatanlar əllərində rüqə-rüqə həşr olunur.

Bəradərim, bu sözləri sənə tənbih üçün yazıram ki, yazıcılıqda sərvəqt olasan.

Başında mətləb qaynaşır, amma həmsöhbət yoxdur, tənha otaqda səni qaibənə həmsöhbət ixtiyar edib danışiram. Aytdığım sözlər frumayə olmuş olsa da, cəyib etməyəsən: adətən azarlı başdan səhəbi mətləb çıxmağı inkar edirlər... Amma yenə səni inandıriram ki, səlamətliyimdə axtardığım bəzi qaranlıq mətləbləri, arxamızdakı şeyləri ayna içində görənlər kibi, indi bir-bir aydın-aşkar görürəm.

... Hələ gözələrimin üstündən qəflət cəynəyi götürüldükdür. Bədəm səlamətliyində dərk etmədiyim əsarət üstündən bilmərrə pərdə soyulubdur... Ruhum ilə keşf aləminin arasında daha hicab yoxdur... Əgər sağalsam, monə keşf olunan sirli mətləbləri sənə də söyləyəm, indi halal cəylə, qardaşım!... Xudahafiz!... Tamam...

Millət xadimi Şeyda Məsihizadə

Şeyda bəyin "Məktubat"ı çoxdur, əksəri tərtibi və təlim xüsusunda yazılıbdır. İnşar olması hərçənd arzumdursa da, lakin həmişin birdə-fəlikdə çap etməyə təvənəm yoxdur və təvənəli qardaşlarımız bəhüm-mot olublar...

Korimənə bə dəst əndər dirom nist,
Xudavəndani-nemətrə korim nist.

Cənab Şeyxə xudə rəhmət edə! İndiki qara günlərimiz üçün yeddi yüz il qabaq mərsiyə yazıb möhür basıbdır.

Axırda Şeyda bəyin vəsiyyətinin əmələ gətirmək üçün məktubatın həmin cüzvün "Müəllimlər iftixarı" ünvanı ilə öz xərcimlə çap edirəm.

Cüzv üstündə fiyərt yazmaqdan muradım dünya mənfəəti deyil, ancaq vüsul olan məbləği (əgər ömür vəfa versə) cəmi edib təcrid ilə bağı cüzvlərin nəşrinə sərf edəcəyəm.

S.Qənizadə

P.S. Qeyri şəhərli həmfikir və həmsinif qardaşlarımızdan iltimas olunur ki, öz aralarında cəmiyyəti-xas ibraz edib nəfə risalələr nəşrinə gəuş edələr. Hümmətli qonşularımız "Cəmiyyəti-təb nəşrlər" təsis edib ildə neçə-neçə kitablar və kitabçalar təb və nəşr ediyolar. Hərçənd məzbur "Cəmiyyət" təsisi bizlərə rüxsət olmasa, lakin zəton hər bir cəmiyyət əfradı-təfərrüqədən müccəssəm olmaq iqtizasıncə hər bir fərd öz-özlüyündə işə həmiyyət edərsə, axırda işin nəticəsi mütəmm cəmiyyət əməlinə bərabər olur.

GƏLİNLƏR HƏMAYİLİ İFFƏT
və yaxud aşəri-nəsrriyyə

Gözüm işığı Dilafruz! Bu yavuşda sənin
üçün toy olunacaq xəbərin eşitdiyimdən, bildir
sənə vəd etdiyim həməli indi ədə etmək lazım
gəlir idi, amma bu günlərdə işimin övzai barəkəs
suratla üz göstərdiyinə görə, həmin vəd etdiyim
həməldən nəqar boyun qaçıdırıb, həmin cüzv
məktubət "Gəlirlər həməli" adı ilə məxsusən
sənin adına yazdım. Ümidvaram ki, mənim müəl-
lənlik peşəmi mənzurə alıb, həmin övrai tıla
həməli əvəzinə qəbul edəsən.

Şeyda

I

QAFQAZ – MERKURI

Admiral Kornilov. Bayıl və Zığ burunları.
Qəmzanak bir gəlin

Ogünkü gün hava artıcaq sərin idi. Badkubə istilahi ilə "xəzri"
adlanan şimal yeli üç gün-üç gecə tozanaqlayıb usanmışdı. Çəst vaxtı
idi. Qafqaz Merkuri iskoləsində nökrəm Bəşir ilə faytondan düşdük.
Bəşir filfövr çamadanımı qoltuğuna vurub darvazadan içəri yüyür-
dükdə, mən özüm həmin darvaza ağzına səmişlik bileti alıb təcilən
körpü üstə vardım. Qafqaz-Merkuri vaporlarından ən zorbası "Admi-
ral Kornilov" özünün qara gövdəsin körpü qabırğasına söykəyibən,
yuxudan kal ayrılmış nərre div kibi ağır-ağır fısıldayırdı. Körpü ilə
vapor arasında müxtəlif millətlər, müxtəlif libaslarda gəzibən, müx-
təlif dillər ilə danışdıqları əsnada xırqəpüş seydilər, sitizəruy saillər,
suxçəsm kisəbərlər və qeyri kərəhətmənzər həriflər onların arasında
biarəm vurmuxurlar idi. Bu izdiham içrə tabaqçıların qışqırığı, seydil-

lərin müzakirəsi, hərbəllərin hay-küyü, matrosların komandası, piyan-
ların mübahisəsi və axırda xanımların qəhqəhəsi bir-birinə qarışmışdı.
Vapor ətrafında bir ənbuh cəmiyyət qara qarınca kimi vurmux-
duqda, o nərre divin arxasına çıxıb-düşürlər idi. Mən həm taxta körpü
vasitəsilə vapor arxasına qədəm qoydum.

Tərəddüd daha artıcaq idi; tənbelit qayğısından arxayın oldu-
ğunda kayuta girməyi daha lazım bilməyib, təfrihi-damaq üçün dik
söykənmiş taxta pilləkən ilə vaporun ən yuxarı evvanına qalxdım.
Eyyan üstündə bir neçə para arvad-uşaq dostə-dostə toplanıb otur-
muşlar idi. Əz on cümle üç nəfər kavalir bir nəfər qəmzanak müsafirə
ilə məxsusi məclis qurub pivə (buzə) içməyə məşğul idilər. Əvvəl
əldə xanım gözəlti mənə baxdıqan duyduğumda onun diqqətin dahacə
artıq cəlb etmək üçün cavanlıq qururu ilə vapor uzununu gərdiş etməyə
şüru etdim. Rus qızı öz nəvbəsində mənim biarəmliyimi anladığına
məni dahacə artıq yandımaq üçün kavalirlərlə qədəh-qədəhə vurub
cürələr içdiyi əsnalarda mənim tərəfə nəzər atıb təbəssüm edirdi.
Xanımın bəpərdə təbəssümü və mənim sitizə hərəkətim kavalirlərə
nagüvərə olduğu aşikarə göründükdə axır özüm üç qəbahətəmə düşü-
nüşü məşcər səndəlilərdən birində əyləndim.

Tamam Bakı və ətrafdakı Zığ və Bayıl burunları sakit və samit
dururlar idi. Üfəq kənarında ağ buludlar atılmış pambıq kibi çin-çin
yığılıb dayanmışlar idi. Havada oynayan yüngülcə nəsim zavodlardan
qalxan qoliz tüstünü deryə tərəfə qovduğu halda, göyün üzünə saf ayna
kimi gömgöy görünürdü. Bu şələkət içrə bargahda bağlanmış vaporlar,
qayıqlar və sahildə görünən atlar, arabalar, hamısı sümmün-bükmün
görünürdü. Ancaq üzərində dayandığımız körpü izdihami-kəsərt
ilə dolu olduqda hükmü arı kəndisi kibi fısıqıqda idi.

Budur, qaraqaş Təbriz uşağı arxasınca dağ boyda yük alıb göygöz
matuşqa (qarı) qabağınca "xəbərdar" bağır-ağır-ağır gəlir... Odur, bir
onun kibisi bir əlində bağlaması, bir əlində zənbi sarısaqqal malakan
əqəbincə yortur... Ha bir neçələri nəvbənöv ağır-yüngül ilə yüklən-
miş ikən niyrəngküləh müsyö, madamlar yanlarında yüyürürlər. Kör-
pünün bir qulağında şələpapaq türkmən müsafirləri və ya əlvən çapan
Buxara tacirləri dizlərin qucuyub nas² atırlar. Bir yanda keçisaqqal

¹ Zavod rus sözüdür ki, Bakıda neft karxanaları bu monada istemal olunurlar.

² Nas narın ovulub yağda qovrulmuş tonbökürdür ki, türkmənlər və Türküstan özbəkləri
ağızlarına alıb bir-iki doqıqodən sonra tüfürürlər.

rus mujiki (kəndçi) köhnə samovarin qoltuğuna vurub tum çırtlayır... O yanda bir əlahiddəsi çittuman devka (qız) ilə ələmdən bixəbər mazaqlaşır... Bir tərəfdə nəzakətli madmazel şivokarlıq ilə gimnazistə naz satır... O biri tərəfdə frans¹ kavalər nazlı madama məhəbbət izhar ediyor. Axır, bir güşədə qara çadırsəb İran xanımları cənən cansız ləbatlər heyotində qara kağızlı qənd kəllələri kibi cərgə vurub oturlar... Bunca müxtəlif heyətlər, gənagun qıyafələr, namövzun səslər, binizəm hərəkətlər vapordan qalxan qətran üfunəti ilə qomşulub başımı gicəldirlər idi.

Vaporumuz daha hazır idi və indi sudan, oddan doymuş ikən yohərli at kibi şişə çəkib bərkənd çığırdı. Həzərdə olan damalar bu dürişt çağırtdan fəvren qulaqların qapayıb naziganə eyhamlar üçün dodaq açdılar. Məsəl vardır, göz görməz, üz utanmaz və habelə demək olur: qulaq eşitməz, dil usanmaz... Zahirdə utancaq görünən xanımlar vapordan dürişt bağırısında fürsət tapıb kavalərfor qulağına müxtəsər hekayələr pıçıldayırdılar ki: ay ha...y, daha nə deyim! O pünhani pıçılıtların sızığı qıyafələrdə aşikarə göründükdə nəşəsindən ürəyim başı sızıldamağa başladı. Mənim bu halıma mütabiq "Kornilov" guya həsrət odunun yağısında dudi-ah ilə təkrarən iki dəfə nərə vurub dayandı. Həzərdə olan məxluq əvvəlkindən də bir az odluca vurnuxmağa başladı. Şədid basqıntıda müsəfirilər öz tənbəllilərin vapora daşıyib hay-küy ilə bucaqlarda yer tutdular. Bir neçə dəqiqə çəkmədi ki, vapor yenə üç dəfə təkrarən şişə çəkibən ləhləməyə başladı. Çarxlar yavaş-yavaş hərəkətə gəldikdə vapordakılardan bəzisi dışarı və dışarıdakılardan bəzisi vapora yerləş etdilər. Vapor əhli ilə körpü əhli bir-birindən aralandıqlarında toxto körpücük aralıqdan götürüldü və onunla belə biz kəştinışöstəokanlar qara torpaqdan qəti-əlaqə olub, su ünsürünə tapşırıldıq...

Qarada qalanlar körpü uzunluq səf vurub dayanmışlardı və mənim Başırım onların arasında görünürdü. İbrazitəvazə və izhari-məhəbbət odlu şivələrlə su ilə torpaq üstündən nəzərə verildikdə həvəli öpüşlərin bazarın çox odlu gördüm. Amma heyif ki, bu müft müamilədə no

bir bus almağa haqqım və nə əvəz verməyə bir mətəm yox idi... Bəli, bənəslərin nəsibi tamaşa olur. Qabaqca pivəxorluq şivəsi ilə mənə eşq cürəsi içirən xanım indi ceyvan başında sərxoşluq xumarı ilə məstənə gözəlin nərgis tək süzdürür idi. İndi çar ətrafındakı rəngarəng tamaşalar içrə həsrət gözümün o tərəcəməldə qərar taparkən peyvəstə qas-göz arasında rəmzlər gördüm ki, hər nöqtəsi min nükte söylərdi! Amma yenə əfsus ki, mən kəmtalə eşq müşəfində heç bir vaxt surəyi-fətihiyə yad etmədiyimdə, indi bu pürməna ayyotlərin məzmunun fəhm etməzdim...

Hər nə isə, o dəqiqələrdə eşq odundan hər bir şey çıxdı idi, hətta "Kornilov" körpüdən aralandığı əsnada yüngülcə təkənlər ilə sinəsin körpünün çiyinə vurubna taqılıqlı ilə "əlvida" deyərək səfərə çıxan damad kibi bir neçə dəfə körpü ilə öpüşdü. Bu anda hər iki tərəfdən min əvazla "xudahafiz" sədası yelkən başına qalxarkən damaların ağ dəstəlləri (məndil) göyərçin qanadları kibi havada uçmağa başladılar və onların arasında lozgi Başırım yağlı daqqası (papaq) göyərçinlər arasında şahin kibi hücum ilə havaya qalxıb düşür idi.

Vapor ahestə-ahestə cəlvəyə gəlib dəniz içinə üzgünməyə başladı. Körpü qoltuğunda sərkəşlik edən nəhəmvər vapor indi su ağuşunda rəqqaslar şivəsi ilə nazikanə sağrı buladması şayanı-tamaşa idi. Bu dəstgaha körpü üstündəki camaat ittifaqən "mərhəbə, mərhəbə!" çağırışib, təvazü etməyi həm şayanı-diqqət idi.

Əlvida. Qız qələsi. Aleksandr kəlisəsi.

Qaraca şəhər. Bibiheybət xanımı

Vapor şərqə doğru üz çöndərəkən nəfəsənəfəs sürət artırub bir-iki dəqiqənin ərzində bir çağırım qədər körpüdən uzaqdı. Vapor uzaqdıqca qarada görünən ziruh və qeyri-ziruh şeylər səhəranə minval ilə yavaş-yavaş kiçilib, xırdaca nüsxələr şəklində nəzərə gəlirlər idi. Məxlut-i-təmirat arasında qədim Qız qələsi və hala natamam qalmış Aleksandr kəlisəsi fəxarətlə baş qovzayıb baxırlar idi. Bir az macaldan sonra tamam Bakı və hamı Bakıdakılar gözümün nəpədid olacaqlarını xəyala gətirdiyimdə, hala fürsət varım idikən onlar ilə vidalaşmağı xatirəm rica etdi. Bu halda ürəyim pərdəsi rəqəqlənmiş tar telləri kimi məhbub ahənglərə məil ikən nitqimə gələn "əlvida" kəlmələri

¹ Frans. yəni mütəkəbbir, lovğa

bəhri-təvil¹ intizamı ilə dilim ucunda bu günə cari olurlar idi. "Əlvida, ey bisofa şəhri-Səbə². Sənsən ol vadiyi-qeyri-zizor ki, min illər ticarət və sənətdən məhrum qalmış ikən həqarət mənziləsində hər bir kəsin nəzərinə gəlməyirdin... Amma indi altındakı qaraca neft sayəsində dərbin gözlü firəngilər uzaq ölkələrdən göz dikmişlər! Bəli, indiki tərziqilər keçmişdəki tənəzzülün öcüdür. Mərhəbə!.. Keçmişlərdə əsil Səbə olduğuna şübhə çox isə doğur, amma bu günlərdə Süleymanlar nəzərgahı olmağına heç söz yoxdur. Xudahafiz! Şayəd ruhum hüdhüdü həlakət sərsərisində azgın düşsə, daha sənədən xəbər ala bilməyəm..."

Əlvida, ey bürçi-səngin düş...³ Kim bilsin, nəçə pəhləvanlar, nəçə hərəmilər daş qabırğalarında qılınclar sındırıb zəbun qayıtmışlar!.. Kim bilsin nəçə yavuz pəhləvanlar xətəmək pillələrində qətlə yetişib qan içində yatmışlar!.. Hani o zamanlar ki, dəmir oxdan, fulad qılıncdan qaya ürəyin əsla xətər etməz idi?.. Hani o zamanlar ki, cəvşənpuş mübarizlər kibi meydanı-karzarı mərədnə dayanıb, oddan, sudan qorxmaz idin? Bəli, o zaman bir zaman idi ki, keçdi, bu da bir zaman-dır ki, keçəcək... İndi fulad yerin qurğuşun tutduqda ağbaş qarılar sənə "Qız qələsi" adı qoyub damənində tuman qurudurlar!.. Ar olsun sənə, bu nə hələtdir?... Sənin indiki məxərəmənzər tərkibin xatun libası geyinmiş xacələrə bənzər... Vay olsun sənə, bu nə qeyrətdir?! Başındakı qəbahətli qəziyyə hala qədim əyyamda Bakı torpağı bivefalıq suyu ilə yoxulmasını isbat edərsən...⁴ İndi xudahafiz!

... Bəlkə qəza yeli həyatın səfəsinə odəm doryasın tullayacaq, daha sənənin damənində ləngər salmayacağam! Əlvida!

Əlvida, ey ağdaşlı, qızıl başlı Aleksandr kəlisəsi, əlvida! Əzəmətdə cəstəniyan⁵ təmiratına təşbib ikən bu əsrimizdə Bakının ən gözəl zinətənsən!.. Xudahafiz! Bəlkə həvadis buludu ömrüm günəşin tobah edəcək, təmirin hilalı başa gəlməsi, görməyəcəyəm... Əlvida...

¹ Bəhri-təvil – sorbost şəir

² Süleyman və Bilgeys qissəsində zikr olunan "Şəhri-Səbə" guya indiki Bakıdan ibarət imiş! Hal bu zamanda Bayıl burunun müqabilində su içində nozoro gələn məxrubə olamıdı guya şəhri-Səbədən qalma təmiratdır.

³ Dərya کنارındaki "Qız qələsi" adlanan bürə rəvayətlə İskəndər Zülqarnəyin təmiratındandır, amma zəhiri görkəmindən qədim olması çəndən görünmədiyində İskəndər zamanında təmir olunmasını oql bəvər etməyir.

⁴ Noql edirlər ki, Badkubə əmirlikindən birisi öz kəriməsi ilə fəzihtli fələ mürəkəb olmaq istədikdə miskin soybə atasının belə nabəkərligindən itirazı qəlib həmin zikr olunan bürədən özünü donizə salmış, guya indi o cəhətə "Qız qələsi" adlanır.

⁵ Cəstəniyan təmiri – İstanbuldakı Ayasofiya cəməindən kinayədir.

Mərhəbə, ey küreyi-ərzi işıqlandıran Qaraca şəhər, mərhəbə! Zətən qəza özü belə qədərlemiş ki, əgər bəndə işləməsə xacə işrət etməz.¹ Üzüqarlığı özünə qəbul edib dünyaya işıq salmağın şayani-təbəyyür olduqda, guya məhz sənənin şənində deyilibdir:

Özgenin etmək üçün gözələrin aydın, Nəbi,
Rusiyyə olmadayız sürmə ilə mil kibi!

Əvət, sənənin qara-qura məhsulatından çox şəhərlər üzü ağarıbdır... Cəhənnəm kəlisəsinə bənzər ocaqlarından cənnət misalı çox köşklər yapılbıdır... Ürək qarışdırən qətrənlərindən eys ətri ilə çox damaqlar qoqanıbdır... Sənin dudman bacaların kəhli-mirvarid mülçəsi kibi hərislər nəzəridə çox dolanıbdır... Mərhəbə, mərhəbə!!! Amma heyif ki, heç bir vaxt sənə yetişməyə imkan olmadıqda, indi xudahafizə haqqım yoxdur.

Vapor dənizə girdikcə sahilədə görünən təmirat bir-bir gözəndən napedid oldular. Madamların döstməlindən daha əsər-ələmət görünməzdi, məgər qabaqda Ziro cəziyəsinin mayakları və sağ tərəfdə Bibiheybət qəriyəsindən bacaları görünürdü. Çılpaq qayalar qoltuğunda, məxrubəmənzər cəvşəklər arasında həzrət Hökumə xatunın göy qübbəsi torpaq içində firuz parəsi kimi görünür idi. Nuri-mütəhərrəyi-islamiyyə qəlbim məhtabına şüa saldıqda əl üzə qaldıraraq surəyi-fatihəyi üç dəfə oxudum və səfərimdə mənə qəziyyələr düşür olacağı nəzərimə alıb Bibi həzrətlərindən yardımliq istisəgən edim. Bu anda qəlbimdəki din təcəllisi gözüm evində işıqlanarkən əfkar pərdəsinin dalısından oxbarədə gəlmiş bir mətləb həfizim xəzərinə üz göstərdi. Üfrən yer altındakı mədəniyyət Fatiməyi-Zəhrə möhrünə yazılmaq bir növ əqidəməz olduqda hala neft mədəngahında məqami-ixtiyar edən Bətul qızı yadlardan unudulmuş... Vəvəylə, bu nə qəflətdir! Bibiheybət neftinin şöləsindən godazadələr evi elektirik qəndilləri ilə çıraqdan ikən şahzadə xanımın mübarək künbədi qaranlıq qalmış... Vay olsun bizə, bu nə qeyrətdir!.. Əlvida, ey şah-Xorasan bacısı, əlvida! Qəza yeli səfəyi-bəxtini Səbə torpağına gətirməkdə nə sirlər var isə bilməyən, amma zəhərə torpağımızın abadanlığı qədimi-mübarək bərəkətidəndir... Amma heyif ki, bu

¹ Badkubə həmcivarında məxsusən neft zavodları üçün təsis olunmuş mövzə "Qara şəhər" istilahi ilə adlanır.

nemətlər əvəzinə şəninə səzavar nə bir əsasi-xeyriyyəmiş var və nə bir övzai-Həsənəmiş... Ar olsun bizlərə, bu nə himmətdir?!¹ İki yetim balalar ilə derya kənarında mənəşiz qalan xanımın yolunda aya bir yetim təkəyi varımızdırmı?.. Su üzündə naxudalardan naümid olub bir həsir üstündə nicat tapan xanım eşqinə aya bir nicat səfinəsi varımızdırmı? Vaveyla, yoxdur, yox!.. Haradasız, ey neft gəmilərinə "Bibiheybət" ismi qoyan mazutçular, haradasız?.. Bəs hanı Hatəmlik iddiası edən kişilərimiz!.. Bəs hanı xanımlıq sevdasına düşən övrətlərimiz!.. Vahəsrəta, heç birisi yoxdur, yox... Ar olsun bizlərə, bu nə millətdir?!

Bunca təəssüfənə istəkləri nəzərimdən keçirdiyimdə gözlərim yaşla bixtiyari doluxdu. Qeyriylər cümləsində millətimiz dala qalıb yazıq olduğuna üroyim dağlanarkən dudi-aqlarım nəfəsim yolun tutmuşdu. Belə müztorlik hələtimdə ürək odun gözyaşı ilə söndürə bilərdimse də, lakin ağyar yanında ağlamağı ar bilib, çuş ilə özümü kayuta saldım. Kayut qaranlığında üroyim dərissqallığın əsla yazma-yaçağam.

II

GÜNDÜZ DƏNİZ İÇİNDƏ

*Vapor dəniz ortasında. Pavel Petroviç. Sofya Mixaylovna.
Madmazel Katerina. Fırtına, Kayut zəhmətləri*

Təxminən zöhr vaxtı idi. Vaporun eyvanında çar ətrafa təftiş nəzəri ilə baxıb, su ilə səmadan səvay əlahiddə bir şey görmədim. Günəşin qursu qızıl tabaq şəkildə vəsəti-səmada dayandığı halda, üfüq ətrafın əsla tərəcih edə bilməzdim. Çar ətrafda mətməhi-əzər üçün yekrəng su ilə havadan masəva daha özge şey görünmədikdə

¹ Bibiheybət türbosisin hovalisində nə bir modrosə və ya bir şofaxanə olmasa? Bakı ohiinin komhümət olduğunun dorəkeyi-əsfolini göstörir.

vapor su içrəmi və ya su vapor üzrəmi hərəkət etməsin gözlərim dürtür dərk etməzlər idi.

"Kornilov" gözü yaşlı timsah kimi od üfürə-üfürə deryanı tapdı-layırıdı və o halda çarxların altında pamal olan aci su guya ünsürlük yangısından çuş ilə keflənib paqqıldayırdı. Göyün qübbəsi səmğun cam tərkibində derya üzünə qablandığıda guya suyu axardan saxlamaq üçün üfüq dairəsin hər bir tərəfdən bərk qapamışdı. Bu aləm mənim üçün təzə bir aləm ikən havos və xəyalatım özgə bir xəvaslar ilə südur edirlərdi. Od ilə su arasında torpaqdan qəti-əlaəq olduğumda əsrari-asimani əqlim evin təsəllüt etməyə başladı. Yuxarıda ərşin əzəməti, aşağıda suyun sitvəti, vapor içində odun qüvvəti... Bu üç sərkeş ünsürlərə baxdıqca batini-vəasim xakilik nikbətindən safalıb yuxarılara üruc etməyə başlayırdı. Vaporun eyvanlarında Tanrının qüdrətinə tamaşaçı olduğum halda ərşin taqları mənə yavuş görünür-lərdi. Bilməm, su aləmində nə əsrar vardı ki, vaporda əylənmiş insan bir azacıq macalda hər bir əxlaq ixlatından tənqiyləşib su kibi durur... və habelə, demək olur ki, qara torpaq üstündə xudbinlik ilqasile möhkəmlənmiş kibr binaları su üzündə hübab kimi puç olduqda vapor içində daha büğz satmağa rəvacib-bazar qalmır. Yəqin bu səbəbə idi ki, qonşuluğumda əyləşən müsafirləmə bir vapor arxa-sında həyat və məməta müştərek olduğumda insaniyyət rəsmi ilə bitəkəllüf aşnalaşib ixtilata girdim.

Aşna olduğum əşxas cümləsində ancaq bir nəfəri şayani-təvəsfidir: tamojna (gömrük) amili Pavel Petroviç İvanov otuz iki və ya otuz dörd yaşında, tənümənd, qırmızıyanaq, əhli-xibə, amma sadələvh bir şəxs idi. Şirin söhbətlər ilə Pavel Petroviç məni özünə pabənd edibən, başqaları ilə əşna olmağa daha macal vermədi. Əzcimləyi-əxbar Pavel Petroviçinin söhbətindən məlum oldu ki, üroyi yanmış bu kişi iki il imiş ki, məhəbbət yangısı ilə dağlanıb, eşq odu ilə alışırmış, amma indi bəxti yardımliq etdikdə iki həftə imiş sevdii qızı təzvic kəmədi ilə əqd edib, Rusiya qarlarından Kaspi qumsallarına apar-maqda imiş. Təzvic və məhəbbət xüsusunda söhbət açıldıqda Pavel Petroviç öz təsəvvürün komahu mənim üçün söylədi. Söhbət axırında

sadodil İvanov öz sevdiiynə fəxr və özü sevdiyiynə şükür etdiyi
osnada nahaq rəngin-küləh bir əvrot pilləkən ağzından baş qovza-
yaraq, yerdən doğulan pərilər şivəsi ilə yavaş-yavaş yuxarı qalxın-
mağa başladı. Fəxir libası, şivə-qəmzəli, ertədən kavalərlərlə pivo
içən bu gözəl Pavel Petroviçin gəlini imiş... Amma gəlin, nazlı gəlin!
Təqirə sığmayan ünsiyyət işvəsilə şeyləflərin (balaq) daldan yüngülcə
qovzuyuban yeriməyə başladığıda həzərdəki kişilər hamısı onun
tamaşasına göz döndərib baxır idi. Hala bu gəlin gəlməmişkən gözəl-
lik iddiasına hüququ olan müsafirilər indi bu fitnəkar rəqibəni görcək
günəş müqabilində məşəl kimi həsəd duduşında təgəyir tapıb bəni-
zəşidilər. Pavel Petroviçin üzü qərb tərəfə ikən o bədrin doğmasından
xəbəri yox idi. Amma mən... mən yazıq ki, həmişə tamaşa dəlisiiyəm,
indi o xəttü xələ, o qəddü qamətə valeh olduğumda gözlerim mör-
düməkin xal kibi onun arizinə salıb böht ilə baxırdım. Həm söhbətim
olan Pavel Petroviç söhbət şortu ilə gözəlrimə baxarkən hal ilə halımı
anlayıb başın dal tərəfə çəndərdi. Mətməhi-təməşamız olan xanım
gülün təbəssümü ilə dodaqların qönçələyib most tovuz tək çətir vura-
vura bizim tərəfə gəlir idi. Pavel Petroviç onu görcək fəvvrən yerindən
qalxıyan cumdu və onun qolundan yapışdığı halda, mənə sarı yeriylə
rəsmi qayda üzrə “zövcam Sofya Mixaylovna”, – deyərək onunla
məni tanış etdi. Bəli, mütəəffin vapor qoltuğunda daha bundan artıcaq
gülçünlik olmazdı. İki saat ondan əqdəm uzaqdan-uzağa qəmzələrindən
həzz apardığım sonəm indi mənimlə həmməclis olub, bir sən-
dəlidə oturduqda da fürsəti fəvvrə etməyib, dil ilə mülainə etməyə
başladım. Amma zəhi, xəyalı-xam!.. Kavalərlik şivəsi ilə izhar etdi-
yim hər bir məhrəbançılıqlarımıza Sofya xanım zərrəcə məhəlgəzər
olmayıb, ancaq öz şöhrəti Pavuşaya moşğul idi! Xanımın belə
soyuqluğu əvvəlcə məni dondurub dayandırarkən, sonra öylə bir od
ilə yandırıd ki, acığımanın acısından daha öz yerimdə aram oturmaıyır-
dım. Sofya ox atıb yayın gizlətməsi ürayımı yaraladıqda hər bir nəhv
olsaydı, intiqam üçün özümü ona göstərmək istərdim.

Təccüblüdür: özgənin ərvadından nəvəsi ummağa heç bir
cəhətə haqqım olmadıqda, indi mənə etina etməyib öz kişisilə
məhrəbanlaşmasından od tutub aşkar yanır idim! Bu xüsusa özüm
də sitizəliyiimi hərcənd yaxşıca anlayıb iqrar edirdimsə də, lakin
bununla belə, yenə həmin iddiadan əl çəkməyib, cavanlıq inadı ilə
xanımı yandırmaq sevdasında var idim. Bu xəyal ilə əgərçi bir neçə

tədbirlər fikrinə düşdümsə də, amma o halda heç bir bəd həvalıqla
o lətafət cırağına bir kədr filəyi yetirməyə yol tapmayıb, axır qanadı
yanmış pərvanə tok ürək dağı ilə pərişan düşübən qaldım. Mənim
məxsusluğum Pavel Petroviçə sirayət etməyə bilmədi. O sadələvəh
kişi həmməclislik adabı ilə mənim üçün həzlər söyləyib mülətiflə
ixab etdiklərinə mən pərişanə cavab verib, yenə tutulmuş payız
buludu kimi məxsus oturdum.

Bir neçə dəqiqə belə keçdi; amma boş-boş bığzədən bir kar
aşmadı. Sofya guya mənim acığıma altındakı sənəlini bir az da Pav-
uşaya yavuş verib, məhəbbətimiz kəlmələr ilə söhbəti qızıdırmağa
başladı. Çarəm daha hər bir tərəfdən kəsilişdi. Axır bu zəifənin
üroyini alışıdırmaq üçün rəqəbat odundan kəsikin daha əlahiddə cərə
tapmadığımda kibr ilə qıçımı qıçımın üstə aşırıb, nəbəriyimdə əylə-
şən bir qızın tamaşasına təkəllüflə məşğul oldum. Pavel Petroviçin
fikri mənə imiş, zahirən məni fərləndirmək üçün “Müsyö Seyda
bəy, olmaya madməzəl sizə xoş gəlir”, – deyib şuxanə qəhqəhə ilə
sual etdi.

– Bəli, əfəndim, o gözəlin hərəkətində özgə bir məlahət görünür,
– deyibən tanışlıq arzusun ibraz etdim! Pavel Petroviç sadəlik ilə
qəhqəhə etdiyində Sofya Mixaylovna madməzəl tərəfə gözəlti nəzər
atıb, rixşəndənə ləhn ilə “bəli, bəli” deyərək oturduğu yerində balaca
hərəkət etdi.

Tamaşa etdiyim qız 17 və ya 18 yaşında, yeni yetişmiş, ağbəniz,
nəziflibas, nazikbədən bir can idi. Yanındakı çalbaş, qırıxqüz, piyan-
göz atası; köhnərisum, alçaqboy, çoxdanışan, şuxəndam anası; on
yaşar-on bir yaşar həsirşiyapa, çıptaltar iki kiçik bacısı və sarıbaş,
yaşılıgöz, yeddiyaşar bir qardaşı cəmon bir mizin başında dövrə vurub
iki saat idi ki, bir dūjin xərcəng ilə iki şüşə piveni içib qurtaram-
mırlardı: Qocanın zahiri qiyafəsindən keçmişdə dava qulluğunda
olması görünürdü. Alımın açıqlığı və qasımın hündürlüyü nəcib və
xoşəxlaq olduğuna dələlat edirkən həqiqətdə öz balaları ilə çox
məhəbbətlə rəftar edirdi. Üzü açıq qoca mənim dostluğumdan
mükəddər olmayacağını hiss ilə yəqin etdiyimdə Sofyanın “bəli,

boli"sindən sonra fəvren yerimdən qalxıb onlar tərəfə yeridim. Kişi mənim niyyətini duyduqda hala uzaqdan küsədə ruyluqla təbəssüm edirdi. Mən familiyami deyibən ona əl uzatdım, o da öz növbəsində nəhayət, sürür ilə "Nikolay Filippoviç Filippov" – deyib, əlimi bərk sıxdı və sonra öz qanısı Marya İvanovna və qızı Katerina Nikolayevna ilə mənə tanış etdi. Kiçik bənişnalar (səbyələr): Nataşa və Anyuta və habelə aziz-xələf Kostya özləri-özlərindən reverans¹ edərək bir-bir mənimlə əşna oldular.

Nikolay Filippoviç mənə pivoyə qonaq etmək istədikdə mən fürsət bilib məhəmmədi olduğunu andurdum. Madmazel Katerina zahirən məhəmmədilərdən heç bir kəs ilə həmməclis olmayıbmiş. Şirinzəbən qız artıcaq rəğbətə tatar qızlarının adət və güzəranlarından peydarpey sorğular soruşub, səhəbt meydanın o qədər qızıqdırdı ki, daha anası iki dəfə cihaz xüsusunda sorduğu suala təfsilən cavab verməyi macal tapamadım. Katerina Nikolayevna mənimlə belə mərəribən olmasa üroyimin osil arzusu idi və bu arzu qeyri-mətləb üçün deyil idi. Məgər ki, bimirvət Sofyanı yandırmaq üçün idi. Dilli Katya səhəbt silsiləsin bir an kəsəmədikdə, mənə öz məclislərinə oyla pəbənd etdi ki, daha bir də İvanovların yanına qayıtmağa fürsətim olmadı.

Saat üç tamam idi. Barometre müvafiq ruzigar qəflətlən pörtləşib təlatüm etməyə başladı. Dəryayi-qülzüm dediyimiz acı su mehman-nəvazlıq şərtin unudubən nəməhrəbən hərəkətilə vaporumuzu tokənləməyə üz qoydu. Ağpapaq mövclər ecinə fəvcləri kibi şimal tərəfdən dərya üzün sərəsə tutubən səhəmnək nərələr vura-vura üstümüze yerləş etməyə başladılar. Həmlə edən mövclər hərbi qoçlar tərkibində hücum ilə "Kornilov" un sol böyrünə peydarpey kəllələr vurub qaçırlar idi. Suyun qələbəsi dəqiqəbədəqiqə şiddət etdikdə, miskin vapor var özəsi ilə lərzəşə gəlib zərbət dəymiş əjdaha kibi baş və quyruq oynadırdı idi. Vapor arxasındakı nazporvərdə xanımlar torpaq ağuşunda nazlı kirşmələrə adət etdiklərində indi üzü soyuq ünsürün dürişt topiklərinə tab gətirəməyib vəhşət ilə qalxışdılar. Adətən igidlər xatunlar nəfəsindən zor alırlar... Xanımlar qalxışandan sonra biz kavalərler əmvaci-ləşgərin müqabilində daha tab gətirəməyib öz ilə xanımlar ətəyinə yapışdıq. İndi mən yalqız Filippovların külfətinə daxil olduğumda onlara qoşulub, gətməli idim.

Nikolay Filippoviç öz qanısının qoluna girib, sol qıçı ilə yüngülcə axsaya-axsaya qabaqca gedirdi. Nadinc Kostya pişik balası kibi öz məməsinin yubkəsini (tuman) qamarlayıb tans (roqş) vura-vura tullaqlanırdı. Anyuta və Nataşa əvvəlcə ən daldə ikon sonra ceyran quzular kibi vaz atıbən ciltvə ilə hamıdan qabaq keçdilər. Madmazel Katerina hələ mən təklif edincə qolun qoluma keçirib puxtə damalar kibi naz ilə başın çiyinəmə söykəmişdi və mən öz növbədə kavalərlik şərti ilə nazikbədəndə damoçkanın səfərişal və zontikin (çətir) bu biri qoltuğuna vurub əhəstərək-əhəstərək dədə, məməsi dalınca yeriməyə başlamışdım. Eyvandakı cəmiyyət dərəcəli pilləkəndən təmkin ilə bir-bir aşağı düşməsi bir-iki dəqiqə çəkdi. Pavel Petroviç və Sofya Mixaylovna ər-arvadlıq təklifi ilə qol-qola verib bizimlə bərabər pilləkən başında növbə gözləyirlər idi. İndi Sofyanın gül üzündə rixşənd rəngi müşahidə olunduqda ona daha da artıcaq açıq vermək üçün qolumdakı madmazlə komplimentlər söyləyib qəhqəhə ilə gülür idim. Roqəbət zəhəri xanımın şirin canına sirayət etməsi aşkara məlum edirdi. Axır, pilləkəndən düşüb kayutlara yetişdik. Pavel Petroviç mənim üçün papaq açıb xudahafiz etdiyi əsnada Sofya Mixaylovna mənə tərəf açıqlı nəzər atıb fırltı ilə kayuta girdi.

Hər bir külfət öz kayutlarına cəmləndilər. Mən yazıqcaq Filippovlardan xudahafiz edəndən sonra bayquş viranəyə qayıdan kibi xaraba qalmış ikinci klasa gəldim. Klassların bucaqları hər bir növ kişilər ilə dolu idi. İndi tutilərdən ayrılıb zağı-zağən öürüşünə düşmüş qərüb quş kimi dörd bir tərəfə boyluyub-boyluyub axır bir bucağa qondum.

Ruzigar dəqiqəbədəqiqə şiddətdə idi. Axır, dənizin tüğyanı nəhayət dərəcəyə çatdı. Körpü qoltuğunda köhnə istiləhi ilə "Əzrail keş-külü" adlanan vapor indi səbəkbar qan çanağı kibi mövclər başında gicəlib qalmışdı. Səhəmnək təlatüm vərəsində biçərə vaporun hələti kəənnəhu biyaban içində ac qurd öürüşünə düşmüş mal kibi idi. Yandakı və başdakı mənfəzlərdən qəliz dud və buxar fisqıra-fisqıra hücum gətirən ləpələrdən gah kəllə və gah dənibə ilə vuruşub axır yorğun düşmüş çərəndə kibi zar-zar anqırmağa başladı, onunla belə, dilsiz

¹ Reverans duşizo qızlara məxsus tozimdird ki, ayaq üstündə dayandıqları halda sağ qollarını yavaşca oyiş baş vururlar.

anqırılar sədasından vapor öhli döhşətə düşüb, səfəra acısından turşumuş qıyafələrilə şuriş etməyə başladılar. Bunca ah-zarlıq arasında müxtəlif istiləhatla "ah" ləfzi qulağıma dəydikdə nəgoh bu ayəyi-pürəyə xəttirəm düşdü: "İzə rəkibü filfülki daəü Allahə müxtisinalə ləhü əddin."

Bəli, insan müxtəss-iman bir zəttir. İmanın mədəri ürk nəğdə-sində bərqərar olduğuna görə, belə məqamlarda bəş və ya əql kərgərməyir. Bu halda əfkəri-diniyyə qələbasında qunıdə gəldiyiməsidqı-dil ilə "amənnə, amənnə", – zıkr edərək təzərrə ilə təslim oldum. Gəminin məxsuşluğunda əhvalım nəhayətdə əşfiə ikən daha bundan artıq əfkərə qabil deyil idim.

Gece qəralmışdı. İndi möhməllik girdabında nəfəs-bənəfəs qütlər yediyimdə axır xabgahlardan birisinin üstə bihüs düşüb qaldım. "Kornilov" ləpələr ağzında qayət bıaram çürünərək, çəzə-fəzə ilə dəmbədəm çığırdı. Bu çığırtilar səsinəndən ürəyim tez-tez dıksınırək, hərəcənd sərasımı ayırdımda da, lakin başım hərgiz bəlişdən qalxmırdı.

111

SŪBHĪ-KAZĪB VƏ SŪBHĪ SADIQ

*Gecə qaranlığında, Gəldi, gördü, öldürdü getdi.
Ulduzlar. Təəssüf. Dan ulduzu*

Sübh saat üç idi, yuxudanmı və ya bihuşluqdanmı, bilməm, gözümü açdım. Vaporumuz öz adətı yerisi ilə yol getməsi hiss olunurdu. Başımı balişdan ahestorək qaldırıb huşumu özümə yığdım. Kayut içində hava nohayət, kəşif olduğuna görə, nəfəs almağa sinəmdə daha güc görmədim. Çar-naçar ayağa qalxıiban divarlara yapışa-yapışa özümü rahrulər tərəfə verdim. İvanovların kayutuna çatdığımda nagoğ qapı açıldı. Pavel Petroviç divan üstündə tirişəhəb kibi uzanıb xorultu ilə yatırdı. Amma Sofya ağ, nazik köynək içində döşü-başı açıq ayaq üstündə dayanmışdı. Gecənin vaxtında ala qararıhıq otaqça içində şəhla gözli bu gözəl qalıh saçlarıh çiyinlərində pərişan edib məhbət dayandığı halda, eynən yuxuya giren pəri şəklində görünürdü və onu görəcəyim halda guya üreyim şüşəsinə bir bərk sədəmə vetdi... Yəni:

Dər xəmi-zülfəş dili-şeyda şikəst,
Cəmi-Cəm öndər şəbi-yelda şikəst.

Bunca türfə tamaşaya valeh olduğumda biixtiyar qədəm saxlayıb dayandım. Sofya məni görcək nazlı hərəkət ilə şux məmələrini titrədə-titrədə qapı ağzına gəldi və belə birpərdəlik içrə şəstlə gərdənin çəkib cəynən mərmərdən yonulmuş sənəm həyətdən sakit və samit dayandı. Xanımın nımxumar gözləri aşinalıq ilə mənə baxdıqları halda, kirkpirlərindən saçılan qüvvəyi-miqnəts kənnəhu fuldəndən yonulmuş muxçalar kibi ürəyim nalına soxulub sinəm başın əhər' butəsi tək odlayırdı. Təəşşüq qızıqısından qana dönmüş künlüm həsrəti-pıxtab ilə əzildikdə daha ürək suzişnə tab gətirməyib, bitəblıq şivəsi ilə arxamı divara söykədim. Sofya hala həmin qərar ilə gözlərin mənə dikib baxırdı. Bir nəçə an sükutdan sonra zahirən ehtiyat tərqi ilə qəflətdə yatmış kişiye bir oğru nəzər atıban əhəstərək qapı ağzına gəldi... İndi rahurlarda yanan elektrik çraqlarının işığında bu gözəlin siması, həqqə ki, göydən enmiş fırtişə şəklinde görünür idi. Bu mahliqanın surəti qəlbim güzgüsünə əks salarkən, ayinə içində aya baxanlar kibi heyran qalıb qurumuşdum və bu halət içrə cadugər xanım sual nəzəri ilə mənə baxdığın gördüyümdə dilindən eşidəcəyəm bir avaz həsrəti ilə künlüm quşu çapalayırdı... Axır, axır qönçə dodaqlar qönçədəki "ğeyn" kibi aralandı və aralanarkən fəvvrən mər-can təşbib danəsi kibi zıkr üçün "mim"ə dönüb "müsyö Şeyda bəy, sizə nə olub?" – kəlmələrini inci dişləri arasında siflətəydi. Sofyanın bu sualı mənim üçün oyla bir vəqiə idi ki, onun müşahidəsinə məhəbbət qaldığım halda, daha bir kəlmə söz atmağa qadir deyil idim. Axır dilim, dodagım lərziz etdiklərində daha əlahiddə bir söz tapmayıb, bimaqam şikavət yolu ilə:

– Ax, Sofya Mixaylovna... əhvalım çox məxsuşdur, – deyibən dərindən bir ah çəkdim.

Sofya bir nəfəs ara veribən atəşli pıçılı ilə hər bir kəlməyə fasilə verərək dedi:

– Həqqində!.. Sizin kibilərə bir az da bədtər lazımdır, biihsaf! Bimürvət!..

¹ Əhzar – hüzar kölməsindən möxəzdir ki, monada cadugorlik sirlərindən birisi hesab olunur. Əhzardan ibarətdür ki, demir nəl üstündə tilsim yazıb geçə yarısa odlu butədə qızdırırlar və həmin nəl qızdıqca guya möhbubünin üroyi alışmağa başlayır və bu halot içəri bixitvər baş götürür "əhzar" meclisində gəlir.

Bu məkərrə bu söz ilə mənə ümid verib, özəvinə canımı alarkən daha dayanmayıb dik məmələrin yuxarı qovzayaraq, çiyinlərinə tökülmüş qalın zülfərin hər iki əli ilə arxasına tullayıb təbəssüm ilə qapını örtüdü... və onun getməsilə kəənnəhu mənim üçün:

Qursi-xurşid dər siyahı şüdl!..

Daha nə deyim?! Məşhur Qeysərin fütuhətindən bu zəiflənin çapıqtısı bir dərəcə də artıq oldu: yeni gəldi, gördü, öldürdü və gəldi!

On dəqiqə kimi sovuşmuşdu, amma mən hala xatircəmlilik hasil etməyib, didar ümidi ilə həmin divara söykəni dayanmışdım. Axır, eşq odundan üroyimə çatmış zərbləri ümid tiryəki ilə sıgallayıb, filcümmlə özümü düzəltdim, lakin o halda xəfə ruhlarında sorgordan dolanmaqdan daha bir fayda görməyib, çar-naçar yenə eyvana çıxmağa qədəm qoydum.

Müsəfirilər hamısı yatmışdı. Eşikdə bir-iki nəfər süst və yorğun məluzimlərdən savay ola bilmədi. Dənizin xünək həvası damaxıma dəydikcə həvəsim yavaş-yavaş özümü gəldi. Ləpə döyüşündən çıxmış "Kornilov" tərlənmiş aygır kibi çıpaçıp su içində hökrüm gedirdi. Havada hərçənd soyuqluq hiss olunurdusa da, lakin arxamda ki yapıncıya arxayın olduğumdan ön yuxarı eyvana çıxdım. Vəhşətəngiz ləpələrdən əslə əsər-ələmət yox idi. Gecənin şökəsində dənizin həmvar üzü qara neft rəngində, yamyaşıl görünürdü. Yay gecəsinin bihədd və bihesab ulduzları parlaq dördənələr kibi göyün nüqreyi-ətləsin bəzəmişdi. Ulduzlar cümləsində üç bacı Bənətülneş qəm tabutuna yerləşibən babaları matəmində möhzun dayandıqları halda, ortancıl qızın qoltuğundakı kömcüssə Süheyl ulduzu¹ kəənnəhu ənbər içində dürr-i-yetim tək həqirənə görünürdü. Pürəcəmmül kəh-kəşan inç-i-mirvaridən düzülmüş kəməş şəkildə fələkin qoca belinə qurşanıb əzəmət övçində dayanmışdı. Belə calal və həşəmət içrə zil-qədənin səlxə gümüş das (çin) şəkildə Sünbülə bürcündə təsadüf etməsi pək qəribə tamaşa idi! Bu and rəf-rəfi-övhamım tamaşa yolundan sıçrayıb əşar üzərində çapdı:

Məzrəi-səbz-i-fələk didəmi dəsi-məhi-növ
Yadəm əz kəştəyi-xiş amədu hənəm-i-derou...

Xacənin bu fərdi münasibətlə nitqimə gəldiyi əsnada öz həyatımda başıma gələn qəziyyətlərdən bir neçə fəqərələr övham süreti ilə fikrimə düşüb, halımı təgəyir etdi. Rəyani-cavanlığımıda işrət tüğ-yanı ilə zəvalə verdiyim günlər və habelə insaniyyət və millət məzrələrində əməl toxumlarının puç etdiyim mövsümlər daha bir də geri qayıtmayacaqlarını yadıma salıb anladım ki, ax, və...y! İşrət əcuza-ləri ömrün baharın tarac etməşlər... Yenə ax, vay ki, həyatım şey-dası qəflət içrə hər xarü-xəs bədaqlarına əfsanələr oxuyub tərəqqi feyzlərindən kor olmuş!.. İndi dünya bazarında din tənqahların fūru-mayə mətəllərə sərf edib, müflis olduğumda zindənəmlik sərvətindən daha ümidim kəsilmədi və bu dəmdə nədəmət xəzanı könlüm butəsin lərzəşə gətirərkən, möyusluq zəhmələri var vücudumu çul-ğadı. Bu halət içrə bir neçə dəqiqələr böht qızdırması ilə uyğunub qaldığımda nəgəhan məkərrə Zöhrə üfüq kənarından üz göstərib, dıvr başından baxan gələn kibi peyvəstə qas-göz oynadaraq, əyya-rənə qəmzələrlə üz göstərdi...

Ay dövrəsində halə görüb düşdü yadıma,
Ağuşə çəkdiyim gecələr mahruləri.²

Zöhrəni görək indi özge həkayələr xəyalıma düşməyə başladılar, amma... heyif ki, onları danışa bilməm!.. Ancaq təbim sultanı zətən zövqü şöv xəttinə mail olduqda həvəsim vəkilləri daha müsəddi fikirlərə yol verməyib, vədəngiz ulduzlar həkayəsinə rövzən açdılar. Hal Zöhrə dediyimiz ulduz öz vaxtında gözəl bir nəzənin olduğu xatirəmə düşərkən, fəvkrən könlüm qaranlığı nişat rəngi ilə işıqlandı. Nə etmək olur? Əsrimizin təqəzası boylədir. Biz əbnəyi-ruzigar ləhvü ləəb vifurundan süstməcazlıq mərzəinə mübtəla olduğumuzda salım qüvvələrdən məhrum qalmışıq... Əfsus ki, Harut-Marut qışsəsi

¹ Xırdca Süheyl ulduzu ümumən Şorq şüarəsindən nəzərdə şayanı-dıqqət bir zət olunub, qəribə həvas ilə məcazi seir riyasına çəkilibdir. Məktubatın bu cüzvündə Şeyda boy bir neçə ulduzlar xüsusda nəcəzi səhbətə kifayət edibə də, lakin səbeyi-soyyara və həkəza şayanı-dıqqət olan qeyri nücum və bürə xüsusda elmi-nücumə dair bir cüzv məktubat cəmi edibdir ki, vaxtında məxsus bir kitab zəminində çap olunacaqdır.

² Seyid Şirvani

ürfön bizim üçün ibrətnamə isə də, lakin əksər övqat çox belə ibrət dəfətləri qülləli parçalar kibi Zöhrələr ayağında paydar, pamal edəriz!..

Hal indi Zöhrə ulduzunun bir tamaşası ilə canımda olan nədəmət lərzəsi rəf olmağa başlamışdı. Bu ulduzlara məşğul olduğum dəqiqələr nə Karvankeşin xürcundan xəbərim və nə sübhi-kazibin zühurundan məlumdun olmamışdı. Görünür qara torpağa yaraşan gizb və nifaqlar dərya üzündə daha nəzərə gəlmirlər.

Axır sübhi-sadiqin əlamətləri nüməyan oldular: sitarələr gözəli, göylər bəzəyi, türfacəmal Dan ulduzu bu əcibə gecənin intəhasında kənnəhu toy axırında gəlin oynayan kibi şərq tərəfdən naz ilə cill-vəyə gəlib təhəyyür gətirici şüa ilə parlamaya başladı! Xudaya, bu nə calal, bu nə həşmətdir?!

Sübhano mən təhəyyoro fi sənətil-fühüm
Sübhano mən biqdərotihi yorifün-nücum.

Şükür sənə, ya rəbb! Kainatı gözəl yaratdığında, Dan ulduzun kainat içrə hamıdan gözəl yaradıbsan!

IV

SƏHƏR VAXTI

*Günəş doğuşu. Əmanət, Sofya xanımın nömrəsi.
Əşəri-Mənsurə və əşəri mənzumə. Nəfsi-əmmara və
nəfsi-mütməinə. Ümid*

Sübhün şüası görkəndi. Səhəlin söləsi çöhrəyi-şəfaqlə məşriq üzünü anladığıda tülü vaxtının yavaşlaşmasının həm anladtı. Günəşin qursu əvvəl doğuşda bir qövs göstərəkən sonra qızıl qalxan kibi su içində büsbütün parlayıb çıxdı. "Kornilov" ən beydəqdən tutmuş sükanadək əcibə buqələmun tək rəngəng şüa ilə ziyalanarkən tizpə hürəbə kibi günəşə doğru yüyürdü. Yüngülcə səhəb yeli xəfifənə ətir qoxusu kibi havanı aldadı suyun sərinliyi o lətif qoxuya özgə bir tərəvət verirdi.

Saat altı idi. Vapör əhli bir-bir yuxudan aylıb bəzək-düzəyə şüru etdilər. Damalar yüngülcə tualetlənilib (məşşatə) çay içmək üçün eyvanlara toplandılar. Filippovlar həm dünənki kibi miz başında dövrə vurub çay içməyə məşğul idilər. Amma mən İvanovların gəlməsin, nəhayət, intizarlıqla gözlədiyimdə, gözümün pərdəsin pilləkən qapısına açıb nəzərimi qıfıl tək onlara dikmişdim. Axır, qospadin İvanovun cəsim heykəli qapıdan görkəndi, amma Sofya onunla yox idi. Pavel Petroviç həzərdəki tanışlarla müsafihə edəndən sonra azacıq mehribançılıqla: "Sabahınız xeyir", deyərək mənimlə əl-ələ verdi və dünənki yeganəliklə yanımdakı baş kürsüdə əylənib bufet mülazimindən özü üçün bir stəkan çay tələb etdi. Pavel Petroviçin gəlməsi mənə bir növ təsəlli verirdi də, lakin Sofyanın burada olmaması xar-xar ilə ürəyimi oxvalayırdı. Xanımın fikri ilə xatirim pərakəndə ikən kişinin söhbətinə əsla qulaq asmayıb, ancaq ədəb tərqi ilə "bəli, bəli" deyirdim. İndi xatirimdəki xəyal ilə Sofya bəresində söhbət açmağa macal gözlədiyimdə, nəgah Pavel Petroviç öz-özündən iltimas yolu ilə üzün mənə çöndərmiş dedi:

– Müsüy Şeyda bəy, güman edirəm ki, mənim Sofyam indi tualetin qurtarmış ola... Hərğah sizə zəhmət olmasa, onun qoluna yapışb çay içməyə gətirəsiniz.

İvanovun bu sözü nə dərəcədə məni şad etməsi daha hər bir tövsifdən fəvq idi. Fövrən sənədləndən qalxıyan kayutlar tərəfə cumdum. Mənim təəssüvüümə görə "zəhmət olmasa" ləfzi Pavel Petroviçin məqamnaşınaslığına bəlkə həmaqətinə dələlət edirdi. Rəhrlərdən keçdiyim əsnada bu ləvzi qəlbimdə vird edərək, sadələşən kişiyə qaibənə xitab edib deyirdim: "Əfəndim, bu təklif mənim üçün hərgiz zəhmət ola bilməz, bəlkə böyük səadətdir ki, ömrüm olduqca şükür-nün öhdəsindən gəlməyəcəyəm".

Sofyanın nömrəsinə çatdığımda ürəyim rəştəsi tar telləri kibi növbə-növbə havalarla lərzəş etməkdə idi. Sinəmə pərdəsi bəhəcət havası ilə dolu ikən kayutun dərəcəsinin dəf çalğısı kibi ahestərək taqqıldatdı. Sofya bir əlində daraq, bir əlində ətir şüşəsi dekolte¹ qara əbrişim donda xışlıt ilə qapı ağzına qoldı və mənə görçək nərğis gözələrin xumar-xumar süzdürüb lələ tək qızardı. Mən özümü piş əz vaxt bu tamaşaya hazırladığımda dah aşiftəliyə boyun qoymayıb, cürət ilə:

¹ Dekolte, yəni sınaq, cavano xanımlara məxsus libasdır ki, sinəsi və bozi vaxt çiyini və qolları açıq olur.

"Səbahlımız xeyir, Sofya Mixaylovna" deyərək müsafihə üçün ol uzatdım.

Sofya məhz ünəslərə məxsus dəməviməzəcliyə çuşi ilə ətir sürə-hisin dərəcəli əlinə alıb ətirli əli ilə əlimi bork sıxdı və fəvvrən məni içəri cəlb etdikdə: "Astanada müsafihə yaramaz, cidal törənər", – deyərək öz əli ilə məni kürsü üstündə əyləşdirdi. Adətən qəfəs quşu çox oxur; indi məni özümü eşqbazlıq damınə ilişmiş gördüyümdə laq-qırtıya çox talib idim. Danışqan qanununa müvafiq söhbət silsiləsin axırımı sözdən cümbüşə gətirmək üçün: "xanım əfəndim, cidalan çox qorxursunuzmu?" – deyibən sordum.

– Xeyr, əfəndim, səhv edirsiniz, nəinki cidalan, bəlkə cəngdən həm qorxmam, lakin sizlə hələ yaxşıca aşnalaşmamış, cidal etməyi meylim yoxdur, – dedi.

Xanım bu sözləri küstaxlıqda gözüm içinə oxuyarkən həmin küstax şivə ilə üzün aynaya və arxasın məna çöndərüb, zülfərin dara-mağa başladı... Yəni:

Şənə çu məşşatə bər an zülf zad,
Xeyr nobinəd ki, dili-ma şikəst!..

Gəlin məşşatəkarlığı artıcaq səliqə üzrə olduqda başa gəlməsi həm də öz zülfü tok çox uzun çəkir idi, amma məni divana bu çək-haçəklərə şahid olduğumda o müşkəşən türələrin daraq dillərində yalanmasın görüb, rəqabət pıçtabı ilə ürəyim qanın sorurdum. Sofya zahirən eşqbazlıq yolu ilə tez-tez üzün məna çöndərübən:

– Mənim tualetimdən darıxmırsınız ki... tualetim sizə xoş gəlmir? – deyib cavab sorur idi. Xanımın nəfəsindən qoxunan eşq ətri könlüm quşun törənnümə gətirdikdə məst şeyda kibi o qönçədəhənin dilbil-məzliyin unudub, cavabında şurişlə oxudum:

Məşşatə nə lazım sənə, ey afəti-dövrən
Kim, cəyləyənə ayinəni hüsnünə heyran.
Nazik üzünə qəzə nığah etso düşər qan,
Çəsmi-siyahin kim ala hər işvədə yüz çan.
Təpsin gözünə sürməsinə öhlü-Sifahan,
Dahi nə bəzənmək, dahi nə düzənmək?¹

¹ Bu mükəmməl Şeyda boyın babası "Mosih" toxallılıqlı Ağa Mosihin kəlamla-rındandır.

Türk-türkiyəyə söylənən bu mükəmməsi məni oxuduqca keşiş qızı keşiş oylə çəm-xəm ilə qulaq asırdı ki, guya şərin batını zövqün tamam anlayırmış! Odur ki, məni mükəmməsi qurtaracaq əlindəki darağı kamodun üstünə tullayıbən "oxuduğun mənim üçün tərcümə et", – deyərək pəhlumdakı kresloda əyləndi. Daha buyuruqdan hərgiz qaçmaq olmazdı, amma hələ qabaqdakı misralar dursun, axırıncı mis-ranın mühəssənəti, yəni sürməni gözə təpəmayin hüsnü zövqün özge dilə tərcümə etməyi müşkül gördüyümdə, əyyarlıq ilə bu tərcümədən sərfi-nəzər edib Mixayil Lermontovun dilsuz şeirlərindən – "Demon" bir qitə, guya mükəmməsin məzmunudur", – deyib oxudum:

Клянусь полночной звездой,
Лучом заката и восхода,
Властители Персины золотой,
И ни единый царь земной!
Не целовал такого ока;
Гарема брызжущий фонтан
Ни разу, жаркою порою,
Своей жемчужною росой
Не осенял подобный стан,¹
Еще ничья рука земная,
По милому челу блуждая,
Таких волос не расстилала.
С тех пор, как мир лишился рая.
Клянусь, красавица такая
Под солнцем юга не цвела.²

Sofya naz və təbəssüm ilə başını silməyəyi dedi:

– Yox, əfəndim, ... bu məzmununda kəlam və bu suzişdə şeir tatar şüərasında hərgiz ola bilməz.

¹ Не обрызгал ни подобный стан.

² Olsun qəsom o məşriqi möğrib şüama,
Sübhün sitarəsi o gözəl iltimama,
Görmüdü kimşə göz, ol şux gözün kibi,
Bu etməyibdi arızı ol arizin kibi.
Dürdano hövz qətrəsi heç bir hərom ara,
Əfşan olub sorinləməyib boylu bir mərə.
Heç bir kimin əli darəmə boylu telləri,
Heç kimşə hörməmiş belə sünbül hörləri,
Ol gün ki, cənnət içrə solub eys sünbül,
Dünya yetirməyibdi, and içirəm, son kimi güllü.

Mən yenə söhbət qızıdırmaq üçün yalandan-doğrudan söz söyləmək istərdim ki, Sofya odlu girişmələrlə hər iki əlimi birdən qamarladı və çapıqlıq ilə hər iki şahadat barmağımı sol əlinin ovcunda bərk-bərk tutubarı: “Yenə yalan söyləyirsənmi?” – deyərək nəşq şivəsi ilə sağ əlin mənə göstərdi. Amma mən eyni nişat içrə vəsf üçün nitq açmaq istədiyimdə Sofya mənə macal verməyib şökərkşikən qəhqəhə ilə təkrar üç dəfə “yalan, yalan, yalan”, – deyərək üç dadlı sille dodaqlarıma vurub, həmin qəhqəhə ilə yenə məşşətəkarlığa qaçdı, yəni:

Ləb boşəkor xəndə güşad ən sonəm,
Rövnaqi-bazari-məsiha şikəst.

Rus qızının bunca məhrəmanə rəftarı mənə eşq məcmərəsinin silsiləcünbanı etdikdə ixtiyar rıştəsin əlimiyandı ilə buraxıb keysuləri sevdasına düşdüm. İndi zülf şurışı başımda ikon zəncirləmə divanələr kibi ürək piçtəbi ilə baram qovrulurdum. Axır, səbr edəmədim: əyləndiyim kürsüdə qalxıbar məşşatə mizinin dəhnəsinə söykəndim. Sofya təqrirə gəlməyən işvələr ilə çiyinlərinə tökülmüş qəliz saçları türə-türə dəstələyib, məstfil milçəklərlə fərq dövrəsində toplayırdı. İndi başı daraqlı gəlin təşbihən Səba hüd-hüd kibi zülf mərgülələrin gah yığib, gah açarkən, hörüklərinin ucun əməli çiçəklərlə bəzədirdi... Yəni:

Dostəyi-gül bər səri-xud tac kərd,
Xari-hozaran homa bərpa şikəst!

Mən biçarə başım əlimdə, əlim üzümde dirsəyimi kamodun kənarına söykəyibən o fitnənin məşşətəkarlığına tamaşa edirdim. Sofya bədənnuma ayna qabağında yüngülcə rəqs şivəsi ilə dövr edərək, daldan və qabaqdan öz libas və qıyafəsinə təftiş edirdi. Bitəbliq deyirəm: ömrüm olam nə bu gözəllikdə cism və nə bu nəzakətdə can əsla görməmişdim! O mələhətə və o həsnə-camala valeh olduğum əsnada o məkkarə guya ən qəsddən sinəsini irəli verib, işvələr satır idi və bununla belə, dekolte köynək altından baş vermiş, ağ yumru məmələr daha birdəfəlik səbrü qərarımı kəsdi... Yəni şux məmələr həliməsi, hətta ki:

Pirohəni-isməti-Yusif dəridd,
Pordəyi-namusi-Züleyxa şikəst!

İndi boğazıxaçlı bu imansızın kəməndinə boynum bağlı ikon daha rəhbərlik zünnarına gərdəngir olmağın heç vəchi yox idi. Bunca şurış içrə təqva qüvvəsində daha istiqamət bulamadığımda özç ilə dizlərim üstə düşüb o növrusun payəndazı olmaq arzusunda idim. Sofya mənə xahişim nə olduğun ünəsliq huşu ilə anlamışdı. Eyni müvafiqətdə zahirən müxalifət göstərmək üçün “ayağa qalx”, – deyibən iki əli çiyinlərimdən yapışib mənə qalxıtdı. İndi bu sorvqamət qolları boynumda, boynu qollarımda dinnməz-söyləməz bədiməcnun tək biarama titrəyirdi. Nəzif libasdan qalxan ətir qoxusu və lətif cəsəddən alınan ünəsliq iyisi mənə sərxəş etdiklərində ixtiyarımın axırmıçı rıştəsin əldən buraxıb o ağ, pambıq əndamı od kibi bəsbütün qucadım... Sofya öz növbəsində tamam cüssəsin mənəim ağuşuma salıb təslimlik hələtində dayanmışdı... Amma indi əsil mət-ləbə yavuşlaşdığımız halda, xanım nəgəhən rəngi-ruyın bəzədib, iztirab göstərməyə başladı və bu iztirab içrə dodaqların qulağıma gətiribən:

– Sənin burada olduğunu Pavluşa bilirmi? – deyib pıclıtı ilə sordu.

Mən həm öz növbəmdə o nəzoninə itminan vermək üçün təski-nəvər nəfəs ilə səsimi əsdirərək pıclıdayıb dedim:

– Bəli, bilir... hətta o özü mənə buraya gəndərmiş... və sənin kibi girməməyə canı mənə əmanət tapşırımış...

Təəccübdür, ağzımdan çıxan “əmanət” kəlməsi dilim qələmin-dən qopcaq fəvrən qəlbim ləvhəsində səbt oldu. Bilməm səbəb nə idisə “əmanət tapşırımış” ləfzinin dalsınca “əmanətə xəyanət yox-dur” təmsili inadlıqla nitqimə gəlir idi və hərçənd bu təmsili deməyib dilim ucunda saxladım isə də, lakin bunun məzmunu xəyalı-səru ilə batınım də parladağıda qurd gözünə od görünen kibi canım evində qorxulu bir şey görürüdü. Bu hökmə hala Sofya ilə qol-boyun dayandığım halda dərin-dərin fikirlərə batıb qalmışdım. Amma Sofya mənəim hansı ələmdə səyr etdiyimi bilmədikdə:

– İndi mən səninkeyim! – deyərək əlimi tarım məmələri başına şövq ilə sürtdü və boyla odlu qucuşmaq arasında gül dodaqların təbəssüm ilə açıb qas-gözlə özgə girişmələr üçün işarə vurmaqda idi...

Boli, "əmanətə xəyanət yoxdur!". Bu hədis əyyami-tüfəliyyətdə bəşarət avazı ilə anı dilindən qulağıma çağırılmış ikən indi nəzarət sadası ilə ürəyim evinə səs salıb, din müvəkkillərin qəflət uyğusundan oyandırtdı. İndi təfəkkür aləmində insaf aynasına rübəri dayandıqda özüm-özümü xainlik libasında, pəlidmənzər iblis surətində gördürdüm. Pavel Petroviçin nəcəbət asarı-xəssiyəsi kibi gəcə qarası gözümlə öndə dayanmış ikən qaradaşlıq yolu ilə mənə söylədiyi kəlmələr bayquş ulantısı kibi qulaqlarımda yayılırdı. Əstəğfərrullah, bu nə xəyanətdir! Saf ürəklə Pavel Petroviç mənə mütəmid bir zat sanıban öz əyalın mənə əmanət tapşırırmı, amma mən... Mən nabəkar indi onun hüsnü-zənnin fəsadına verib irz və namusuna qəsd edirəm... Yox, yox, boylə bidadlıq haşa Məsih övladından baş verəməz...

Bu halət mənim üçün böyük din cihadı idi ki, bir tərəfdən nəfsi-əmmarənin hökmü, bir tərəfdən müttənnənin nəzəri mənə yerdən-yerə vurub, axır əqlimin gözün açdılar. İnsaf nəzəri ilə özüm-özümə təftiş etdiyimdə var bəşəriyyəmi nabəkarlıq cirkabı ilə ləkələnməmiş gördürdüm. Sofya hələ şəhərdən sərxoş ikən mənim halımdan xəbərdar deyildi və bu sərxoşluq içrə ərbəbə ilə oynayıb mənə yatanacaq tərəfə cəlb etmək istədi. Amma mən ədəb təriqi ilə qolumu onun qoluna verib: "Gedəlim, Sofya Mixaylovna", – deyərək qapıdan dışarı çıxarmağa niyyət qoydum. Sofya bu hərəkəti mənə gözləmədikdə əvvəl şuxluq, sonra təhəyyür ilə: "Nə var, nə oldu?" – deyib əlimi bərk-bərk sıxırdı. Mən bu halətdə öz felimə bir bəhanə tapmadığımda guya xətərə varlığın andırmaq üçün dübarə: "Gedəlim, Sofya Mixaylovna", – deyibən əcolədən qapıdan eşiyə çıxartdım. Sofya hərçənd dinməz-söyləməz qolun qoluma keçirib mənimlə qədəmbəqədəm gedir idisə də, lakin nəhayət, mükəddər olduğun izhar edirdi. Xanımın dilgirişindən mən özüm də əşiflə olduğumda toza dəgəgələr ilə çalşırdım. İndi ürəyimdəki ifadəsi bir tərəfdən şivən edirdisə, amma o biri tərəfdən məğlub nəfsin zıncıltısı əldən çıxmış arvad ilə dübarə kayuta qayıtmığı tələb edirdi.

Rahulərdən keçib pilləkənə çatdığımızda Sofya qolun qolumdan rədd edərək, mələmətəngiz nəzərlə üzümə baxdı. Bu nəzərin mənasını kəmahı anladığımda daha ona mütəhəmmil olmayıb, qəzavət hüzurunda müqəssirlər kibi başımı aşağı və gözlərimi yerə dikkim.

Sofya öz adət şivəkərliliyi ilə yenə daldan şleyflərin qalxızib ayağındakı zərif başmaqlar burnun pilləkən ağzına əhəstərək basa-basa çötir vurmuş tovuş kibi vüqar ilə yuxarı çıxmağa başladı. Mən həm onun dalısınca qalxırdım. Bu fitnənin yerişi ünalıq naz və qəmzələri ilə o payədə odlı idi ki, ona baxdıqca nədəmət yangısında alışıb zəbanə çökdiyimdə: "Aman, daha getmə, qayıt", – deyib çağırmaq istəyirdim... Yəni, təəssüf suzişi ilə öz-özümə deyirdim:

Sədiyi-biçərə ki, dəh rahi-əşq,
Ömrü-girənməyə bəhicə şikəst!

Eyvanda sübhün səfəsi içrə vapor cəməti çay və çəst tənəvülünə məşğul idilər. Həzrət nəzərində Sofyanın zühuru səimlər üçün bayram ayı doğan kibi idi. Ünəsen və züən hamı həzrətkilər xanım gəldisən bir-birinə xəbər verib bizim tərəfə baxışdılar. Cavan kavalərler rəqəbət nəzəri ilə mənə baxıban həsəd apardıqlarını biixtiyari andırırlar idi. Hətta birisi həsrət nəzəri ilə mənə baxıb: "Ah! ah! Bu tatar oğlu rus arvadın necə özünə rəm etmiş?" – söylədiyin aşkara eşitdim.

Pavel Petroviç hala uzaqdan:

– Sabahlar xeyir! – deyərək təbəssümlə Sofyanı istiqbal etdi. Sofya öz zövcü ilə yanaşı və mənimlə rübəri oturduğu halda əsla gözəlin yuxarı qaldırmırdı. Pavluşanın təftiş nəzəri xoşbəxtlik söləsində əhvəl ikən indi arvad hansı rəng ilə təgəyir olduğun anlamayıb, zahirdəki nəqəhəti vapor zəhmətinə həmlə edirdi və bu hökm ilə bəşəşliq üçün həzlər söyləyib, tez-tez xanımın əhvalın sorurdu. Amma xanım kişinin müləfəsinə məhəlgüzər olmayıb dərxişmə tonla üz döndərdi. Mən öz nəcibənə hərəkətimdən bir növ cəsəret bəhmə gətirdiyimdə Sofyanı çəst yeməyə təkid etdim. Öz zövcünün iltimasların rədd edən arvad indi mənim təkidimi mütəbiətlə qəbul edib çay istədi. Pavel Petroviç fərəhdən daha nə etsin bilməzdi: axır öz adəti porsiyasından (qəbələ) olavə yenə üç qədəh konyak gətirib, min cürə mütəyibə və mülayimələr ilə boğazı yoluna axıtdı. Sofya çay içə-çə səbə gülü kibi yavaş-yavaş açılmağa başladıqda, nergizlərin naz ilə mənə tərəf süzdürüb hala mənəndən ümidin kəsməməyi izhar edirdi.

UZUNATƏ BARGAHI

*Dərya və torpaq tamaşası. "Kornilov" un əzi.
Xanımın təsəllili*

Saat səkkizin yarısı idi. Türkmən çölünün qum təpələri su kənarında sarı bulud kimi görünürdü. Qumsal sahil dəqiqədə-dəqiqə aydın-raq nəzərə gəldikdə dərya əhli torpaq tamaşasına qalxış bəhənlərə toplandılar. Sofya cəlvələndi uşaq kimi bir qolun mənim qoluna və o birisini Pavel Petroviçin qoluna keçirib, zövq və şövq ilə hər ikimizi vapor burnuna çəkdi. Bugünkü gün dərya üzündə gördüyüm sübhün tülvi təbiət möcüzələrindən birisi idi: göyün nügreyi-ətləsi səhəb xallarından bilmərrə xali ikən günəşin zərərləri cəynən tilə rizələri kimi üzərimizə saçılırdı, dəryanın xəzinəsi zərəfşan zərərlərlə dolu olduqda suyun ləmələri gümüş təstlər kimi parlaq qalxıb düşürldü.

Sahil daha lap yavuşda idi. Uzunatə bargahı xırdaca evciklərə aşkara görünürdü... Amma tizpa "Kornilov" indiki mənzil başında nəgəhan öz yerinin dəyişib guya yorğun barkəşlər kimi gəhgirləməyə başladı. Qanlı dəniz içində bu qəviheykəl ləbədin hünərlərini gördüyümlə indiki azacıq suda aciz qalmasına hərgiz güman etməzdim, amma heyif! Dərin girdəblər keçmiş qaraca nəhəng həmin hazırda ki sarı yerlərdən keçdiyi əsnədə milçək ayağı bala batın kibi boş qumlarla ilişib qaldı və indi bizim zənnimizi biarlıqla fəsadə verdikdə palçığa batmış uşaq kibi dudi-ah ilə nələ çəkib zar-zar ağlamağa başladı. "Kornilov" un belə qaragözlüyünə bargahda bağlanmış köhnə, yırtıcaq bir barj çapıqlıqla ilə qol-qanadın səfəyibən nazik fişdılıqla, yəni: "Qorxma, gəldim" – deyərək beş-altı dəqiqədə özünü bizə yetirdi və dərhal qəviheykəl "Kornilov" u yedəynə alıb, baldırcaq nökr çəkməli ağarı arxdan keçirən kibi kəşənbərəkəşən bargahə yetdi.

Yorulmuş "Kornilov" doqqaz ağzında yorğun qaramal kibi indi axırıncı dəfə anqırır öz örişündə istirahət üçün bağlanmışdı.

Yol qanununa müvafiq hala o birisi gün axşam saat altıda Səmərqənd vagonu (od arabası) yola düşəcək idi. Müsafirərdən bəzi istirahət üçün "Medved" adlanan müsəfirxanaya gətdilər. Sofyanın xahişinə müvafiq səfər vaxtından mən də onlar ilə vaporda müttəfiq qalmalı idim, qaldım, Ər-arvad hər ikisi nəhayət məhrəbəçiliqlə məni gözələrindən irəq qoymazlar idi. Amma mən Kaspi torpağında əvvəlincə dəfə olduğumda türkmənlər tamaşasına nəhayət müvafiq idim və bu mətləb üçün vapordan şəhərə qaçmağa firsət axtarırdım.

Saat bir tamamda vapordakı qonaqlar nəhar yeyib istirahət üçün kayutlara gətdilər. Pavel Petroviç üç təsərrüfat və bir şüşə şorabdan sonra oturdugu yerdə xumarlaşıb yatırı idi. Mən həm xərdəkdən sonra ağırlaşıb, bekar oturmaqdan dərxişmişdim. Amma Sofya özgə bir vəcd ilə qövlən və fələn sərxoşluq başlayıb, bizi süfrədən qalxmağa qoymayırdı. Bu gün şəhərdən, kayutdakı əhvalatdan sonra Sofyanın indiki şuxluqları bir şəxsiyyət idi ki, onun ləmə nə olduğun dərxiş fəhm etməyirdim. Bu küstaxlıqlar, ələlxüsüs Pavel Petroviçin ruboruluğunda bəməbəbə olduğuna təəccüb idi.

Şiə üdülləri və sünni süfləri. Əlilər və Əmərələr. Yalan şəhadət. İxtilaf və ittifaq.

Axır, istirahət üçün xanımdan rüsxət oldu. Mən xudahafiz edib ikimci klasa gəldim. Klas içində bir neçə nəfər Qafqaz müsəlmanları əksərən qabırğaların yerə verib müəttər¹ çubuğu çəkirlərdi. Tünd ətir qoxusuna müxalif bir müteəffin qoxusunu tütünü başımı gicəllətdikdə çar-naçar buradan rədd olmalı idim. İndi türkmənləri görmək həvəsi ilə şəhəri seyr etməyə firsət tapdıqda ehtiyat yolu ilə şəmsiyyə və revolver götürmək lazımdı. Hal mən çamadanı açıb bağlayanacan müsəlmanların səhbəti müəttər qoxusundan artıcaq başımı ağrıtdı. Bulardan iki nəfəri qırmızısaqqal qocaman məmurlar bir ilə iki arasında şəkk edəndə kəffərsi nə olduğuna xüsusi nəçə bir müctəhidlərin qövlün yad edirlərdi. Baqi – yerdə qalan iki firqəyə bölünüb, xilafət üstündə mübahisə edirlərdi. Səhbətin məzmunundan filəmlə

¹ Nəhayət, müteəffin qarə tənbəki çubuğu zəhərdən rixşənd üçün Bakıda "müəttər" adlanır.

məlum oldu ki, xilafət nədən ibarət olduğun bu bədbəxtlər əsla anlamırlar. Belə mütəəffir söhbətdən etiraz ilə üz döndərüb eşiyə çıxmaq istədim ki, qalmaqlılardan birisi "A bəy! Zəhmət olmasa, bir az dayan", – deyib mənə xitab etdi. Mən dayandım. Məni çağıran kişi saqqalının çalığından sünni olduğun məlum edirdi. Könlündəki cavabı alacağı piş öz vaxt ümid bağlamış ikən sufi kişi mənə qəşəm verib dedi:

– Cənab bəy! Səni and verirəm övliyalar... şəkk yoxdur ki, sən ya şişən, ya sünni. Amma indi burada heç bir tərəfə üz görməyib, buyurunuz görək, Əli Ömərən damadı idi, yoxsa yox? Mən ənqəd özümü bir qədər mütəfəkkir göstərib dedim:

– Hansı Əlini və hansı Öməri soruşursan, a kişi?

– Belə ikimci xəlifə, həzrət Ömərül-Farüq və dördümcü xəlifə həzrət Əliyyül-Mürtaza...

Bu anda o biri fırqədən bir nəfər kərbəlayı barmaqlarının ucu həna ilə fındıqcaqlanmış, ağzındakı mütəəffin bəlgəmi bucağa tūpürübən sufinin üstünə çıxmırdı:

– A kişi, Öməri kim xəlifə elədi ki, ikimci və ya üçümcü də olsun? Sufi öz növbəsində kərbəlayıdan bir azca da acıqlı çığırb dedi:
– Bah kişi, istigfar eləsən... a... Məgər həzrət Ömər xəlifə deyil idi?

– Yox, deyil idi!.. Onu siz deyirsiniz ki, guya xəlifə idi. Amma görək biz də deyirikmi?

Kərbəlayının belə cəhlinə sünnilərdən bir özgəsi: "Ay məlun" – deyibən cavab vermək istədikdə mən buları aram etmək üçün "hiss" deyərək əlimlə işarə etdim, amma bu sufi çox acıqlı imiş, mənim işarəmə əsla məhəlbəzər olmayıb dürtü kəlmələr ilə kərbəlayıya bir-iki hayqırdı və bununla belə hər iki tərəfdən rəcəzənlər dizləri üstə qalxdıqda sufinin təsbihi ilə kərbəlayının çubuğu yüngülcə silahşurluq göstərdilər. İşin aqibəti nə yerdə qurtaracaq idi, bilmədim, amma hər nə isə ilhamla "matros, matros" çağırıdığım da qardaşlar hamısı qorxuşub fəvrən rəm oldular.

Bəli, qorxaqlıq bizlərə təbiət olmuş... Ana qoynunda "xortdan" adından qorxdugumuzla görə, sonralar yad şeylərdən qorxmaya bilmərik. Bizlərin əqidəimizə, igidlik və ya mərdənlik qardaş qəminə xəncər soxmaqdır... Əgər fılvaq cəsəət varlığında bizdə can qorxusu olmazsa, məhz qardaş xəncərindən qorxmamaqdır.

Güzəran yollarında bizim rəftarımıza əgər təftiş nəzəri ilə baxan olursa, müayinə görə bilər ki, igidlik iddiası edən kişi ən bihadə iş itilafında öz qardaşına xəncər vurmağı dilavərlik bilərənkən, ən əhəmiyyətli mətləb ziddində özgəyə iynə batırmağa cəsəət edə bilməz və bununla belə, kibr məqamında qardaş qılıncına sinə sipər etməyi mərdənəlik hesab etdiyində, yağı həmləsindən qaçmağı özü üçün ar bilməz...

Müxləs, indi möminlər, yəni din mübarizləri bir-birinə hücum edib matros adından qorxduların gördüyümdə pərişan olaraq baxıb dayanırdım... Axır öz qıyafəmə bir növ vüqar rəngi verib başladım:

– Ərbablar! Həzrət Ömər və ya həzrət Əli bərsində mən çox oxumuşam və onların xilafət əhvalatın kəmahu bilirəm... Hala sənə söyləyiniz görüm ki, indiki mübahisədən muradınız nədir?

Mən bu sualı qurtaracaq həmin ağzında sözü qalmış sünni kişisi uzun, ipək saqqalını yırğalayaaraq səbirsizliklə dedi:

– Ağrın alım, bəy! Əsil həcət munun üstündən dedi ki, biz əhl əl-sünnə vəlcəməət etiqad edirik ki, həzrət Əli xəlifə olan kibi, həzrət Ömər də həqqi xəlifədir, amma bular deyirlər ki, yox, olmaz, dünyada Ömər adlı heç xəlifə olmayıb və olubsa da yalandan olub.

Sufinin acıqlı sözlünə şiələrdən iki nəfər qırmızısaqqal, əqiqü-züklü, udul mömin qürurilə ağır-ağıza verib dedilər:

– Əlbəttə... Yəni sünnilərin könlü xoş olacaq deyibən, həqqi batil edib, öz imanımızı yandırma bilmərik ki!

Mən yenə bir az dayandım. İmanlılar öz aralarında bir-iki kəlmə bisərə pa sözlər söyləşib usandıqlarında mən başladım:

– Xub, hala mən görürəm ki, belə-bələ söhbətlərdən sizin muradınız məhz həqqaniyyətdir...

– Bəli, həqqaniyyətdir, bəy, həqqaniyyətdir.

– Xub, tutalım ki, Ömər nəhaqq idi. Əli həqq idi və ya ikisi də həqq idi və ya hər ikisi də nəhaqq idi... keçən keçdi. İndi özünüzü rüsvay etməkdən nə mənəfəət?

Mənim guya belə nəsəza sualıma mömin qardaşlar, xah şişə, xah sünnisi, istigfar deyərək zil, bomli avazlar ilə bir-birinə qanşib dedilər:

– Necə nə mənəfəət, a kişi?.. Həqq ilə nəhaqqı bilmək bizlərə din borcudur və hər bir kəsə vacibdir ki, dünya evində həqq üçün çalışsın və bacarsa candan-başdan, maldan, puldan və hətta əhli-əyalıdan keçsin ki, ta axirət üçün bir gün qazansın.

– Çox acəb, çox gözəl! Afərin sizlərə!.. Filhəqiqət dünyada əsil kişilik budur ki, siz buyurursunuz, yəni hər bir kişiye boredur ki, həqq üçün canından və malından keçib, özü üçün səvab qazansın... Xub, indi sizlərdən bəzi deyir ki, Əli də həqqdir, Ömər də, bəzi deyir ki, yox, fəqət Əli həqqdir. Amma mən sizi inandırırıram ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor onların hər ikisindən də həqqdir...

Müsəlmanlar təhəyyür ilə bir-birisinə baxışb sonra kimisi öz ilə, kimisi qiyafə ilə həzrət Qriqorun kimi olduğunu sorduqlarında mən kibr və iftixar ilə əlimi döşümə qoyub təkrarən dedim:

– Ərz edirəm ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor... Əli-dən də həqqdir, Ömərdən də!

– Sən hansı millətdənsən və məzhəbin nədir?

– Mənim millətim erməni və məzhəbim qriqorian.

Söhbət bu yerə çəkəcəyin qardaşların əsla gözləmədiklərindən şirkətn ehtiraz göstərib dedilər:

– Bəs onda bizimki səninkilə tutmaz, canım... Get, xoş gəldin, zəhmət vermişik, bağışlayasan...

– Neçün tutmaz, ağalar? Əlhəmdülillah, sizlər həqq axtaran bəxtiyar kişilərsiniz və sizlər üçün din borcudur ki, hər bir təbliğ edənlərə iradətlə qulaq asıban, həqqi nəhəqdən insaflla tərcih edəsiniz... Sizlər öz vəlilərinizin həqqaniyyətinə əgər bir sübut söylərsinizsə, mən öz vəlimin həqqaniyyətinə on o qədər söylərəm... Buyurunuz, söylə-səlim, bismillahi!

Möminlər mənim bu təklifimə o mərtəbədə kəmətinə idilər ki, hətta cavab da vermədilər. Ancaq bir nəfər üdul hala müəttər çubuğun əmziyin dimdiyindən almamış ağzındakı tütünü dodağının kün-cündən eşiye verərək, kəmətnalılıqla dedi:

– Xeyr, canım... ərz elədik ki, səninki ilə bizimki tutmaz: sən erməni, biz müsəlman... yaramaz!

– Siz müsəlman?

– Əlhəmdülillah, hamımız müsəlmanıq!

Möminlərdən, ələlxüsus iki nəfəri artıcaq ciddi ilə “əlhəmdülillah” ləfzin dedikdə gözlərin yuxarı axıdıb ixlax göstərdilər. Bu kişilərin zahiri qiyafələrindən, yəni birisinin alnındakı möhür yerindən və o birisinin saqqalındakı salavat asarından əsil Allah bəndəsi

olduqları aşkara görünürdü, mən yenə özümü bir az toxdadıb sonra dürtüst səslə dedim:

– Yalan deyirsiniz, namüsəlmanlar!.. Sizlər müsəlman deyilsiniz, bəlkə sizlərdən bəzi şiodir, bəzi sünni!.. Və hər iki tərəf cəhl ilə başınızı doldurub nəhaq yerə xalqın qulağın deng edirsiniz. Mənə məlum olan budur ki, sizlərin Quranı birdir... Bəs hamı əhkami-şəri, fəqət bir kitabdan istinbat olduqda daha ixtilaf harada ola bilər, evinizə od düşsün!

Mənim bu mələmətimin müqabilində müteəssiblərdən birisi uca səslə sözümü kəsib dedi:

– A canım, biz sənə həcət dedik, höccət demədik ki! Yəni Quranımız birdir – sənə nə və ya ikidir – sənə nə?! Əgər müsəlman, buyur əyləş, ya şiənin tərəfin saxla, ya sünninin, yoxsa rədd ol başımızdan get o yana da... Qoymazsan yəni höccətimizi tamam edək?

Bununla belə, anlamazlığı qanıma başıma vurduqda hülqumuma yığılmış acı sözümü təklif ilə udqunub dedim:

– Xub, tutalım ki, mən səhv gedirəm... Əgər filhəqiqə sizlər həqqi axtarırsınızsa, bəs buraya gəliniz...

Bu natamam mətləbi cüs ilə deyərək qarabağazlardan bir nəfər şiə və bir nəfər sünni qurşaqlayıb klasın pəncərəsi tərəfə çəkdim. Eşikdə, yəni körpü üstündə beş-on nəfər İran hambalları, bir neçə nəfər türkmən fəhləsi və Anadolu qiyafəsində arvad-uşaqlı bir neçə nəfər erməni mühacirləri meşoklar (torba) arasında yuva dağılmış xəzan quşları kimi möhnuz və əfsürdə baş-başa verib oturmuşlardı və bulardan kimisi yatmışdı, kimisi mürgüloyırdı, kimisi bitləndirdi və kimisi yurtıq-yamaqlarını pinoloyırdı. İndi həqqaniyyət axtaran tamaşaçılardan miskinlərə baxıb, lakin mətləbin vəchin yaxşı anlamadıqlarında çar-naçar tövzihi lazım gəlir idi, dedim:

– Ay eviniz yıxılıb, bir baxınız, görünüz nə qədər Ömərler, nə qədər Əlilər və nə qədər Qriqorlar öz haqların baxtlayıb rəzil, sərgərdan qalmışlar, görürsünüz?

– Görürük, canım, görürük.

Buların “görürük” dediklərinə yerə yatan möminlər uşaq həvəsi ilə qalxıb Əlilər və Ömərler tamaşası üçün pəncərə ağzına toplandılar. İstədiyim mətləbi əsil monada qanmaqlarına etimad az idisə də, lakin mənim bu hərəkətimdən hamısı filcümülə müteəssirləşib, ləfz

və işarə ilə ürək yangısını izhar edirlər idi. Axır, mətləbin tövzihi üçün sözü bu yerdə tamam edib dedim:

– Filhoqiqə, əgər sizlərdə həqiqətə tərəfə həməyet varsa; gəliniz ittifaq ilə ol-olə verib gedəlim və nədə olsa məzlumların həqqın iddia edəlim!

Bu təklifi qəsdən bir də təkrar edib, təkidlə cavab istədim, amma möminlər həmin bu macəradan bir-iki dəqiqə qabaq həqiqət yolunda candan, maldan və hətta əyalıdan keçmək ləfin vürduqlarında indi rəzalət ilə öz əzlərinə iqrar edib deyirlərdi:

– A canım, biz öz dərdimizə qalmışıq... A canım, bizdən nə yəter!..

Bir-iki dəqiqənin fasiləsində riyakar kişilərdən gah hünər lafi və gah rəzalət əvzi müşahidə etdiyimdə ürək ağrısı ilə əlimdəki çətiri vaporun fərşinə döyüb istehza tonu ilə dedim:

– Ay cənnət hurların arzu edən bəxtəvərlər! Axır, etiqad ediniz ki, cəhl yolu ilə həqiqətə yətmək olmaz... Arxası üstündə tənəbəkə üfürüb cəhl ilə həqqaniyyət axtaran kəzzab zəton ləhd altında guya huri qızı ilə qolboyun yadmişır ölüyə bənzər! Sizlərin səhəbatınız hamısı mütləq cəhl iləkən ixtimalınız həm mütləq batildir. Cəhlədən hasil olan əcr mayəsi əgər huri qızının tələqinə yətersə, bilməm, lakin batil iddiadan nə həqiqət üçün bir xeyir var və nə nəhəq üçün bir zərər... hala cəhl sizləyə rüsum iləkən qiyamətəyə kömürə ağ, südə qara deyib boğazınızı yırtacaqsınız... Səd heyif! Amma Allahı sevirsinizsə, Ömər ilə Əli həzrətlərin rüsvay etməyiniz. Öz zamanlarında o cənablardan baş verən əməllər indi xah islam və xah əcnəbi təvərixinin sərdəftəri olmuş iləkən, sizin kimi cəhəllər bu kəşafəti-bəşəriyyə ilə onlar kimi alicənəbləri müxəzə etmək şayəstə deyil... Ələlxüsus ki, indi dörd yüz ildir ki, bu bihədə məsələ söylənilib-söylənilib axır bir səmərə vermədiyi xud müzür olduğun isbat edir. Xülasə, nə işə, keçən keçdi, amma indi dörd gələcək dərdidir...

Danışdığım sözlər öz-özümə hüzn gətirdikdə ax-vay ilə klasdan çıxdım... Təəccübdür, gicbəns kişilər öz qəbəhətlərinə hərgiz düşünməlidir. Mən söylədiyim sözlərin həqiqətə və ya nəhəqliyi xüsusda heç birisi bir təsəvvür söyləməyib, ancaq hala mən klasdan uzaşmamış fəqət mənim öz bərdəmdə hərsə bir söz söylədi. Şiələr hamısı itti-

fəqət təsdiq etdilər ki, guya mən nə müsəlmanam, nə erməni; bəs yəqin ki, bəbiyəm və Əkkə roislərindən məvacib alıb təbliğ üçün Türküstanə gedirəm. Sonra nə işə bu təsəvvürə cəmo olunmadı. İmamın əziz tutan üdul mömin öz dədəsinin məzarına and içibən isbat etdi ki, guya mən (Şeyda bəy) Mirzənin qardaşı oğluyam! Möminin sözü doğru olmaq üçün ən daldə əylənən bir məşədi Şahi-Xorasana cidd ilə and içib şahid keçdi ki, guya bildir ziyarətdən qayıtdığımda nəçə dəfələr Aşxabadda mənimlə rast düşüb və hətta bir dəfə babilərdən məvacib aldığım öz gözəlri ilə görmüş... Amma sünnilərin insafına canım qurban!.. Ümumən sünni tayfasının zirokliyi xüsusda mənim zənnim kəsəd iləkən, indi buların durbiniyə lap mat qalmalı idim. Mənim bəbi olmağıma sufilər hamısı əvvəlcə şiələrə mütabiq olmuş iləkən, sonra hər birisi bir yol ilə mənim övsaflımı nəzmə çəkməyə başladılar. Hamıdan qabaq uzunsaqal sufi övliyalara and içib dedi ki, kəşfə ona məlum olan budur ki, guya mən – Şeyda bəy əsil nəsraniyəm ki, nəsrani və münafikliqlə islam cildinə girib şəriətə istehza edirəm.¹ Həmin kəşf doğruluğuna Qriqor ismi ilə həzrət ləfzin qoşalaşdığını dəlil gətirib istigfar və sələvat ilə saqqalın tumarları, yəni “amənnə” deyərək öz sözlərinə özü də inandı. O biri çalsaqal sünninin ələzzahir politika və coğrafiya elmlərindən yədi-beyzası varmı; hər sözün başında və ayağında, “allahü-ələm” deyərək mən biçarəni gah qrek casuslarından birisi edib, Allah bilsin, nə mətləblər üçün dünyanı gözdirirdi və gah cavan türklərə isnad verib, ingilis mələkəsinin qulluğuna göndərirdi... Xülasə, mənim bərdəmdə təəccüb-təəccüb səhəbatları çox oldu, amma buların hamısından təəccüb-buraq o idi ki, həzrətdəki möminlərdən hər hansı ki, mənə bir millətə və ya bir məzhəbə isnad verirdi, fəvren hamı yerdə qalanlar (şii, sünni) onun sözünü ittifaqən təsdiq edib sonra nəvbələrində ələhiddə sifətlər isnad verirlər idi. İndi mən fələkzadə əcibə buqələmun kibi hər nəfəsdə bir rəngə düşüb, gah bəbi, gah nəsrani, gah qrek və gah türk olmaqlığım, hərçənd fəvqəladə bir sifət idisə də, lakin belə məhal iş nə ləfz və nə mənə xüsusda zərəcə diqqət olunmayıb, bəlkə möcüz kimi cəhətsiz inanılırdı.

Adətən sünni ilə şiə arasında, kişmiş qurudub və yarpızı yayxalayib yemək üstündə fəqərələrlə ixtilaflar söylənilib, kitablar bağlandıqda, indi belə məhal əmrə ittifaq etməkləri, əgər fərahim

¹ Şeyximizin koramotına necə təəccüb etməyosən ki, pişiyi görüb dedi: – Qar yağdı.

idi, söylərmə, inanmalıdır... Lakin yenə əfsus, məntiq qaydasına müvafiq iki yoxdan bir var hasil olan kimi, indi işə üdulları ilə sünni sufiləri yalan qövlə yalançılıqla ittifaq etməkləri yenə doğruca bir ixtilaf göstərirdi. Bu mətləbin tövsiyə daha ehtiyacı yoxdur, oxuyanlar özləri təfəkkür ilə insaf versinlər...

VI

UZUNATƏ

*Kabaklar. Ləhvü ləab bağçaları. Usta Poqos.
Millət və məzhəb təassübü. Ziyafət. Göz yaşı*

Vapordan çıxıb Uzunatəni seyr etməyə üz tutdum. Hava qayıtdı səhər idi. Ayaq altındakı narın qum odlu kül kimi barmaqlarımı çəkmə içində yandırır. Nəbatat qismindən bir budaq ağac və ya bir yarpaq ot əsəri görünməzdi, cəməd qismi hələ. Sarı qumdan səvay itə atmağa bir parça daş və ya dərmə qatmağa bir ovuc torpaq tapılmırdı. Taxtadan yapılmış evciklər eynən əbəli yuvaları kimi bir-birinə bənzərlər idi. Ancaq təmirat arasında qapısı qıfıllı bir kəlisə və hələ qapı-pəncərəsi açılmamış bir məscid, yəni mərsiyəxanə dükanı bağı təmiratdan bir azca tövfiqlə görünür idi.

Uzunatədə, demək olur ki, əslə ev yox idi, bəlkə təmirat hamısı başdan-baş meykədələr, restoranlar və ya pivexanalar idi. Məkanıyyət cəhətcə Uzunatə çağırığımız badiyə cəhətcə külbəndən bir bucaq ikən ləhvü ləab fucurlarından ötrü əcəb xəlavətcə bucaq imiş!

... Meyxanədə bir qabaq tapılmaz,
Məsciddə dəyər qabaq qabağa!..

Bu lətifəyə bərəks, məscid və kəlisə bomboş ikən buradakı kabaklar (meyxanələr) nəhayətə abadanlıq idi. Zətən abadanlıq olan yerdə xeyir-bərəkət həm çox olur. Uzunatə torpağında tanı özünü bir yarpaq bitirməkdə cühd bağbançələrin əməli ilə al-əlvan çiçəklər pəncərələrdən baş çıxarıb özlərin göstərirlər. Hətta "Dəstəgül" (buket) adında əzəmətli bir bağça sorğunun alıb

tamaşa və bəlkə gülçilik üçün vardım, amma bağcadakı soluxmuş xar-xəslər köhnə ribat Badkubə şorazlarınca dəstəlonib gətirildikləri havanı tutmuş qətran üfünətindən məlum edirdi. Çiçəklərdən əlavə bəpərdə pivexanalarda üroyi yananların atəşin söndürmək üçün acıxması pivələrə bərabər, imtahanından çıxmış pivəxanələr çox var. Bu söylədiklərimdən mədə ləyiqi-tərif daha bir şey görmədim.

Uzunatənin enin-uzunun yarım saatın ərzində üç-dörd dəfə seyr edib qum təpələr dibinə yetişdim. Uzunatə dükənciləri əksərən bizim qafqazlı erməni və müsəlmanlar idi. Dükəncilərdən səvay dümbü-rəhnə bikaqəçilər çox vardı. Bikaqəçilər cümləsində həmişə piyan rus müjlikləri və Mazandarandan qaçmış Həmədan sərbazları hərçənd əcnəbi səyyahlar üçün şayani-diqqət ola bilərdi də, amma mənim nəzərimdə bular hamısı adət şey ikən, tamaşaları da daha vecimə gəlməyirdi. İndiki seyrdən muradı məzhəb türkmənlərin vəzi-məişətin görmək idi və bu niyyət ilə şəhər içindəki qum təpə üstünə çıxıb hər bir tərəfə təftiş etdim, amma türkmən varlığından əslə bir əsər görəmədim. Axır buların məhəlləsi ha tərəfə olduğun soruşmaq lazım gəlirdi. Təpə üstündən yenə bazara gəlib çəkməçi bir erməni tərəfə yan aldığım, din ayrı qardaş məni görəncə dükən şagirdinə: "Ay dığa", deyib öz dili ilə səs elədi. Şagird çapıqlıq ilə qalxıb dükən dibindən bir köhnə yeşik (qutu) çıxartdı və döşündəki döşlük ilə yeşiyin tozun təmizləyib, kürsü əvəzinə dükən ağzında mənim üçün qoydu. Çəkməçi Usta Poqos nəhayətə istəqlə və şirinzəbən bir can imiş. Özü şamaxılı ikən, mən həm şamaxılı olduğumu bilib həmsərilik haqqı ilə hər bir xitabıma "can" deyərək, məhrəmə cavab verir idi. Poqos apərdən türkmənlərin məhəlləsi ha tərəfə olduğunu sordum. Üzüaçaq həmsərim biriyə təbəssüm ilə mənim sözümə gülüb dedi:

— Ax, ay bəy, ax, ay bəy! Sən nə pikirlər (fikir) edirsən, türkmənlər nə pikir edir! Türkmən həra, məhəllə həra, ev həra, eşik həra!.. Axır, o yazıqlar nə anlayırlar ki, nə də qayıra bilsinlər!.. Yenə bizim Şirvan tərəkəmələrinə şükür!.. Yox, buları Allah yaradıbdır ki, qumsal biyabanlar yiyəsiz qalsınlar. A...y, vay!

Poğos aper türkmenlərin zindəgənliyinə artacaq bələd imiş. Danışdığı söhbətdən məlum oldu ki, türkmenlər ümumən elm və mədəniyyətdən bixəbər, məişət yollarına nabeləd və hüquqi-insaniyyətdən biganə bir məxluq imişlər. Poğos aper türkmenlərin dördün danışdığı halda ürək yangısı ilə onların halına ah-vay çəkib həqlərində nicat dilər idi. Ürəyi odlu çəkmaçı yamaqlı çəkməyə ürək rüşətindən bəxyə vura-vura türkmenlər barəsində o qədər məlumat verdi ki, kənnəhu o mətləbləri eynülyəqinlik mərtəbəsində özü görmüşdüm, bəli:

Xorabat ohlinin halın xərəb olmuş gühəndən sor...

Poğosun söhbətlərinə qulaq asdıqca biixtiyar fikrə gedirdim, amma söhbət arasında bu fikirlərin öz tonlarına salıb təəvvürə gətirmək üçün macal yox idi. Hal dükən qapısına iki müştəri gəldi. Poğos aper olar ilə alqı-satqıya məşğul olduqda, mən sual-cavabdan fariq idim. Vapordakı müsəlmanların qəsavəti ilə çəkmaçı Poğosun iradəti bir-birinin əqəbincə xatirimdə neqş bağladıqlarında iki zidd arasında adət üzrə münsif tələb olunan kibi, indi əfkar müvəkkili insaf tərəfə rəicat edər idi. Bu fikirlər içrə əvəmünnas cümləsindən hesab olunan Poğosun şəxsiyyəti işıqlı ulduz kibi nəzərimdə görünürdü. Çəkmaçı kişi elm və mərifət yoxluğunda cəhl və təkbəbbürdən pak ikən indi möhz insaniyyət cazibəsi ilə öz ətrafındakı əcnəbilərə mülhəq və onların qəm və şadlıqlarına müştərək idi. Kaspi türkmenləri və ya Şirvan müsəlmanları erməni Poğos üçün xah millət və xah məzhəb cəhətlərinə əyğyar idilərse də, lakin Poğos özü həmin əyğyarlığı nəzərə almayıb, möhz insaniyyət cəhətinə hamısının dördünə yanırı. Çörək qayğısı ilə qara tumac dördünə aludə olmuş yamaqçıdan daha bu qəddərdən artıq hümmət diləmək olmazdı, zira ki, üxüvvət təbliği və ya məzlumlar qəmxarlığı əgər insanlara təklif gəlirsə, bəs fərz etməlidir ki, bu təklifin ədası möhz bizlər üçündür, yəni elm və ədəb iddiası edən müəllimlərə sözəvardır.

İnsan müxtəss qabili-üns bir zatdan ibarət ikən hər bir fərd baqi əfrad ilə ünsiyyət tutması müvafiqi-təbiətdir. Hər bir insan hala tufiliyyətdə ən əvvəl öz əqrəbəsi ilə üns tutarkən, sonra tədric

ilə qonum-qonşularla dil-dilə, könül-könülə dəyib, yavaş-yavaş həmdərdliyə qoşulur. Hala səfər görməmiş bielm bir şəxs, yəni kəmal cəhəticə tufiliyyət dərəcəsinə qalmış bir naqis əgər hamı aləmi öz vətəninə və ya hamı insanı öz millətinə görərsə, acəb deyil, çünki zəif göz uzaq görməz. Amma bu əmro bəroks əhlibəsərat hesab olunan şəxslər elm hali ilə insaniyyət dövrəsinə tamama etdiklərinə axır arif söyləmiş mətləb üstündə qərar tutarlar, yəni "küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir", deyibən farsdan tutmuş Çinəcə və Hinddən tutmuş Finəcə Hümmət Buraqın çaparaq, hamı insanları üxüvvət kəmədi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər. Bəro-kallah belə şəxslərə! Amma nəuzibillah, əgər təəssüb qəsavəti ürəkdə rəng tutmuş ola, elmi şəxs əgər mütaəssib isə təşbihən kəskin qılınclı zalım kibidir ki, mərifət seyqəli ilə təəssüb qılının suladıqda daha haqq-nahaq gözəlməyib, hamı insanı bir firqəyə qurban etmək istər!

Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb itxlaflı hərgiz üxüvvətə mane ola bilməz, çünki üxüvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəblilik və ya həmmilətlik deyil, bəlkə insaniyyət və ya haqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və haqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi. Hər bir millət bəni-insandan bir cüvz ikən, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüvz kibidir və səffə həər bir məzhəb fər cəhəticə həqiqət yolunun bir qolu ikən məzhəbdarlıq həm həqsünaslığın bir cüvzünə mütabiət kibidir. Axır etiqad etməlidir ki, millət və ya məzhəb təəssübü xilqəti-ədomdə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bəroks, insaniyyət və haqqaniyyət zat-bəşəridə xəvəssi-əzəlidirlər. Bəs arizi-xəvəss, yəni millət və ya məzhəb təəssübü əgər zati-xəvəssə, yəni insaniyyət və haqqaniyyətə qələbə edərsə, yəni axırda fərd təbiət tərəfindən olsa görəkdir... Necə ki, təşbihən əgər bir mövəd üstündə ariz rəng əsli rəngdən tünd və səffə olarsa, lakin axırda həmin arizi rəng zayıf, amma zati rəng baqi qalır. Bu əlzam ilə hökm etmək olur ki, indiki xudbinlik əsrimizdə əgər millətpərəstlik insaniyyət üzrə fayiq gəlirsə, bəs yəqin səbəbi təbiətimizin nasəvablığıdır ki, öz vaxtında yəni bərhəm olasıdır, zira ki, heç bir cüvz öz küllisinə fayiq olamaz. İnsaniyyəti atıb millətə yapışmaq və ya haqqaniyyəti atıb məzhəbi tutmaq eyni xüsunətdir. Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifin ayağa salan mütaəssib, haqqə, o qissəyə bənzər ki, ismətkarlığı ilə ayağındakı zircəməni çəkib çadra özəzinə başına örtər.

Poğos aper alışı-verişin qurtarmışdı. İndi aşnalığı möhkəmləndirmək üçün övəmünnas adətincə məni qonaq etmək istərdi. Bu xüsusta mənim təkrarı iltimasına qulaq asmayıb qonşu çayçıdan iki stəkan çay tələb etdi və mehmannəvazlıq təklifi ilə olindəki işi kənara qoyub, mənim ilə çay içməyə məşğul oldu. Genürekli kişi çayçıdan gəlmiş azacıq qəndə qane olmadıqda, o taxta sandıqçasından yenə bir-iki parça qənd alıb, bir hissəsini əvvəl mənim stəkanıma və sonra bəqisinin öz stəkanına saldı. Həqq ilə iqrar edirəm ki, ömrüm olanı nə bu çay ləzzətdə ziyafət, nə Poğos sədaqətdə mizbən həç vaxt görməmişdim. İndi bu halıma dair qabaqda keçmiş bözi fəqərələri vəhmənd keçirdiyimdə gördüm ki, indiyəcən həç bir kəs sədaqət şərbətini miskin Şeydayə hərgiz bilmənzur içirməmiş... Vah, bihudə keçən ömür!

Poğosa rast gəldiyimə artıcaq təşəkkürlər edirdim. Vapordaki qar-daşlarımdan ürəyimə toxunmuş küdurət zərbətləri indi Poğosdan aldığım üxüvvət tiryəki ilə bilmərrə məhv olmuşdu. Qolları çirməkli və sinəsi döşüklü çəkməçi mənim üçün mütiyəbələr söyləyib dilnəvazlıqlar etməsi hərçənd mənim üçün nəhayət xoş idi, amma onun işinə müəll olmağı mənzurə aldığımda daha öylənmək istəməzdim.

Saat altını vurmuşdu. Poğos ilə vidalaşmağa hazırlaşırıdım ki, nəgəh iki nazik əl qəflətdən dal tərəfdən gözəlrimi ördü. Əbrişimin xışıltsından və ətrin qoxusundan rus qızı Sofya olduğu aşikarə idi. Bu anda hiss etdiyim səadəti hərgiz təqirə gətirməzəm... Bu halət içrə erməni oğlu Poğosun biriya qəhqəhəsi ürəyim tarın dinqıldatdıqda, bu sədaqətlə o səadəti daha bir də görməyəcəyimi xəyala gətirib, tələsib yazıqlar kibi millotimin yazıqlığına batını suzişlə ağladım.

... Tez-tez ağlamağıma oxuyanlar munkir olmasınlar. Ağlamaqlıq ürək boşaltmaqdır. Həvəs xəzinesinin kilidi ürək rıftasına bağlı ikən göz yaşları həm məcazi can cəvhəri kibidir. Giranbəha dürdanelər adətə eşq yolunda səvəş olan kibi göz yaşları həm bu yolda tökülşə görəkdir. Məsəl vardır: "El üçün ağlayan gözsüz qalar (?)"... Bu nəgüvərə

məsələni xudbinlik ıqlası ilə mənzurə alan nakas, həqqa ki, bilmürvət təbiblərə bənzər... Ürfən, el üçün ağlamayan göz əgər kor olursa, nə qəm? El dərđini əğmaz edib, məhz öz dərđinə ağlayan hərif bihümmət müsriflərə bənzər.

DƏMİRYOLU

*Pakizələr və aziatlar. Rəzələt. Qaçmaqda ittifaq edənələr.
Od arabası. Sofya xanımın lay-lay nəğməsi.
Sufi əmi və ağa kərbəlayı. Cəhl*

Zilhəcənin qürrəsi idi. Axşam saat yeddiddə karvanımız Səmərqənd tərəfə yola düşəcəkdir. Müsafirilər hamısı vəğzal dışarısında gərdis edirlər idi. Vəğzal qapısında çalışan zəng zıncılıtsı səfər vaxtının yavuşlaşmasın xəbər verdi. Sofyanın sərəncamı ilə mənim başpışım "pakizələr" vəqonunda özlərinki ilə bir bölmədə dərç olunmuşdu.

Kaspi yolunda müsafirilər iki silkə təqsimi ikən birisi pakizə cəmiyyəti və birisi aziatlar, yəni asiyalılar istilahi ilə adlanırlar. Fırəngi qiyafə müsafirilər hamısı pakizələr cümlesindən hesab olunduqlarında, xələtpuş çalmallı və ya ləbbadəli qarapapaqlar bikiülliyə napak mənasında aziat və bözi vaxt "muxammadan" (məhəmmədilər) ləfzi ilə çağırılırlar. Zətən mən – Məsihzadə Şeyda bəy öz əbəvü əcdadım ilə əsil Asiya məhəmmədilərindən olmaqlığıma bəlkə sicillilər gücü ilə isbat etməyə hazır olduğumda, indi müstəiqər ləfzlə aziat çağırılmaqdan daha etiraz etməyib, qarapapaqlara qoşulmaq istərdim. Amma tövfiq cəbri ilə pakizələr zümərəsinə daxil olduğumda Sofya xanımın mərhəməti ilə ən tomişanə bölmələrin birində özüm üçün rahat-farağət öyləmişdim.

Pakizə müsafirilər hər kəs öz yerlərində cəbəcə oldular. Sofya öz bağlama-boğçaların taxta-mıxçalara sərbərah etməyə məşğul ikən, mən Pavel Petroviç ilə pəncərədən baş çıxarıb eşikdəkilərə tamaşa edirdik. Aziatlar hala öz tənəblətləri ilə vurnuxubişlub səs ilə çağır-

rışırılar idi. Bu qarmaqarışıq içrə vaporda aşna olduğum qardaşların halın çox yaman görürdüm: rəvayətlərdə söylənən min üç yüz il il bundan irəli şübhəli mərəkə dərindən çoxən qoçaqlar indi öz baqajların çəkməyə qadir deyil idilər. Axır məfrəşlər altında bu rəzil üdullar sağa-sola vurmuxduqları əsnədə jandarma soldatları qəhrlə buların yolun kəsdirib: "Muxammadan o tərəfə!" hayqırırlar idi. Həmin muxammadan cümlosində qeyrətli kərbəlayım abi cədraya bağlanmış çit yorğanı çiyninə alıb iztiribla vurmuxurdu və indi gözü mənə sataşacaq mehribançılıqla: "Allah saxlasın, qonşu" – deyərək mənimlə qonuşmaq istərdi, yəni yaman gündə muxammadanlardan əl çəkib, erməni və ya bəbi ilə əsnalaşmaq fikrində idi və bu niyyətlə bizim vaqona çıxmaq istədikdə "dilibilməz" soldat öz dili ilə iki dəfə ona hayqırıb, sonra "ax, filan, filan", – deyərək iki yağlıca dürtmə kərbəlayının təzəcə qırılmış peysərinə yamadı!.. Dünün kayut içində tənəki üfürüb "Neynəvə çölündə hay belə vurardım... Hay Kərbəla yolunda belə yıxardım!" – lafın vuran kərbəlayı indi şöst ilə vurulan qafalara hal ilə əfərin deyərək, yalançı təbəssümlə öz yoldaşları tərəfə dəbrtdi...

Bu əsnədə uzunsaqqal sufi qolun-qoltuğun xurcun-cecim ilə doldurub yekə başmaqların asfalt üstə sürtə-sürtə gəlir idi və hələ uzaqdan kərbəlayının halın gördükdə hövl ilə "lahövl" deyibən uşaq kibi çaşdı. Dünün təsbəh və çubuqla səlhəşurluq göstərən rəcəz-xanlar indiki karzardə bir-birinə rubəru düşüklərində öz ilə müvafiqət göstərib qaçmaqda ittifaq etdilər... Vay millət, vay məzhəb...

İkimci zəng vurulmuşdu. Vaqonlar bir-birinə qatarlaşıb səfərə hazırlı idilər. Od arabası (lokomotiv) üçgözlü əjdaha heyətində səhə-nək xışlıtılı ilə yüyürüb vaqonun ön baş əfsarına qoşuldu. Bu türfə löbətini tərkibi, hətta ki, rəvayətlərdə söylənən əcibə cənəvərə bənzər idi: bunun qara mütəəffin gövdəsi, məşəl kibi gözləri, od saçan ağzı, buxar üfürən burnu, xəçəngtəraz ayaqları, odlı nəfəsi, səhmlı nəfəsi oylə bir hövl gətirir idi ki, onlara bəxdıqca heyvət içrə həqiqəti unudub "teyyülərz" söylənən "Sfinks" həmin bu löbət özü olduğu

vohmə gəlirdi. Kusi rihlət əvəz olan zıncırov axırımı rəs üç dəfə zıncıldayarkən, lokomotiv qulaqbatırıcı sihə ilə bərkdən bağırıdı və bu bağırıtıya uzaq badiyədən eşidilən "hay-hay" sədəsi guya bir müsi-bət ariz olduğu xəbər verir idi. Lokomotivin nərəsindən sonra konduktorun nazik fişdırığı teyyülərzin zühüründə çalınası Döccal zurnası kibi xatirlərə xətrə saldı. Yerdəki müsafirlər təhdidlə pilləkənlərə dirmaşdılar. Lokomotiv guya imtahan üçün yavaşca hərəkət etdi və bir hərəkətlə hamı vaqonlar bir-birinə toqquşub sonra kakillərindən bağlanmış yesirlər kibi həmin ruhtan ifritənin dalısınca yüyürüşməyə başladılar. Acıqlı lokomotiv nəfəsənəfəs sürət artırarkən qədəm-boqədəm yorgalamaq sürətin həm artırır idi və bu sürət içrə qeyri-mütəhərrik təmirat və həkəzə fənər və teleqraf ağacları nəzərdə hərəkətə gəlib, bir-birinin dalınca o biri tərəfə yüyürüşürlər idi. Çar ətrafdakı boş çöllər cənən dərya ləpələri kibi ləmələr vurub sərgərdan fırlanırlardı.

İkimci iskolədə axşamlamağa başladı. Pavel Petroviç peymanələr nəşəsindən xəstə olduğu halda yorğun mürğüləyir idi. Şux Sofya dilbərlək işvəsi ilə kişinin başına bağrına başı Nekrasovun "Beşik nağməsi"ndən bir-iki bənd laylalamaya başladı. Xoşavaz gəlin hər bəndin axırında "bəyüşki bayu" kəlmələrin özgə bir işvə ilə qurtararaq peydərpəy Pavluşanın üzündən və gözündən öpür idi. Bəxtəvər Pavluşa mənim hüsrümdən əsla ürpeşməyib, arvad ilə şux mülaimələr başlamaqda idi və hətta bu mülaimələrə mən həm müştərek olmağımı təkid edirdi!.. Sübhənallah! Əyyami-tüfəliyyədə mənim tərbiyəm Pavel Petroviçin indiki rəftarına bəid və bəlkə bərəks yol ilə başa gəlmiş ikən, indi bunun bu hərəkətləri mənim üçün xariqilədə bir şey idi. Axır, itxilafə daxil olduğumda çar-naçar daha özümü o yerdə qoymayıb, məhrəmlik rəngi ilə ancaq xanımın əllərin öpməyə ayaq verir idim.

QIZILARVAD

Ünas məsələsi. Mühakə və hüriyyət. Hərbi övrətlər və xanənişin ərlər. Məsləgüşa Sofya xanım. Kişinin saqqalı arvad əlində

Vaqonumuz yola düşəndən sonra sufi ilə kərbəlayının əhvalatı məni artıq cəzb edirdi. İkinci iskolədə bunların vaqonun nişanlayıb oraya keçdim. Kayut əshabı hamısı bir vaqonda cəm idilər. Mən daha bunlara qarışmadığımdan ancaq uzaqdan-uzağa onların ixtilatına qulaq asırdım. Həmin dünənki kibi şiş ilə sünni arasında mübahisə və mücadilədən savay əlahiddə bir söhbət yox idi və hər bir məsələdə və hətta suyu na sayaq içmək xüsusi bir-birinə müxalifət göstərər böğazların yırtılardı idi. Amma sufi ilə kərbəlayı arasında bir növ riyayi-əhtiram görünməsi əcəb idi. Vapor içində kərbəlayının ləqəbi "məlun" və sufininki "mürtəd" ikən indi vaqon bucağında bu fəhşlər əvəzinə "əmi" və "ağa" kəlmələri istemal olunurdu və hətta mübahisə arasında kərbəlayı sufiyə və ya sufi kərbəlayıya cəhş etdiklərində təxminən bu ibarə ilə xitab edirlər idi. Məsələn: "Sufi əminin canı üçün ki, belə deyil...", "Ağa kərbəlayının başı üçün ki, belədir...", "Sufi əmi səhv edir...", "Ağa kərbəlayı lap yanılır..."

Bəli, bu məhrəbançılıq hamısı ağa soldatın yumruğundan açıldığını fəhm etdiyimdə özüm-özümə bu xüsusi batinən çox söyləmişəm, bilzörürə üreyim mətləbi oxuyanlara söyləməyi mümkün eləmədiyimdə həqiqətə nəhəqki tərcih etməyi öz insaflarına qoyuram... Amma bəşərtinə ki, sufi ilə kərbəlayı arasındakı cəhl daha təkrar olunmaya.

Dünyada hər bir mərəzə əlac varsa, cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhəlat zəhərinin müslili mərifət tirəkidir, amma mənim rəyimlə cəhl edən kişi istifadəçi bir mərəzə bənzər ki, məzaci heç bir davanı qəbul etməz... Cəhl ruhun cununluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytarmaz. Qəsavət ruhun korluğudur ki, hidayət təcəllisi onu sağaltmaz.

Elm və mədəniyyətdən məhrum qalmış yazıcaq qardaşlarımız özləri üçün cəhl adət etməşlər ikən qəsavət olar üçün təbiət olmuş. Hələ köhnə mərəzlər qoca cəsəddən çıxmayan kibi onlar üçün daha nəciz yoxdur...

Aləmi-digər bəbəyə saxt vəz növ adəmi.

Uzunatədən üç saat sonra bərk niysan başladı. Yağmurun vüfurundan odlu maşına hərəkət eləməyib artıq toxirlər ilə yol gedirdi. Yağmurdan arız olmuş sel ilə yolun bəzi yerləri qumlanmış idi. Qazancıq iskolosində altı saat dayanıb, sonra yollarda yenə təxir edə-edə axır o birisi axşam saat doqquzda Qızılərvad iskolosinə yetişdik. İqrar edərdim ki, bu toxirlər mənim üçün nəhayət xoş idi. Hüriyyət və azadlıq içəri Sofyanın şux qəmzələri və Pavel Petroviçin nəməki söhbətləri mənim üçün toy-bayram kibi idi. O gecəni Qızılərvadda qalmalı idi. Sofya ən axşamdan rəxtəxə salıb xəbəh üstündə yatmışdı. Həmcivanımızdakı qonşular həm okşəran yatmışlardı. Pavel Petroviç dünənki şərxəşluğun kəsələtin rədd etmək üçün bu gecə araq içməyə məşğul idi. Şərxəxər kişi o biri günlərə nisbət bu gecə ayıraq ikən filosofanə mətləblər üstündə söhbət dürcün açıb fəşəhot dürlərin saçırdı. Avropa və Amerikanın tərəqqiyyəti xüsusi dəfə vurulduqda ünas məsələsi araya gəldi və bu məsələ xüsusi Pavel Petroviçin təşəvvürün sorduğunda bəxtəvər kişi yenə ərvadın təmsil gətirib dedi:

– Ünas məsələsinin həll olunması məhz Allah-taala özü qoyduğu qanuna, yəni insafə bağlıdır. İnsaf olan yerdə zülm ola bilməz, yəni bir nəfs o biri nəfsə qələbə edəməz və zülm olmayan yerdə azadlıq öz şərxətin göstərir! Pəs ünas məsələsinin həll etmək üçün əvvələn, bu məsələni iki fəqərəyə aralayıb, sonra hər fəqərəni ayrıca şərx etmək lazım gəlir. Əvvəlinci fəqərə hüriyyət, yəni azadlıq və ikinci mühakə, yəni bərabərlikdir. Hüriyyətdən murad odur ki, hər bir nəfs öz ixtiyaratına malik olsa gərəkdir. Amma mühakədən ibarə hamı insanlar hüquq cəhətində bir-biri ilə müsəvi olmaqdır... Bu iki fəqərə, yəni hüriyyət və mühakə məram cəhətində bir məsələ bətinə təmənan və əziz ikən hər ikisi bir mənadə həll olunurlar, yəni övrətlər insan ikən hamı insanlıq hüquq və ixtiyaratında ərlər ilə bərabər olsalar gərəkdir.

Bu söhbətin müxtəsər məzmunu bu idi ki, zükur ilə ünas və yaxud ərle övrət hər bir ixtiyaratda bir-birinə musavi oluban, hər kəs öz əməl və xahişlərində faili-muxtar olusalar görəkdi. Pavel Petroviç həmin söhbətlər arasında Şərqi millətlərin qanun və adətlərinə toxunub, ünasların übudıyyət dərəcəsinə saxlanmalarından şiddətli ehtizarlar edir idi.

Filhqəiqə bozi millətlər arasında ünas tayfası hüriyyət səmərəsində binəsib ikon bozi hüquqdan həm məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziyyə müsəlmanlarının arasında ünas çağırığımız məhraban canlar, analar və bacılar übudıyyət qeydlərində bağlanmaları zülm və fəzi-hətdir və bunca nəgüvə adətlər şəri-Mohəmmədiyyə bərəks olduqda tədric ilə islam millətlərinin arasında tərək olacağına etimad çoxdur. Bu əsrimizdə avropalılar və ələxüsə amerikalılar arasında ünas məsələsi artıcaq şöhrət tapmış ikon hala mədəniyyət meydanını mübarizləri ünasların hüququ iddiası ilə sinələrin sipərləyib qələm nizesi ilə çox kağızlar qaralamışlar. İnsafən, əgər təhris olmasa, hüriyyət iddiası çox gözəl iddiadır və ünas məsələsi artıcaq mətlubdur. Amma heyif ki, bu məsələnin sülbi tərəflərinə əsla təfiş olunmayı... Dünyada hər bir zatın tərəqqisi üçün bir şərt mövcud ikon həmin tərəqqinin təkmili üçün həm bir dərəcə müəyyəndir. Həkeza ünas məsələsi hüriyyət və insaf üstündə bina tutduqda mədəniyyət aləmində bir dərəcəyə çatacağına həm etimad çoxdur, amma amerikalılar istədiyi mühakə dərəcəsinə yox. Zira ki, ümumi insaniyyət üçün hüriyyət mütləqən mümkün olmadıqda, ünasla zükur arasında hər bir cəhətcə mühakə məhəldir.

Mənim bu mənada cərh etməyimi Pavel Petroviç rədd edib atəşli nitqlə dedi:

— Ax, Şeyda bəy, sizə təəccüb edirəm ki, bunca aşikarə mətləbi nə üçün dürüst fəhm etməyirsiniz? Siz ələzzahir əhli təməddün bir zat gördükdə hala ünas məsələsi dursun, ümumi insaniyyət məsələsinə toxunursunuz, yəni hüriyyəti fəxş edirsiniz! Hüriyyətin bərəksi übudıyyətdir və übudıyyətə heç kəs təşviq etməz. Doğrudur, qədim əyyamda bunca vəhşətli sözləri danışmaq olurdu və hətta

Ərəstu kimi hikmət sitarəsi übudıyyət fəqərəsin lüzumatdan hesab edirdi, amma indiki əyyamda ki, hal iyirminci qərinəyə ayaq qoyuruq, belə vəhşətli sözlər qulaq pərdəsin yurtarl..

Pavel Petroviç vaizlik ləhcəsi ilə bu mələmətləri gözümə oxuduğu halda, öz qiyafəsinə hələ bir səffəqlik rəngi vermişdi ki, mən belə soyuqluğu ondan hərgiz gözləmədiyimdə biixtiyar mütəəssir-ləşdim:

— Qospodin, siz məni təhmət etməyiniz... Mən hərgiz hüriyyəyə bərəks getmirəm və übudıyyətə tərəfdar deyiləm, ələxüsə Ərəstu zamanının übudıyyətinə ki, insanları heyvanlar kimi satıb-alırlar idi. Bəlkə bu mübahisədə hüriyyət ləfzinə mən ələhiddə mənə verirəm.

— Bəs təvəqqe edirəm ki, hüriyyət ləfzinə nə mənada qandığımı mənim üçün bəyan edəsiniz.

Pavel Petroviç zahirən təmkin göstərmək üçün qıçın-qıçının üstə aşırıb, qulaq açmağa hazırlandı. Mən həm öz nəvbəmdə nəfəsimi sazlamayaq üçün əvvəl bir-iki qurtum abı-lumu içib vüqarla başladım:

— Pavel Petroviç! Siz özünüz çox yaxşıca bilirsiniz ki, dünyada çox şeylər və çox əmərlər vardır ki, hərçənd ərfdə onların övsaf və əşkalı təkmilən təşəvvürə gəlirsə də, amma həqiqət aləmində qüvvədən fəle gəlməsi çox beidraqdır. Əz an cümle bu əmrə həm müqərrər olmalıdır ki, dünyada azadlıq mütləq, əbsalyutni dərəcədə yoxdur və ola bilməz!.. Məsələn, hal bu əsrimizdə Avropa və ya Amerikada hərgah azadlıq var isə yenə məişət vəzləri nəvbəndən sürütə və yaxud qanuna bağlidi ki, onlarda həmişə übudıyyət surəti görünür və übudıyyətdən ibarə qəti-ixtiyarat deyil, bəlkə lazım olan məqamlarda təbiətə nəmüvafiq hüquq iddialarının rəddiyyəsidir.

Pavel Petroviç artıcaq təhəyyürlə üzümə baxıban təəssüflə başını yırğalayıb dedi:

— Xub, tutalım ki, siz buyurduğunuza müvafiq ümumi insan üçün, yəni xah ünas və xah zükur üçün hüriyyət şərbətində filcümle übudıyyət zəhəri lazımdır, yəni əbsalyutni hüriyyət mövcud deyil! Bəs laməhələ zükura münhəsir olan ixtiyaratdan ünası məhrum etməyib, mühakə hökmü ilə öz hüquqların özlərinə veriniz!..

Pavel Petroviçin həmin təhmətli sözündən bir növ kədərlən-məyimdə səsimə özge ton verib ciddlən dedim:

— Qospodin, sizi inandırım ki, övrətin hüququn özünə verməyi mən bəlkə sizdən artıq istəyirəm... Hərgah biz asiyaqlar ünası öz

həqiqindən mərhum etmişiksə, zülmdür! Yenə sizi inandırıram ki, ünas məsələsinin əhkami-əslıyyəsinə mən zidd deyiləm, məgər mühəkə fəqərəsi qüvvədən fələ gələcəyi xüsusda sizlərə bərəkə gedirəm, zira ki, o tərkiyədə yapılmış məsələ hərgiz surət tutamaz.

– Bəs sizin rəyinizlə ünas məsələsi nə surətdə yapılması gərəkdir?

– Mənim rəyimlə ünas məsələsi, necə ki, sizlər buyursunuz, iki fəqərədən mücəssəmdir: hürriyyət və mühəkə. Hürriyyət bərəsində hal indicə mən öz təsəvvürümü söylədim ki, mütləq hürriyyət xah ünas və xah zükür üçün müyəssər deyil və iddiası da batildir... Amma mühəkə xüsusda bir qədər ərz edirəm ki, zükurla ünas ancaq öz hüquqların tələb etməkdə bir-biri ilə müsəvi olsalar gərəkdir, yəni zükür öz hüququn tələb edənin kibi, ünaslar həm özlərinə məxsus həqqqləri tələb etməkdə muxtar olsa gərəkdir...

– Axır, bu yerdə məxsusiyyət üçün bəhanə yoxdur, zira ki, ünasla zükür hər ikisi insanlıq cəhəticə bir-biri ilə həmcins olduqlarında, hər bir insanlıq hüququna həm müştərkidirlər və həmin hüququ (azdan az, çoxdan çox) təsəllüt etməkdən bir-birindən təfəvütləri ola bilməz.

– Yox, qospodin... Güman edirəm ki, təbiət cəhəticə zükür ilə ünas arasında qoyulmuş təfəvütləri inkar etmək olmaz. Zükür ilə ünas arasında hikmət yolu ilə fərqlər qoyulduqda birisinə məxsus olan hüquq o birisinə müsəlləm ola bilməz, yəni ixtiyarat cəhəticə həm müsəvi olamazlar. Bu mətləbdən fəhm etmək olur ki, ünasla zükür və ya ərle arvad arasında mühəkə tələb etmək bəfaydadır və qüvvədən fələ gəlməsi həm mahaldır və əgər bir vaxtda və ya bir ərərdə ümumən bəni-ədəm üçün hürriyyət mütləq müyəssər olursa da, amma mühəkə hərgiz müyəssər olması çox mahal olacaqdır, zira ki, hər kəs və hər firqə ancaq özünə müvafiq hüquqa muxtar ola bilər...

– Haşa, haşa! Bu omr o payədə mahal deyil ki, necə siz xəyal edirsiniz. Hal bu əsrimizdə Amerika xanımları heç bur sün və pəşədə ərərlərdən dal qalmayıb, bəlkə bəzi işlərdə rəqəbat yoluca onlardan baş gedirlər. Övrətlər cümlesində qazi, hakim, katib, təbib, mühəndis, tacir, sərraf, vaiz və qeyri-qeyri amilələr çox vardır ki, onlar hamısı günəş qabağında sübh sitarəsi kimi ünas məsələsinin şövketini bəşarət edirlər.

– Bu sözlərə heç diqqətim yoxdur; ünasla zükür insaniyyət cəhəticə həmcins olduqlarında, təbiət cəhəticə həm çox fəqərələrdə müvafiqdirlər və indicə siz buyurduğunuz dəlillər bu əmrin doğru-

luğuna isbatdır. Amma ünasla zükür arasında “ünaslıq, zükurluq” fərqi qoyulduqda hər bir tərəfin özünə münhasir məxsusiyyətləri həm çoxdur və həmin məxsusiyyətlər əgər bir tərəf üçün müvafiq olursa, əksər ovaqt o biri tərəf üçün müxalif və bəlkə bərəkə ola bilərlər. Məsələn, əgər mühəkə hökmü ilə övrətlər hərbi qulluğa gedərlərsə, onda dünya dolanmaq əlzanı üçün ərler evdə oturub uşaqlara qabilə olmaqları lazım gəlir... Güman edirəm ki, övrətlər qədimdəki amazonlar kibi əmcəklərin kəsib zükurlar əvəzində nəhlənlilik edəcəkləri və ya ərler saxta əmzikiylə övrətlər əvəzinə dəyoluk yapaçaqları dünyanın gərdisinə əsla xeyir verməyib; bəlkə külli zərər yetirər... Bunlar bəhər tərəf: daha meydanında övrətin vəzi-həml etməyi və ya heyz iddəsində əzmi-səfər qılmaqlığı kəənəhu şəxs özü öz canına qəsd edən kibidir. Qadın əfsər əgər yeni doğulmuş balanı süddən məhrum edib xətərnək səfərlərə gedər isə, səfihez və müsibətdir və həbelə ikicənli xanım əgər generalıq iddiası ilə top gülləsinə yeriklərsə, baqi insanlar ona mane olmaqları bərcədur. Zira ki, hamilə övrət əgər öz canına ixtiyarı çatır isə, hərgiz qarnındakı balanın fəvtnə ixtiyarı yətməz, bəs övrətin həqqı olmayan yerdə ixtiyaratın kəsmək vacibətdəndir və həmin ixtiyar kəsmək hökmü yalnızca ünaslar üçün olmayıb, bəlkə onlarla bərabər zükür üçün həm hökmdür, yəni övrətlərə əgər hərbi qulluq qədəğən olursa, ərərlə həm dəyoluk və ya qabiləlik sənəti qədəğən olsa gərəkdir... Mühəkə məsələsi bəvəcə olduğun mən bu mənə və bu tonda fəhm edirəm.

Pavel Petroviç mənim indiki nitqimə daha cərh etməyib, guya məsləhət yolu ilə dedi:

– Bilirsiniz, Şeyda bəy, sizin kəlamda doğru nöqtələr çox vardır, amma bu qədər bilmək də lazımdır ki, dünyada çox mətləblər vardır ki, hərçənd onların təkmili heç bir vaxt qüvvədən fələ gəlməyəcək isə də, amma bəinhəmə biz özümüzü ona yetirmək üçün çalışmaq borcumuzdur. Həkeza ünas məsələsinə nəzər etdiyimizdə həmlə olə biliriz ki, ünasla zükürün ixtiyaratı hərçənd nöqtəbə-nöqtə müsəvi olmaz isə də, lakin hürriyyət şöləsin göz qabağında saxlayıb mühəkə tərəfə pərvaz etmək borcumuzdur və bu məsləhələri əbsolyut dərəcədə qoyuban zükura məxsus hüququ ünaslara və həkeza ünaslara məxsus hüququ zükurlara müsəlləm etməlidir, zira ki, əgər hüquq nəmüvafiq olursa, şəxs özü həmin hüquqdan sərf-nəzər edib ixtiyarın nə qəbul edər və nə arzu.

– Komediya! Bu sözdən fəhm olunur ki, ünas məsələsi işin həqiqiyyət tərəfini iğməz edib, məhz rəsmi tərəfini göstərir. Təmsilən, sizin kəsədəki nəqdə mənim həqqim olmadıqda siz o nəqdin ixtiyarın rəsmi qayda üzrə mənə ödətmiş, amma mənfəətimdən bilməzə sərfi-nəzər etməmiş umursunuz.

Bəli, bəli... hərgah sizdə insaf və idrak olursa, həqqiniz olmayan kəsəyə, hərgah ixtiyar verilmiş də, hərgiz ödətməzsiniz...

– Təhlil ki, uzatdım?

– Ərz edirəm ki, insaf olursa, özünü təhlil etməzsiniz.

– Mən də ərz edirəm ki, şayət təhlil etmədim... Məsələn, amma-zonlar mübarizlik iddiası etməyə kimi?

– Onda öz insafınız müqabilində özünü cavabdehəndəsiniz.

– Bəs kəsə içində fitnə saxlamağın nə mənası? İndi özünü müqərrər olunuz ki, ünas məxsus hüququn ixtiyaratın zükura və ya zükura məxsus hüququn ixtiyaratın ünasə ərzani tutub zorla vermək əql deyil, bəlkə fitnədir!

– Zor üçün əsla ehtiyac yoxdur, əfəndim, ünaslar özləri artıcaq məmnuniyyətlə zükura məxsus ixtiyarata malik olmaq arzusunda-dırlar.

– Onda zükurlar həm ünasə məxsus hüququn ixtiyaratın tələb edərlər.

– Etsinlər... Mən indidən sizə söz verirəm ki, bu barədə hərgiz rədd olunmazlar.

– Axır, namüvafiq hüquq üçün ixtiyarat almaqdan nə fayda?

– Fayda olmasa, qəbul etməsin... cəbr yoxdur!

– Bəs yenə kəsə təmsilən açıb axır bu sözə bənd edirəm ki, bu iddialar bihadətdirlər, çünki məişət bazarında bəfayda alışı-verişi üçün övqat sərf etməyə xəsərlər hesab olunur, bəs mühakəmə məsələsi bilməzə nəşx olursa məsləhətdir.

Pavel Petroviç öz təşəvvüründə möhkəm dayanmışdı və mənim sözlərim onun nəzərində bir növ cəfəngiyyət görünürdü gəh həzəl və gəh ciddi ilə cəhiz edib axırıncı sözlərin müqabilində dedi:

– Şeyda əfəndim, işlər ki, iki min il bundan əqdəm məhəl görünürdü, indiki əsrimizdə adətli şeydir: bir vaxt var idi ki, adam adam əti yeyirdi və bu murdarlıq hərgiz mütləq görünməzdi. Amma indi o hərəkətlər yad olumasından bədəndə tükür qalxışır! Xülasə, adət olunmayan işlər zahirdə təbiətə müvafiq görünməzlər və bərkəs,

adət olunmuş işlər nəzərimizdə qanun kimi görünür. Təbiiyyətə icmici təbiətdir... Bu əsrimizdə bizlərin təbiiyyətimiz doğru yolla olmadıqda müqəddəs ünas məsələsi (jenskaya emansipasiya) nəzərimizdə məhəl görünür. İndi Türkmən torpağında sizlərə namünasib görünən işlər bir zamandan sonra adı iş olacağına şəkk yoxdur. Hələ gələcək dursun, indi, bu günlərdə Amerika arvadları göydəki ulduzlara müştəri olduqlarında siz məhəmmədlərin və yaxud Asiyadakı xristianların övratları çadra altından çıxarmazsınız?.. Daha müqəddəs məsələni burada bəs edolm, ancaq çox istədim bilim ki, şəxsən siz Şeyda bəy Məşihzadə öz hələminizlə nə yolla rəftar edərdiniz və ya edəcəksiniz?

Pavel Petroviç bu sualı mənə verdikdə məhkəmə təbəssümlə gözümlə gözümlə dikib cavab istədi. Bu anda, nəgəhan Sofya xanım başın bəlişdən qaldırıb nişatəngiz qəhqəhə ilə başladı:

– A... Şeyda bəy, Şeyda bəy! Hala sizi yaxşıca tutmuşam. Pavluşa ilə danışdığınız söhbətlərin hamısını eşidirdim. İndi söyləyiniz görüm ki, siz öz xanımınızla necə rəftar edəcəksiniz? Yoxsa sizin xatun meymun kimi qırmızı tuman, qırmızı çadra... xax, xax, xax! Yəqin ki, adam görəndə qaçib gizlənək... fuf, fuf, fuf!

Arvadın qəhqəhəsinə Pavel Petroviç də qoşulub həzlamiz rixəndə deyirdi:

– Əlbəttə, əlbəttə, gərək gizlənsin, yoxsa Şeyda bəy onun qolqar-birgəsinə sındırar. Xax, xax, xax!..

Bunların qəhqəhəsi mənə bir növ həzz gətirirdi, zira ki, bu qəhqəhə istəhza deyildi, bəlkə həqiqətdə gördüyümüz adətlərə diqqət idi.

Sofya söhbətə qarışandan sonra daha ünas məsələsi nəşx olunmağa başladı, amma mənim ürəyimdə bu məsələdən bir üqdə qalmış ikən qəhqəhələr arasında fürsət tapıb dedim:

– Pavel Petroviç doğru buyurur, quşu qəfəsə salmasan, uçub qaçar və ya öz gənin çiyinə qonar, amma bununla belə iqrar edirəm ki, quşu qəfəsə saxlamaq, əgərçi məsləhət isə də, zülmür...

Pavel Petroviç bu sözü mənim ağzımdan alıb dedi:

– Hala bu iqrar kifayətdir. Bir vaxt olur ki, özünü insafə gəlib, miskin quşları qəfəsdən azad etməyə iqdəm edərsiniz.

– Arzu yaxşı arzudur, amma o qədər ki, sizlər zükuru unudub ünasə hərriyəti verirsiniz, qorxuram ki, bir vaxtında bəcarətlər arvadlar əlində boynunu bağlı qul olalar! Onda ünas məsələsinin əvəzinə bilzərə zükur məsələsi bünüz edəcəkdir.

Sofya mənim bu sözümdən yenə qohqohə çəkib tərəbnak ləhcə ilə dedi:

– İnşallah heylə də olacaqdır. Biz arvadlar sizlərdən çəkdiyimiz cəfaların ovozini görək sizə yetirək. Qoy birçə Pavluşanın saqqalı düşsün mənim olımə... Bax, sağa da çökəcəyəm, sola da!

Bu mütaibə ilə sərkeş arvad yadzi kişinin saqqalın qarmalayıb bir-iki yol o yan bu yana çəkışdirdi. Gəlinin bu suxluğu kişi üçün səadət idi; saqqal ağrısından “oy, oy” qışqıraraq ruh ləzzəti ilə arvadı qucaqlayıb çiynindən öpdü. Sofyanın gözəl ləhcəsi sahirano minval ilə boşşalışq gotirdikdə müsəddə İkinə masələsi axır qohqohə ilə həll olundu və gələcəkdə bizim Sofya xanım mühakə hökmü ilə qılınc qurşanıb davaya gedəcəyi xüsusda indi laflar vurub ixtilata məşğul olduq.

IX

GÖYTƏPƏ

Göytəpə qələsi. Madam Sofya və madmazel Katerina.

Quşuçmaz məqamlarda əlvan-əlvən pərvanələr. Qanlı torpaq üstündə rus qızı ilə türk oğlu. İkinci dəfə əmanət

Sübh saat altı idi. Karvanımız təzədən təyyarlaşıb Qızılərvaddan çıxdı, amma ikimci mənzildə yenə yeddici saat təxir edibən, bu minval hər iskolədə və bəzi vaxt yol yarısında dörd saat, beş saat təxir edəcəyəm axır dördüncü gün zöhr vaxtı idi ki, məşhur Göytəpə iskoləsinə yetişdik. Əvvəlincisi zəngdən sonra konduktor öz adətini dürrüş səslə axşam saat doqquzaca təxir olacağımızı məlum etdi. Karvanımız yollarda qalmasından müsəfirlərin çoxusu hərçənd dənəxib, bibəhrə şikayət edirlər idisə də, amma mən xud bu təxirlərə və ələlxüsus Göytəpə təxirinə nəhayət məmnun idim və habelə fərax tobiətlə Pavel Petroviç insan ixtiyaratında olmayan təsadüfdən əslə təyğir-ləməyib ancaq fürsət vaxtında yaxşı yeyib və yaxşıca içməyi özünü qənimət bilir idi.

Günün istisi sövüşmüşdü, Pavel Petroviç üç porsiya xörəkdən sonra altı şüşə pivəni boşaldıb yeddiciyə yerləşməyə başladı. Sofya

bizdən aralanıb istirahət üçün zonana bölməyə getmişdi. İndi mən də öz fürsətimə fəvriyyətim, Göytəpə qələsinin tamaşası niyyəti ilə vəğzaldan çıxdım.

Öz vaxtında şayanı-qısqət olan Göytəpə qələsi hərçənd uzaqdan candan müstəqim songorlik göstərməzdisə, amma palçıqdan yapılmış hündür hasarları dörd bir tərəfdən dərin xəndəklərlə atılmış olduqunda yavaşca baxanlara bir növ məhəbat saçılar, indi möxrubə-mənzər qələnin pozğun yerlərindən içərisinə girmək üçün çətinlik yox idi. Qələnin hasarı əsil binadan təxminən yeddici arşın zəximlikdə başlandıqda, yuxarı qalxdıqca pillə-pillə nazikləşib axırı bir arşın qədər qalır. Qələnin içərisinə tamaşa etmək üçün hasar güşəsinə dırmaşdım. İçəridə əslə təmirat əsər-əlaməti olmadıqda dörd divarın arası vəsi meydan şəklində dümdüz görünürdü. Doğrusu ki, Göytəpəni mən bu tərkiyədə təsəvvürə gətirməyirdim, bəlkə məşəqqətlə bir qələ hesab edirdim. Amma hərbiyyə elmindən xəbərdar olanların təsəvvürü ilə bunca düzəngah yerlərdə yapılan torpaq qələlər gəyicə müharibə vaxtı düşməyə yavaşca gəlməyin fürsət verməyib bomba müqabilində həm davamlı olurlarmış.

Bir saat çağlı hasarın güşələrində cövlan etdiyimdə bərk yorulmuşdum. Viranə qalmış qələnin qanlı qubarı damağı həvəsin pozduqda uca dənəklərin birisindən tofəkkürlə oylondım. Xəyalda torpaq üstündə ələk salıb fikrə gətirdiyim halda nəgah “Şeyda bəy” səsi qulağıma dəyib halımı dəyişdirdi. Sofya və Pavluşa hər ikisi hasar dibində idilər; biri yelpic, o birisi şlyapa ilə işarə edərək mənə çağırırlardı. Bunların bu məhrəbançılıqlarına cavab verməyə özümü məcbur etdiyimdə çar-qaçar ayağa qalxıb, çapıqlıq ilə hasar başından aşağı endim. Pavel Petroviç pivə şüşələrin boşaldıqdan öz başını doldurmuşkən, nəhayət zövq ilə qohqohələyirdi. Nəzərin Sofya məhrəbançılıqla qolun mənim qoluma keçirib, həmin qətləğah içində gülüstan seyri kibi gərdiş etməyə başladı.

Biz hələ meydan başına çatmamışdıq ki, uçaquntı bənzər dalıxından qarışıq nəğmələr səsi eşidildi və bununla belə, həmsəferlərimiz cümlesindən bir neçə dostə arvad-uşaq qələ içinə girdilər.

Bunların arasında madmazel Katerina iki kiçikanə bacıları ilə var idilər. Mən onlara papaq açib təzim etdim. Katerina mənim cəvabımda təbəssümlə reverans edib təkrar bir neçə dəfə bizə sarı baxdı. Həmin işvəli baxışların mənası nə olduğun Allah bilsin! Qızlar üroyi təlsimdir, ona yol aparan geri qayıtmaz! Bu hikmətlə əvvəl gündən Katerinadan sərfi-nəzər etməmişəm də, lakin indi yenə özümü saxlamayıb, cəvabə qızın məlahətli cəmalına bixtiyari baxmaq təəssüqündə idim. Axır, mənim bu hərəkətim Sofya üçün nəgüvərə olduğun anladığımda təəssüflə Katerinadan göz çəkib, yenə öz itxilatıma məşğul oldum.

Qələnin tən ortasında idik. Cəvabə səbyələr və növrət oğlanlar nəgme və qəhqəhə ilə qaçışib yürüşdükləri halda vəhşi qəzalələr kibi hasar başına dırmaşib cilvə ilə başaşağı hoppanırlar idi... Xudaya, gör əsrimiz nə mərtəbəyə çatmış ki, bir neçə il əqdəm həmin bu hasar başında nə qovğalar olub, nə qanlar tökülmüş ikən indi həmin divarlar ayağında türk oğlu ilə rus qızı bir-biri ilə qol-qola verib rəfaqətdən dəm vururlar. Bu yerlər həmin vəhşi badiyələrdir ki, alamançılar qorxusundan qış-qışluğu ilə bu yerlərdə uçmadıqda, indi nəzakətli xanımlar olvan pərvanələr kibi hasar başında pərvaz edir. Əhsən mədəniyyətə, elmə, fənnə və sənətə!

Qələ içində bir az dolaşib uçquntı dəhnələrin birisindən çölə çıxdıq. Hələ divar üstəndə baxdığımız əsnada uzaqda bir qışla (kənd, köy) görmüş idik. İndi Sofya həmin qışla tamaşasına getməyi təmənnə edirdi. Pavel Petroviç tünd sərxoşluq xumarında istirahətə möhtac ikən özü bizimlə getməkdən baş qaçırb, nəhayət iltimasla xanıma padruqa olmağımı məndən təvəqqe etdi. Əcibəxlaq Pavel Petroviç can kimi sevdiyi gəlini mənə tapşırdığı əsnada həmişəki adəti ilə yenə zərəfatyanə kinayələr söyləyib, xanıma müqəyyəd olmağımı təkrarən iltimas etdi. Bəxtəvər kişi bizdən aralandıqda dəfoatla papaq açib təvəzülər göstərirdi və bunun cavabında vəfalı Sofya şuxluqla dostmal saçıb hava elçisi ilə kişiyyə öpüşlər göndərirdi.

Türkmən qışlası. Cəmilə və Hafizə. Bağ güllü və çöl güllü. Türkmən evləri. Qaraca pul

Qışladan ibarə qara keçədən yapılmış on-on beş evlər idi. Əvvəlci evin sahibi qara, yumru qarınca qarı bizi görək təbəssümlə "xoş-xarış" ayıtaraq pişvazımıza gəldi. Mən öz Azərbaycan istilahlı və Sofya Moskva ləhcəsi ilə qarına sual verdiyimizdə nə o bizi və nə biz onu heçiz düşünmüyükdük. Amma ürək dili ilə bir-birimizə xoş olduğumuzu bəyan edəndən sonra həmin qarı ilə qonaqlaşib, astanada məxsusən bizim üçün salınan kilim üstündə əyləşdik. Astananın o biri ağzında bizimlə rübürü bir kosasaqqal qocaman türkmən çömbəltmə oturub, qucağındakı uşaqla tənbel-tənbel oynayırdı. Zahirən bu kişi qarının qocası, yəni ev sahibi ikən əsla bizə mültəfət olmayıb, kometinalıq nəzəri ilə gah-gah gözaltı bizə baxırdı... Qarının bir nəfər növrətə qızı kəndümgün, qaragöz Cəmilə və həmin Cəmilə qiyafədə bir nəfər gəlini Hafizə cəvazanələrə məxsus təbəssümlə bizə həmməclis olduqlarında eynən meymunlar şivəsilə Sofyanın pal-paltarm əlləşdirib, bir-birinə göstərirlər idi. Sofya öz növbəsində türkmənçələrin baş və sinələrindəki gümüş imarətlərə təbəyyürlə diqqət edib, libas və qiyafələrinə təftiş edirdi. Amma yazıq mən, Şeyda bəy! Bu üç cəvabın hər üçünə tamaşaçı olduğum halda, hər birində bir növ ünaslıq ətri anlayıb, gül arasında bülbül kimi şövqlə həzzlənirdim.

Zatən bağ gülləri çöl güllərindən xoşrəng və xoştərkib olurlarsa da, lakin çöl güllünün batini ətri bağ güllündən kəskinləşir; indi habelə vəhşilər dərəcəsinə hesab olunan türkmən qızları nəzif libası Sofyanın müqabilində təmsil şəmi-kafiri müqabilində ruğənənduz cıraq kibi görünürdülərsə də, amma... Bilməm nə isə türkmən qızlarında həylə bir ünaslıq qoxusu hiss olunurdu ki, onu daha təqirirə gətirməyirəm.

Sofya türkməncələrlə doğrudan-dogru aşınalmışdı. Rus xanımı ilə türkmən qara qızları dil, məzhəb, adab və adət cəhətlərlə bir-birindən əgər ikən indi məhz ünsiyyət şirkəti ilə bir-biri ilə baci-laşıb, əl və dil işarəsi ilə mehriban-mehriban alışırlar idi. Bunların ictimai macalında mən bir neçə dəqiqə fürsət tapıb türkmənlərin vəzi-məşəitindən filcümle xəbər tutdum.

Qara keçələrdən yapılmış evlər əksərən iki bölünməyə kəsilibən, bir bölmədə əlbəbə və əsləhə misali məfruşat və o biri bölmədə qab-qacaq qismi müxəlləfat və məhsulat saxlanır. Qonaqlaşdığımız qarının bölmələrində üç çuval buğda, iki məfrəş yun, bir küpə yağ, iki dənə sabuça, üç dənə boş küpə, qulpu qopuq bir afta, bir dənə qara güvəc, iki saxsı piyalə, bir dənə saxsı, çatlaq ibriq, bir dənə mis çaydan, bir sac, bir çömçə, iki çanaq, bir oxlov, şüşəsi sınıq çıraç və bu fəqərə bir neçə para hisli-paslı şeylərdən savay daha zad görün-məzdi.

O birisi bölmədə yarar nəsənlər qismi ancaq bir qəbzə ayrı qılın, iki lay kilim, bir-iki top yorğan, bir tay at çulu, bir yəhər, bir-iki dənə qoyun dərisi, bir cüt çəkmə və bir neçə para zənəbə əlbəbə görünürdü. Bölmənin ən ortasından kilim və xalı toxumaq üçün öriz hana (xana) qurulmuşdu. Hananın üstündəki təzəbə başlanmış qalıcı nəvərus Hafizənin işi imiş. Sofyanın işarəsi ilə kilimbaf gözəllər hər ikisi xana üstə gəlib qayət mahirliklə öz hünərlərini dinayn bacıya göstərdilər. Əvvəl görüşdə nəzərimdə nəhəməvar görünən türkmən-cələr indi kilimbafliq meydanında nəhayət nəzakətli görünürler idi və iş arasında gah-gah mənə baxıb həylə bir atəşli işvələr satırlar idi ki, mənim nəzərimdə onların bədəli ancaq rus qızı Sofyanın qəmzə-ləri ola bilirdi.

Axşam qaralmışdı. Vağzala qayıtmağa vaxt idi. Mizbanlarımızla vidalaşdığımız əsnada Sofyanın iltiması ilə hər cavanəyə bir rublə peşkəş verdim. Mənim belə böyük səxavətim Hatəmlik mənzələsin təyy edib, cavanmərdlik meydanında firidunvar guyisəbqət aparmaq

dərəcəsinə idi! İndi Turan torpağında səxavət kusi mənim adıma çalındıqda qartca qan və kosaca qoca cavanələrə qoşulub həylə bir nişat bürüz etdilər ki, onların qülqüləsinə həttə qonşu evlərdən arvad-uşaq tamaşaya çıxıb, həmin nişata şərik oldular. İndi bədəvi türkmənlər arasında da zalimçə pulun zorluca gücün gördüyümdə dədə-babadan eşitdiyimiz "pul nəğməsi" yadıma düşdü...

Bəli, axır etiqad etməlidir ki, dünyanı dolandıran çərx həmin nəzirək girdə təkərdək ağcadır ki, dünyəliklə əldən-ələ, qoltuqdan-qoltuğa keçib, axır heç bir kimsəyə vəfat etmər...

İşiqda hər xeyrin binası, zülmətdə hər şərri məyəsi həmin bimesrəf, qırmızısaft, qızılürət filiz ikən oql onun müqabilində acizdir!.. Səxavət və ya xəsasət, izzət və ya nəibət, ismət və ya fəzihət, kürsət və ya işrət hamısı pul sikkəsi ilə möhürləndikdə insanı izzət əflakına qalxan və ya rəzəlat əsfalına endirən məncəliyə yənə həmin dank çərxəsidir! Varlıqda rəziləri əziz edən, yoxluqda əzizləri rəzil edən, verməkdə düşməni dost edən, almaqda dostu düşmən edən yənə həmin özüdür! Qıpcıqda qırğız, Həbəşdə qara, Hicazda ərəb, İraqda əcəm, Rumda türk, Turanda türkmən, Qumuda ləzgi, Krimda tatar hamısı pula sədəqi olduqlarında millət, məzhəb, insaf, mürvət, ırz və namus hamısı həmin pula qurbandır!.. Ax, üzükara pul!

X

QIŞLA İLƏ VAĞZAL ARASINDA BİYABAN

*Torpaq üstündə gəlinlə hamağuş. Dörd günlük həcc ayı.
Xanımın dilgahi. Kametinalıq. İzhari-mətləb və iqrari-təqsir.
Məlamət. Nədamət və nicat. Gəlin həmaili. Rəddi ərmanət*

Hava daha qaralırdı. Vağzala qayıtmaq lazım idi. Qışladan qədəmbəqədəm uzaqlığımızda gecə evlər yavaş-yavaş qaralıb axır bilmərrə gözden itdilər. Qənşərimizdə vağzalı işığı görünürdü. Sofya qolu qolumda, başı çiynimdə nəzla qədəm götürürək, zövqlə eşq və məhəbbətdən dənə vururdu. Şəhətin əsil məzmunu nə oldu-ğun yaxşıca duyduğumda rəviyyə ilə tez-tez şəhərin rəstəsin qınb, özümü vağzala yetirməyə tələsirdim. Mənim boylə təcili getməyimi

Sofya bir-iki dəfə mənə nəşə edəndə sonra üçüncüdə: "Daha mən yoruldum", – deyibən qəhr ilə qolun qolumdan rədd etdi. Xanımın könlün almaq üçün özümü müqəssir qələminə verib üzrxahlıq toriqi ilə əlin öpdüm. Sofya əlini əlimdən buraxıb acıqlı işvə ilə: "Burada bir az oturunuz", – deyib qumsal torpaq üstündə əyləndi. İndi mənim təklifim mütabiətdən savay əlahiddə şey ola bilmədikdə gəlin ilə qar-naçar həmzanu əyləndim.

Havanın qaranlığı çökmüşdü, çölün həmvarca üzü qara məxmər rəngində birəng görünürdü. Amma göyün tağı hələ şüa zərrəsi ilə dolu ikən cənnət Nişapur firuzəsi kibi cila verirdi və həmin tağ içərisində çıxmış ulduzlar kənnəhu lacivərd atası üstündə gülmüş filoklər kibi bərk vururlardı. Zilhəccənin dördgecəlik məhparəsi Ütaridə rubəru dayandığında guya onu qucamaq arzusu ilə ağuşun pəhmən edib eşqə dayanmışdı. Axsamın qaranlığında hər bir ziruh və qeyri-ziruh şeylər sümmün-büküm dayandıqları halda, qumsal türkmən çölü o dərəcədə xamuşanlıq idi ki, hətta yanımdakı zəiflərin nəbzlərində axan qan cusu ilə "qan-qan" çağırırdı, aşikarə eşidilirdi.

Bir-iki dəqiqə kibi belə biaram keçdi. İndi yerə oturmağumdan sonra hər ikimiz samit əyləşib guya sual-cavab verməyə cürət etməz idik. Mən tam istiqamətlə gözlerimi aya dikib bərkə baxar idimso da, amma fikrim Sofyada idi. Sofya ələndəki yelpici nazla açılan təklüflə üzün yelləməyə başladı. Qızgım cəvənin ürəyindəki xahiş nə olduğu aşikarə məlum idi. Amma vapordakı əhvalatdan sonra məqamlar ilə özüm öz fəlimə şükürlər edib, asimlik fəxri ilə üreyimi doldurduğumda daha şeytaniyyə dədəğələrlə əsla yol verməyirdim. Hal yanımdakı gözəl ilə göydəki aya baxdığım növbələr qəlbimdəki şəriqlərin cavabın batini dilə yuxarıdakı aya kitab edərək deyirdim: "Haşa, haşa, bu qəbih xəyanətə hərgiz mən boyun qoymayacağam! Səfərəklə Pavluşanın irz-namusuna xəyanət etmək insaf yolunda öz

doğma qardaşının namusuna qəsd etmək kəbidir! İndi küreyi-ərzin bir nisfəndə hamı xeyir-sərlərə şahid olan həcc ayı mənim də indiki fəlimə şahid olacaqdır. Bu günlərdə Kəbə ətrafında toplanan həccəclər həmin ayı əgər mən görəni kibi görürlərsə, bəs bu ay həm mənə görəni kibi onları da görür. Həccdən murad nəfslə mücadilədir... Bəs həmin türkmən torpağında əgər mən də öz dinimi yerinə yetirəmə, həcc əvəzi olur..."

Hal mən bu fikirlərdə idim ki, Sofya ələndəki yelpici qəflətlə mənim üzümə çırparaq: "Daha bəsdir göyü baxdığın!", – deyibən kəskin səslə çıxmırdı. Mən kavalərlik rəsmi ilə xanıma komplimentlər söylədiyim əsnada o, əvvəl mənə etiraz göstərib sonra küstəx mülayimlərlə şüru etdi. Sofyanın şəhəvətəngiz işvələri yenə dinim evinə rəxə salmaqda idi. Beş gün bundan əqdəm bu gözəlin vüsəli üçün can verdim, indi təsərrüf etməyə heç bir cəhətdə məmaniyət yox idi. Hal həmin ay aşığında Sofyanın aydın üzü xatirim məhtabına əks salırdısa da, amma kayut içində din qüvvəsilə qərar etdim ifadə şəhəbləri dəfoatla nəfsim şeytanın rəcmə kor etdiklərinə daha qəbahət küsufindən səvay özgə surət görməzdim və bunca din mayəsi ilə özümü möhkəmləndirirdiyimdə daha o məkkarənin müalimələrinə süstləməyib kəmetinalıq başlamışdım.

Təbiət qanunu ilə cəvəni arvadların cümə fütuhəti məhz dil-bərlək zəfərinə münhəsidir. Naziktəb xanımlar zəfər ürək qarətinə həris olduqlarında həmişə şikar dalısınca qəddarlıq yolu ilə çapmaqdadırlar... Vay o düşkünlərin halına ki, bu bəhmürvət alamaçılara yəsir olalar! Bu əmrə bərəks, bəbak zəiflərə zəfər tapmaq üçün heç bir iqtidar tapılmadıqda, məhz bir əlac var ki, əfsus o da hər kəşiyə müyəssər olmayıb – kəmetinalıq!

Sofya mənim kəmetinalığımdan axır özünü məğlub gördüyündə məğlublar kibi nəgəhan səsin əsdirib dedi:

– Müsyü Şeyda bəy, sizin barədə mən özümü müqəssir hiss edib üzrxahlığa izn istəyirəm.

Bu sözü deyib qurtaranacan xanımın səsi o payədə dəyişdi ki, axırıncı kəlməni daha deyəmədi. Nəzənin Sofyanı imdiyəcə heç

bir vaxt belə diləfkar görmədiyimdə, ürəyim biixtiyari səksənirdi və həmin biixtiyarlıq hökmü ilə onun ürəyin almaq üçün ahəstərək ölin öpüb dedim:

– Xanım əfəndim, bu nə müqəssirlikdir... bu nə üzrxahlıqdır, məgər nə olub?

– Yox, əfəndim, mən sizin barədə müqəssirəm. Bu bir neçə günlər qəzara sizinlə həmsəfər olduğumuzda əmdən və ya səhvən sizə çox müxill olmuşam.

– Nə barədə, xanım? ... Axır düşünməyirəm.

– Çox yaxşı düşünürsünüz, əfəndim... Madmazel Filippova... Katerina...

– Axır nə olmuş?

– Ax! Adam incitməyə sizin həvəsiniz gəlir!

Bu sözlə Sofya üzün mənədən çevirib daha cavab vermək istəmədi. Amma mən təkidlə bir neçə dəfə mətləbin cəgünəsin sorduğumda axır üzün mənə çöndərməmiş təmkinlə dedi:

– Neçə gündür ki, siz Katerinadan ötrü biaramsınız, amma görüşməyə macal tapmadığınızda bu gün qələ içində sizin üçün yaxşıca fürsət idi... yəqin ki, siz onunla vədələşmişdiniz, amma mən yenə sizə müxill oldum, əfv edəsiniz.

Bəli, mətləb indi məlum idi. Səfərin əvvəlimgi günü başdan keçmiş macəranı kəməhü xəyalıma gətirdiyimdə bu xüsusda özüm öz nabəkərliyəmə iqrar etdim. Vapor arxasında bu zəifəyə içirtiyim rəqəbat zəhəri şirin canına o qədər sirayət etmiş ki, indi əsildə olmayan şeyləri vəhmə gətirib cünunlar kibi bədhəvalıq edirdi. Keçən daha keçmişdi. İndi belə əşiftəlikdə bu bihudə mətləbi dövrə salmağı bəvəç gördüyümdə, özgə mətləb üstə pərgarlıqla söz dolandırır, xanımın xud özün iqrar dairəsinə çəkmək istədim, dedim:

– Xanım əfəndi, səhv edirsiniz. Sizin kibi gözəlin bir telin Katerina kibi min madmazelə dəyişməzəm.

– Bəsdir, Allah xatirənə!.. Sizlər kompliment söyləməyi adət edibsiniz, amma komplimentə mənim hərgiz ehtiyacım yoxdur.

– Kompliment deyil, xanım... ürəyimin əsil mətləbidir ki, izhar edirəm.

– Doğru?

– Bəli, doğru.

– Amma bu sözlər o gün vapordakı və hal indiki felimizə hərgiz mütabiq gəlmir, əfəndim!

– Felimin səbəbi hər nə olmuş olsa, axır noticəsi yenə sizin səadətinizdir, xanım.

Sofya bir-iki an müləfəkkir dayandı. Zahirən mən söylədiyim mətləbi xatirində təkrar edirdi, amma felimin səbəbi nə olduğun fəhm etmədikdə təhəyyürlə çiyinlərin sıxıb dedi:

– Hərgiz fəhm etməyirəm... Amma sizin kəmetinalığınız hər halda mənim üçün həqarətdir.

Mən hala həmin cavabı gözlədiyimdə daha dayanmayıb dedim:

– Xanım əfəndim, bəs indi daha küstax danışacağam... Məni məzur tutasınız.

Sofya bu sözlə yelpici açıb yavaş-yavaş özünü yelləməyə başladı. Mən öz növbəmdə filcümmlə sözün tərhim düzəldib dürtü vüqarla dedim:

– Sofya Mixaylovna, hala siz bir ayın gəlini ikən, bu bir neçə günün arasında mən Şeyda böyə arvad olmaqdan ictinab etməyirsiniz...

– Xa, xa, xa!.. Ondan ötrü ki, Şeydanın şux gözləri sehlə məni divanə etmiş... xa, xa, xa!

Sofya təzədən şuxluq başlamada idi, amma mən cidd ilə danışdığım sözlər indi həzl ilə fəsx olunmadan qayətdə ağrımağa idim və bu ağrı içrə şirin tonla başladığım kolamə bir az mələmət zəhəri qatıb dedim:

– Xub, əgər Şeydanın şux gözləri sizi belə cünun edirsə, bəs bundan sonra Kaspi torpağında daha çox şuxçəşm Şeydalar təsadüflə sizə rast gələcəkdirlər... Yəni növbələrlə hamısına arvad olacağınızı həml edirəm!

Sofya mənim bu sözümdən pul kimi qızıdır, cuşla cavab verdi: – Möhtərəm əfəndim!.. Sizdən çox rica edirəm ki, öz sözlərinizdə ədəbli olub, bunca bişorm işləri mənə isnad verməyəsınız... Siz güman edən övret mən deyiləm, səhv edirsiniz...

Xanım bu cavabla səsin ucaldıb mənədən xamuşluq tələb edirdisə də, amma mən hala əvvəlki sözdən acıxdığımda təngliklə üzümlü turşudub dedim:

– Sofya Mixaylovna, doğru sözü danışmağı heç kəs qədəğən eləməz. Mənim yəni gümanım budur ki, mənimlə başladığınız müamiləni özgələrlə də...

– Əfv buyurasınız, əfəndim!.. Sizinlə başladığım müamilənin özgələrə dəxli yoxdur.

– Bəs mənimlə başladığınız müamilə hansı hüquqla olduğun bilmək istəmə.

– O mənim öz işimdir, özüm bilərəm və bu xüsusda heç bir kəsin məndən hesab almağa ixtiyarı yoxdur.

– Doğrudur, ixtiyarı yoxdur, amma hər kəs öz təsəvvürün söyləməyə ixtiyarı var.

– Sizin təsəvvürünüz nasəvabdır və nasəvablıq ondan ötrüdür ki, mətləbi gec anlayıbsınız.

– Mən anladığımı odur ki, sizin müamilə üçün şəhvət qələbə-sindən səvay əlahiddə bir səbəb yoxdur və hələ bu saatda həmin səhbətin açılmasından səbəb yenə şəhvət qələbəsidir.

– Xub, belədir, belə olsun!.. Təvəqqe edirəm ki, bu səhbəti burada qot edəsiniz; daha bundan sonra mən sizlə danışmaq istəmirəm!

Bu sözle Sofya ayağa qalxıb getmək istədi. Amma mən onun əlin bərk-bərk tutub bir-iki dəqiqə tövqif etməsin yalvarmaqla iltimas etdim. Xanım dinnməz-söyləməz öyləndi, amma əlindəki yelpici üzünə tutub büğzlə məndən üz çəkmişdi. İndi daha dayanmaq vaxtı deyildi. Sonra ürəyimin mətləbin izhar etməyə fürsət tapmayacağını mənzurə aldığımda məhribançılıqla onun əlin tutub başladım:

– Sofya Mixaylovna, etiqad ediniz ki, mənim hərəkətim və mənim indiki sözlərim məhz sədəqət üstədir və bunların nəticəsi sizin səadətinizə bais olacaqdır.

Sofya yelpici üzündən qəlib mütəəccib tonla dedi:

– Mən sizi qəribəməzac adam görürəm, əfəndim.

– Bəli, yaxşı qanıbsınız... həqiqətdə mən çox qəribəməzac adamam, o gün vapidə sizinlə mənim aramda keçən macərə və indi, həmin gecə vaxtı, xəlvəti biyaban içində səninlə dizbədz oturub şəhvətdən əmin olduğum halət o dərəcədə əcibədir ki, hərgiz bəvər olunmaz və hərgah bir vaxtında bu həqiqət sərgüzəştə ön yavuç dostuma nəql edərməsxə, yəqin ki, inanmayıb əfsanə hesab edəcekdir!..

– Xub, xub... Axır mətləbunuz nədir?

Gəlin bu sualı veribən təbəbbürlə gərdənin çəkdi və mənimlə doğru rübəruluqdan bir az yanakı oturduğu halda, sol tərəfdən mənə profil (xətti-sürət) göstərər, kəmetinalıqla üzünü yelpicləməyə başladı. İndi ürək dərdin həll etmək üçün hakim Sokrat rəviyyəsi ilə sual verib cavab almağa macal yox idi. Əsil mətləbi napüxtə kəlmələrlə xanıma yedirtməyi lazım bilib, dürtüş səslə dedim:

– Əziz möhtərəm Sofya Mixaylovna, indi siz cənablar bir kişiyyə arvad ikən, etimad çoxdur ki, bir neçə aylardan sonra bir kişiyyə də ana olasınız...

Mənim bu sözümdən Sofya xanım hürkmüş ahu kimi qəfləten boyun qaçırıb çəpəki nəzərlə mənə baxdı. Əlindəki qara yelpinc ağ üzünün yarısını qapadıqda, ancaq alnı və iki qaş-gözü görünürdü. Bu işvə ilə o gözəlin surəti cənən göydəki həftəlik ay kibi görünürdü. İşvəli gəlin bu nəzərlə mənə valeh etdiyində, danışdığım sözü biix-tiyarı unudub heyran qaldım, bu heyranlıqda nə qədər fasilə çəkmişdi – bilməm, ancaq hələ Sofya həmin halətdə baxır idi, mən yenə söz rıstəsini ələ alıb dedim:

– Bəli, bir neçə aylardan sonra ana olacağınız ehtimal çoxdur. Bəs, gözəlcək xanım, indi bu fəli təsəvvürə gətirib tamaşa ediniz ki, özge kişilərə arvad olmuş bir ana əgər öz doğduğu uşağa “balam” deyib öpdüyü halda kimin nütfəsindən və kimin familiyasından olduğunu bilməzsə – nə olar? Və həkəza həmin doğulmuş balanı zahirdəki şəri atası “oğlum” deyib qucadığı halda, yanındakı arvadının batinında südur edən səs ki, “ey yazıcaq kişi, qucadığın bala səniniki deyil!” Aya meyit üstündə çağırılan mərsiyə əvəzi kibi deyilmi?... Və həmin arvad öz xacəsin hər gündə on dəfə istehza zəhəri ilə ağılayan kibi deyilmi?... Xanım əfəndi, güman edirəm ki, bu bidadlıq qanlılıq kibidir və qanlılıq qəzəb gətirər!..

Mən hələ sözümlü qurtarmamışdım ki, Sofya başın aşağıya öyib, yelpicə üzün ördü. Həmişə sərkəş görünən xanımın indiki səmənğunluğu mənim nəzərimdə çox mütəəssir mənzərə idi. Gəlinin gözəl üzü qara yelpicə altında gizləndikdə ancaq ağ, həmvar alnı, qalın zülf içində kəənnəhu bulud arasında ay parası kibi görünürdü. Ənduh qaraltısı ilə tutulmuş bu gözəlin indiki tərkiyi təşbihən küsüflənmiş qəmərə bən-zədikdə, ay tutulanda mis çalınan kibi zıncırov tək cingiləyib ağıladı.

Zaten yaralanmış yerdən zəhər tez sirayət edər. İndi Sofyanın ürəyi ehtizar pıçtığında rəqəqlənmiş ikən yenə bir-iki kəlmə kəskin sözlər söyləməyə mənim üçün yaxşıca fürsət idi, dedim:

– Xanım, əfəndim! Özünüz insaf ediniz... Bunca nəzif libas ki, örtübsünüz və bunca zərif zinət ki, geyibsiniz, hamısı məhz izzət və

hörmət üçün deyilmi? Bəs, özünüzi əzizə və möhtərəmə istəməklə belə, aya, rəvadır ki, dünya evində can rıstəsi ilə dördlərinizi çəkən şəxs sizin öz nəzərinizdə xar olsun?... Aya rəvadır ki, mal və mənala, ırz və namusa şərik olduğunuz kişi buynuz çıxarmış məsxərələr kibi özgülər nəzərində gülünc olsun?..

Mən bu sözümlə buraya çatdırdığımda Sofya lərzə ilə məruhəni üzündən çəkib, bulud dalısından tülü edən bədr kibi üzünü açdı. Gözəlin şəhla gözlləri yaşla dolu idi və qızarmış arizi yaş qətrələri ilə ıslanmışdı. Qoyundan çıxardığı desmal ilə gözllərinin yaşın silə-rək hülqumuna yığılmış lüabi uqunuban dedi:

– Bəsdir, Allah xatirinə, bəsdir!.. Danışdığınız sözlər hamısı doğrudur və doğru olduğuna iqrar edib, öz təqsirimi boynuma alıram... Mənim qəbib niyyətlərim sərsər murdarlıqdır, ləimlikdir, idbarlıqdır... Ox! Bu hərəkətimin kəffarəsi üçün mənə tövbə lazımdır, tövbə!.. Ax, Pavluşa, Pavluşa! Sən mənim həqqimdə etdiyin səfəlar... Ox, ox! Məni oda yandırmalıdır!..

Ehtizərə gəlmiş gəlin daha göz yaşın saxlaşdırmayıb hönkürləmə ağladı. Zəlalətdən qurtardığım cəvanonin indiki hələti bir cəhətə mənə din qünurluğu yetirirdisə də, amma olahiddə cəhətə ürəyimi dərhəm edirdi. Xanımın ürəyin məlamət nəstəri ilə yaraladığımda, indi rəxzənlər işvəsi ilə həmin cərahətə məlhəm qoymağı lazım bilib, dilnəvazlıqla təsəlli verməyə başladım. Sofya əlləri əlində, başı çiynimdə uşaq kimi hıçqırıb ağlayırdı, yəni ürəyindəki qəbahət nıkbətin nədəmət qətrələri ilə yuyurdu... Zəhi səadət!

Yanımdakı təzə gəlin nicat tapmış günahkarlar kibi ancaq mədh-lər söyləyib deyirdi:

– Can, Şeyda bəy, can Şeyda bəy! Sən məni həlakətdən qurtarıb, təzədən həyat verdin... Allah sənə ər versin! Şükür xudaya ki, əvvəlincə gümrahlığında sizin kibi nəcabətkirdar şəxsə rast gəlmişəm, yoxsa təzvic ələminə yeni ayaq qoyduğumda, qəton gümrahlıq vərəsinə yıxılıb daha duramayacağdım... Hələ şükürlər ki, nicat tapdım! Mən bəd ömrüm olduqca sizi fəramuş etməzəm və dinc cəhətə özümü sizə borclu bildiyimdə, sizin şəklinizi həmail edib boğazımda asacağam.

Sofya daha usanmışdı, ağ məndil ilə gözllərin silib başma vurmuş hərəroti soyutmaq üçün yənə yelpicə yapırdı. Səbahgülu jale qətrəsi ilə xoşlanan kibi bu bimisiz gözəlin camalı göz yaşından sonra daha da gözəlləşmişdi! İndiki səfə şöləsi gəlinin ürəyində sürətlə baş vurduqca xatirindəki küdurət qaranlığı bir-iki dəqiqənin fasiləsində bilmərrə möhv olmuşdu və xəzanasər kədərlərdən sonra təzə gəlinin gözəlcə üzü cəyan bahar güllü kibi şükuft etməkdə idi. Qönçə dodaqlar təbəssüm havası ilə açıldığı gərdüyümdə, ruhum şeydasını yənə tərənnümü gətiribən təzvic və ifadə dair bir neçə fəqərə hadisələr söyləyib axırda dedim:

– Can, Sofya! İndi əgər özünü din cəhətə borclu bilirsənsə, bəs mənim təsvirim əvəzinə birca kəlmə sözümlə həmail etsən mətlubraq olur və o bir kəlmə “iffət” ləfzidir ki, ünəslərə dair hər bir səadət hamısı həmin ləfzə məzmunlardır. İffət bir təviziər ki, hansı gəlinin gərdəndində olursa, daha zəlalət əcinnəsi onun ürəyinə hərgiz yol aparamaz.

Mənim bu sözümlə müqabilində Sofya ifadə gücü ilə məni qucu-yub alından öpdü və bununla belə, sədaqət vısaqın tamam edib ayağa qalxmışdıq.

Çar ətrafda ələm və tobiət həmin qərarla gözəl idi. Sofya öz adət-i nazilə qolun qoluma verib vağzal tərəfə üz çöndərmışdi. Rubərumuzda ışıqlanan ay guya tobrık üçün əvvəlki yerindən bir az aşağı enib, aydın-aydın üzümüzə baxırdı. Şuxəndam gəlin iki saat bundan irəli həmin bu yolu özge ahənglə getmiş ikən indi maaş və təəhhül xüsusa azadə söhbətlər edirdi və təfriqə mətləblər arasında mənim əfalımı mədh edib, aramızda keçmiş macəraları bir vaxtında Pavlu-şaya söyləyəcəyi niyyət edirdi.

Pavel Petroviç vağzal kənarında dayanıb bizi gözləyirmiş və uzaqdan bizi görçək səbirsizliklə istiqbalə gəlib, iztirabda olduğun izhar etdi. Səfərəliki kişi guya səfəyi-batını ilə bizim aramızda keçən müəmilədən filcümblə anlayıbmış. Sofya kişinin iztirabına guya diqqət göstərmək üçün bir növ zarafat, bir növ məlamət tonu ilə: “Yoxsa

bizim baramizdə bədgüman oldun?” – deyib sorduğunda, bəxtəvər kişi əvvəl onun əlini öpüb sonra nəhayət, vüqar ilə dedi:

– Yox, gözəlim... Sənin ismətinə və Şeyda bəyin nəcabətinə xatircəm olduğumda bədgüman olmağıma hərgiz səbəb yoxdur.

Pavel Petroviç təsadüfə söylədiyi bu sözədən biintiha təşəkkürlər hasil etdiyimdə, özüm öz əməlimə bipayan fəxr edirdim və ürəyimdəki ismət səfəsi ilə Sofyanı öz sahibinə tapşırıb, onlarla müvafiq vəzəlgah qapısına girdik.

XI

CƏRCO VƏ CEYHUN

*Piştəvaz. Büxl və xəyanət. Sofya ilə xudahafiz.
İfəf ləzzəti*

Zilhəccənin beşinci günü idi. Zöhrdən üç saat keçmiş Cərcoya, yəni Pavel Petroviçin məhəlli-xidmətinə varid olduq. Pavel Petroviçin qulluq yoldaşları ərşad-uşaqla, təzə gəlin Sofyanın piştəvazına gəlmişlər idi. Öpüş-qucuşdan sonra vəzəlgahın baş zalında açılmış süfrəyə əyləşdilər. Pavel Petroviç həzərdəkilərlə mənə aşnaladıb, sağlamlığımıza tostlar qaldırdı. Qədəh içənlər cümləsində iki nəfər Cərco bəyləri görünürdü. Başları çalınmış kavalərler güləndə damalardan biperdə mazaqlaşmaları kübarlardan olmalarını anladırı.

Qayda üzrə karvanımız Cərco iskləsinə bir saat çağlı tövqif edəcəkdik. Təzə aşnalarımız filcümle danışmağa macal tapıb, söhbət parələrindən axır bu məzmun məlum etdim ki, demişlər: “Behər küca ki, rəvi, asiman həmin rəng əst”, yəni büxl, həsəd, qeybət, böhtan, riyə və xəyanət necə ki, hər yerdə və hər cəmiyyətdə guya lazım olan kibidir, burada həmin dostluğun şerti imiş. Sofya bu bir saatı mənim ətrafımda dolandıqda nəhayət canfəşanlıqla nəvazişlər edirdi. Həzərdə olan damalar (ələlxusus tacirlərlə mazaqlaşanlar) Sofyanın canfəşanlığını rəngi-rəqənlə bəzəkləyib, rixşəndlə bir-birinin qulağına pıçıldayırlardı. Soluxmuş damalar Sofyanın gül camalına eybuc olduqları və hətta bəziləri özlərini Sofyadan gözəl

xəyal etdikləri qiyafələrindən aşikarə məlum edirlərdi... Amma Sofya bu damaların arasında, insafən, hər bir cəhətcə əsil xanım idi. Cism və surətlə bədiülcəmal gəlin indi bir növ vüqar və təmkin hasil etdiyində, mənim nəzərimdə izzətə şayəstə bir vücud görünürdü. Etiqad edirəm ki, izzətə layiq dünyada əgər bir müqəddəs şey varsa, möhür xoşkirdar xanımlardır. Mənim nəzərimdə Sofya indi daha övrət deyil idi, bəlkə firistə surətində bir vücud idi ki, ürəyimdəki üxüvvət cazibəsi ilə ona bənd olub daha ondan aralanmaq istəməydim.

Lokomotiv ikinci dəfə çığırmışdı. Süfrədəki həzərat təzə təvciqlərin xətinə əziz qonaq üçün axırıncı dəfə tost qaldırıb, qədəhləri təmizləməyə boşaldılar və sonra icmaən zaldan eşiyə çıxıb hay-huy, qəhqəhə və zümzümə ilə platformada toplandılar. Təzə dostlarımla qayda üzrə “xudahafiz” edib axır Pavel Petroviçlə qardaşlıq üroyi ilə öpüşdüm. Sofya Mixaylovna təqirə gəlməyən cüş ilə “əlvəda” deyərək, iki dəfə əlin dodaqlarıma qaldırdı, indi Sofyanın əlin öpdüyüm halda, ürəyimdəki iftə ziyayi-batini bəsarətəmi o payədə aydın etmişdi ki, bir həftəlik macəranı mənşurluq gözü ilə müşahidə edib öz-özümü hala İblisə uymamış Adəm surətində görürdüm. Bu bir həftənin fəsiləsində nəçə dəfələr Sofyadan hasil edəcəyim qəbahət həzzləri indiki iftə ləzzətinin müqabilində könnəhu şüşə sınığı itirib ləl parçası tapan kibi idi.

XII

CEYHUN

*Körpü üstündə Ceyhuna bir nəzər. Əbülhasən Rudəki.
Və həsrətə, daha görməyəcəyəm. Xacənin bir qəzəli. Əfsuslarım*

Ceyhunun üstündə təzə təmir olunmuş taxta körpü candan mətəbər olmadığına görə, zəngin lokomotiv guya körpünün yükün yüngülləşdirmək üçün nəhayət ağır-ağır gedirdi. Lokomotivin yanınca sağdan və soldan iki nəfər soldat əllərində beydəqlərlə odu sudan keçirməkləri insan ənasıra qələbə etməsin zəbanı-hal ilə bəyan edirdi. Qoca Ceyhun şeydasifət şuridələr kibi uca dağlardan baş götürür

əfğan çağır-a-çığır-a şimala doğru üz qoyması yenə mənim nəzərimdə
zəmanəmiz üçün məcazi kinayə görünürdü.

Söz məqamına çəkdiyinə görə, oxuyanlara təqdim edirəm ki, canəvərlər padşahı çağırılan aslan oğur ki, insana məxsus üç və təkəbbürdən ari isə də, lakin yenə boynu zəncirli aslan gördüyüm ittifaqlarda onun rəzil olduğuna biixtiyar ağlayıram və habelə indi əzəmətli Ceyhunun əriz cınaqlarında müsəlsəl cəsr qurulması məcazən mənim nəzərimdə vəhşi heyvan başına ofsar taxılan kibi görünürdü və bu cəsr altında səvətli su kənnəhu rədd kimi nərdəyib, guya zəbani-hal ilə deyirdi:

Ma nedarim oz rizai-hoq qile
Ar noyayod şirra öz səlsele.

Həmin Ceyhun bərsində dürlü-dürlü hekayələr və əcibə-əcibə qissələr oxuyub, əzəmət və şövkətinə inandığın ələmdə indi rəzalət kəf köpüyü ilə ayağım altında ilan kibi yalmanması insafən mənə bərk ağrıtdı və onunla belə, uca körpü üstündən mübarək ruxanənin türfə tamaşası gözüm qabağında əxbar xəzinəsinə rövzən açıqdı. Əbülhəsən Rudəkinin¹ məşhur təzmini bərbət nəğməsi kibi qulaqlarımda cingildəyirdi.

Buyi-cuyi-Mövləyan ayod homi,
Buyi-yari-məhrəban ayod homi,
Rigi-amulu dürrüthəyi-u
Ziri-payom pürmiyan ayod homi.

Ey Buxara, şad başı şad homi,
Şah suyet məhman ayod homi,
Mir mah əstü Buxara asiman.

¹ Əbülhəsən Rudəki Əl-Səman əsrində sahibi-divan bir şair idi. Elmi-müsiqədə yədi-beyzası olduqda Əmir Nəsir Samaninin məclisində müşğrəb nədimlərdən birisi imiş. Əmir Nəsir Xorasan mülkünü təssir edəndən sonra Herat şəhərində müqavimət edib, daha Buxaraya qayıtmaq istəməmiş, amma Buxaranın kübarı əmirin yenə Buxaraya qayıtmasını arzu etdiklərində onun tohrisini Əbülhəsəndən iltisam edirlərdi. Bir gün nişat məclisi imiş. Əbülhəsən əmirin hüzurunda bərbət çaldığı halda, həmin fəvqəddəki qəsidəni bədahətən oxuyub əmiri o payədə mütoəssir etdi ki, əmir, hətta çəkənəsin ayağına geyməmiş həmin məclisdə ata sovar olub Buxaraya əzm etdi

Mah suyi-asiman ayod homi.
Bər sərv əstü Buxara bəstan,
Sərv suyi-bəstan ayod homi.

Karvanımız körpünü keçib qayım torpaq üstündə sürətlə çapırdı. Vəqonun pəncərəsindən başımı eşiyə çıxarıb, Cərcə tərəfə təftiş etdim. Vəğzəlin təmiratı ağaclar arasında xal-xal görünürdü. Sofyanı görmək ümidi ilə ələmdəki binoklu (durbini) Ceyhunun o tərəfinə düzəldib artıcaq diqqətlə təftiş etdim. Va həsrəta! Zəhiri gözle xəyalimdəki surəti görmək mümkün deyildi... Axır nəümidlik qaraltısı ilə kor olduğumda, bətinə nəzərlə Sofyanın bimsil tərkinə vəhmə gətirib, vəqon içində gözüyümü bir neçə dəqiqə mədhuş düşüb qaldım.

Əsr vaxtı yavaşlaşmışdı, Ceyhunun üstündən əsən xunək nəsim günün sıcağın səmirdib havanın nəfəsin ətirə tutmuşdu. Məvadi-xəmirəm olan Türkünəstan torpağı doğma ana qoxusu kibi damağıma yetişdikdə təbişairanəm suzı güdəzla tərənəmədə idi və Xəcənin bu qəzəli münasibətən nitqimə gəlmiş ikən suzişli nəfəsə oxudum:

Sinə mala-mal dörd əst, ey dərige həmdəmi,
Dil zi tənhai-becan aməd, xudara həmdəmi.
Xiz, ta xətir bədan tərki-Səmərqəndi dəhim,
Kəz nəsiməş buqi-cuyi-Mövləyan ayod homi.

... Xudaya, bu həmin Turanzəmdir ki, ən tufəliyyətlə gəhvarə-sində Hafiz qəzəlxanın ruhəfza nəfəsi ilə bu torpağın qoxusun qoxuyub, Firdovsi pakzadənin möcüzəyə fəşahəti ilə vəslərin yad etməşəm... İndi mindiyimiz teyyülərin bağırması və həmin uca dağlardan gələn şihələr səsi görəsən, aya Rüstəm nərəsimidir?... Ya üfüq intihasında qara xətlə çəkilmiş dağ başları Rüstəm ayağın basdığı Bülər dağıdır-mıdır! Ya da uzaqda görünən o qələhə Rüstəmlə sallaşan ağ divlər qələsimidir?... Yox, yox, yox!!! Rüstəmlərdən daha əlamət yoxdur, İsfəndiyarlar daha doğulmayırlar, ağ divlər müharibəsinə daha heç kəs etmir... Əfsus, əfsus, əfsus!!!

Süxtom dər həsrəti üz bəhri-didarəş, vəli
 Şahi-türkan qafil ət əz həli-ma, ku Rüstəmi?
 Əhli-kamü nəzra dər kuyi-zindan rah nist,
 Rəhbəri bayod cəhənsuzi, nə xami-biğəmi...

İndi daha əfsuslardan nə fayda?... Kamanlar öyilib, oxlar sınından sonra Firdovsilərin həm nitqi yatmış, "Şahnamə"lər övrağı həm pozulmuş! Hal əsrimiz təşbihən xəzan mövsümü ikən Şeydalar dili həm bizzərə lal olmaqdadırlar! Bu hökmlə nitqim batdıqda nəçar mətləbi kutah edib qəzəlin axırına kifayə edelim, ələlxüsus ki:

Gireyi-Hafız çe səzəd pişi-istiğnəyi-dust,
 Kəndərin tufan nüməyəd həft dorya, şəbnəmi.

Qızgın od arabası sürətlə getdikdə çarxların taqqa-tuququ guya zəbani-hal ilə mənim bu əfsuslarımı təsdiq edib deyirdi: "Get, get! Get, get! Get, get!.."

Buxarayı-şərifə üz tutduğumda Cərcə tərəfə təkrarən "əlvida" deyərək, binəhayət təəssüflə uzaxdım.

Şeyda.

Şeyda bəyin bu cüzv məktubati eşq dövrəsində dolanıban məcazi yol ilə başa gəldiyinə görə, oxuyanlardan rica olunur ki, məktubatin həzliyyat tərəflərinin iğmaz edib ciddiən söylənmiş mətləblərini nəzərə alalar.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

Abbasqulu ağa Bakıxanov

Kitabi-Əsgəriyyə 37

İsmayıl bəy Qutqaşınlı

Rəşid bəy və Səadət xanım 51

Mirzə Fətəli Axundzadə

Aldanmış kovakib 74

Cəlil Məmmədquluzadə

Danabəş kəndinin əhvalatları 98

Nəriman Nərimanov

Bahadır və Sona 181

Sultanməcid Qənizadə

Məktubati-Şeyda bəy Şirvani 221

**AZƏRBAYCAN NƏSRI
ANTOLOGİYASI**

BEŞ CİLDDƏ
I CİLD

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKİ-2006

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektorlar:	<i>Elnaz Xəlilqızı Tutu Məmmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 02.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 19,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 149.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W6
A99